

कृष्णयजुर्वेदीयं

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्)

भाग III

प्रो० पुष्पेन्द्र कुमार

नाग प्रकाशक

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते गीष्वात्मनेन्द्रम्)

प्रो० पुष्पेन्द्र कुमार

भाग III

Taittiriya Brahmana is related to Taittiriya Samhita of Kṛṣṇa Yajurveda. It may be called the extension of Taittiriya Samhita. Scholars agree that it is the oldest available Brahmana Grantha. Its text is accented like Śatapath Brahmana. The vocabulary and syntax also prove it the oldest one. The Sāyanāchārya has written his Bhāṣya first of all on this Brahmana. The Taittiriya Samhita and Taittiriya Brahmana both the works are popular throughout the South India. It has three Kāṇḍas and each Kāṇḍa is again divided into Adhyayas. The first and second Kāṇḍa are comprised of eight Adhyayas while third one has twelve chapters.

This Brahmana Granth explains in details the performance of Agnyādhana, Vajpeya, Soma-yagas, Rajsūya, Sautramani sacrifices, all mentioned in Taittiriya Samhita. The Purushamedha sacrifice is a speciality of this Brahmana. It discusses in detail the rights and duties of four varnas and Ashramas respectively. Pashu-yagas and Iṣṭis are discussed elaborately. It is also very rich in old stories called Akhyanas. The story of Bharadvaja, Nachiketa, Prahlada, Agastya are the main Akhyanas. Similarly Upakhyanas of Sita, Savitri and Usha are mainly the love stories, which make the book very interesting. In the second Kāṇḍa an elaborate discussion is given about the creation of the world. The publication of this Brahmana will surely be of much interest of the Vedic scholars in India and abroad.

Cash Memo

॥श्रीः॥

Phone : (S) : 3956391
(R) : 3924728**Chaukhamba Sanskrit Pratishthan**

P. B. No. 2113

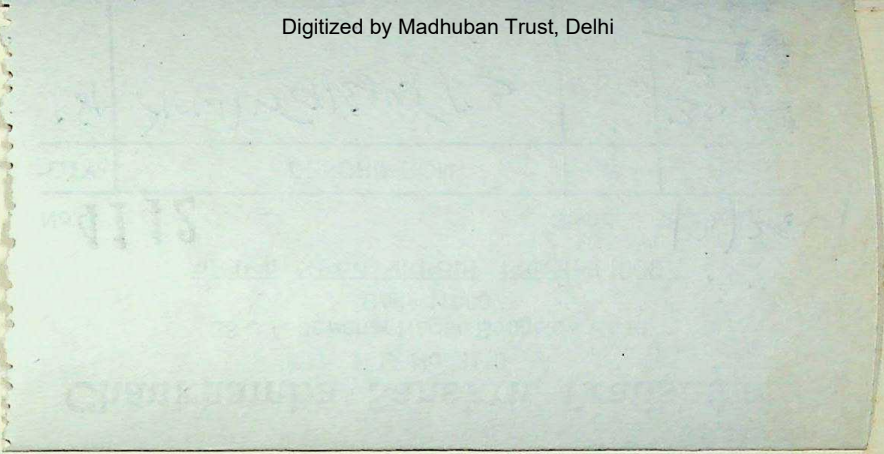
38 U.A. Jawahar Nagar, Bungalow Road,
Delhi-110007

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली-110007

No. **4142**Dated... **3/3/2004**

QTY.	DESCRIPTION	@	Rs.	P.
18	तैत्तिरीयवाद्य 13		307 32 - <u>275</u>	
	(275)			

e : Books once sold can not be taken back.

कृष्णयजुर्वेदीयं
तैत्तिरीयब्राह्मणम्

भाग ३

संस्कृत-भाषा-
साहित्य-परिचय
१. भाग

कृष्णयजुर्वेदीयं
तैत्तिरीयब्राह्मणम्
(श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्)

भाग ३

सम्पादकः
प्रो० पुष्पेन्द्र कुमार

नाग प्रकाशक
११ ए/यू० ए० जवाहर नगर,
दिल्ली-११०००७

THIS PUBLICATION HAS BEEN BROUGHT OUT WITH THE FINANCIAL ASSISTANCE FROM RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN, NEW DELHI.

NAG PUBLISHERS

- (i) 11A/U.A. (Post Office Building), Jawahar Nagar,
Delhi 110 007.
- (ii) Sanskrit Bhawan, 12,15, Sanskrit Nagar,
Plot No. 3, Sector-14, Rohini, New Delhi - 110 085
- (iii) Jalalpur Mafi, Chunar, Dist. Mirzapur, U. P.

© Author

ISBN : 81-7081-395-6 (Set)

ISBN : 81-7081-398-0 (Vol. 3)

FIRST EDITION : 1998

Price :

PRINTED IN INDIA

Published by Surendra Pratap for Nag Publishers,
11A/U.A., Jawahar Nagar, Delhi-110007
and printed at G. Print Process, 308/2,
Shahzada Bagh, Dayabasti, Delhi-110035.
Laser Typesetting by **Compu-Media**,
43, Bunglow Road, Kamla Nagar, Delhi-110 007.

तृतीयं काण्डम्

तत्र प्रथमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रादिकं कर्म द्वितीये काण्ड ईरितम् ।

नक्षत्रेष्ट्यादिकं कर्म तृतीये त्वथ वक्ष्यते ॥ २ ॥

आद्ये प्रपाठके पूर्वभागे याज्यानुवाक्यकाः ।

क्रमेणैष्टिषु वर्ण्यन्त उत्तरस्मिंस्तदिष्टयः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमानुवाके देवनक्षत्राणां याज्यानुवाक्यास्तद्विभागश्च ब्राह्मणि (का. १प्रपा. ५ अनु. २) समाम्नातः “कृत्तिकाः प्रथमम् । विशाखे उत्तमम् । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमम् । अपभरणीरुत्तमम् । तानि यमनक्षत्राणि” इति । तत्र देवनक्षत्रेषु पुरोनुवाक्यामाह -

हरिः ॐ ।

अग्निर्नीः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् । इदमासां
विचक्षणम् । हविरासं जुहोतन, इति ।

योऽयं कृत्तिकानक्षत्रस्य देवतारूपोऽग्निः स नोऽस्मान्पातु । याश्च
सप्त कृत्तिका अम्बादुलेत्येवमाद्यास्तद्रूपं तदप्यस्मान्पातु । कीदृशं नक्षत्रं
देवं द्योतमानमिन्द्रियप्रदम्, आसां कृत्तिकानां तदुपलक्षितस्या-
ग्नेश्चाऽऽसम्, आस्ये मुखे विचक्षणं विविधप्रकाशसाधनमिदं हविर्जुहोतन
ह ऋत्विग्यजमाना जुहुत ।

तत्रैव याज्यामाह -

यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः । यस्येमा विश्वा

भुव॒नानि॒ सर्वा॑ । स कृ॒त्तिका॒भिर॒भिसं॒वसा॑नः । अ॒ग्नि॒र्नो॑
दे॒वः सु॒विते॒ द॑धातु, इति ।

यस्याग्ने रश्मयो ज्वाला भान्ति दीप्यन्ते यस्य चाग्नेः केतवो ध्वजस्थानीया धूमा भान्ति । सर्वा देवतिर्यगादिसर्वप्रकारोपेतानि विश्वा निरवशेषाणीमानि भुवनानि यस्याग्नेरधीनानि सोऽग्निर्देवः कृत्तिकाभिः सप्तभिरभिसंवसा नोऽभित आत्मानमाच्छादयन्नोऽस्मान्सुविते सुष्टुप्राप्ते कर्मफले स्थापयतु ।

द्वितीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोनुवाक्यामाह -

प्र॒जाप॑ते रोहि॒णी वे॑तु प॒त्नी । वि॒श्वरू॑पा बृ॒हती चि॒त्रभा॑नुः
(१) । सा नो॑ यज्ञ॒स्य सु॒विते॒ द॑धातु । यथा जी॒वेम॒ शर॑दः
सर्वी॒राः, इति ।

प्रजापतेः पत्नी पालयित्री रोहिणी वेत्विदं हविर्भुङ्क्ताम् । कीदृशी रोहिणी विश्वरूपा स्वेनोत्पाद्यैर्विश्वैर्बहुभी रूपैरुपेता बृहती परिवृढा चित्रभानुर्विचित्रदीप्तिः सा रोहिणी नोऽस्मानस्य यज्ञस्य संबन्धिनि सुविते सुष्टुप्राप्ते कर्मफले दधातु स्थापयतु । सुवीराः पुत्रपौत्रादिसहिता वयं शरदो बहून्संवत्सरान्यथा जीवेम तथा करोतु ।

अथ तत्रैव याज्यामाह -

रोहि॒णी दे॒व्युद॑गात्पु॒रस्ता॑त् । वि॒श्वा रू॒पाणि॑
प्रति॒मोद॑माना । प्र॒जाप॑ति ५ ह॒विषा॑ वर्धयन्ती । प्रि॒या
दे॒वाना॑मुप॒यातु॑ य॒ज्ञम्, इति ।

सा रोहिणी देवी पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युदगादुदयं प्राप्तवती । किं कुर्वती विश्वा रूपाणि रूपवतः सर्वान्भावान्प्रतिमोदमाना प्रत्येकं मोदयन्ती प्रजापतिं च हविषा वर्धयन्ती पोषयन्ती देवानां प्रिया प्रीणयित्री यज्ञमस्माकमुपयात्वागच्छतु ।

अथ तृतीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोनुवाक्यामाह -

सोमो॒ राजा॑ मृ॒गशी॒र्षेण॒ आर्ग॑न् । शि॒वं नक्ष॑त्रं प्रि॒यम॑स्य
धार्म॑ । आ॒प्याय॑मानो बहु॒धा जने॑षु । रे॒तः प्र॒जां यज॑माने
दधातु (२), इति ।

योऽयं सोमो राजा सोऽयं मृगशीर्षेण नक्षत्रेण
सहाऽऽगामन्नागच्छतु । यच्छिवं कल्याणतरं मृगशीर्षं नक्षत्रं तदस्य
सोमस्य प्रियं धाम स्थानं, स च सोमो जनेषु यजमानेषु बहुधा बहुभिः
प्रकारैराप्यायमानोऽतिवृद्धिं संपादयन्कारणरूपं रेतः कार्यरूपां प्रजां च
यजमाने दधातु स्थापयतु ।

तत्रैव याज्यामाह -

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियं * राजन्प्रियतमं
प्रियाणाम् । तस्मै ते सोम हविषा विधेम । शं न एधि
द्विपदे शं चतुष्पदे, इति ।

हे राजन्सोम ते तव संबन्धि मृगशीर्षाख्यं प्रियं प्रीतिहेतुभूतं
यन्नक्षत्रमस्ति तत्प्रियाणां वस्तूनां मध्येऽतिशयेन प्रियं प्रियहेतुम् । हे सोम
तस्मै नक्षत्राय ते तुभ्यं च हविषा विधेम परिचरेम । नोऽस्मदीयाय द्विपदे
मनुष्याय शं सुखहेतुरेधि भव । चतुष्पदे पशवे च शं भव ।

अथ चतुर्थस्य पुरोनुवाक्यामाह -

आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एत । श्रेष्ठो देवानां
पतिरघ्नियानाम् । नक्षत्रमस्य हविषा विधेम । मा नः
प्रजा * रीरिषन्मोत वीरान् इति ।

योऽयं रुद्रो देवः सोऽयमार्र्या नक्षत्रेण सह प्रथमानः प्रसिद्धः
सन्नेत्यस्मद्यज्ञं प्राप्नोतु । कीदृशो रुद्रो देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽग्नियानां गवां
पतिः स्वाम्यस्य रुद्रस्य संबन्धि नक्षत्रमाद्राख्यं हविषा परिचरेम । स
चास्माकं प्रजां पुत्रादिकं मा [री] रिषन्मा हिंसीत् । उतापि च
वीराञ्जूरान्भृत्यानपि मा [री] रिषत् ।

तत्र याज्यामाह -

हेती रुद्रस्य परिणो वृणक्तु । आर्द्रा नक्षत्रं जुषता * हवर्नः
(३) । प्रमुञ्चमानौ दुरितानि विश्वा । अपाघश * सं
नुदतामरातिम्, इति ।

रुद्रस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु ।
तदीयमार्राख्यं नक्षत्रं नोऽस्मदीयं हविर्जुषताम् । अथ तौ रुद्र आर्द्रा चोभौ
नोऽस्मदीयानि विश्वा सर्वाणि दुरितानि प्रमुञ्चमानौ

विनाशयन्तावघशंसमस्मदीयस्य पापस्य शतकं निन्दकमरातिं
शत्रुमपनुदतां निराकुरुताम् ।

अथ पञ्चमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

पुनर्नो देव्यदितिः स्पृणोतु । पुनर्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् ।
पुनर्नो देवा अभिर्यन्तु सर्वे । पुनः पुनर्वे हविषा यजामः,
इति ।

अदितिर्देवी नोऽस्मान्पुनः स्पृणोतु भूयो भूयः प्रीणयतु ।
तदीयनक्षत्रदेहौ द्वौ पुनर्वसूनामानौ नोऽस्मदीयं यज्ञं प्रति पुनरेतां भूयो भूय
आगच्छताम् । देवाश्च सर्वे नोऽस्मानभिलक्ष्य पुनर्यन्तु भूयो भूयः ।
प्राप्नुवन्तु । वो युष्मानदितिप्रभृतीन्वयं पुनः पुनर्हविषा यजामः ।

तत्रैव याज्यामाह -

एवा न देव्यदितिरनर्वा । विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा ।
पुनर्वसू हविषा वर्धयन्ती । प्रियं देवानामप्येतु पार्थः
(४), इति ।

अदितिर्देवी देवानां प्रियं पार्थ इदं हविरप्येतु प्राप्नोतु ।
कीदृश्येवाऽऽगमनशीला । नकारः पुनर्वसुभ्यां सह समुच्चये वर्तते ।
अनर्वाऽर्वाचीनेन पापेन रहिता, विश्वस्य भर्त्री पोषयित्री जगतः
प्रतिष्ठाऽऽधारभूताऽनेन हविषा पुनर्वसू नक्षत्रदेहौ वर्धयन्ती ।

अथ षष्ठस्य पुरोनुवाक्यामाह -

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । तिष्यं नक्षत्रमभि संबभूव ।
श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः । दिशो नु सर्वा अभयं नो
अस्तु, इति ।

अयं बृहस्पतिर्जायमान एव प्रथममादौ तिष्यं नक्षत्रमभिलक्ष्य तत्र
प्रीतियुक्तः सन्संबभूवोत्पन्नः । कीदृशो देवानां मध्ये श्रेष्ठः पृतनासु
परकीयसेनासु जिष्णुर्जयशीलस्तस्य बृहस्पतेः प्रसादात्सर्वा दिशो नु
सर्वास्वपि दिक्षु नोऽस्माकम्भयमस्तु ।

तत्रैव याज्यामाह -

ति॒ष्येः पुरस्ता॑दुत म॑ध्यतो नः । बृ॒हस्पति॑र्नः परि॑पातु
प॒श्चात् । बा॒धेतां॑ द्वेषो॒ अभयं॑ कृणुताम् । सु॒वीर्य॑स्य प॒तयः
स्याम, इति ।

योऽयं तिष्यो नक्षत्रविशेषः सोऽयं नोऽस्मान्पुरस्ताद्बाल्ये परिपातु ।
उतापि च मध्यतो यौवनेऽ री॑ पि परिपातु । अयं
बृहस्पतिर्नोऽस्मान्पश्चादन्ते वार्धके परिपातु । किंच तौ तिष्यबृहस्पति द्वेषो
द्वेष्टृद्वेषात्रून्बाधेताम् । अस्माकमभयं कृणुताम् । तयोः प्रसादाद्वयं
सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्यस्य पतयः पालकाः स्याम ।

अथ सप्तमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

इ॒द स॒र्पेभ्यो॑ ह॒विर॑स्तु जुष्टम् । आ॒श्रेषा॑ येषा॒मनु॑ यन्ति
चेतः (४) । ये अ॒न्तरि॑क्षं पृथि॒र्वी क्षि॑यन्ति । ते नः
स॒र्पासो॑ हव॒मार्ग॑मिष्टाः, इति ।

सर्पेभ्यो नक्षत्रदेवेभ्य इदमस्मदीयं हविर्जुष्टं प्रियमस्तु । येषां
सर्पदेवानां चेत आश्लेषा नक्षत्रदेहा अनुयन्त्यनुवर्तन्ते । ये सर्पा देवा
अन्तरिक्षं पृथिवीं च क्षियन्त्यधिवसन्ति ते सर्पासः सर्पाख्या देवा नो
हवमस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागमिष्टा अतिशयेनाऽऽगन्तारः सन्तु ।

तत्रैव याज्यामाह -

ये रौच॑ने सूर्य॒स्यापि॑ स॒र्पाः । ये दि॒वं दे॒वीमनु॑स॒चर॑न्ति ।
येषा॑मा॒श्रेषा॑ अनु॒यन्ति॒ काम॑म् । तेभ्यः स॒र्पेभ्यो॑
मधु॑मज्जुहोमि, इति ।

येऽप्यन्ये सर्पाः सूर्यस्य रोचने मण्डले वर्तन्ते ये च दिवं देवीं द्युलोक
रूपां देवतामनुसंचरन्ति, आश्लेषा नक्षत्रदेहा येषां सर्पदेवानां
काममनुयन्तीच्छामनुवर्तन्ते, तेभ्यः सर्पेभ्य आश्लेषादेवेभ्यो मधुमन्मधुरं
हविर्जुहोमि ।

अथाष्टमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

उप॑हूताः पि॒तरो॒ ये म॒घासु॑ । मनो॑जवसः सु॒कृतः॑

सुकृत्याः । ते नो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं
प्रयतं जुषन्ताम् (६) । इति ।

ये पितरो मघासु, नक्षत्रतनुषूपहूता अनुज्ञाताः कीदृशा मनोजवसो
मनोवेगाः सुकृतः सुष्टु कर्तुं सुकृत्याः शोभनेन कृत्येन युक्तास्ते पितरो
नक्षत्रे मघारूपे निमित्तभूते सति नो हवमागमिष्ठा अस्मदीयं यज्ञं
प्रत्यतिशयेनाऽऽगन्तारो भवन्तु । ते पितरोऽद्य समवाः स्वधाभिरनैः प्रयतं
शुद्धं संस्कृतं यज्ञं जुषन्ताम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

ये अग्निदग्धा येऽग्निदग्धाः । येऽमुं लोकं पितरः
क्षियन्ति । या *श्च विद्य या *उ च न प्रविद्य । मघासु
यज्ञं *सुकृतं जुषन्ताम्, इति ।

ये पितरः शास्त्रोक्तसंस्कृतेनाग्निना दग्धा ये च तद्विपरीता ये चान्ये
पितरोऽमुं लोकं क्षियन्ति स्वर्गमधिवसन्ति, यांश्च पितृन्वयं विद्य यानु च
यानप्यन्यान्पितृन्वयं न प्रविद्य ते सर्वे पितरो मघासु निमित्तभूतासु सुकृतं
संस्कृतं यज्ञं जुषन्ताम् ।

* अथ नवमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

गवां पतिः फल्गुननीमसि त्वम् । तदर्यमन्वरुण मित्र
चारु । तं त्वा वयं *सनितारं *सनीनाम् । जीवा
जीवन्तमुपसंविशेम, इति ।

वरुणो दुरितानां निवारको मित्रः सर्वेषां हितकार्यत एव चारुः
समीचीनस्तादृश हेऽर्यमंस्त्वं गवां पतिः पालकोऽसि । तथा फल्गुनीनां
नक्षत्रदेहानामपि पालकोऽसि । तत्तस्मात्कारणात् त्वा तादृशं त्वां वयं
जीवा जीवन्तार्थिन उपसंविशेम संप्राप्नुयाम । कीदृशं त्वां सनीनां सनितारं
दातव्यानां धनानां दातारम्, अत एव जीवन्तं समीचीनेन जीवनेनोपेतम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

येनेमा विश्वा भुवनानि संजिता । यस्य देवा अनुसंयन्ति
चेतः (७) । अर्यमा राजाऽजरस्तुर्विष्मान् ।
फल्गुनीनामृषभो रौरवीति, इति ।

येनार्यम्णेमानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि संजिता सम्यग्जितानि
वशीकृतानि देवाः सर्वे यस्मार्यम्णाश्चेतोऽनुसंयन्त्यनुवर्तन्ते सोऽयमर्यमा
रोरवीत्यस्मदनुग्रहाय देवलोके घोषं करोति । कीदृशोऽर्यमा राजा
दीप्तिमानजरो जरारहितस्तुविष्मान्वृद्धिमान्फल्गुनीनामृषभः पूर्वफल्गुनी-
नक्षत्रदेहानां वृषभसदृशः स्वामी ।

अथ दशमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि । तत्त्वां विदुः फल्गुनीस्तस्य
वित्तात् । अस्मभ्यं क्षत्रमजरं सुवीर्यम् । गोमदश्ववदुप-
संनुदेह, इति ।

हे भगवो ज्ञानवैराग्यादिषड्गुणयुक्त हे भग भगाख्यदेव त्वं देवानां
मध्ये श्रेष्ठोऽसि । तत्तस्मात्कारणात्फल्गुनीरुत्तरफल्गुन्याख्या
नक्षत्रदेहास्त्वां विदुः स्वामित्वेनालभन्त । तस्य नव माहात्म्यं वित्तात्वमेव
विद्धि जानीहि । इहास्मिन्कर्मण्यस्मभ्यमस्मदर्थं क्षत्रं बलमुप समीपे
संनुद सम्यक्प्रेरय । कीदृशं क्षत्रमजरं जरया शैथिल्येन रहितं सुवीर्यं
शोभनैर्वीर्यैः पुत्रादिभिरुपेतं गोमदबहुगोयुक्तमश्वतत्प्रशस्ताश्वोपेतम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

भगो ह दाता भगु इत्प्रदाता । भगौ देवीः
फल्गुनीराविवेश । घगस्येत्तं प्रसवं गमेम । यत्र देवैः
संधमादं मदेम (८), इति ।

योऽयं भगाख्यो देवः स एव धनधान्यादीनां दाता । किंच भग एव
प्रदाता प्रकृष्टानां मणिमुक्तादीनां दाता । स भगो देवीर्द्योतमाना नक्षत्ररूपा
उत्तराः फल्गुनीराविवेश स्वामित्वेन प्रविष्टवान् । तस्माद्भगस्येत्तस्यैव
भगदेवस्य तं प्रसवमनुज्ञां गमेम गम्यास्म । यत्र यस्मिन्प्रसवे सति देवैः
संधमादं मदेम सह हर्षं प्राप्नुयाम तं प्रसवं गमेमेति पूर्वत्रान्वयः ।

एकादशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

आयातु देवः संवितोर्पयातु । हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।
वहन्तस्तं सुभगं विदुः नार्पसम् । प्रयच्छन्तं पपुर्णि-
पुण्यमच्छ, इति ।

योऽयं सविता देवः सोऽयमिह कर्मण्यायातु सवितोपयातु च ।
उपगमनं नाम स्नेहातिशयेन समीपप्राप्तिः । किं कुर्वन्निहरण्ययेन
सुवर्णनिर्मितेन सुवृता शोभनवृत्तिकेन रथेन हस्तं हस्ताख्यं नक्षत्रं
वहन्कीदृशं हस्तं सुभगं सौभाग्ययुक्तं विद्यनापसं विदितेन कर्मणा युक्तं
प्रयच्छन्तमभिमतफलानि ददतं पपुरिं कामानां पूरयितारं पुण्यं
पावनमच्छाऽऽभिमुख्येन वर्तमानम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

हस्तः प्रयच्छत्वमृतं वसीयः । दक्षिणेन प्रतिगृष्णीम
एनत् । दातारमद्य सविता विदेय । यो नो हस्ताय
प्रसुवाति यज्ञम्, इति ।

अयं हस्तो नक्षत्रविशेषोऽमृतं विनाशरहितं वसीयोऽतिश्रेष्ठं धनं
प्रयच्छतु । वयमप्येनद्धनं दक्षिणेन हस्तेन पूजितेन प्रतिगृष्णीमः । यः
सविता हस्ताय हस्तनक्षत्रार्थं नोऽस्मदीयं यज्ञं प्रसुवात्यनुजानाति तं
सवितारं दातारमद्यास्मिन्कर्मणि विदेय लभेय ।

अथ द्वादशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्राम् । सुभं ससं युवतिं
रोचमानाम् । (९) । निवेशयन्मृतान्मर्त्यांश्च ।
रूपाणि पिंश्च भुवनानि विश्वा, इति ।

अयं त्वष्टा देवश्चित्राख्यं नक्षत्रमभ्येत्याभिमुख्येन गच्छति तया
सहैकीभवति । कीदृशीं चित्रां सुभंससं शोभनेन भंससा जघनप्रदेशेन
युक्तां युवतिं यौवनयुक्तां रोचमानां दीप्यमानाम् । किं कुर्वन्,
अमृतान्देवान्मर्त्यान्मनुष्यांश्च निवेशयन्स्वस्वोचिते रूपे स्थापयन्स्तथा
रूपाणि निरूपणीयानि विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि
पिंशन्निरूपयन् ।

तत्रैव याज्यामाह -

तन्स्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टाम् । तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु
मह्यम् । तन्नः प्रजां वीरवतीं सनोतु । गोभिर्नो अश्वैः
समनक्तु यज्ञम्, इति ।

अयं त्वष्टा देवो नोऽस्माकं तद्धनं विचष्टां विशेषेण पश्यत्वनुगृह्णात्वित्यर्थः । किञ्च तद्वित्राख्यं नक्षत्रं मह्यं यजमानाय भूरिदा अधिकधनप्रदमस्तु । किञ्च तन्नक्षत्रं नोऽस्मभ्यं प्रजां पुत्रादिरूपां वीरवतीं शूरैर्भटैर्युक्तां सनोतु ददातु । किञ्च नोऽस्मदीयं यज्ञं गोभिरश्वैश्च समनक्तु समृद्धं करोतु ।

अथ त्रयोदशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

वा॒युर्नक्ष॑त्रम॒भ्येति॑ निष्ट्याम् । ति॒ग्मशृ॑ङ्गो वृष॒भो
रोरु॑वाणः । समी॒रय॑न्भुव॒ना मा॒तरि॒श्वा । अप॒द्वेषा २'सि
म॒रातीः (१०), इति ।

यो वायुदेवः सोऽयं निष्ट्यां स्वातीं नक्षत्रमभ्येत्याभिमुख्येन प्राप्नोति । कीदृशो वायुस्तिग्मशृङ्गस्तीक्ष्णतेजाः वृषभः कामानां वर्षिता रोरुवाणः शब्दायमानः सोऽयं मातरिश्वा वायुर्भुवना भूतजातानि समीरयन्सम्यक्प्रेरयन्द्वेषांसि द्वेष्यानरातीर्दातव्यं धनमप्रयच्छतः पुरुषानप्यपनुदतामपसारयतु ।

तत्रैव याज्यामाह -

तन्नो॑ वा॒युस्तदु॑ निष्ट्यां शृणोतु । तन्नक्ष॑त्रं भूरि॒दा अस्तु॑
मह्य॑म् । तन्नो दे॒वासो॑ अनु॒जानन्तु॑ काम॑म् । यथा॒ तरे॑म
दु॒रितानि॑ विश्वा, इति ।

नोऽस्मदीयं तद्विज्ञापनं वायुर्देवः शृणोतु । निष्ट्या स्वाती च तदु तदेव विज्ञापनं शृणोतु । तत्स्वात्याख्यं नक्षत्रं मह्यं भूरिदा बहुधनप्रदमस्तु । देवासः सर्वे देवा नोऽस्मदीयं तं काममभिलषितार्थमनुजानन्तु विश्वा दुरितानि सर्वाणि पापानि यथा तरेम तथाऽनुगृह्णन्तु ।

अथ चतुर्दशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

दूर॑म॒स्मच्छ॑त्रवो यन्तु भी॒ताः । तदिन्द्रा॑ग्नी कृ॒णुतां॑
तद्विशा॑खे । तन्नो॑ दे॒वा अनु॑मदन्तु य॒ज्ञम् ।
प॒श्चात्पु॒रस्ता॒दभ्यं॑ नो अस्तु, इति ।

अस्मदस्मत्तो भीताः शत्रवो दूरं दूरगमनमिन्द्राग्नी देवौ कृणुतां

विशाखे नक्षत्रदेहौ च तत्कृणुताम् । नोऽस्मदीयं यज्ञं देवाः
सर्वेऽनुमदन्त्वङ्गीकुर्वन्तु । नोऽस्माकं पश्चात्पुरस्ताच्चाभयमस्तु ।

तत्रैव याज्यामाह -

नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य
गोपौ (११) विषूचः शत्रूनपबार्धमानौ अप क्षुधं
नुदतामरातिम् इति ।

नक्षत्राणां मध्य इमे द्वे विशाखे अधिपत्नी अध्यधिकं
पालयित्र्याविन्द्राग्नी च तद्देवौ श्रेष्ठौ प्रशस्तौ भुवनस्य गोपौ पालकावुभौ,
अस्मच्छत्रून्विषूचो विभिन्नगतीन्कृत्वा पीडयन्तावस्मदीयां क्षुधमरातिं
शत्रुं चापनुदतां निराकुरुताम् ।

कृत्तिकादीनां विशाखान्तानां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ
पौर्णमासीदेवतायाः पुरोनुवाक्यामाह -

पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात् । उन्मध्यतः पौर्णमासी
जिगाय । तस्यां देवा अधिसंवसन्तः । उत्तमे नाकं इह
मादयन्ताम् इति ।

येऽयं पूर्णा पौर्णमासीदेवता साऽस्माकं पश्चाद्भागे विरोधिन
उज्जिगाय । उतापि चेयं पूर्णा पुरस्तात्पूर्वभागेऽप्युज्जिगाय । तथेयं
पौर्णमासी मध्यतो मध्यभागेऽप्युज्जिगाय । देवाः सर्वे तस्यामधिष्ठाय
सम्यगवसन्त उत्तमे नाके स्वर्गं इह कर्मणि च मादयन्तामस्मान्दर्शयन्तु ।

तत्रैव याज्यामाह -

पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः । पौर्णमास्यु-
दगाच्छोर्धमाना । आप्याययन्ती दुरितानि विश्वा । उरू
दुहां यजमानाय यज्ञम् (१२), इति ।

चित्रभानुर्यजमाने दधातु हविर्नः पाथश्चेतौ जुषन्तां चेतौ मदेम
रोचमानामरातीर्गोपौ यज्ञम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

प्रथमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

इयं पौर्णमासी देवतोदगाभ्युदयं प्राप्ता । कीदृशी पृथ्वी विस्तीर्णा

सुवर्चाः शोभनदीप्तिर्युवतिर्नित्यतरुणी सजोषा अस्माभिः समानप्रीतिः
शोभमाना रमणीया विश्वा दुरितानि सर्वाणि दुर्गत्युपेतानि
भूतान्याप्याययन्ती दुर्गविपरिहारेण वर्धयन्ती । तादृशी पौर्णमासी
यजमानायोरुं विस्तीर्णं यज्ञं दुहां दुग्धां संपादयतु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ प्रथमे द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके देवनक्षत्राणामिष्टिषु याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ
द्वितीये यमनक्षत्राणामिष्टिषु याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र प्रथमस्य
पुरोनुवाक्यामाह -

ऋ॒ध्यास्म॑ ह॒व्यैर्न॑म॒सोप॑सद्य । मि॒त्रं दे॒वं मि॒त्र॒धेयं॑ नो अस्तु ।
अ॒नू॒रा॒धा॒न्ह॒विषा॑ वर्धयन्तः । श॒तं जी॑वेम श॒रदः॑ स॒वीराः॑,
इति ।

मित्राख्यं देवं नमसा नमस्कारेण हव्यैश्चोपसद्य सेवित्वर्ध्यास्म वयं
समृद्धा भूयास्म । मित्रधेयं मित्रेण यत्संपाद्यं श्रेयस्तन्नोऽस्माकमस्तु ।
वयमप्यनूराधानक्षत्रविग्रहाननेन हविषा वर्धयन्तः सवीरा वीरैः पुत्रादिभिः
सहिताः शतं शरदः संवत्सरं जीवेम ।

तत्रैव याज्यामाह -

चि॒त्रं नक्ष॑त्रमुद॒गात्पु॑रस्तात् । अ॒नू॒रा॒धा॒स इति॑ यद्वदन्ति ।
तन्मि॒त्र ए॒ति प॒थिभिर्दे॒व॒यानैः॑ । हि॒र॒ण्य॒यैर्वि॒ततै॑रन्त॒रिक्षे॑,
इति ।

चित्रमाश्चर्यकरमिदं नक्षत्रं पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युदगादुदितमभूत्,
यन्नक्षत्रं सर्वे जना अनूराधास इति वदन्त्येतन्नाम्ना व्यवहरन्ति
तन्नक्षत्रमयं मित्रोऽन्तरिक्षेऽवस्थितैर्विततैर्विस्तीर्णैर्हिरण्यनिर्मितैर्देवयानैर्देवानां
गमनयोग्यैः पथिभिर्मागैरिति गच्छति ।

अथ द्वितीयस्य पुरोनुवाक्यामाह -

इन्द्रो॑ ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति । यस्मिन्वृत्रं वृत्रतूयै॑ त॒तार॑ (१) ।

तस्मिन्वयममृतं दुहानाः । क्षुधं तरेम दुर्गतिं दुर्गष्टिम्
इति ।

अयमिन्द्रो ज्येष्ठाख्यं नक्षत्रमन्वेत्यनुगच्छति । वृत्रतूर्ये वृत्रवधे
निमित्तभूते सति यस्मिञ्ज्येष्ठानक्षत्रे वृत्राख्यमसुरं
ततारेन्द्रस्तीर्णवान्हतवानित्यर्थः । तस्मिञ्ज्येष्ठानक्षत्रे निमित्तभूते
सत्यमृतमविनश्वरं हविर्दुहानाः संपादयन्तो वयं क्षुधं तरेम । कीदृशीं
क्षुधं दुर्गतिं दुर्गतियुक्ताम् ।

अत एव महाभारते स्मर्यते -

वासुदेव जरा कष्टं कष्टं धनविपर्ययः ।

पुत्रशोकस्ततः कष्टं कष्टात्कष्टतरं क्षुधा ॥ इति ।

दुर्गष्टिं दुर्यागफलभूताम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

पुरंदराय वृषभाय धृष्णवे । अषाढाय सहमानाय
मीढुषे । इन्द्राय ज्येष्ठा मधमदुहाना । उरू कृणोतु
यजमानाय लोकम् इति ।

इयं ज्येष्ठा नक्षत्ररूपेन्द्रार्थं मधुमदुहाना मधुर हविः संपादयन्ती
यजानायोरू विस्तीर्णं लोकं कृणोतु करोतु । कीदृशायेन्द्राय
पुरंदरायासुरपुराणां दारयित्रे वृषभाय कामानां वर्षयित्रे धृष्णवे
धाष्टर्ययुक्तायाषाढाय केनाप्यपरिभूताय सहमानाय वैरिणामभिभवित्रे
मीढुषे वृष्ट्या सेचकाय ।

अथ तृतीयस्य पुरोनुवाक्यामाह -

मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय । पराच्येतुर्निर्ऋतिः पराचा ।

गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम् । अहर्भूयाद्यजमानाय मह्यम्

(२), इति ।

यदिदं मूलाख्यं नक्षत्रं तत्सेवित्वा वीरवतीं शूरभटयुक्तां प्रजां
पुत्रादिकां विदेय लभेय । निर्ऋतिः काचिद्राक्षसदेवता पराची पराङ्मुखी
भूत्वा पराची पुनरावृत्तिरहितेन मार्गेणैत्वितो गच्छतु । मह्यं यजमानाय
मूलाख्यमिदं नक्षत्रं गोभिरन्यैश्च पशुभिः समक्तं
संबद्धमहर्भूयादिवसवत्प्रकाशितं भूयात् । तत्रैव याज्यामाह -

अहर्नो अ॒द्य सु॒वि॒ते द॑धातु । मूलं नक्षत्रमि॒ति यद्व॑दन्ति ।
परा॑चीं वा॒चा नि॒र्ऋ॑तिं नुदामि । शि॒वं प्र॒जायै॑ शि॒वम॑स्तु
मह्यम् , इति ।

सर्वे लोका यन्नक्षत्रं नाम्ना मूलमिति वदन्ति
तन्नक्षत्रमद्यास्मिन्कर्मण्यहर्दिवसवत्प्रकाशकं भूत्वा नोऽस्मान्सुविते सुष्ठु
गन्तव्ये फले दधातु स्थापयतु । अहं तु त्वत्प्रसादात्पराचीं पराङ्मुखीं
निर्ऋतिं वाचा वाङ्मन्त्रेण नुदामि निराकरोमि । मदीयायै प्रजायै, शिवं
श्रेयोऽस्तु मह्यं च शिवमस्तु ।

अथ चतुर्थस्य पुरोनुवाक्यामाह -

या दि॒व्या आपः॒ पय॑सा संब॒भूवुः । या अ॒न्तरि॑क्ष उ॒त
पार्थि॑वी॒र्याः । यासा॑मषा॒ढा अनु॑यन्ति॒ काम॑म् । ता न
आपः॒ श * स्यो॑ना भवन्तु, इति ।

दिव्या दिवि भवा या एता आपः पयसा संबभूवुः पेयत्वेन हेतुना
समुत्पन्ना याश्चाऽऽपोऽन्तरिक्षे वर्तन्त उतापि च या आपः पार्थिवीः
पृथिव्यां भवा यासां चाब्देवतानां काममिच्छामषाढाः
पूर्वाषाढानक्षत्रविग्रहा अनुयन्त्यनुवर्तन्ते ता आपो देवता नोऽस्माकं शं
भवन्त्वनिष्टशान्तिहेतवो भवन्तु स्योनाः सुखहेतवश्च भवन्तु ।

तत्रैव याज्यामाह -

याश्च॒ कूप्या॒ याश्च॒ ना॒द्याः समु॑द्रियाः । याश्च॒ वैश॑न्तीरु॒त
प्रा॒स॒चीर्याः (३) । यासा॑मषा॒ढा मधु॑ भ॒क्षय॑न्ति । ता न
आपः॒ श * स्यो॑ना भवन्तु, इति ।

याश्चाऽऽपः कूप्या कूपे भवा याश्च नाद्या नद्यां भवाः समुद्रियाः समुद्रे
भवा याश्चाऽऽपो वैशन्तीर्वैशन्तेषु पल्वलेषु भवा उतापि च या आपः
प्रासचीः प्रकर्षेण ततस्ततः समागता यासामपां संबन्धि मधु स्वादुभूतं
रसमषाढाः पूर्वाषाढनक्षत्रदेवता भक्षयन्ति ता न इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

तन्नो॒ विश्वे॒ उप॑शृण्वन्तु दे॒वाः । तद॑षा॒ढा अ॒भिसं॑रन्तु ।

यज्ञम् । तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः । कृषिवृष्टिर्यजमानाय
कल्पताम्, इति ।

विश्वे देवा नोऽस्मदीयं तद्विज्ञापनमुपशृण्वन्तु । तत्तदानीमषाढा
उत्तराषाढाख्या नक्षत्रविग्रहा यज्ञमस्मदीयमभिसंयन्त्वभितः
सम्यक्प्राप्नुवन्तु । तदुत्तराषाढाख्यं नक्षत्रं पशुभ्यः पश्वर्थं प्रथतां प्रख्यातं
भवतु । ततो यजमानाय कृषिवृष्टिश्च कल्पतां संपद्यताम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

शुभ्राः कन्या युवतयः सुपशंसः । कर्मकृतः सुकृतौ
वीर्यावतीः । विश्वान्देवान्हविषा । वर्धयन्तीः ।
अषाढाः काममुपयान्तु यज्ञम् (४), इति ।

अषाढा उत्तराषाढाख्या नक्षत्रदेव्यः कामं काम्यमानमस्मदीयं
यज्ञमुपयान्तु । कीदृश्योऽषाढाः शुभ्रा निर्मलाः कन्या कान्तियुक्ता
युवतयो नित्यतरुण्यः सुपेशसः सुरूपाः कर्मकृतः कर्मकरणकुशलाः
सुकृतः शोभनकारिण्यो वीर्यावतीः प्रसवसामर्थ्यवत्यो
विश्वान्देवान्स्वकीयस्वामिनो हविषाऽस्मदीयेन वर्धयन्तीः
परितोषयन्त्यः ।

अथ षष्ठस्य पुरोनुवाक्यामाह -

यस्मिन्ब्रह्माऽभ्यजयत्सर्वमेतत् । अमुं च लोकमिदमू च
सर्गाम् । तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विजित्य । श्रियं
दधात्वहणीयमानम्, इति ।

यस्मिन्नक्षत्रे ब्रह्मा प्रजापतिः सर्वमेतदभ्यजयत्, किं तत्सर्वमिति
तदुच्यते- अनु च लोकं स्वर्गमपीदञ्चेदमपि च भूलोकादिकं सर्वं
तज्जयसाधनमभिजिन्नाम नक्षत्रं नोऽस्मदर्थं श्रियं वैरिसंबन्धिनीं
विजित्याहणीयमानं तैरपहर्तुमशक्यां कृत्वा दधात्वस्मासु स्थापयतु ।

तत्रैव याज्यामाह -

उभौ लोकौ ब्रह्मणा संजितेभौ । तन्नो
नक्षत्रमभिजिद्विचष्टाम् । तस्मिन्वयं पृतनाः संजयेम । तं
नो देवासो अनुजानन्तु कामम्, इति ।

भूमिर्द्यौश्चेतीमावुभौ लोकावभिजिन्नामि नक्षत्रे ब्रह्मणा प्रजापतिना संजिता सम्यग्जितौ । तन्नक्षत्रमभिजिदाख्यं नोऽस्मान्विचष्टां देवेषु विशेषेण ख्यापयतु । तस्मिन्नक्षत्रे कर्मानुष्ठायिनो वयं पृतनाः परकीयाः सेनाः संजयेम । देवासो देवाः सर्वे नोऽस्माकं तं काममनुजानत्वङ्गी-
कुर्वन्तु ।

अथ सप्तमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

शृण्वति श्रोणाममृतस्य गोपाम् । पुण्यामस्या उपशृणोमि
वाचम् (५) । महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्याम् ।
प्रतीचीमेना हविषा यजामः, इति ।

अमृतस्य कर्मफलस्य गोपां रक्षिकां श्रोणां श्रवणनक्षत्ररूपां तनुं सर्वे जनाः शृण्वन्ति । अहमप्यस्याः श्रोणाया पुण्यां वाचं कीर्तिरूपां शृणोमि । एनां श्रोणां वयं हविषा यजामः । कीदृशीं महीं महतीं गुणाधिकां देवीं द्योतमानां विष्णुपत्नीं विष्णोः पालयित्रीमजूर्यां ज्वरेण संतापेन रहितां प्रतीचीमस्माकमभिमुखाम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

त्रेधा विष्णुरुगायो विचक्रमे । महीं दिवं
पृथिवीमन्तरिक्षम् । तच्छ्रोणैति श्रवं इच्छमाना । पुण्यं
श्लोकं यजमानाय कृण्वती, इति ।

उरु प्रभूतं यथा भवति तथा गीयते वेदेषु श्रूयत इत्युरुगायस्तादृशो विष्णुर्महीं दिवं महान्तं द्युलोकं पृथिवीमन्तरिक्षं चोद्दिश्य त्रेधा विचक्रमे त्रिप्रकारं त्रिविधं क्रमणं कृतवान्पादत्रयेण लोकत्रयं व्याप्नोत्तत्रिविक्रमरूपं श्रोणा नक्षत्ररूपेति प्राप्नोति । कीदृशी श्रोणा श्रवं इच्छमाना कीर्तिमपेक्षमाणा यजमानाय यजमानार्थं पुण्यं श्लोकं कृण्वत्युत्तमां कीर्तिं कुर्वती ।

अष्टमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः । चतस्रो देवीरजराः
श्रविष्ठाः । ते यज्ञं पान्तु रजसः परस्तात् ।
संवत्सरीणममृतं स्वस्ति (६), इति ।

सोम्यासो रमणीयमूर्तयो वसुनामका देवा अष्टसंख्याकाः श्रविष्ठा धनिष्ठानक्षत्रमूर्तयश्चतस्रस्ताश्च देवीर्द्यौतमाना अजरा जरारहितास्ते सर्वेऽप्यस्मदीयं यज्ञं पान्तु । रजसः परस्ताद्रजोगुणयुक्तान्मनुष्य-लोकात्परतो वर्तमानं संवत्सरीणं संवत्सरदेवता-संबन्धममृतमविनाशिनं स्वर्गलोकं स्वस्ति क्षेमेण प्राप्नुयामिति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह -

य॒ज्ञं नः॑ पान्तु॒ वसवः॑ पुरस्तात् । दक्षि॒णतो॑ऽभियन्तु॒
श्रवि॒ष्ठाः । पु॒ण्यं नक्ष॑त्रम॒भिसंवि॑शाम । मा नो॒
अरा॑तिर॒घश॑ ५ सा ग॒न्, इति॑ ।

येऽष्टसंख्याका वसवस्ते पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि नोऽस्मदीयं यज्ञं पान्तु । श्रविष्ठा नक्षत्रमूर्तयो दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्यभियन्त्व-भिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । वयमपि धनिष्ठाख्यं पुण्यनक्षत्रमभि-संविशामाऽऽभिमुख्येन सम्यक्प्रविशाम भजामेत्यर्थः । अघशंसा-ऽस्मदीयस्य पापस्य शंसको योऽयमरातिः शत्रुः सोऽयं नोऽस्मान्प्रति मा गन्मा गच्छतु ।

अथ नवमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

क्ष॒त्रस्य॒ राजा॒ वरु॑णोऽधि॒राजः॑ । नक्ष॑त्राणा ५
श॒तभि॑ष॒ग्वसि॑ष्ठः । तौ दे॒वेभ्यः॑ कृ॒णुतो॑ दी॒र्घमा॑युः । श॒त ५
स॒हस्रा॑ भेष॒जानि॑ धत्तः, इति॑ ।

योऽयं वरुणोऽस्ति सोऽयं क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः सर्वस्या अपि राजाऽश्व एवायमधिकत्वादधिराज इत्युच्यते । नक्षत्राणां मध्ये योऽयं शतभिषगाख्यो नक्षत्रविशेषः सोऽयं वसिष्ठोऽतिशयेन निवासहेतुस्तौ वरुणशताभिषजौ देवेभ्यो देवार्थं यजमानस्य दीर्घमायुः कृणुतस्तत्सिद्ध्यर्थं शतं शतसंख्याकानि सहस्रसंख्याकानि च भेषजान्यौषधानि धत्तः संपादयतः ।

तत्रैव याज्यामाह -

य॒ज्ञं नो॒ राजा॒ वरु॑ण॒ उ॒र्पया॑तु । तं नो॒ विश्वे॑ अ॒भिसं॑रन्तु॒
दे॒वाः (७) । तन्नो॒ नक्ष॑त्र ५श॒तभि॑ष॒गजु॑षा॒णम् । दी॒र्घमा॑युः
प्रति॑र॒द्धेष॒जानि॑, इति॑ ।

वरुणो राजा नोऽस्मदीयं यज्ञमुपयातु प्राप्नोतु । नोऽस्मदीयं तं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा अभिसंयन्त्वाभिमुख्येन सम्यक्प्राप्नुवन्तु । जुषाणं प्रीतियुक्तं शदभिषगाख्यं तन्नक्षत्रं नोऽस्मभ्यं दीर्घमायुश्चिरकालमायुष्यं भेषजानि तदर्थान्यौषधानि च प्रतिरत्नकर्षेण ददातु ।

अथ दशमस्य पुरोनुवाक्यामाह -

अज एकपादुदगात्पुरस्तात् । विश्वा भूतानि प्रतिमोदमानः । तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे । प्रोष्ठपदासौ अमृतस्य गोपाः, इति ।

अजो जन्मरहित एकपादेकेनैव पादेन देवान्रक्षति । एतत्पदद्वयमप्यग्निविशेषस्य नामधेयम् । सोऽयमादित्यरूपं धृत्वा पुरस्तादुदगात्पूर्वस्यां दिश्युदेति । विश्वा भूतानि सर्वान्प्राणिनः प्रतिमोदमानः प्रत्येकं हर्षयन्वर्तते । तस्य सूर्यरूपस्याग्नेः प्रसवं सर्वे देवा यन्ति प्राप्नुवन्ति । प्रोष्ठपदासः पूर्वभाद्रपदाख्यनक्षत्रविशेषा अमृतस्याविनाशिनः कर्मफलस्य गोपा रक्षकाः ।

तत्रैव याज्यामाह -

विभ्राजमानः समिधान उग्रः । आन्तरिक्षमरुहदगं द्याम् । तं सूर्यं देवमजमेकपादम् । प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्वे (८), इति ।

विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः समिधानः सर्वान्सम्यक्प्रकाशयद्युमस्तीक्ष्णतेजा अन्तरिक्षमारुहदारूढवान् । ततो द्यां द्युलोकमगन्प्राप्तवान् । अजमेकपादमेतजामयुक्तं तं सूर्यं देवं प्रोष्ठपदासः पूर्वभाद्रपदाख्यनक्षत्रविशवाः सर्वेऽप्यनुयन्त्यनुवर्तन्ते ।

अथैकादशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

अहिर्बुध्नयः प्रथमान एति । श्रेष्ठो देवानामुत मानुषाणाम् । तं ब्राह्मणाः सोमपाः सोम्यासः । प्रोष्ठपदासौ अभिरक्षन्ति सर्वे, इति ।

न कदाचिदपि हीयत इत्यहिः, बुधे मूले जगदादौ भवो बुध्नयः, पदद्वयमधि मिलित्वा रुद्रविशेषस्य नामधेयम् । सोऽयं रुद्रः प्रथमातो

विश्वं व्याप्नुवन्नेति गच्छति । कीदृशो देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽपि च मानुषाणामपि मध्ये श्रेष्ठस्तं तादृशं सोमपाः सोमस्य पातारः सोम्यासो रमणीयदेहा ब्राह्मणाः प्रोष्ठपदास उत्तरभाद्रपदानक्षत्रविशेषाश्च सर्वेऽप्यभिरक्षन्त्यभितः सेवन्त इत्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह -

चत्वार॒ एक॑म॒भिक॑र्म॒ दे॒वाः । प्रोष्ठ॒प॒दा॒स॒ इति॒ ।
यान्व॑र्दन्ति ते बु॒ध्नियं॑ परि॒ष्य ५ स्तुव॑न्तः । अहि॑ र॒क्षन्ति॒
नम॑सोप॒सद्य॑, इति ।

चत्वारश्चतुःसंख्याका नक्षत्रमूर्तिरूपदेवा एकमेतत्क-
र्माभिगच्छन्तीति शेषः । वांश्चतुरो देवान्प्रोष्ठपदास इत्युत्तरभाद्रपदेत्यनेन
नाम्नी वदन्ति सर्वे जना व्यवहरन्ति । ते चत्वारो देवाः परिषद्यं
सभायोग्यमहिं बुध्निमपेतनामकं देवं नमसोपसद्य नमस्कारेण सेवित्वा
स्तुवन्तोऽभिरक्षन्तिततः समीपेष्वतिष्ठन्त इत्यर्थः ।

अथ द्वादशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

पू॒षा रे॒वत्य॑न्वेति॒ पन्था॑म् । पु॒ष्टि॒ पती॑ पशु॒पा वाज॑वस्त्यौ
(९) । इ॒मानि॑ ह॒व्या प्र॑यता जुषा॒णा । सु॒गैर्नो॒ यानै॑रुप॒यातां॑
य॒ज्ञम्, इति॒ ।

पूषारख्यो देवः पन्थामन्वेत्यस्मद्यज्ञमार्गमनुसृत्य गच्छति । तथा
रेवती पन्थामन्वेति तावुभौ पुष्टिपती पुष्टेः पालकौ पशुपा पशूनां पालकौ
वाजवस्त्यौ वाजेनान्नेन ज्ञ्यं वस्त्यं तद्योग्यौ प्रयता प्रयतानि शुद्धानीमानि
हव्यानि जुषाणा सेवमानौ सन्तौ सुगैः सुष्ठु गन्तुं शक्यैयनैर्मार्गैर्नो
यज्ञमुपयातां प्राप्नुताम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

क्षु॒द्रान्प॒शून्त्र॑क्षतु रे॒वती॑ नः । गा॒वो नो॒ अश्वा॑ ५ अन्वे॑तु
पू॒षा । अन्न॑ र॒क्षन्तौ॑ बहु॒धा वि॑रूपम् । वाज॑ स॒नुतां॑
यज॑मानाय य॒ज्ञम्, इति॒ ।

रेवती नक्षत्ररूपा नोऽस्मदीयान्क्षुद्रान्पशून्वत्सरूपात्रक्षतु । पूषारख्यो
देवो नो गावोऽस्मदीया गा अश्वांश्चान्वेत्वनुगच्छतु । तावुभावन्नं रक्षन्तौ

बहुधा ब्रीहियवमुद्गगोधूमादिर्वहुभिः प्रकारैर्विरूपं परस्परविलक्षणं
वाजमन्नं तत्साधनभूतं यज्ञं च यजमानाय सनुतां दत्ताम् ।

अथ त्रयोदशस्य पुरोनुवाक्यामाह-

तद॒श्विनाव॑श्व॒युजो॑प॒याता॑म् । शु॒भं ग॑मि॒ष्ठौ
सु॒यमे॑भि॒रश्वैः॑ । स्वं नक्ष॑त्रं ह॒विषा॑ य॒जन्तौ॑ । मध्वा॒
संपृ॑क्तौ य॒जुषा॑ सम॒क्तौ (१०), इति ।

अश्वयुजाऽश्वयुडनाम्ना नक्षत्रेण सहाश्विनौ देवौ तदस्मदीयं
कर्मोपयातां प्राप्नुताम् । कीदृशौ सुयमेभिः सुष्ठु नियन्तुं शक्यरैश्वैः शुभं
गमिष्ठावतिशयेन शोभनं गन्तारौ स्वं नक्षत्रं स्वकीयमश्वयुगाख्यं
नक्षत्रमस्मदीयेन हविषा यजन्तौ पूजयन्तौ मध्वा मधुररसेन हविषा संपृक्तौ
संबद्धौ यजुषा मन्त्रेण समक्तौ सम्यक्प्रकाशितौ ।

तत्रैव याज्यामाह -

यौ दे॒वानां॑ भि॒षजौ॑ ह॒व्यवा॒हौ । वि॒श्वस्य॑ दू॒ताव॒मृत॑स्य
गो॒पौ । तौ नक्ष॑त्रं जु॒जुषा॑णोप॒याता॑म् । नमो॑ऽश्वि॒भ्यां
ऽश्व॒युग्भ्या॑म्, इति ।

यावश्विनौ देवानां भिषजौ चिकित्सकौ हव्यवाहौ हविषो वोढारौ
विश्वस्य सर्वस्य जगतो दूतौ दूतवद्भितकारिणावमृतस्य कर्मफलस्य
गोपौ रक्षकौ तावुभौ नक्षत्रं स्वकीयमश्वयुगाख्यं जुजुषाणां
सेवमानावुपायातां प्राप्नुताम् । अविभ्यां देवाभ्यामश्वयुग्भ्यां
नक्षत्रशरीराभ्यां च वयं नमो नमस्कार कृणुमः कुर्मः ।

अथ चतुर्दशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

अप॑ पा॒प्मानं॑ भ॒रणी॑र्भरन्तु । तद्य॒मो राजा॑
भग॑वान्नि॒र्चष्टा॑म् । लो॒कस्य॑ राजा॑ मह॒तो म॒हान्नि॑ । सु॒गं
नः प॒न्था॒मभ॑यं कृ॒णोतु॑, इति ।

भरणीर्भरण्याख्यनक्षत्रविग्रहाः पाप्मानमस्मदीयमभरन्तु
विनाशयन्तु । तद्भरण्याख्यं नक्षत्रं भगवानैश्वर्यादिगुणोपेतो यमो राजा
विचष्टां विशेषेण पश्यत्वनुगृह्णात्वित्यर्थः । हि यस्मात्कारणादयं यमो

७९८

(३.१.३)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

महतो लोकस्य महात्राजा तस्मात्कारणान्नोऽस्माकं सुगं सुष्टु गन्तुं शक्यं
पन्थां मार्गमभयं कृणोतु भय रहितं करोतु ।

तत्रैव याज्यामाह -

यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त
देवाः । तदस्य चित्रं हविषा यजाम । अर्पं प्राप्मान्
भरणीर्भरन्तु, इति ।

यस्मिन्भरण्याख्ये नक्षत्रे यमो राजैति गच्छति । देवाः सर्वे
यस्मिन्भरण्याख्ये नक्षत्रे एनं यममभ्यषिञ्चन्ताभिषिक्तवन्तः । अस्य
यमस्य संबन्धि चित्रमाश्चर्यकरं तद्भरण्याख्यं नक्षत्रं हविषा यजाम ।
अपत्यादि पूर्ववत् ।

यमनक्षत्राणां याज्यानुवाक्या . अभिधायामावास्यादेवताया
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति-

निवेशनी यत्तै देवा अदधुः (११), इति ।

ततार मह्यं पातचीर्या यान्तु यज्ञं वाच स्वस्ति देवा अनुवन्ति सर्वे
वार्जवस्त्यौ समक्तौ देवास्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

प्रथमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

“निवेशती संगमनी वसूनाम्” इति पुरोनुवाक्या । “यत्तै देवा अद
धुर्भागधेयम्” इति याज्या । एतौ चोभौ “पूर्णा पश्चात्” इत्यनुवाके
व्याख्यातौ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके यमनक्षत्रेष्टीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ तृतीये
चान्द्रमसादीष्टीनां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र चान्द्रमसेष्टौ
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति -

नवो नवो भवति जार्यमानो यमादित्या अ
शुर्माप्याययन्ति, इति ।

“नवो नवः” इति पुरोनुवाक्या । “यमादित्याः” इति याज्या ।
एतच्चोभयं “नवो नवो भवति” इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथाहोरात्रेष्टौ पुरोनुवाक्यामाह -

ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं तन्तुं
परितातनाते । बिभू प्रभू अनुभू विश्वतो हुवे । ते नो नक्षत्रे
हवमागमेतम्, इति ।

विरूपे शुक्लकृष्णवर्णतया परस्परविलक्षणे समनसा समानमनस्के
संव्ययन्ती समन्तादाच्छादयन्त्यौ यथा शुक्लकृष्णे वस्त्रे
शरीरमाच्छादयतस्तद्वदेते सर्व जगदाच्छादयतः । समानमेकरूपं तन्तुं
तायमानं यज्ञं संवत्सरं वा परितातनाते परितो विस्तारयतो विभू
व्याप्तिमत्यौ प्रभू शक्तियुक्ते अनुभू अनुभवयोग्ये । तादृश्यौ देवते अहं
विश्वतो हुवे । ये युवां नक्षत्रे केनचिन्नक्षत्रविशेषेण युक्तेऽनुष्ठानदिने
नोऽस्मदीयं हवं यज्ञं प्रत्यागमेतमागच्छतम् ।

तत्रैव याज्यामाह -

वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः । सुरत्नासो देववीतिं
दधानाः । अहोरात्रे हविषा वर्धयन्तः । अति
पाप्मानमतिमुक्त्या गमेम, इति ।

वयं यजमाना ब्रह्मणा मन्त्रेण संविदाना ऐकमत्यं गताः सुरत्नासः
शोभनरत्नसदृशेन हविराख्येन (ण) युक्ता देवतीतिं देवानामशनं दधानाः
संपादयन्तोऽहोरात्रे देवी देव्यावनेन हविषा वर्धयन्तः ।
पाप्मानमस्मदीयमतिगमेमातिक्रम्य गच्छेम । केन साधनेनातिमुक्त्या-
ऽत्यन्तमोचनसमर्थेन कर्मणा ।

अथोषोदेवताके यागे पुरोनुवाक्यामाह -

प्रत्युवदृश्यायती (१) । व्युच्छन्ती दुहिता दिवः । अपो
मही वृणुते चक्षुषा, इति ।

इयमुषा अदृशि दृश्यते । उशब्दोऽवधारणार्थो दृश्यत एव ।
कीदृशयुषाः प्रत्यायती प्रतिदिनमागच्छन्ती व्युच्छन्ती प्रभातं कुर्वती दिवो
दुहिता द्युलोकस्य दुहितृस्थानीया मही सर्वप्रजोपकारेण महती ।

सेयमेतादृशी सती चक्षुषा प्रकाशेनापो वृणुतेऽनुष्ठीयमानं कर्माऽऽवृणोति प्रकाशयतीत्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह -

तमो ज्योतिष्कृणोति सुनरी । उदुस्त्रियाः सचते सूर्यः ।
सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिमत् । तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च,
इति ।

सूनरी सुष्ठु सर्वव्यवराणां नेत्री उषःकाले हि सर्वे प्रतिबुध्य व्यवहरन्ति । तादृशीयमुषास्तमो ज्योतिः कृणोति तमसा व्याप्तं जगत्प्रकाशेन व्याप्तं करोति । तदानीं सूर्य उस्त्रिया रश्मीनुत्सचत उद्गतत्वेन संबद्धान्करोति प्रसारयतीत्यर्थः । हे उषस्तवेत्तव च सूर्यस्य च सचा सहैव व्युषि प्रादुर्भावे सत्युद्यन्नक्षत्रमुदितेन नक्षत्रेण संदृशं दिनमर्चिमत्प्रकाशोपेतं भवति ।

अथ नक्षत्रचरोः पुरोनुवाक्यामाह -

सं भक्तेन गमेमहि । तन्नो नक्षत्रमर्चिमत् । भानुमत्तेज,
उच्चरत् । उप यज्ञमिहाऽऽगमत् (२) इति ।

भक्तेनान्नेन हविल्लक्षणेन संगमेमहि वयं संगता भूयास्म कर्मानुतिष्ठामेत्यर्थः । यन्नक्षत्रमुद्दिश्य वयं कर्म कुर्मो नोऽस्मदीयं तन्नक्षत्रमर्चिमदर्चनयुक्तं भानुमद्रश्मियुक्तं तेजस्तेजस्वच्छरीर-कान्तियुक्तमित्यर्थः । तथाविधमुच्चरदुदयं गच्छदिह देवयजन-देशेऽस्मदीयं यज्ञमुपागमदुपागच्छत् ।

तत्रैव याज्यामाह -

प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायेन्दु * हवामहे । स नः सविता
सुवत्सनिम् । पुष्टिदां वीरवत्तमम्, इति ।

इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय नक्षत्रारख्या देवायेन्दुममृतसमानं हविः प्रकर्षेण हवामहे जुहुमः । सोऽयं नक्षत्रदेवः सविता कर्मणि प्रेरकः सन्पुष्टिदां पुष्टिप्रदं वीरवत्तममतिशयेन वीरैः पुत्रैर्युक्तं सनिं दातव्यं धनं नोऽस्मभ्यं सुवत्प्रेरयतु ददात्वित्यर्थः ।

अथ सौर्ये चरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति-

उदु त्त्वं चित्रम्, इति ।

“उदुत्त्वं जातवेदसम्” इति पुरोनुवाक्या । “चित्रं देवानाम्” इति याज्या । एतच्चोभयम् “उदु त्त्वं जातवेदसम्” इत्यनुवाके व्याख्यात अथाऽऽदित्यचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति--

अदितिर्न उरु ष्यतु महीमू षुमातरम्, इति ।

“अदितिर्नः” इति पुरोनुवाक्या । “महीमूषुमातरम्” इति एतच्चोभयं “वैश्वानरो न ऊत्या” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ वैष्णवचरौ याज्यानुवाक्ययोः दर्शयति-

इदं विष्णुः प्र तद्विष्णुः, इति ।

“इदं विष्णुर्विचक्रमे” इति पुरोनुवाक्या । “तद्विष्णुः” इति याज्या । तत्राऽऽद्या “युञ्जते मनः” इत्यत्र व्याख्याता । द्वितीया “जुष्टी नरः” इत्यत्र व्याख्याता । तदेवं वक्ष्यमाणानुवाकेषु विधास्यमानानामिष्टीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः ।

अथ शाखान्तरोक्तस्याऽऽग्नेयस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति-

अग्निर्मूर्धा भुवः, इति ।

“अग्निर्मूर्धा दिवः ककत्” इति पुरोनुवाक्या । “भुवो यज्ञस्य रजसश्च” इति याज्या । एतच्चोभयमग्निकाण्डे व्याख्यातम् ।

अथ शाखान्तरोक्तानुमतिचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति -

अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम्, इति ।

“अनु नोऽद्य” इति पुरोनुवाक्या । “अन्वित्” इति याज्या । एतच्चोभयम् “इदं वामास्ये हविः” इत्यत्र व्याख्यातम् । एतच्च शाखान्तरीयमिष्टिद्वयं सर्वासु नक्षत्रेष्टिषु संचरति । तथा च बोधायनेनोक्तम्-“आग्नेयमष्टाकपालमनुमत्यै चरुमिति सर्वत्रानुषज्जति” इति । अग्निर्मूर्धा भुवोऽनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वमिति संचरयोर्याज्यानुवाक्ये” इति च ।

अथ सर्वासूक्तास्विष्टिषु स्विष्टकृतः संयाज्ययोः प्रतीके दर्शयति-

हव्यवाहः स्वष्टम् इति ।

आयत्यगतमस्विष्टम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

प्रथमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

“हव्य वाहमभिमातिषाहम्” इति पुरोनुवाक्या । “स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि” इति याज्या । एतच्चोभयं “जुष्टो दमूनाः” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके चान्द्रमसेष्ट्यादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ चतुर्थे देवनक्षत्राणामिष्टयो विधीयन्ते । तत्र प्रथमनक्षत्रस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानां स्यामिति । स
एतमग्नये कृत्तिकाम्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत् । अग्निर्यै
देवानामन्नादः, इति ।

अस्मिन्कल्पे सर्वेषां प्राणिनां दाहपाकप्रकाशकारी योऽयमग्निर्दृश्यते सोऽयमग्निः पूर्वस्मिन्कल्पे मनुष्यः सन्देवत्वपदप्रापकं कर्मानुष्ठायास्मिन्कल्पे एतज्जन्म लब्धवान् । अतः पूर्वस्मिन्कल्पे स मनुष्यो भाविनीं संज्ञामाश्रित्याग्निरिति व्यपदिश्यते । यथा मृत्तिकां घटं कुरु तन्तून्पटं कुर्वित्यादौ भाविनीं संज्ञामाश्रित्य व्यवहारस्तद्वत् । स चाग्निशब्देन व्यवहियमाणो मनुष्यः कर्माधिकारी सन्नेवमकामयत । अहं जन्मान्तरे देवानां मध्ये बह्वन्नभक्षकः स्यामित्येवं कामयमानः स मनुष्यस्तस्मिन्कल्पे वर्तमानाय नक्षत्रस्वामिनेऽग्नये कृत्तिकानक्षत्राय च मिलित्वा पुरोडाशमष्टाकपालमेतं निरवपत् । सोऽपि नक्षत्रस्वामी वह्निस्ततः पूर्वस्मिन्कल्पे मनुष्य एव सन्विशिष्टं कर्मानुष्ठायोत्तरकल्पे नक्षत्रस्वामिरूपं वह्नित्वं प्राप्तः । एवं सत्यग्निरग्नये निरवपदित्यत्र न काऽप्यनुपपत्तिः । अनेनैव न्यायेन वक्ष्यमाणास्वपीष्टिषु यजमानदेवतयोरेकविधं नाम कल्पभेदेन व्यवस्थापनीयम् । ततो

निर्वापात्स यजमानरूपोऽग्निः कल्पान्तरे देवानां मध्ये
बह्वन्नभक्षकोऽभवत् । अग्निरेव सर्वान्नभक्षक इत्येतल्लोके प्रसिद्धम् ।

अथेष्टि विधत्ते -

यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एव *ह वा एष
मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
वेद, इति ।

यो यजमान एतेनाग्निकृत्तिकादेवतांकेन हविषा यागं करोति सोऽयं
मनुष्याणां मध्ये रोगरहितोऽन्नभक्षको भवति । यथाऽग्निर्देवानां
मध्येऽन्नभक्षकस्तद्वद्योऽपि चैतत्कर्मोक्तप्रकारेण वेत्ति सोऽपि वेदिता
यजमानवदन्नादो भवति ।

अथ प्रधानहोमादूर्ध्वमुपहोमान्विधत्ते-

सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा ।
अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा । नितृत्यै स्वाहा भ्रयन्त्यै
स्वाहा । मेघयन्त्यै स्वाहा वर्षयन्त्यै स्वाहा । चुपुणीकायै
स्वाहेति (१), इति ।

यः पूर्वोक्तेन हविषा यजते स यजमानोऽस्मिन्कर्माणि “अग्नये
स्वाहा” इत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैरुपहोमाञ्जुहुयात् । कृत्तिकेति सप्तानां
नक्षत्रमूर्तीनां साधारणं नाम । अम्बादुलादीनि विशेषनामानि ।

अथ द्वितीयनक्षत्रस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति -

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अस्मात्सृष्टाः पराचीरायन् ।
तासां *रोहिणीमभ्यध्यायत् । सौऽकामयत । उप मा
वर्तत । समैनयागच्छेयेति । स एतं प्रजापतये रौहिण्यै
चरुं निरवपत् । ततो वै सा तमुपावर्तत । समैनयाऽगच्छत,
इति ।

अत्र प्रजापतिरिति भाविनी संज्ञा न भवति किंतु वर्तमान एव
प्रजापतिः सृष्टेरभिधानात् । तेन सृष्टाः सर्वाः प्रजाः पराङ्मुखा
एवागच्छन् । तासां प्रजानां मध्ये रोहिणीनक्षत्रतनुमभिलक्ष्य

प्रजापतिरध्यायन्निरन्तरं ध्यानमकरोत् । स प्रजापतिः कदाचिदेवं कामितवान् । इयं रोहिणी मां प्रत्युपावर्ततामहं चैनया रोहिण्या संगतो भवेयमित्येवं कामयमानः स प्रजापतिरतीतकल्पगताय प्रजापतये तथाविधायै रोहिण्यै चैतं चरुं निरुप्तवान् । यद्यप्यतीतकल्पगते प्रजापतिरोहिण्यौ च नेदानीं विद्येते तथाऽपि तदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म फलसमर्थं भवति । न चात्र विस्मर्ततव्यं सर्ववसुप्रदायिनोऽन्तर्यामिणः सर्वत्र विद्यमानत्वात् । ततः कर्मसामर्थ्यादेव सा रोहिणी तं प्रजापतिं प्रत्युपावर्तत । स च प्रजापतिरेनया रोहिण्या संगतोऽभूत् ।

अथेष्टिं विधत्ते -

उप ह वा एनं प्रियमावर्तते । सं प्रियेण गच्छते । य एतेन हविषा यजते । उ चैनदेवं वेद, इति ।

प्रियस्य वस्तुन उपावतेन प्राप्तिः । संगमस्तद्भोगः । यजनवेदनयोरेतत्फलं द्रष्टव्यम् ।

उपहोमान्विधत्ते-

सोऽत्र जुहोति । प्रजापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहेति (२), इति ।

अथ तृतीयस्य नक्षत्रस्येष्टिं विधत्ते -

सोमो वा अकामयत । ओषधीनां राज्यमभिर्जयेयमिति । स एत * सोमाय मृगशीर्षाय श्यामाकं चरुं पर्यसि निरवपत् । ततो वै स ओषधीनां * राज्यमभ्यजयत् । समानानां * 'ह वै राज्यमभिर्जयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सोमाय स्वाहा मृगशीर्षाय स्वाहा । इन्द्रकाभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहाऽभिर्जित्यै स्वाहेति (३), इति ।

अत्र भाविन्या संज्ञया वर्तमानसंज्ञया वा सोमशब्दो योजयितुं शक्यते । एवमुत्तरत्रापि यत्र यद्योग्यं तत्र तद्योजनीयम् । प्रस्तावेष्टिविध्युपहोमवाक्यानि पूर्ववद्विभज्य योजनीयानि । मृगशीर्षमिति

नक्षत्रमूर्तिसमूहनाम । इन्वका इति मूर्तिविशेषाणां नाम ।
ओषधिराज्याभिजितिशब्दास्तत्तदभिमानिदेववाचिनः ।

अथ चतुर्थस्येष्टिं विधत्ते -

रुद्रो वा अकामयत । पशुमान्त्स्यामिति । स एत ५
रुद्रायाऽऽर्द्रायै प्रैयंगवं चरुं पर्यसि निरवपत् । ततो वै स
पशुमानभवत् । पशुमान्ह वै भवति । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । रुद्राय
स्वाहाऽऽर्द्रायै स्वाहा । पिन्वमानायै स्वाहा पशुभ्यः
स्वाहेति (४), इति ।

आर्द्रा नक्षत्रस्य प्राणाप्यायनकरी मूर्तिः पिन्वमाना । अत्रापि भागत्रयं
पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चमस्येष्टिं विधत्ते-

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीत् । साऽकामयत ।
ओषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति । सैतमदित्यै
पुनर्वसुभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वा इयमोष-
धीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत । प्रजायते ह वै प्रजया
पशुभिः । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्याम् । स्वाहा
भूत्यै स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेति (५), इति ।

इयं पृथिवी पूर्वमलोमकौषध्यादिलोमरहितक्षा स्वरयामाधे-
यवस्तुशून्या मार्दवरहिता क्रूरा सत्यासीत् । तादृशी भूमिरोषधी-
भिर्वनस्पतिभिश्च प्रजायेयेति कामयित्वा पूर्वकल्पसिद्धायै भूम्यै
पुनर्वसुभ्यां चरुं निरवपत् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् । आभूतिरदितेरेव
बहुभवनसमर्था मूर्तिः । प्रजापतिरुत्पादनसमर्था मूर्तिः ।

अथ षष्ठस्येष्टिं विधत्ते -

बृहस्पतिर्वा अकामयत । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स एतं
बृहस्पतये तिष्याय नैवारं चरुं पर्यसि निरवपत् । ततो वै

स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चसी ह वै भवति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
बृहस्पतये स्वाहा तिष्याय स्वाहा । ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति
(६), इति ।

भागत्रयं पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ सप्तमस्येष्टिं विधत्ते -

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवाः सर्पेभ्य आश्रेषाभ्य
आज्ये करम्भं निरवपन् । तानेताभिरेव
देवताभिरुपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभिर्द्विषन्तं
भ्रातृव्यमुपनयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
वेद । सोऽत्र जुहोति । सर्पेभ्यः स्वाहाऽऽश्रेषाभ्यः
स्वाहा । दन्दशूकेभ्यः स्वाहेति (७), इति ।

असुरैः सह युद्धोद्युक्ता देवा असुराणां स्ववशीकरणाय
दधिमिश्रयवसत्तुरूपं करम्भशब्दाभिधेयं निरुष्येताभिः
सर्पदेवताभिराश्लेषानक्षत्रदेवताभिश्च करम्भतुष्टाभिस्तानुपानयन्समीपं
प्रापितवन्तः । सर्पाणां मध्ये दंशनशीला दन्दशूकाः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथाष्टमस्येष्टिं विधत्ते -

पितरो वा अकामयन्त । पितृलोकं ऋध्नुयामेति । त एतं
पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशं षट्कपालं निरवपन् । ततो
वै ते पितृलोकं आर्ध्नुवन् । पितृलोके हवा ऋध्नोति । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
पितृभ्यः स्वाहा मघाभ्यः । स्वाहाऽनघाभ्यः स्वाहा
गदाभ्यः । स्वाहाऽरुन्धतीभ्यः स्वाहेति (८), इति ।

मघानक्षत्रस्यैव निष्पापमूर्तयोऽनघा अगदा रोगरहिता
मूर्तयोऽरुन्धत्या समाना मूर्तयोऽरुन्धत्यो रोधं प्रति वधमकुर्वत्यः ।
अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ नवमस्येष्टिं विधत्ते -

अ॒र्य॒मा वा अ॑कामयत । प॒शु॒मान्त्सया॒मिति॑ । स
ए॒तम॒र्य॒म्णे फ॒ल्गु॒नीभ्यां च॒रुं निर॑वपत् । ततो॒ वै स
प॒शु॒मान॑भवत् । प॒शु॒मान् ह॒ वै भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॒
यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ ॥ सोऽ॒त्र जु॑होति । अ॒र्य॒म्णे
स्वाहा॒ फ॒ल्गु॒नीभ्या॒ ५स्वाहा॑ । प॒शु॒भ्यः स्वा॑हेति (९),
इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

अथ दशमस्येष्टिं विधत्ते -

भ॒गो वा अ॑कामयत । भ॒गी श्रे॒ष्ठी दे॒वाना॑ ५ 'स्या॒मिति॑ ।
स ए॒तं भ॒गाय॑ फ॒ल्गु॒नीभ्यां च॒रुं निर॑वपत् । ततो॒ वै स
भ॒गी श्रे॒ष्ठी दे॒वाना॑मभवत् । भ॒गी ह॒ वै श्रे॒ष्ठी स॑मा॒नानां॑
भवति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ ।
सोऽ॒त्र जु॑होति । भ॒गाय॑ स्वाहा॒ फ॒ल्गु॒नीभ्या॒ ५स्वाहा॑ ।
श्रे॒ष्ठ्याय॑ स्वाहेति (१०), इति ।

भगित्वमैश्वर्यादिषड्गुणयुक्तत्वम् । श्रेष्ठत्वमतिशयेन प्रशस्तत्वं
पूज्यत्वमित्यर्थः । भागत्रयं पूर्ववत् ।

अथैकादशस्येष्टिं विधत्ते -

स॒वि॒ता वा अ॑कामयत । श्र॒न्मै दे॒वा द॒धीर॑न् । स॒वि॒ता
स्या॒मिति॑ । स ए॒तं स॒वि॒त्रे ह॒स्ताय॑ पुरोडाशं द्वाद॑शकपालं
निर॑वपदाशूनां व्री॒हीणा॑म् । ततो॒ वै तस्मै॑ श्रद्दे॒वा अ॑दधत ।
स॒वि॒ताऽभ॑वत् । श्रद्ध॒ वा अ॑स्मै मनु॒ष्या द॑धते । स॒वि॒ता
स॑मा॒नानां॑ भवति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं
वेद॑ । सोऽ॒त्र जु॑होति । स॒वि॒त्रे स्वाहा॒ ह॒स्ताय॑ । स्वाहा॑

ददते स्वाहा पृणते । स्वाहा प्रयच्छते स्वाहा प्रतिगृभ्णते
स्वाहेति (११), इति ।

देवाः सर्वे मे मदर्थं श्रद्धिश्वासं दधीरन्धारयेयुः, सर्वेष्वपि कार्येषु
मां विश्वस्युरित्यर्थः । ततोऽहं सर्वकार्याणां सविता प्रेरको भूयासम् ।
षष्टिदिनैः शीघ्रं पच्यमाना ब्रीहय आशवः । ददते फलं दातुं संपादयित्रे ।
पृणते न्यूनस्य फलस्य पूर्तिहेतवे । प्रयच्छते फलस्य दात्रे । प्रतिगृभ्णते
परैर्दत्तस्य स्वीकर्त्रे । त एते हस्तनक्षत्रस्यैव मूर्तिविशेषाः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ द्वादशस्येष्टिमाह -

त्वष्टा वा अकामयत । चित्रं प्रजां विन्देयेति । स एतं
त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । ततो वै स
चित्रं प्रजामविन्दत । चित्रं ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । त्वष्ट्रे
स्वाहा चित्रायै स्वाहा । चैत्राय स्वाहा प्रजायै स्वाहेति
(१२), इति ।

चित्रं नानाविधत्वं यथा भवति तथा पुत्रपौत्रदुहितृदौहितरूपेण
नानाविधत्वं चित्रानक्षत्रस्य वैचित्र्यापादकं सामर्थ्यं चैत्रम् । शेषं पूर्ववत् ।

अथ त्रयोदशस्येष्टिमाह -

वायुर्वा अकामयत । कामचारमेषु लोकेष्वभिर्जयेयमिति ।
स एतद्वायवे निष्ठायै गृष्टयै दुग्धं पयो निरवपत् । ततो
वै स कामचारमेषु लोकेष्वभ्यर्जयत् । कामचारं ह वा
एषु लोकेष्वभिर्जयति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वायवे स्वाहा निष्ठायै
स्वाहा । कामचाराय स्वाहाऽभिर्जित्यै स्वाहेति (१३),
इति ।

कामचारः सर्वत्र निवारकाभावेन स्वेच्छया संचारः । निष्ठया
स्वाती । सकृत्प्रसूता धेनुर्गृष्टिस्तस्याः सकाशादुग्धं क्षीरं तदेवात्र
द्रव्यम् । शेषं पूर्ववत् ।

अथ चतुर्दशस्येष्टिं विधत्ते -

इन्द्राग्नी वा अकामयेताम् । श्रैष्ट्यं देवानामभिजयेवेति ।
तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्यां पुरोडाशमेकादशकपालं
निरवपताम् । ततो वै तौ श्रैष्ट्यं देवानामभ्यजयताम् ।
श्रैष्ट्यं ५ ह वै समानानामभिजयति । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्राग्निध्या ५
स्वाहा विशाखाध्या ५ स्वाहा । श्रैष्ट्याय स्वाहाऽभिभर्जित्यै
स्वाहेति (१४), इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

देवनक्षत्राणामिष्टं विधाय पौर्णमासीदेवताया इष्टिं विधत्ते -
अथैतत्पौर्णमास्या आज्यं निर्वपति । कामो वै
पौर्णमासी । काम आज्यम् । कामेनैव काम ५ समर्धयति ।
क्षिप्रमेन ५ स काम उपनमति । येन कामेन यजते । सोऽत्र
जुहोति । पौर्णमास्यै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै स्वाहेति,
इति ।

अग्निः पञ्चदश प्रजापतिः षोडश सोम एकादश रुद्रो दशर्क्षेकादश
बृहस्पतिर्दश देवासुरा नव पितर एकादशार्यमा भगो दश सविता चतुर्दश
त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी दश दशार्थैतत्पौर्णमास्या अष्टौ पञ्चदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

प्रथमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

नक्षत्रवैलक्षण्यद्योतनायाथशब्दः । तिथ्यभिमानिनी देवता
पौर्णमासी न तु नक्षत्राभिमानिनी । तस्यां च तिथौ कर्मानुष्ठानेन
सर्वकामप्राप्त्या पौर्णमास्याः कामरूपत्वमुपचर्यते । आज्यस्य सर्वैः
काम्यमानत्वात्कामरूपत्वम्, अतः कामरूपेणाऽऽज्येनैव कामरूपां
पौर्णमासीदेवतां समर्धयति परितोषयति । यजमानो येन कामेन
निमित्तभूतेन यजते स कामः क्षिप्रमेवैनं यजमानमुपनयति । गतिः कामानां
विनाशोऽगतिरविनाशस्तदभिमानिन्यै देवतायै स्वाहा हुतमिदं हविः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे देवनक्षत्राणामिष्टयो विहिताः । अथ पञ्चमे यमनक्षत्राणामिष्टयो विधीयन्ते । तत्र प्रथमस्येष्टिं विधत्ते -

मित्रो वा अकामयत । मित्रधेयमेषु लोकेष्वभिजयेयमिति । स एतं मित्रायानूराधेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स मित्रधेयमेषु लोकेष्वभ्यजयत् । मित्रधेय ५ ह वा एषु लोकेष्वभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । मित्राय स्वाहाऽनूराधेभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति (१), इति ।

मित्रेणाऽऽप्तेन पुरुषेण धेयं संपादनीयं धनं मित्रधेयम् । स्पष्टमन्यत् । अथ द्वितीयस्येष्टिं विधत्ते-

इन्द्रो वा अकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति । स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्यायै पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्महाव्रीहीणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत् । ज्यैष्ठ्य ५ ह वै समानानामभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्राय स्वाहा । ज्यैष्ठ्यायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति (२), इति ।

ज्यैष्ठ्यमतिशयेन प्रशस्तत्वं वृद्धत्वं च । महाव्रीहयः स्थूलव्रीहयः । स्पष्टमन्यत् ।

अथ तृतीयस्येष्टिं विधत्ते -

प्रजापतिर्वा अकामयत । मूलं प्रजां विन्देयेति । स एतं प्रजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स मूलं प्रजामविन्दत । मूल ५ ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन

हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 प्रजापतये स्वाहा मूलाय स्वाहा । प्रजायै स्वाहेति (३),
 इति ।

अत्र प्रजापतिशब्देन निरुक्तिर्विवक्ष्यते । यद्यप्यसावुग्रदेवता
 तथाऽपि हविषा तुष्टा सती न बाधते किंत्वनिष्टनिवारणेन पालयति ।
 तस्मात्प्रजापतित्वमुपपन्नम् । कुलाचारस्य निर्वाहिका पुत्रादिरूपा ।
 प्रजा मूलमिति विशेष्यते । तथा स्वभृत्येष्वाप्ता प्रजा मूलमिति
 लौकैर्व्यवहियते । तादृशीमुभयविधां प्रजां लभेयेति निरुक्तिः कामना ।
 स्पष्टमन्यत् ।

अथ चतुर्थस्येष्टिं विधत्ते -

आपो वा अकामयन्त । समुद्रं काममभिजयेमेति । ता
 एतमद्भ्योऽषाढाभ्यश्चरं निरवपन् । ततो वै ताः समुद्रं
 काममभ्यजयन् । समुद्रं ह वै काममभिजयति । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 अद्भयः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा । समुद्राय स्वाहा
 कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति (४), इति ।

योऽयं समुद्रो जलराशिस्तमेतं जलराशिं काममभिजयेम स्वेच्छया
 वशीकुर्म, इत्येवमब्देवतानां कामना । यजमानस्तु समुद्रस्यातिप्रभूतत्वेन
 समुद्रसदृशं काममभिलषितार्थमभिजयति । स्पष्टमन्यत् ।

अथ पञ्चमस्येष्टिं विधत्ते-

विश्वे वै देवा अकामयन्त । अनपज्यं जयेमेति । त
 एतं विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवेभ्योऽषाढाभ्यश्चरं निरवपन् ।
 ततो वै तैऽनपज्यमजयन् । अनपज्यं ह वै जयति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
 जुहोति । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा ।
 अनपज्याय स्वाहा जित्यै स्वाहेति (५), इति ।

जेतुमशक्यः शत्रुरनपज्यस्तं जयेमेति विश्वेषां देवानां कामना ।

तस्य जेतुमशक्यस्य शत्रुरभिमानी देवोऽप्यनपजय्यस्तस्य जयाभिमानी देवो
जितिः । स्पष्टमन्यत् ।

अथ षष्टस्येष्टिं विधत्ते-

ब्रह्म वा अकामयत् । ब्रह्मलोकमभिर्जयेयमिति । तदेतं
ब्रह्मणेऽभिजिते चरुं निरवपत् । ततो वै
तद्रह्मलोकमभ्यर्जयत् । ब्रह्मलोकं ह वा अभिर्जयति । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
ब्रह्मणे स्वाहाऽभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय
स्वाहाऽभिर्जित्यै स्वाहेति (६), इति ।

ब्रह्मलोकः सत्यलोकस्तत्स्वामित्वं कामयमानो ब्राह्मणत्व-
जातियुक्तः पुरुषो ब्रह्मशब्देन विवक्षितः । अभिजित्संज्ञकं
चोत्तराषाढाश्रवणयोर्मध्यवर्ति नक्षत्रं तदभिमानीदेवस्यापि ब्रह्मेति
नामधेयम् । स्पष्टमन्यत् ।

अथ सप्तमस्येष्टिं विधत्ते -

विष्णुर्वा अकामयत् । पुण्यं श्लोकं शृण्वीय । न मा
पापी कीर्तिरागच्छेदिति । स एतं विष्णवे श्रोणायै
पुरोडाशं त्रिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यं
श्लोकमशृणुत् । नैनं पापी कीर्तिरागच्छत् । पुण्यं ह वै
श्लोकं शृणुते । नैनं पापी कीर्तिरागच्छति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
विष्णवे स्वाहा श्रोणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा श्रुताय
स्वाहेति (७), इति ।

पुण्यश्लोकः स्तुतिः । पापकीर्तिर्निन्दा । श्रोणा श्रवणनक्षत्रम् ।
श्लोकः स्युत्यभिमानी देवः । श्रुतः श्रवणाभिमानी देवः । स्पष्टमन्यत् ।

अथाष्टमस्येष्टिं विधत्ते -

वसवो वा अकामयन्त । अग्रं देवतानां परीयामेति । त
एतं वसुभ्यः श्रविष्ठाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन् ।

ततो वै तेऽग्रं देवतानां पर्यायन् । अग्रं ह वै समानानां पर्येति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वसुभ्यः स्वाहा श्रविष्ठाभ्यः स्वाहा । अग्राय स्वाहा परीत्यै स्वाहेति (८), इति ।

देवतानां मध्येऽग्रं मुख्यत्वं परीयाम परितः प्राप्नुमः । धनिष्ठाख्यनक्षत्रमूर्तयः श्रविष्ठाः । अग्रशब्देन श्रैष्ठ्याभिमानि देवः । परीतिशब्देन तत्पाप्त्यभिमानि देवः । स्पष्टमन्यत् ।

अथ नवमस्येष्टिं विधत्ते -

इन्द्रो वा अकामयत । दृढोऽशिथिलः स्यामिति । स एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजेभ्यः पुरोडाशं दशकपालं निरवपत्कृष्णानां ब्रीहीणाम् । ततो वै स दृढोऽशिथिलोऽभवत् । दृढो ह वा अशिथिलो भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वरुणाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहेति (९), इति ।

इन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगाद्वरुण उच्यते । स च दाढर्चमशैथिल्यं च कामयामास । स्वस्य कार्यक्षमत्वं दाढर्चं परैरभिभवाभावोऽशैथिल्यं शतभिषङ्नक्षत्रम् । भेषजान्यौषभाभिमानिदेवताशरीराणि । वरुणनक्षत्रभेषजेभ्यो देवेभ्यः कृष्णवर्णानां ब्रीहीणां पुरोडाशे निरुप्य दाढर्चमशैथिल्यं च प्राप्तवान् । स्पष्टमन्यत् ।

अथ दशमस्येष्टिं विधत्ते -

अजो वा एकपादकामयत । तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स एतमजायैकपदे प्रोष्ठपदेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यभवत् । तेजस्वी ह वै ब्रह्मवर्चसी भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अजायैकपदे स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । तेजसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति (१०), इति ।

अजो गमनशील इदानींतनजन्मरहितो वा । एको जगदुपकारकः पादो यस्यासावेकपात् । अथवैक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् सूर्य एकाकी चरति इति श्रुतेः । तेजस्वी शरीरकान्तियुक्तो ब्रह्मवर्चसी वेदशास्त्राद्यध्ययनादिजन्यकान्तियुक्तः । स्पष्टमन्यत् ।

अथैकादशस्येष्टिं विधत्ते -

अहि॒र्वै बु॒ध्नियौऽका॒मय॑तं । इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठां वि॒न्दे॒येति॑ । स ए॒तम॑ह॒ये बु॒ध्निया॑य प्रोष्ठ॒पदे॑भ्यः पुरो॒डाशं॑ भूमि॒कपालं॑ निर॑वपत् । ततो॒ वै स इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठाम॑विन्दत । इ॒मा ५ ह॒ वै प्र॑ति॒ष्ठां वि॒न्दते॑ । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति । अह॒ये बु॒ध्निया॑य स्वाहा प्रोष्ठ॒पदे॑भ्यः स्वाहा । प्र॒ति॒ष्ठायै॒ स्वाहे॑ति (११), इति ।

न हीयत इत्यहिः । बुध्ने मूले सृष्ट्यादौ भवो बुध्नियः । इमां भूमिं प्रतिष्ठां स्वनिवासाय प्रतिष्ठिताम् । भूमिकपालस्य स्वरूपं बोधायन आह - “कपालमात्रं भूमिं परिलिख्याङ्गारमधिवर्तयति तस्यैककपाल-वत्संस्कारः” इति । तथाविधभूमिकपालोपेतपुरोडाशं निरूप्य स्वापेक्षितं फलमलभत । स्पष्टमन्यत् ।

अथ द्वादशस्येष्टिं विधत्ते -

पू॒षा वा अ॑का॒मय॑त । प॒शुमा॑न्त्स्या॒मिति॑ । स ए॒तं पू॒ष्णे रे॒वत्यै॑ च॒रुं निर॑वपत् । ततो॒ वै स प॑शुमान॑भवत् । प॒शुमा॑न्ह॒ वै भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति । पू॒ष्णे स्वाहा रे॒वत्यै॒ स्वाहा । प॒शुभ्यः स्वाहे॑ति (१२), इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

अथ त्रयोदशस्येष्टिं विधत्ते -

अ॒श्विनौ वा अ॑का॒मये॑ताम् । श्रो॒त्रस्वि॒नाव॑व॒धिरौ स्या॑वेति । तावे॒तम॑श्वि॒भ्याम॑श्व॒युग्भ्यां॑ पुरो॒डाशं॑ द्वि॒कपालं॑ निर॑वपताम् । ततो॒ वै तौ

श्रोत्रस्विनावर्धिरावभवताम् । श्रोत्रस्वी ह वा अवर्धिरो
भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । अश्विभ्या स्वाहाऽश्वयुग्भ्या स्वाहा ।
श्रोत्राय स्वाहा श्रुत्यै स्वाहेति (१३), इति ।

योजनादिव्यवहितवार्तायाः श्रवणसामर्थ्यं श्रोत्रस्वित्वं वार्धकेऽपि
बाधिर्यराहित्यमवधिरत्वम् । श्रोत्रायेत्यनेन दूरवार्ताश्रवणसामर्थ्यप्रदो
देवो विवक्षितः । श्रुत्या इत्यनेन बाधिर्यनिवारको देवविशेषः ।
स्पष्टमन्यत् ।

अथ चतुर्दशस्येष्टिं विधत्ते -

यमो वा अकामयत । पितॄणा राज्यमभिर्जयेयमिति ।
स एतं यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स
पितॄणा राज्यमभ्यर्जयत् । समानाना ह वै
राज्यमभिर्जयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
वेद । सोऽत्र जुहोति । यमाय स्वाहाऽपभरणीभ्यः
स्वाहा । राज्याय स्वाहाऽभिर्जित्यै स्वाहेति (१४), इति ।

यथा यमस्य पितृराज्यप्राप्तिरेवमन्यस्य यजमानस्यापि स्वसमानानां
मध्ये राज्यं भवति । स्पष्टमन्यत् ।

तदेवं यमनक्षत्राणामिष्टीरभिधायामावास्यादेवताया इष्टिं विधत्ते-

अथैतदमावास्याया आज्यं निर्णीपति । कामो वा
अमावास्या । काम आज्यम् । कामेनैव काम स
समर्धयति । क्षिप्रमेन स काम उपनमति । येन कामेन
यजते । सोऽत्र जुहोति । अमावास्यायै स्वाहा कामाय
स्वाहा गत्यै स्वाहेति (१५), इति ।

मित्र इन्द्र प्रजापतिर्दश दशाऽऽप एकादश विश्वे ब्रह्म दश दश
विष्णुस्त्रयोदश वसव इन्द्रोऽजोऽहिर्वै बुध्नियः पूषाऽश्विनौ यमो दश
दशामावास्याया अष्टौ पञ्चदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

प्रथमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पौर्णमासीवाक्यवदव्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ प्रथमोषष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमनक्षत्राणामिष्टय उक्ताः । अथ षष्ठे चन्द्रमाः ,
प्रभृतीनामिष्टयो विधीयन्ते तत्राऽऽदौ चन्द्रमस इष्टिं विधत्ते -

च॒न्द्र॒मा वा अ॒काम॑यत । अ॒हो॒रा॒त्रान॑र्ध॒मा-
सान्मा॑सानृ॒तून्सं॑वत्स॒रमा॑प्त्वा । च॒न्द्रम॑सः सायु॒ज्य *
सलो॒कता॑माप्नुया॒मिति॑ । स ए॒तं च॒न्द्रम॑से प्र॒तीदृ॑श्या॒यै
पुरो॒डाशं॑ पञ्च॒दश॑कपालं॒ निर॑वपत् । ततो॒ वै
सोऽहो॒रा॒त्रान॑र्ध॒मासान्मा॑सानृ॒तून्सं॑वत्स॒रमा॑प्तवा ।
च॒न्द्रम॑सः सायु॒ज्य *सलो॒ कता॑माप्नोत् । अ॒हो॒रा॒त्रान्हा॒ वा
अ॒र्धमा॑सान्मा॑सानृ॒तून्सं॑वत्स॒रमा॑प्त्वा । च॒न्द्रम॑सः
सायु॒ज्य *सलो॒ कता॑माप्नोत् । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यजते । य
उ॒ चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति । च॒न्द्रम॑से स्वाहा
प्र॒तीदृ॑श्या॒यै स्वाहा॑ । अ॒हो॒रा॒त्रेभ्यः॑ स्वाहा॒ऽर्धमा॑सेभ्यः
स्वाहा॑ । मा॒सेभ्यः॑ स्वाह॒र्तुभ्यः॑ स्वाहा॑ । सं॒वत्स॒राय॑
स्वाहेति॑ (१), इति ।

योऽयमस्मिन्कल्पे मनुष्यो भाविनीं संज्ञामाश्रित्य चन्द्रमाः
सोऽयमहोरात्रार्धमासमासर्तुसंवत्सरदेवतानां लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण
चन्द्रमसः सायुज्यसालोक्ययोः प्राप्तिं कामितवान् । यस्मिँल्लोके चन्द्रमा
निवसति तस्मिन्नेव लोके स्वस्यापि निवासः सायुज्यं तत्सर्वं कामयित्वा
वर्तमानाय चन्द्रमसे देवाय प्रतीदृश्यायै जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बत्वेन
दृश्यमानायै तदभिमानिदेवतायै चरुं पुरोडाशं निरुप्य स्वाभीष्टं प्राप्नोत् ।
एवमन्योऽपि यजमानस्तद्वेदिता वा तत्सर्वं प्राप्नोति । स्पष्टमन्यत् ।

अथाहोरात्रयोरिष्टं विधत्ते -

अहोरात्रे वा अकामयेताम् । अत्यहोरात्रे मुच्येवहि । न
नावहोरात्रे आप्रुयातामिति । ते एतमहोरात्राभ्यां चरुं
निरवपताम् । द्वयानां व्रीहीणाम् । शुक्लानां च
कृष्णानां च । सवात्योर्दुग्धे । श्वेतायै च कृष्णायै च ।
ततो वै ते अत्यहोरात्रे अमुच्येते । नैने अहोरात्रे आप्रुताम् ।
अति ह वा अहोरात्रे मुच्यते । नैनमहोरात्रे आप्रुतः । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
अहे स्वाहा रात्रियै स्वाहा । अतिमुक्त्यै स्वाहेति (२),
इति ।

अत्र हि लोके सर्वेऽपि प्राणिनोऽहोरात्रदेवतयोर्वशे वर्तन्ते । ते हि
पुनः पुनरावर्तमाने प्राणिनामायुः सहसा क्षपयित्वा तान्मारयतः । एवं
सति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्याहोरात्रनामाकवस्मिन्कल्पे द्वौ
पुरुषावेवमकामयेताम् । वर्तमाने अहोरात्रे द्वे अतिक्रम्य तत्पारतन्यादावां
द्वौ मुच्येवहि । एते चाहोरात्रे नावुभौ नाऽप्रुयातामावयोरायुः क्षपयितुं
समर्थौ मा भूतामिति । ते भाविनी अहोरात्रे वर्तमानाभ्यां
शुक्लकृष्णव्रीहिद्वयैचरुं क्षीरे निरवपताम् । तच्च क्षीरं श्वेतकृष्णवर्णयोः
सवात्योर्धेन्वोः संबन्धि । एकमातृजन्ये द्वे धेनू सवात्यौ । तयोरेका
शुक्लेतरा कृष्णा । तादृश्योर्दुग्धे चरुं निरुप्य यथोक्तं फलमलभेताम् ।
एवमन्योऽपि यजमानो यथोक्तं फलमाप्नोति । स्पष्टमन्यत् ।

अथोषोदेवताया इष्टिं विधत्ते -

उषा वा अकामयत । प्रियाऽऽदित्यस्य सुभगा स्यामिति ।
सैतमुषसै चरुं निरवपत् । ततो वै सा प्रियाऽऽदित्यस्य
सुभगाऽभवत् । प्रियो ह वै समानानां सुभगो भवति । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा । व्युषुष्यै स्वाहा व्युच्छन्त्यै
स्वाहा । व्युष्टायै स्वाहेति (३), इति ।

येयमुषा देवी सेयमादित्यप्रीतिं सौभाग्यं च कामयमाना

पूर्वकल्पस्योषसे चरुं निरुप्य स्वेष्टं लब्धवती । एवमन्यो यजमानस्तेन हविषा स्वसमानानां सर्वेषां प्रियः सौभाग्ययुक्तश्च भवति । उषास्तत्कालदेवता । व्युष्टिस्तस्या देवतायाः कार्यं प्रभातत्वम् । तच्च भविष्यद्वर्तमानातीतत्वभेदैस्त्रिविधम् । तदभिमानिनीभ्यो देवताभ्य उपहोमा द्रष्टव्याः ।

अथ नक्षत्रदेवताया इष्टिं विधत्ते -

अथैतस्मै नक्षत्राय चरुं निर्वपति । यथा त्वं देवानामसि । एवमहं मनुष्याणां भूयासमिति । यथा ह वा एतद्देवानाम् । एव ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । नक्षत्राय स्वाहोदेष्यते स्वाहा । उद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा । हरसे स्वाहा भरसे स्वाहा । भ्राजसे स्वाहा तेजसे स्वाहा । तपसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति (४), इति ।

नक्षत्रसामान्याभिमानि यो देवस्तस्मै चरुं निर्वपेत्तत्र मन्त्रो “यथा त्वम् ” इत्यादिः । स च बोधायनेन स्पष्टीकृतः—“अथैतस्मै नक्षत्राय चरुमिति निर्वपणकाले यजमानायतन उपविश्य यजमानो जपति यथा त्वं देवानामस्येवमहं मनुष्याणां भूयासम् ” इति । हे नक्षत्रदेव त्वं देवानां मध्ये यथोत्तमोऽस्येवं मनुष्याणां मध्येऽहमुत्तमो भूयासमिति मन्त्रार्थः । एतमर्थं कामयमान एवात्राधिकारी । अतो यजमानो नक्षत्रदेववदुत्कृष्टो भवति । योऽयं नक्षत्रदेवो याश्च तदुदयस्य भविष्यद्वर्तमानातीतत्वदशाः, या च तस्यानिष्टहरणशक्तिर्याऽपि तस्येष्टसंपादनशक्तिर्यच्च तदीयं भ्राजो रश्मिरूपं यदपि तदीयं तेजः शरीरकान्तिर्यदपि तत्प्रसादलभ्यं तपो ब्रह्मवर्चसं चैतदभिमानिदेवताभ्यः सर्वाभ्य उपहोमाः कर्तव्याः ।

अथ सूर्यस्येष्टिं विधत्ते -

सूर्यो वा अकामयत् । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा स्यामिति । स एत सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्चरुं निर्वपत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।

सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति (४),
इति ।

नक्षत्रादिज्योतिषां सर्वेषां प्रतिष्ठाऽधिपतिः स्यामिति कामयमानः
सूर्यः पूर्वकल्पसिद्धाय सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्च हविर्निरूप्य ज्योतिषामधिप-
तिरभवत् । एवं यजमानोऽपि समानानामधिपतिर्भवति । स्पष्टमन्यत् ।

अथादितेरिष्टं विधत्ते -

अथैतमदित्यै चरुं निर्वपति । इयं वा अदितिः ।
अस्यामेव प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा
प्रतिष्ठायै स्वाहेति (६), इति ।

येयं भूमिः सैवादितिस्तस्यै निर्वपन्भूमावेव प्रतिष्ठितो भवति ।
अथ विष्णोर्यागं विधत्ते -

अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ
एवान्ततः प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा
यज्ञाय स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति (७), इति ।

चन्द्रमाः पञ्चदशाहोरात्रे सप्तदशोषा वा एकादशाथैतस्मै नक्षत्राय
त्रयोदश सूर्यो दशाथैतमदित्यै पञ्चाथैतं विष्णवे षट्सप्त ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

प्रथमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

विष्णुशब्देन सर्वाङ्गव्यापिनो यज्ञस्य विवक्षितत्वाद्विष्णवे
हविर्निर्वपन्ततः समाप्तिपर्यन्तं यज्ञे प्रतिष्ठितो भवति । स्पष्टमन्यत् ।

अग्निर्वा अकामयतेत्यारभ्य विष्णुचरुपर्यन्तमिदं नक्षत्रसत्रसव-
रूपमेकमेव कर्म । तथा च बोधायनः—“अथातो नक्षत्रेष्टिं व्याख्यास्यामः”
इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं व्याख्यायान्ते स्पष्टमुदाजहार—“नक्षत्रसत्रेण
ज्योतिरानन्त्याय ज्योतिषा यजेत । तेनेष्टा पापं निर्णुद्याप पुनर्मृत्युं जयतीति
ह स्माऽऽह बोधायनः” इति ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

नक्षत्रेष्ट्युपहोमादिर्नारिष्टादेर्निवर्तकः ।

समुच्चितो वा कार्यैक्यादाद्योऽन्त्योऽपूर्वभेदतः ॥

सन्ति नक्षत्रेष्टौ-“अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहाऽम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा” इत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः । “नारिष्ठान्होमाञ्जुहोति” इत्युक्तत्वात् । “दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः” इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः । तथा श्येने श्रूयते-“लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति । प्रकृतावुपवीतं विहितम्- “उपव्ययते” इति । अयं द्वितीयो विषयः । तथा -“पृष्ठये षडहे श्रूयते- “मध्वाशयेदधृतं वै” इति । प्रकृतौ श्रुतम्-पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमक्षा वैश्यस्य” इति । अयं तृतीयो विषयः । तत्रोपहोमनिवीतमध्याशनानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीतपयोव्रतानां निवर्तकानि । कुतः । कार्यैक्यात् । उपहोमनारिष्ठहोमयोस्तावज्जुहोतिशब्दैक्यतदर्थैक्याभ्यां कार्यैक्यं प्रतीयते । अशनव्रतयोः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति । निवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्माद्बाधः । इति पूर्वः पक्षः । भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्टा बाधः । उदाहृतानि त्वपूर्वार्थानि । अपूर्वं च विध्येकगम्यतया विधिभेदेन भिद्यते । तस्मात्कार्यभेदात्समुच्चयोऽभ्युपगन्तव्यः । न च निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः । वाक्याभ्यां तदुभयोपपत्तेः । नापि पयो व्रतस्य दृष्टार्थत्वम् । अल्पेन पयसा तृप्तिपुष्ट्यसंभवात् । उदाहरणद्वये कृत्वा चिन्ता वाऽस्तु । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् -

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥

प्रकृते प्रथमो बोधो बैकृते चरमस्ततः ।

नातिष्ठहोमाः पूर्वे स्युरुपहोमास्तु पृष्ठतः ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या विहिताः - अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालम् इत्यादयः । तत्र प्रधानहोमाः अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः इत्यादियाज्यानुवाक्यापुरःसरं हूयन्ते । तत्रोपहोमा एवमाम्नाताः - सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा इति । नारिष्ठहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः । दश ते तनुवो यज्ञ इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्ठहोमाः । एतेभ्यो नारिष्ठहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्तव्याः । कृतः । अष्टाकपालं निर्वपेत् सोऽत्र जुहोति इति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसामीप्यमुपहोमानां प्रतीयते । तच्चतिदिष्टैर्नारिष्ठहोमैर्व्यवधाने बाध्येत । तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः - नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वोपकार-कमङ्गजातमपेक्षते । तदा चोदकः प्राकृतं नारिष्ठहोमादिकमङ्गं बोधयति ।

प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुपहोमादिकम् । तयोर्मध्ये क्लृप्तोपकारतया नारिष्ठहोमाद्यङ्गत्वं सहसा बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गता तूपकारे कल्पिते पश्चादबुध्यते । ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्ठहोमाः पूर्वनुष्ठेयाः । उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधववीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सविताऽऽशूनां ब्रीहीणामिन्द्रो महाब्रीहीणामिन्द्रः कृष्णानां ब्रीहीणामहोरात्रे इयानां ब्रीहीणाम् । पितरः षट्कपालं सविता द्वादशकपालमिन्द्राग्नी एकादशकपालमिन्द्र एकादशकपालं विष्णुस्त्रिकपालमिन्द्रो दशकपालमहिर्भूमिकपालमश्विनौ द्विकपालं चन्द्रमाः पञ्चदशकपालमन्यत्राष्टकपालम् । रुद्रोऽर्यमा पूषा पशुमान् । सोमो रुद्रो बृहस्पतिः पर्यसि । वायुः पर्यः । सोमो वायुरिन्द्राग्नी मित्र इन्द्र आपो ब्रह्म यमोऽभिर्जित्यै । त्वष्टा प्रजापतिः प्रजायै । पौर्णमास्या अमावास्याया आगत्यै । विश्वे जित्यै । अश्विनौ श्रुत्यै । ब्रह्म तदेत । वायुः स एतत् । सोमो यमः समानानाम् । पितर आपो विश्वे वस वोऽकामयन्तमेति त एतं निरवपन् । इन्द्राग्नी अश्विनावकामयेतां वेति तावेतं निरवपताम् । अहोरात्रे अकामयेतां तामिति ते एतं निरवपताम् । अन्यत्राकामयत स्यामितीम एतं निरवपत् । इन्द्राग्नी श्रेष्ठयमिन्द्रो ज्यैष्ठमिन्द्रो दृढः । अहोरात्रे अनिमत्यै अहिः सूर्योऽदित्यै विष्णवे प्रतिष्ठायै । अग्निर्नो रीरीष्ण । अन्य रिरिषः अग्निर्न ऋध्यास्म नवो नवोऽग्निर्मित्रश्चन्द्रमाः षट् । अग्निर्नस्तं वायुरहर्बुध्नय ऋक्षा वा इयमथैतत्पौर्णमास्या अजो वा एकमाससूर्यो वै त्रिष्टिः

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधववीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

(मूलक्रमेण-अष्ट. ३ अध्या. १ (१७) अनु. ६ (१६९) ।

(भाष्यक्रमेण का. ३ प्रपा. १ १७ अनु. ६ (१६९)

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

तृतीयस्यामि॒तो दि॒वि सोम॑ आसीत् । तं गा॒य॒त्र्या॒हरत् ।
 तस्य॑ पु॒र्णम॑च्छिद्यत । तत्पु॒र्णोऽभवत् । तत्पु॒र्णस्य॑
 पु॒र्णत्वम् । ब्रह्म॑ वै पु॒र्णः । यत्पु॒र्णशा॒खया॑
 व॒त्सान॑पाक॒रोति॑ । ब्रह्म॑णै॒वैना॑न॒पाक॑रोति । गा॒य॒त्रो वै
 पु॒र्णः । गा॒य॒त्राः प॒शवः॑ (१) । तस्मा॒त्त्रीणि॑ त्रीणि पु॒र्णस्य॑
 पला॑शानि । त्रि॒पदा॑ गा॒य॒त्री । यत्पु॒र्णशा॒खया॑ गाः
 प्रा॒र्पय॑ति । स्वयै॒वैना॑ दे॒वत॑या प्रा॒र्पय॑ति । यं
 का॒मये॑ताप॒शुः स्या॒दिति॑ । अ॒प॒णीं तस्मै॑ शुष्का॒ग्रामा॑हरत् ।
 अ॒प॒शुरे॒व भ॑वति । यं का॒मये॑त प॒शुमा॑न्त्स्या॒दिति॑ ।
 बहु॑प॒र्णां तस्मै॑ बहु॒शा॒खामा॑हरत् । प॒शुमा॑न्तमे॒वैनं॑ करोति
 (२) । यत्प्रा॒चीमा॑हरत् । दे॒वलो॒कम॑भिजयेत् । यदु॒दीचीं॑
 मनु॑ष्यलो॒कम् । प्रा॒चीमु॒दीची॑माहरति ।
 उ॒भयो॑र्लो॒कयो॑रभिजित्यै । इ॒षे त्वो॒र्जे त्वे॒त्याह॑ । इ॒षमे॒वोर्जं॑
 यज॑माने दधाति । वा॒यवः॑ स्थे॒त्याह॑ । वा॒युर्वा
 अ॒न्तरि॑क्षस्या॒ध्यक्षाः॑ । अ॒न्तरि॑क्षदे॒वत्याः॑ खलु॒ वै प॒शवः॑
 (३) । वा॒यव॑ ए॒वैना॑न्परिददाति । प्र वा
 ए॒नाने॑तदाकरोति । यदाह॑ । वा॒यवः॑ स्थेत्यु॒पायवः॑
 स्थे॒त्याह॑ । यज॑मानायै॒व प॒शूनु॑प॒हय॑ते । दे॒वो वः॑ सवि॒ता
 प्रा॒र्पय॑त्वित्याह॒ प्रसू॑त्यै । श्रेष्ठ॑तमाय॒ कर्म॑ण॒ इत्या॑ह । यु॒ज्ञो
 हि श्रेष्ठ॑तमं॒ कर्म॑ । तस्मा॑दे॒वमा॑ह । आप्या॑यध्वम॒घ्निया॑
 दे॒वभा॒गमित्या॑ह (४) । व॒त्सेभ्य॑श्च वा ए॒ताः पु॒रा
 मनु॑ष्येभ्यश्चाऽऽप्या॑यन्त । दे॒वेभ्य॑ ए॒वैना॑

इन्द्रायाऽऽप्याययति । ऊर्जस्वतीः पर्यस्वतीरित्याह ।
 ऊर्ज ५ हि पर्यः संभरन्ति । प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा
 इत्याह प्रजात्यै । मा वस्तेन ईशत माघश ५ 'स इत्याह
 गुप्त्यै । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्त्वित्याह ।
 रुद्रादेवैनां स्त्रायते । ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात्
 बह्वीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन्बह्वीः करोति । यजमानस्य
 पशून्पाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय । तस्मात्सायं पशव
 उपसमावर्तन्ते । अनन्धः सादयति । गर्भीणां धृत्या
 अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव
 निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्यै (५) ।

पशवः करोति पशवो देवभागमित्याह करोति नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 द्वितीयाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीये द्वितीयोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यश्वपर्शुमादत्ते प्रसूत्यै
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनो हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । यो वा
 ओषधीः पर्वशो वेद । नैनाः स हि नस्ति । प्रजापतिर्वा
 ओषधीः पर्वशो वेद । स एना न हि नस्ति । अश्वपश्वा
 बर्हिरच्छैति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय (१) ।
 ओषधीनामहि ५ सायै । यज्ञस्य घोषदसीत्याह । यजमान
 एव रयिं दधाति । प्रत्युष्ट ५ रक्षः प्रत्युष्टा अरातय
 इत्याह । रक्षसामपहत्यै । प्रेयमगाद्धिषणा
 बर्हिरच्छेत्याह । विद्या वै धिषणा । विद्ययैवैनदच्छैति ।

मनुना कृता स्वधया वितष्टेत्याह । मानुवी हि पर्शुः स्वधा
 कृता (२) । त आर्वहन्ति कवयः पुरस्तादित्याह ।
 शुश्रुवा ॐ सो वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव
 यज्ञमारभते । अथो यदेतदुक्तवा यतः कुश्वाऽऽहरति
 तत्प्राच्या एव दिशो भवति । देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासद्
 इत्याह । बर्हिषः । समृद्धये । कर्मणोऽनपराधाय ।
 देवानां परिषूतमसीत्याह (३) । यद्वा इदं किञ्च । तद्देवानां
 परिषूतम् । अथो यथा वस्यसे प्रतिप्रोच्याऽऽहेदं
 करिष्यामीति । एवमेव तदध्वर्युर्देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य
 बर्हिर्दीति । आत्मनोऽहि ॐ सायै । यावतः
 स्तम्बान्परिदिशेत् । यत्तेषामुच्छि ॐ ष्यात् । अति
 तद्यज्ञस्य रेचयेत् । एकं स्तम्बं परिदिशेत् । त सर्वदायात्
 (४) । यज्ञस्यानतिरेकाय । वर्षवृद्धमसीत्याह । वर्षवृद्धा
 वा ओषधयः । देव बर्हिरित्याह । देवेभ्य एवैनत्करोति ।
 मा त्वाऽन्वड्या तिर्यगित्याहाहि ॐ सायै ।
 पर्वतेराध्यासमित्याहध्यै । आच्छेत्ता ते मारिषमित्याह ।
 नास्याऽऽत्मनो मीयते । य एवं वेद (५) । देव बर्हिः
 शतवल्शं विरोहेत्याह । प्रजा वै बर्हिः । प्रजानां
 प्रजननाय । सहस्रवल्शाविव य ॐ रुहेमेत्याह ।
 आशिषमेवैतामाशास्ते । पृथिव्याः संपृचः । पाहीत्याह
 प्रतिष्ठित्यै । अयुं गायुं गान्मुष्ठीललुनोतु । मिथुनत्वाय
 प्रजात्यै । सुसंभृता त्वा संभरा मीत्याह ।
 ब्रह्मणैवैनत्संभरति (६) । अदित्यै रास्त्राऽसीत्याह । इयं
 वा अदितिः । अस्या एवैनद्रास्त्रां करोति । इन्द्राण्यै
 संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्रे देवताना समनत्त्यत ।
 साध्नोत् । ऋद्ध्यै संनत्त्यति । प्रजा वै बर्हिः ।

प्र॒जाना॒मप॑रावापाय । तस्मात्स्त्राव॑संतताः प्र॒जा जा॑यन्ते
 (७) । पू॒षा ते॒ ग्रन्थिं॑ ग्रं॒ध्ना॒त्वित्या॑ह । पु॒ष्टिमे॒व य॒ज॒माने॑
 दधाति । स ते॒ मां स्था॑दित्या॒हाहि॑ * सायै ।
 प॒श्चात्प्रा॒ञ्चमु॑पगूहति । प॒श्चाद्वै प्रा॒चीन * रेतो॑ धीयते ।
 प॒श्चादे॒वास्मै॑ प्रा॒चीन * रेतो॑ दधाति । इन्द्र॑स्य त्वा
 बा॒हुभ्या॒मुद्य॑च्छ इत्याह । इन्द्रि॒यमे॒व य॒ज॒माने॑ दधाति ।
 बृ॒हस्प॑तैर्मु॒ध्ना ह॑रामीत्या॒ह । ब्र॒ह्म वै दे॒वानां॑ बृ॒हस्प॑तिः
 (८) । ब्र॒ह्मणै॒वैन॑द्धरति । उ॒र्वन्तरि॑मक्षन्विहीत्या॒ह गत्यै॑ ।
 दे॒वंग॒मम॑सीत्या॒ह । दे॒वाने॒वैन॑द्रमयति । अन॑धः
 सादयति । गर्भा॑णां धृ॒त्या अ॑प्रपादाय । तस्माद्ग॒र्भाः
 प्र॒जाना॒मप्र॑पादुकाः । उ॒परी॒व नि॑दधाति । उ॒परी॒व हि
 सु॒वर्गो॑ लो॒कः । सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ सम॑ष्टयै (९) ॥

स॒योनि॑त्वाय॒ स्वधा॑ कृ॒ताऽसी॑त्या॒ह दा॒याद्वेदं॑ भरति जायन्ते
 बृ॒हस्प॑तिः सम॑ष्टयै ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः ।

पू॒र्वेद्यु॒रिध्मा॒बर्हिः॑ करोति । य॒ज्ञमे॒वाऽऽर॑भ्य गृही॒त्वोप॑व
 सति । प्र॒जाप॑तिर्य॒ज्ञम॑सृजत । तस्यो॒खे अ॑स्र * सेताम् ।
 य॒ज्ञो वै प्र॒जाप॑तिः । यत्साना॒प्योखे॑ भवतः । य॒ज्ञस्यै॒व
 तदु॒खे उप॑दधात्य॒प्रस्र * साय॑ । शु॒न्धध्वं॑ दै॒व्याय॑ कर्मणे
 दे॒व य॒ज्याया॑ इत्याह । दे॒वय॒ज्याया॑ ए॒वैनानि॑ शु॒न्धति
 मा॒त॒रि॒श्व॒नो ध॒मोऽसी॑त्या॒ह (१) अ॒न्तरि॑क्षं वै मा॒त॒रि॒श्व॒नो
 ध॒र्मः । ए॒षा लो॒कानां॑ वि॒धृत्यै॑ । द्यौर॑सि पृथि॒व्यसी॑त्या॒ह ।
 दि॒वश्च॒ ह्येषा॑ पृथि॒व्याश्च॒ संभृ॑ता । यदु॒खा । तस्मा॑दे॒वमा॑ह ।
 वि॒श्वधा॑या अ॒सि पर॑मेण॒ धाम्ने॑त्या॒ह । वृ॒ष्टिर्वै

विश्वधायाः । वृष्टिमेवावरुन्धे । दृ ५ हस्व मा
 हारित्याह धृत्यै (२) । वसूनां पवित्रमसीत्याह । प्राणा
 वै वसवः । तेषां वा एतद्भागधेयम् । यत्पवित्रम् । तेभ्य
 एवैनत्करोति । शतधार ५ सहस्रधारमित्याह ।
 प्राणेष्वेवाऽऽयुर्दधाति सर्वत्वाय । त्रिवृत्पलाशशाखायां
 दर्भमयं भवति । त्रिवृद्धै प्राणः । त्रिवृत्तेव प्राणं मध्यतो
 यजमाने दधाति (३) । सौम्यः पर्णः संयोनित्वाय ।
 साक्षात्पवित्रं दर्भाः । प्राक्सायमधिनिदधाति ।
 तत्प्राणापानयो रूपम् । तिर्यक्प्रातः । तद्दर्शस्य रूपम् ।
 दार्श्य ५ ह्येतदहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः
 उभयमेवोपैत्यजामित्वाय (४) तस्मादय ५ सर्वतः पवते ।
 हुतः स्तोकोहुतो द्रप्स इत्याह प्रतिष्ठित्यै ।
 हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुत ५ स्वाहाकृत ५ स्कन्दति ।
 दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विप्रुषो भागधेयम् । अग्नये
 बृहते नाकायेत्याह । नाकमेवाग्निं भागधेयेन समर्धयति ।
 स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथिव्यो-
 रेवैनत्प्रतिष्ठापयति (५) पवित्रवत्यानयति । अपां
 चैवौषधीनां च रस ५ स ५ सृजति । अथो ओषधीष्वेव
 पशून्प्रतिष्ठापयति । अन्वारभ्य वाचं यच्छति । यज्ञस्य
 धृत्यै । धारयन्नास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति ।
 कामधुक्ष इत्याहातृतीयस्यै । त्रयं इमे लोकाः । इमानेव
 लोकान्यजमानो दुहे (६) । अमूमिति नामं गृह्णति
 भद्रमेवाऽऽसां कर्माऽऽविष्करोति । सा विश्वायुः स
 विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्याह । इयं वै विश्वायुः ।
 अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः असौ विश्वकर्मा ।
 इमानेवैताभिर्लोकान्यथापूर्वं दुहे । अथो यथा प्रदात्रे

पुण्यमाशास्ते । एवमेवैनं एतदुपस्तौति ।
 तस्मात्प्रादादित्युनीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्दुहन्ति
 (७) बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति वाचं विसृजते ।
 यथादेवतमेव प्रसौति । दैव्यस्य च मानुषस्य च
 व्यावृत्तये । त्रिराह । त्रिषत्या हि देवाः ।
 अवाचयमोऽनन्वारभ्योत्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे । न
 दारुपात्रेण दुह्यात् । अग्रिवद्वै दारुपात्रम् यद्दारुपात्रेण
 दुह्यात् (८) यातयाम्ना हविषो यजेत । अथो खल्वाहुः ।
 पुरोडाशं मु खानि वै हवी ५ षि । नेत इतः पुरोडाशं ५
 हविषो यामोऽस्तीति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात् । शूद्र
 एव न दुह्यात् असतो वा एष संभूतः । यच्छूद्रः ।
 अहविरेव तदित्याहुः । यच्छूद्रो दं नीति (९) ।
 अग्रिहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । यदा खलु
 वै पवित्रमत्येति । अथ तद्ध विरिति ।
 संपृच्यध्वमृतावरीरित्याह । अपां चैवौषधीनां च रस ५
 सृजति । तस्मादपां चौषधीनां च रसमुपजीवामः । मुन्द्रा
 धनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ।
 सोमै न त्वा तनचमीन्द्राय दधीत्याह (१०) ।
 सोममेवैनत्करोति । यो वै सोमं भक्षयित्वा । संवत्सर ५
 सोमं न पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । सोमः
 खलु वै सांनाय्यम् । य एवं विद्वान्सांनाय्यं पिबति ।
 अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । न
 मुन्मयेनापिदध्यात् । यन्मुन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेवत्यं ५
 स्यात् (११) । अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽपिदधाति ।
 तद्धि सदैरवम् । उदन्वद्भवति । आपो वै रक्षोग्रीः ।
 रक्षसामपहत्यै । अदस्तमसि विष्णवे त्वेत्याह । यज्ञो वै

विष्णुः । यज्ञायैवैनददस्तं करोति । विष्णो हव्यं *
 रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै । अनन्धः सादयति । गर्भाणां धृत्या
 अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव
 निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्यै (१२) ।

असीत्याह धृत्यै यजमाने दधात्यजामित्वाय स्थापयति दुहे दुहन्ति
 दुह्यादोग्धीति दधीत्याह स्यात्सादयति पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः ।

कमणे वा देवेभ्यः शकेयमित्याह शक्त्यै । यज्ञस्य वै
 संततिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य संतायन्ते । यज्ञस्य
 विच्छित्तिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य विच्छिद्यन्ते ।
 यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यैस्तृणामि संतत्यै त्वा
 यज्ञस्येत्याहवनीयात्संतनोति । यजमानस्य प्रजाय पशूना *
 संतत्यै । अपः प्रणयति । श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवाऽ
 ऽरभ्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः
 (१) । यज्ञमेवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति ।
 वज्रो वा आपः । वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्य प्रणीय
 प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः ।
 रक्षसामपहृत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं
 धाम । देवानामेव प्रियं धाम प्रणीय प्रचरति (२) । अपः
 प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवाऽऽरभ्य
 प्रणीय प्रचरति । वेणाय त्वेत्याह । वेणाय ह्येनदादत्ते ।
 प्रत्युष्ट * रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहृत्यै ।
 धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः । तं यदनुपस्पृश्यातीयात्

(३) । अ॒ध्व॒युं च॒ यज॑मानं च॒ प्रद॑हेत् । उ॒प
 स्पृ॒श्यात्यै॑ति । अ॒ध्व॒योश्च॒ यज॑मानस्य॒ चाप्र॑दाहाय ।
 धूर्व॒न्तं योऽस्मा॑न्धूर्व॒ति तं धूर्व॑यं वयं धू॒वमि॑ इत्याह । द्वौ
 बाव॒ पुरु॑षौ । यं चै॒व धूर्व॑ति । यश्चैनं॒ धूर्व॑ति । तावु॒भौ
 शु॒चाऽर्प॑यति । त्वं दे॒वाना॑मसि॒ सस्त्रि॑तमं॒ पप्रि॑तमं॒ जुष्ट॑तमं
 वह्नि॑तमं दे॒वहू॑तम॒मित्या॑ह । य॒था य॒जुरे॒वैतत् (४)
 अ॒हुत॑मसि॒ हवि॒र्धान॑मि॒त्याहानी॑त्यै । दृ ५ ह॒स्व मा
 ह्ना॒रि॒त्याह॒ धृत्यै॑ । मि॒त्रस्य॑ त्वा॒ चक्षु॑षा॒ प्रेक्ष॑ इत्याह
 मि॒त्रत्वा॑य । मा भे॒र्मा स॒र्विक्था॒ मा त्वा॑ हि ५
 सि॒षमि॒त्याहा॒हि ५ सा॒यै । यद्वै किं॒च वा॒तो ना॒भिवा॑ति ।
 तत्स॒वं वरु॑णदे॒वत्य॑म् । उ॒रुवा॒ताये॒त्याह ।
 अ॒वा॒रुण॑मे॒वैन॑त्करोति । दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒स॒व इत्या॑ह
 प्र॒सू॒त्यै । अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑मि॒त्याह (५) अ॒श्विनो॑ हि
 दे॒वाना॑मध्व॒र्यू आ॑स्ताम् । पू॒ष्णो ह॒स्ताभ्या॑मि॒त्याह॒ यत्यै॑ ।
 अ॒ग्नये॑ जुष्टं॒ निर्व॑पामीत्याह । अ॒ग्नय॑ ए॒वैनां॑ जुष्टं
 निर्व॑पति । त्रि॒र्यजु॑षा । त्रय॑ इमे॒ लोकाः॑ । ए॒षां
 लो॒काना॑मा॒प्तयै॑ । तू॒ष्णीं च॑तुर्थम् ।
 अ॒प॒रि॒मित॑मे॒वाव॑रुन्धे । स ए॒वमे॒वानु॑पूर्व ५ ह॒वी ५ षि
 निर्व॑पति (६) इ॒दं दे॒वाना॑मि॒दमु॑नः स॒हेत्या॑ह व्यावृ॒त्यै ।
 स्फा॒त्यै त्वा॒ नारा॑त्या॒ इत्या॑ह गु॒प्तयै॑ । तू॒र्मसी॒व वा
 ए॒षोऽन्त॑श्चरति । यः प॒रीण॑हि । सु॒व॒र॒भि॒वि॒रू॒यैष॑ वै॒श्वान॑रं
 ज्योति॑रि॒त्याह । सु॒व॒रे॒वाभि॑ वि॒पश्य॑ति वै॒श्वान॑रं
 ज्योतिः॑ । द्या॒वापृ॑थि॒वी ह॒विषि॑ गृही॒त उ॒द॒वे॒पेता॑म् । दृ ५
 ह॒न्ता दु॒र्या द्या॒वापृ॑थि॒व्यो॒रि॒त्याह । गु॒हाणां॑
 द्या॒वापृ॑थि॒व्योर्धृत्यै॑ । उ॒र्वन्त॑रि॒क्षम॑न्विहीत्याह॒ गत्यै॑ ।
 अ॒दि॒त्यास्त्वो॒पस्थे॑ सा॒दया॑मीत्याह । इ॒यं वा॒ अदि॑तिः ।

अस्या एवैनदुपस्थे सादयति । अग्ने हव्य * रक्षस्वेत्याह
गुप्तयै (७) ।

यज्ञो वा आपो धाम प्रणीय प्रचरत्यतीयादेतद्वाहुभ्यामित्याह हवी *
षि निवेपति गत्यै चत्वा

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ द्वितीये पञ्चमेऽनुवाकः ।

इन्द्रो वृत्रमहन् । सौऽपः । अभ्यध्यन्त । तासां यन्मेध्य
यज्ञिय * सदैवमासीत् । तदपोक्रामत् । ते दर्भा अभवन् ।
यद्भैरप उत्पुनाति । याव मेध्या यज्ञियाः सदैवा आपः ।
ताभिरेवैना उत्पुनाति । द्वाभ्यामुत्पुनाति (१) ।
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । देवः सवितोत्पुनात्वित्याह ।
सवितृप्रसूत एवैना उत्पुति अच्छिद्रण पवित्रेणेत्याह ।
असौ वा आदित्योच्छेद्रं पवित्रम् । तेनैवैना उत्पुनाति ।
वसोः सूर्यस्यरश्मिभिरित्याह प्राणा वा आपः । प्राणा
वसवः । प्राणा रश्मयः (२) । प्राणैरेव
प्राणान्तसंपृणक्ति । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे
कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्मावाति । पच्छो
गायत्रिया त्रिष्वमृद्धत्वाय । आपो देवरग्रे पुवो अग्रे गुव
इत्याह । रूपमेवाऽऽसामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्र इमं
यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति ।
अग्रे यज्ञपतिम् (३) । युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्यं
यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं इत्याह । वृत्र * हं हनिष्यन्निन्द्र
आपो वव्रे । आपो हेन्द्रं वव्रिरे ।
संज्ञामेवाऽऽसामेतत्सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षिताः
स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः । अग्नये वो जुष्टं

प्रोक्षा॑म्य॒ग्नीषो॑मा॒भ्यामि॒त्याह । य॒थादे॒वतमे॒वै-
 ना॒न्प्रोक्ष॑ति । त्रिः प्रोक्ष॑ति । त्र्या॒वृद्धि॒ यज्ञः (४) । अथो॒
 रक्ष॑ साम॒पंह॒त्यै । शु॒न्ध॒ध्वं दै॒व्याय॒ कर्म॑णे दे॒वय॒ज्याया॒
 इत्या॑ह । दे॒वय॒ज्याया॑ ए॒वैना॑नि शु॒न्धति॑ । त्रिः प्रोक्ष॑ति ।
 त्र्या॒वृद्धि॒ यज्ञः । अथो॒ मेध्य॒त्वाय॑ । अ॒वधू॒त ५
 रक्षोऽ॒वधू॒ता अ॒रा॒तय॒ इत्या॑ह । रक्ष॑सा॒मप॑ंह॒त्यै ।
 अ॒दि॒त्यास्त्व॒गसी॒त्याह । इ॒यं वा अ॒दि॒तिः (५) । अ॒स्या
 ए॒वैन॒त्त्वचं॑ करोति । प्र॒ति त्वा पृ॒थि॒वी वे॒त्वि॒त्याह
 प्र॒तिष्ठ॑त्यै । पु॒रस्ता॑त्प्र॒तीची॒नग्री॒वमु॒त्तर॑लो॒मोप॑स्तृणाति
 मे॒ध्य॒त्वाय॑ । त॒त्मात्पु॒रस्ता॑त्प्र॒त्यञ्चः॑ प॒शवो॒
 मे॒धमु॑पतिष्ठन्ते । त॒स्मात्प्र॒जा मृ॒गं ग्रा॑हु॒काः । य॒ज्ञो दे॒वेभ्यो॒
 नि॒लाय॑त । कृ॒ष्णो रू॒पं कृ॒त्वा । य॒त्कृ॒ष्णाजि॒ने
 ह॒वि॒र॒ध्यव॑हन्ति । य॒ज्ञादे॒व तद्य॒ज्ञं प्र॑युङ्कते ।
 ह॒विषोऽ॒स्क॒न्दाय॑ (६) । अ॒धिष॑र्व॒णम॒सि
 वा॒नस्प॑त्यमि॒त्याह । अ॒धिष॑र्व॒णमे॒वैन॑त्करोति । प्र॒ति
 त्वाऽदि॒त्यास्त्व॒गवे॒त्वि॒त्याह स॑य॒त्वाय॑ । अ॒ग्नेस्त॒नूर॒-
 सी॒त्याह । अ॒ग्नेर्वा ए॒षा त॒नूः । यदो॑ष॒धयः॑ । वा॒चो
 वि॒सृज॑न्मि॒त्याह । य॒दा हि प्र॒जा ओष॑धीनाम॒श्रन्ति॑ । अथ॒
 वाचं॑ वि॒सृज॑न्ते । दे॒ववी॑तये त्वा गृ॒ह्णामी॒त्याह (७) ।
 दे॒वता॑भिरे॒वैन॒त्सम॑र्धयति । अ॒द्रि॒र॒सि वा॒नस्प॑त्य इत्या॑ह ।
 प्रा॒वा॒णमे॒वैन॑त्करोति । स इ॒दं दे॒वेभ्यो॒ ह॒व्य ५ सु॑शर्मि
 श॒मिषे॑त्या॒ह शा॒न्त्यै । ह॒विष्कृ॑देहीत्या॑ह । य ए॒व दे॒वा ना
 ५ ह॒विष्कृ॑तः । ता॒न्ह॒यति॑ । त्रि॒ह॒यति॑ । त्रि॒ष॒त्या हि
 दे॒वाः । इष॑मा॒वदो॑र्ज॒माव॑देत्या॑ह (८) । इष॑मे॒वोर्ज॑ यज॒
 माने॑ दधाति । द्यु॒म॒द्व॒दत॑ व॒यं ५ संघा॑तं जे॒ष्मेत्या॑ह
 भ्रातृ॑व्याभिभूत्यै । मनोः श्र॒द्धा दै॒वस्य॒ यज॑मानस्यासु॒रघ्नी

बाक् । यज्ञायुधेषु प्रविष्टाऽऽसीत् । तेऽसुरा यावन्तो
 यज्ञायुधानामुद्धर्ततामुपाशृण्वन् । ते पराभवन् । तस्मा
 त्त्वानां मध्येऽवसाय यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या
 यज्ञायुधानामुद्धर्ततामुपशृण्वन्ति । ते पराभवन्ति । उच्चैः
 समाहन्तवा आह विजित्यै (९) । वृद्धत एषामिन्द्रियं
 वीर्यम् । श्रेष्ठ एषां भवति । वर्षवृद्धमसि प्रति वा वर्षवृद्धं
 वेत्वित्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः । वर्षवृद्धा इषीकाः
 समृद्धयै । यज्ञ * रक्षा * स्यनुप्राविशन् । तान्यस्त्रा
 पशुभ्यो निरवादयन्त । तुषैरोषधीभ्यः परापूत * रक्षः
 परापूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै (१०) । रक्षसां
 भागोऽसीत्याह । तुषैरेव रक्षा * सि निरवदयते । अप
 उपस्पृशति मेध्यत्वाय । वायुर्वो विविनक्तिवत्याह ।
 पवित्रं वै वायुः । पुनरात्येवैनान् । अन्तरिक्षादिव वा एते
 प्रस्कन्दन्ति । ये शूर्पात् । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
 प्रतिगृहात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय ।
 त्रिण्वली कर्तवा आह । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो
 मेध्यत्वाय (११) ।

द्वाभ्यामुत्पुनाति रश्मयो नयन्त्यग्नें यज्ञपतिं यज्ञोऽदितिरस्कन्दाय
 गृह्णामीत्याह वदत्याह विजित्या अपहत्या अस्कन्दाय त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः ।

अवधूत * रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ।
 अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनं
 त्वञ्च करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्वित्याह प्रतिष्ठित्यै ।
 पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय ।

तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते ।
 तस्मात्प्रजा मृगं ग्राहुकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत (१) ।
 कृष्णो रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरधिपिनष्टि ।
 यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्कते । हविषोऽस्कन्दाय । द्यावापृथिवी
 सहाऽऽस्ताम् । ते शम्यामात्रमेकमहर्व्येता ५
 शम्यामात्रमेकमहः । दिवः स्कम्भ निरसि प्रति
 त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै ।
 धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भ निर्वेत्व
 त्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै (२) । धिषणाऽसि
 पार्वतेयीं प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्वित्याह ।
 द्यावापृथिव्योर्वृत्यै । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह
 प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।
 अधिवपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानधिवपति ।
 धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण
 (३) । यावदेका देवता कामयते यावदेका ।
 तावदाहुतिः । प्रथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् ।
 यावज्जुहोति । प्राणाय त्वाऽपानायत्वेत्याह । प्राणानेव
 यजमाने दधाति । दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धामित्याह ।
 आयुरेवास्मिन्दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि
 प्रस्कन्दन्ति । यानि द्रुपदः । देवो वः सविता
 हिरण्यपाणिः प्रतिगृहात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै ।
 हविषोऽस्कन्दाय । असंवपन्ती पि षाणूनि कुरुतादित्याह
 मेध्यत्वाय (४) ।

निलायत विधृत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ द्वितीये सप्तमोऽनुवाकः ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । अपाग्नेऽग्नि मा माद
जहि निष्क्रव्यादं सेधा देवयजं वहेत्याह । य एवा मा
क्रव्यात् । तमपहत्य । मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति ।
निर्दग्ध रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षां स्येव
निर्दहति अग्निवत्युपदधाति । अस्मन्नेव लोके
ज्योतिर्धत्ते । अङ्गारमधिर्वर्तयति (१) । अन्तरिक्ष एव
ज्योतिर्धत्ते । आदित्यमेवामुष्मिल्लोके ज्योतिर्धत्ते ।
ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । य एवं वेद ।
ध्रुवममि पृथिवीं दृ हेत्याह । पृथिवीमेवैतेन दृ हति ।
धर्मस्यन्तरिक्षं दृ हेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन दृ हति ।
धरुणमसि दिवं हे त्योह । दिवमेवैतेन दृ हति
(२) । धर्माऽसि दिशो दृ हेत्याह । दिश एवैतेन दृ हति ।
इमानेवैतेल्लोकान्दृ हति । दृ हन्तेऽस्मा इमे
लोकाः प्रजयां पशुभिः । य एवं वेद । त्रीण्यग्रे
कपालान्युपदधाति । त्रय इमे लोकाः । एषां
लोकानामाप्तयै । एकमग्रे कपालमुपदधाति । एकं वा
अग्रे कपालं पुरुषस्य संभवति (३) । अथ द्वे । अथ
त्रीणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य
शिरः । यदेवं कपालान्युपदधाति । यज्ञो वै प्रजापतिः ।
यज्ञमेव प्रजापतिं स स्करोति । आत्मानमेव तत्स स्करोति
। त स स्कृतमात्मानम् (४) ।
अमुष्मिल्लोकेऽनुपरैति । यदष्टावुपदधाति । गायत्रिया
तत्संमितम् । यन्नव । त्रिवृता तत् । यद्दश । विराजा

तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा तत् । यद्द्वादश (५) ।
जगत्या तत् । छन्दःसंमितानि स उपदधत्कपालानि ।
इमाल्लोकाननुपूर्वं दिशो विधृत्यै दृ ॐ हति । अथाऽऽयुः
प्राणान्प्रजां पशून्यजमाने दधाति । सजातानस्मा अभितो
बहुलान्करोति । चितः स्थेत्याह । यथा यजुरेवैतत् ।
भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह ।
देवतानामेवैनानि तपसा तपति । तानि ततः स ॐ स्थिते ।
यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति । वेधस इति
चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः ।
पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतितिष्ठति (६) ।

वर्तयति दिवमेवैतेन दृ ॐ हति संभवति स ॐ स्कृतमात्मानं द्वादश
स ॐ स्थिते त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयेऽष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै ।
अश्विनौर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।
संवपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानि संवपति । समापो
अद्भिरगमत समोषधयो रसेनेत्याह । आपो वा
ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या वा
एतासीमन्या जिन्वन्ति (१) । तस्मादेवमाह । स ॐ
रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह ।
आपो वै रेवतीः । पशवो जगतीः । ओषधयो मधुमतीः ।
आप ओषधीः पशून् । तानेवास्मा एकधा स ॐ सृज्य ।
मधुमतः करोति । अद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः

पृ॒च्यध्व॒मिति॑ पु॒र्याप्ता॑वयति । यथा॒ स॒र्व॒ष्ट
 इ॒माम॑नुवि॒सृत्य॑ (२) । आप॒ ओष॑धी॒र्मह॑र्यन्ति । ता॒दृगे॒व
 तत् । ज॒नय॑त्यै त्वा॒ संयौ॑मीत्याह । प्र॒जा ए॒वैते॑न दा॒धार ।
 अ॒ग्नये॑ त्वा॒ऽग्नीषो॑माभ्या॒मित्या॑ह॒ व्यावृ॑त्त्यै । म॒खस्य॑
 शि॒रोऽसी॑त्याह । य॒ज्ञो वै म॒खः । तस्यै॒तच्छि॑रः ।
 यत्पु॒रोडा॑शः । तस्मा॑दे॒वमा॑ह (३) । घ॒र्मोऽसि॑
 वि॒श्वायु॑रित्याह । वि॒श्वमे॒वाऽऽयु॑र्यज॒माने॑ दधाति । उ॒रु
 प्र॒थस्वो॑रु तै य॒ज्ञप॑तिः प्रथता॒मित्या॑ह । यज॑मानमे॒व
 प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑ प्रथयति । त्वचं॑ गृ॒ही॒ष्येत्या॑ह । स॒र्वमे॒वैन॑ *
 स॒तनुं॑ करोति । अथा॒प आ॒नीय॑ परि॒माष्टि॑ । मा॒ *स ए॒व
 तत्त्व॑ चं दधाति । तस्मा॑त्त्व॒चा मा॒ *सं छ॒न्नम् । घ॒र्मो वा
 ए॒षोऽशान्तः॑ (४) । अ॒र्धमा॑सै॒ऽर्धमा॑से प्रवृ॒ज्यते॑ ।
 यत्पु॒रोडा॑शः । स ई॒श्वरो॑ यज॒मान * शु॒चाऽप्र॑दहः ।
 पर्य॑ग्नि करोति । प॒शुमे॒वैन॑मकः । शान्त्या॒ अप्र॑दाहाय ।
 त्रिः पर्य॑ग्नि करोति । व्यावृ॒द्धि य॒ज्ञः । अथो॒
 रक्ष॑साम॒पह॑त्यै । अ॒न्तरि॑त *रक्षो॒न्तरि॑ता अ॒रात॑य॒ इत्या॑ह
 (५) । रक्ष॑साम॒न्तर्हि॑त्य । पु॒रोडा॑शं वा अधि॑श्रित *रक्षा॑ *
 स्यजि॑घा *सन् । दि॒वि ना॒को ना॒माग्नी॑ रक्षो॒हा । स
 ए॒वास्मा॑द्रक्षा॒ * स्यपा॑हन् । दे॒वस्त्वा॑ स॒विता॑
 श्रव॑य॒त्वित्या॑ह । स॒वितु॑प्रसूत ए॒वैन॑ * श्रप॑यति ।
 वर्षि॑डे॒अधि॑नाक॒ इत्या॑ह । रक्ष॑साम॒पह॑त्यै । अ॒ग्निस्ते॑
 त॒नुवं मा॑ऽति॒धागि॑त्या॒हान॑तिदाहाय । अ॒ग्नै ह॒व्य *
 रक्ष॑स्वेत्याह॒ गुप्त॑यै (६) । अ॒विद॑हन्त श्रप॑यतेति॒ वाचं॑
 वि॒सृज॑ते । य॒ज्ञमे॒व ह॒वी * ष्य॑भि॒व्याह॑त्य॒ प्रत॑नुते ।
 पु॒रोरु॑च॒मवि॑दाहाय॒ शृत्यै॑ करोति । म॒स्तिष्को॑ वै
 पु॒रोडा॑शः । तं य॒न्नाभि॑वा॒सये॑त् । आ॒विर्म॑स्तिष्कः स्यात् ।

अ॒भिवा॑सयति तस्मा॒द् गुहा॑ म॒स्तिष्कः॑ ।
 भस्म॑ना॒ऽभिवा॑सयति । तस्मा॒न्मा ५ सेना॑स्थि॒च्छन्म॑ (७) ।
 वे॒देना॑भिवा॑सयति । तस्मा॒त्केशैः॑ शि॒रश्छ॑न्म ।
 अ॒खल॑तिभावुको भवति । य ए॒वं वेद॑ । प॒शोर्वै प्र॑ति॒मा
 पु॒रोडा॑शः । स ना॒यजु॑ष्कम॒भिवा॑स्यः । वृ॒थैव॑ स्यात् ।
 ई॒श्वरा॑ यज॑मानस्य प॒शवः॑ प्रमे॑तोः । सं ब्रह्म॑णा
 पृ॒च्यस्वे॒त्याह॑ । प्रा॒णा वै ब्रह्म॑ (८) । प्रा॒णाः प॒शवः॑ ।
 प्रा॒णैरे॒व प॒शून्त्संपृ॑णक्ति । न प्र॒मायु॑का भवन्ति । यज॑मानो
 वै पु॒रोडा॑शः । प्र॒जा प॒शवः॑ पु॒रीष॑म् ।
 यदे॒वम॑भिवा॑सयति । यज॑मानमे॒व प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑
 स॒मर्ध॑यति । दे॒वा वै ह॒विर्भू॑त्वा॒ऽब्रुवन्॑ । कस्मि॑न्नि॒दं
 प्र॑क्ष्यामह इति । सोऽग्नि॑रब्रवीत् (९) । मयि॑ त॒नूः
 संनि॑ध॒दध्व॑म् । अ॒हं व॒स्तं ज॑नयिष्यामि । यस्मि॑न्प्र॒क्ष्यध्व॑
 इति । ते दे॒वा अ॒ग्नौ त॒नूः संन्य॑दधत । तस्मा॑दाहुः ।
 अ॒ग्निः सर्वा॑ दे॒वता॑ इति । सोऽङ्ग॑रिणा॒पः । अ॒भ्य॒पात॑यत् ।
 तत॑ एक॒तोऽजा॑यत । स द्वि॒तीय॑म॒भ्य॒पात॑यत् (१०) । ततो॑
 द्वि॒तोऽजा॑यत । स तृ॒तीय॑म॒भ्य॒पात॑यत् तत॑स्त्रि॒तोऽजा॑यत ।
 यद॒द्भ्योऽजा॑यन्त । तदा॒प्याना॑मप्य॒त्वम् ।
 यदा॒त्म॒भ्योऽजा॑यन्त । तदा॒त्म्याना॑मात्स्य॒त्वम् । ते दे॒वा
 आ॒प्येष॑मृजत । आ॒प्या अ॑मृजत॒ सूर्या॑भ्युदिते ।
 सूर्या॑भ्युदितः सूर्या॑भिनिमृ॒क्ते (११) । सूर्या॑भिनिमृ॒क्तः
 कु॒नखि॑नि । कु॒नखी॑ श्याव॑दति । श्याव॑दन्प्र॒दिधि॑षौ ।
 अ॒ग्र॒दिधि॑षु प॒रिवि॑त्ते । प॒रिवि॑त्तो वी॒र॒हणि॑ । वी॒र॒हा
 ब्रह्म॑हणि । तद्र॒ह्यह॑णं नात्य॑च्यवत । अ॒न्तर्वे॑दि
 नि॒नय॑त्य॒वर॑द्भ्यै । उ॒ल्मुके॑ना॒भिगृ॑हाति शृ॒त॒त्वाय॑ ।
 शृ॒त॒कामा॑ इव हि दे॒वाः (१२) ।

अ॒न्या जि॒न्वन्त्यनु॒वि॒सृत्यैव॒माहा॒शान्त आ॒ह गुप्त्यै छ॒न्नं
ब्र॒ह्माऽब्र॒वीद्द्वि॒तीय॒मभ्य॒पात॒यत्सूर्या॒भिनि॒मुक्ते दे॒वाः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ द्वितीये नवमोऽनुवाकः ।

दे॒वस्य॑ त्वा स॒वि॒तुः प्र॑स॒व इति॑ स्फ्यमाद॑त्ते प्र॒सू॒त्यै ।
अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॒मित्या॑ह । अ॒श्विनो॑ हि दे॒वाना॑मध्व॒र्यु
आस्ता॑म् । पू॒ष्णो ह॑स्ता॒भ्या॒मित्या॑ह य॒त्यै । आ॒द॒द
इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि दक्षि॒ण इत्या॑ह । इन्द्रि॒यमे॒व य॒ज॒माने
दधा॑ति । स॒हस्र॑भृष्टिः श॒ततै॑जा इत्या॑ह ।
रू॒पमे॒वास्यै॒तन्महि॑मानं व्याच॑ष्टे । वा॒युर॑सि ति॒ग्मतै॑जा
इत्या॑ह । तेजो॑ वै वा॒युः (१) । तेज॑ ए॒वास्मि॑न्दधाति ।
वि॒षाद्वै नामा॑सुर आसीत् । सोऽबि॑भेत् । य॒ज्ञेन॑ मा दे॒वा
अ॒भिभ॑विष्यन्तीति । स पृ॒थि॒वीम॒भ्यव॑मीत् ।
साऽमे॒ध्याऽभ॑वत् । अथो यदिन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑हन् । तस्य॑ लोहि॑तं
पृ॒थि॒वीमनु॑ व्य॒धावत् । सा मे॒ध्याऽभ॑वत् । पृ॒थि॒वि
दे॒वय॑जनीत्या॑ह (२) । मे॒ध्याभे॑वैनां दे॒वय॑जनीं करोति ।
ओष॑ध्यास्ते मूलं मा हि॑ *सिष॑मित्या॑ह । ओष॑धीना॒महि॑ *
सायै । व्र॒जं ग॑च्छ गो॒स्थान॑मित्या॑ह । छन्दा॑ *सि॒ वै व्र॒जो
गो॒स्थानः॑ । छन्दा॑ *स्ये॒वास्मै॑ व्र॒जं गो॒स्थानं॑ करोति ।
वर्ष॑तु ते द्यौरि॒त्याह । वृष्टि॑र्वै द्यौः । वृष्टि॑मे॒वाव॑रुन्धे ।
ब॒धान॑ द॒व स॒वितः॑ पर॒मस्यां॑ प॒राव॑तीत्या॑ह (३) । द्वौ
वाव॑ पुरुषौ । यं चै॒व द्वेष्टि॑ । यश्चैनं॑ द्वेष्टि॑ । तावु॑भौ ब॒ध्नाति
पर॒मस्यां॑ प॒राव॑र्ति श॒तेन॑ पाशैः । योऽस्मान्द्वेष्टि॑ यं च व॒यं
द्विष्म॑स्तमतो॒ मामौ॒गित्या॒हानि॑मुक्तयै । अ॒र॒रुर्वै नामा॑सुर
आसीत् । स पृ॒थि॒व्यामु॑प॒म्लुप्तोऽश॑यत् । तं दे॒वा

अपह॑तोऽरु॑हः । पृथि॒व्या इति॑ पृथि॒व्या अपा॑घ्नन् ।
 भ्रातृ॑व्यो वा अ॒रुहः । अपह॑तोऽरु॑हः पृथि॒व्या इति॑ यदाह॑
 (४) । भ्रातृ॑व्यमे॒व पृथि॒व्या अप॑हन्ति । तै॒ऽमन्य॑न्त । दि॒वं
 वा अ॒यमि॑तः प॑तिष्यतीति । तम॒रुस्ते दि॒वं मा स्का॑निति॑
 दि॒वः पर्य॑बाधन्त । भ्रातृ॑व्यो वा अ॒रुहः । अ॒रुस्ते दि॒वं
 मा स्का॑निति॑ यदाह॑ । भ्रातृ॑व्यमे॒व दि॒वः परि॑बाधते ।
 स्त॒म्बय॑जुर्हरति । पृथि॒व्या ए॒व भ्रातृ॑व्यम॒पह॑न्ति । द्वितीयं *
 हरति (५) । अ॒न्तरि॑क्षादे॒वैन॑म॒पह॑न्ति । तृतीयं * हरति ।
 दि॒व ए॒वैन॑म॒पह॑न्ति । तूष्णीं चतुर्थं * हरति ।
 अप॑रिमितादे॒वैन॑म॒पह॑न्ति । असु॑राणां वा इ॒यमग्र॑
 आसीत् । याव॑दासी॒नः प॒राश्र॑यति । तावद्दे॒वाना॑म् । ते
 दे॒वा अ॑ब्रुवन् । अ॒स्त्वे॒व नो॒ स्याम॑पीति॑ (६) । क्यं नो
 दास्य॑थेति॑ । याव॑त्स्व॒यं परि॑गृही॒थेति॑ । ते वस॑व॒स्त्वेति॑
 दक्षि॑णतः पर्य॑गृह्णन् । रु॒द्रास्त्वेति॑ प॒श्चात् ।
 आ॒दि॒त्यास्त्वेत्यु॑त्तरतः । त॒ऽग्नि॒ना प्रा॒ज्चौऽज॑यन् ।
 वसु॑भिर्दक्षि॒णा । रु॒द्रैः प्र॒त्यज्चः । आ॒दि॒त्यैरु॑द॒ज्चः ।
 यस्यै॒वं वि॒दुषो॑ वेदिं परि॑गृह्णन्ति (७) । भव॑त्यात्म॒नां ।
 प॒रा॒ऽस्य॑ भ्रातृ॑व्यो भवति । दे॒वस्य॑ स॒वितुः स॒व इत्या॑ह
 प्रसू॑त्यै । कर्म॑ कृ॒ण्वन्ति वे॒धस॒ इत्या॑ह । इ॒षितं * हि कर्म॑
 क्रि॒यते॑ । पृथि॒व्यै मे॒यं चा॒मे॒ध्यं च॒ व्यु॑द॒क्राम॑ताम् ।
 प्रा॒चीन॑मुदी॒चीनं॑ मे॒ध्यम् । प्र॒ती॒चीनं॑ दक्षि॒णा मे॒ध्यम् ।
 प्रा॒ची॒र्मुदी॑नां प्र॒व॒णां क॑रोति । मे॒ध्यामे॒वैनां॑ दे॒वय॑जनीं
 करोति (८) । प्रा॒ज्चौ वे॒द्यं * सा॒वु॒न्न॑यति । आ॒ह॒व॒नीय॑स्य
 परि॑गृहीत्यै । प्र॒ती॒ची श्रो॑णी । गा॒र्हप॑त्यस्य परि॑गृहीत्यै ।
 अथो॑ मिथु॒नत्वा॑य । उ॒द्धन्ति॑ । यदे॒वास्या॑ अ॒मे॒ध्यम् । तद॑
 प॑हन्ति । उ॒द्धन्ति॑ । तस्मा॑दोष॒धयः॑ । प॒रा॒भ॒वन्ति॑ (९) ।

मूलं छिनत्ति । भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा
 अतितिष्ठद्रक्षा * स्यनूत्तिपते । यद्धस्तेन छिन्द्यात् ।
 कुनखिनीः प्रजाः स्युः । स्फ्येन छिनत्ति । वज्रो वै स्फ्यः ।
 वज्रैणैव यज्ञाद्रक्षा * स्यपहन्ति । पितृदेवत्याऽतिखाता ।
 इयतीं खनति (१०) । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताम् ।
 वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् ।
 तस्माच्चतुरङ्गुलं खेया । चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले
 ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्ति । आ प्रतिष्ठायै खनति ।
 यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति । दक्षिणतो वर्षीयसीं
 करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः (११) । पुरीषवतीं
 करोति । प्रजा वै पशवः पुरीषम् । प्रजयैवैनं पशुभिः
 पुरीषवन्तं करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती
 वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं
 निर्धज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ।
 ऋतमस्यृतसर्दनमस्यृतश्रीरसीत्याह । यथायजुरेवैतत्
 (१२) । क्रूरमिव वा एतत्करोति । यद्वेदिं करोति । धा
 असि स्वधा असीति योयुष्यते शान्त्यै । उर्वी चासि
 वस्वी चासीत्याह । उर्वीमेवैनां वस्वीं करोति । पुरा
 क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्याह मेध्यत्वाय । उदादाय
 पृथिवीं जीरदानुर्यामैर्यन्वन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह ।
 यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहत्य । मेध्या देवयजनीं
 कृत्वा (१३) । यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति ।
 तां धीरासो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुरुयात्यै ।
 प्रोक्षणीरासादय । इध्माबर्हिरुपसादय । सुवं च सुचंश्च
 समृड्ढि । पत्नी संनह्य । आज्येनोदेहीत्याहानुपूर्वतायै ।
 प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै रक्षोघ्नीः (१४)

रक्षसामपहत्यै । स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति । यज्ञस्य
संतत्यै । उवाच हासितो दैवलः । एतावतीर्वा अमुष्मि ५
ल्लोक आप आसन् । यावतीः प्रोक्षणीरिति ।
तस्माद्बह्वीरासाद्याः । स्फ्यमुदस्यन् । यं द्विष्यात्
ध्यायेत् । शुचैवैनमर्पयति (१५) ।

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयं ५हरतीति परिगृणन्ति
देवयजनीं करोति भवन्ति खनत्यकरेतकृत्वा रक्षोघ्नीरर्पयति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ द्वितीये दशमोऽनुवाकः ।

वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रोऽ
ध्वर्युःक्षणीत । पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति । वज्रो वै
स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षा ५स्यपहन्ति ।
अग्निभ्यां प्राचंश्च प्रतीचंश्च । स्फ्येनोदीचश्चाधराचंश्च ।
स्फ्येन वा एष वज्रेणास्यै पाप्मानं भ्रातृव्यमपहत्य ।
उत्क्रेऽधिप्रवृश्चति (१) यथोपधाय वृश्चन्त्येवम् ।
हस्ताववनेनित्ते । आत्मानमेव पवयते । स्फ्यं
प्रक्षालयति मेध्यत्वाय । अथो पाप्मन एव भ्रातृव्यस्य
न्यङ्गं छिनत्ति । इध्माबर्हिरुपसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य
मिथुनत्वाय । अथो पुरोरुचमेवैतां दधाति । उत्तरस्य
कर्मणोऽनुख्यात्यै । न पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् (२)
यत्पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राऽऽहुतिपथादिध्मं
प्रतिपादयेत् । प्रजा वै बर्हिः । अपराधनुयार्दबर्हिषा
प्रजानां प्रजननम् । पश्चात्प्रागुपसादयति । आहुतिपथेनेध्मं
प्रतिपादयति । संप्रत्यैव बर्हिषा प्रजानां प्रजननमुपेति ।

दक्षिणमिध्यम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा इध्मः । प्रजा
बर्हिः । प्रजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय
यथा देवतमेवैनत्प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजया
पशुभिर्यजमानः (३) ।

वृश्चति सादयेदिध्मः पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्वपशुं यो वै पूर्वेषुः कर्मणे वामिन्द्रो
वृत्रमहन्त्सोऽपोऽवधूतं धृष्टिर्देवस्येत्याह संवपामि देवस्य स्फ्यमार्ददे वज्रो
वै स्फ्यो दश ।

तृतीयस्यां यज्ञस्यानतिरेकाय पवित्रवत्यध्वर्युं
चाधिषवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षसामन्तर्हित्यै द्वौ वाव पुरुषौ यददश्चन्द्रमसि
मेध्यं पञ्चाशीतिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(अष्ट. ३ अध्या. २ (१८) अनु. १० (१७९)) ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ।
अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाय ।
सुचः संमार्ष्टि । सुवमग्रै । पुमां * समेवाऽऽभ्यः स *
श्यति मिथुनत्वाय । अथ जुहूम् । अथोपभृतम् । अथ
ध्रुवाम् । असौ वै जुहूः (१) । अन्तरिक्षमुपभृतम् । पृथिवी
ध्रुवा । इमे वै लोकाः सुचः । वृष्टिः संमार्जनानि ।
वृष्टिर्वा इमाल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः कृप्ताः

समैधन्ते । समैधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजयां पशुभिः । य
 एवं वेद । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति ।
 अग्रतः संमृज्यात् (२) वृष्टिमेव नियच्छति ।
 अवाचीनां ग्राहि वृष्टिः । यदि
 कामयेतावर्षुकः स्यादिति । मूलतः संमृज्यात् ।
 वृष्टिमेवोद्यच्छति । तदु वा आहुः । अग्रत
 एवोपरिष्ठात्संमृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं
 कल्पते । वर्षुको भवतीति (३) । प्राचीमभ्याकारम् ।
 अग्रैरन्तरतः । एवमिव ह्यन्नमद्यते । अथो अग्राद्वा
 ओषधीनामूर्जं प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्जं
 एवान्नाद्यस्यावरुद्धये अधस्तात्प्रतीचीम् । दण्डमुत्त
 मतः । मूलैर्न मूलं प्रतिष्ठित्यै । तस्मादरत्नौ
 प्राञ्च्युपरिष्ठात्ल्लोमानि । प्रत्यञ्च्यधस्तात् (४) ।
 सुगर्ध्वेषा । प्राणो वै स्रुवः । जुहूर्दक्षिणो हस्तः ।
 उमभृत्स्रव्यः । आत्मा ध्रुवा । अन्नं संमार्जनानि । मुखतो
 वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं प्रविश्य ।
 बाह्यतस्तनुर्वं शुभयति । तस्मात्स्रुवमेवाग्रे संमार्ष्टि ।
 मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नमाविशति ।
 तौ प्राणापानौ । अव्यर्थकः प्राणापानाभ्यां भवति । य
 एवं वेद (५) ।

जुहूर्मृज्याद्भवतीति प्रत्यञ्च्यधस्तात्संमार्ष्टि पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 तृतीयाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः ।

दिवः शिल्पमवततम् । पृथिव्याः ककुभिः श्रितम् । तेन

वय ५ सहस्रवल्शेन । सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति ।
 सुक्समार्जनान्यग्नौ प्रहरति । आपो वै दर्भाः ।
 रूपमेवैषामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अनुष्टुभर्चा । आनुष्टुभः
 प्रजापतिः । प्राजापत्यो वेदः । वेदस्याग्रं ५
 सुक्समार्जनानि (१) । स्वनैवैनानि छन्दसा । स्वया
 देवतया समर्थयति । अथो ऋगवाव योषा । दर्भो वृषा ।
 तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय ।
 प्रजायते प्रजया पशुभिर्यजमानः । तान्येके
 वृथैवापास्यन्ति । तत्तथा न कार्यम् । आरब्धस्य
 यज्ञिर्यस्य कर्मणः स विदोहः (२) । यद्यै नानि
 पशवोऽभितिष्ठेयुः । न तत्पशुभ्यः कम् ।
 अद्भिर्मार्जयित्वोत्करे न्यस्येत् । यद्वै यज्ञिर्यस्य
 कर्मणोऽन्यत्राऽऽहुतीभ्यः संतिष्ठते । उत्करो वाव तस्य
 प्रतिष्ठा । एता ५ हि तस्मै प्रतिष्ठां देवाः समभरन् ।
 यदद्भिर्मार्जयति । तेन शान्तम् । यदुत्करे न्यस्यति ।
 प्रतिष्ठामेवैनानि तद्रमयति (३) । प्रतितिष्ठति प्रजया
 पशुभिर्यजमानः । अथो स्तम्बस्य वा एतद्रूपम् ।
 यत्सुक्समार्जनानि । स्तम्बशो वा ओषधयः । तासीं
 जरत्क्षे पशवो न रमन्ते । अप्रियो ह्येषां जरत्क्षः ।
 यावदप्रियो ह वै जरत्क्षः पशूनाम् । तावदप्रियः पशूनां
 भवति । यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्दधति । नवदाव्यासु वा
 ओषधीषु पशवो रमन्ते (४) । नवदावो ह्येषां प्रियः ।
 यावत्प्रियो ह वै नवदावः पशूनाम् । तावत्प्रियः पशूनां
 भवति । यस्यैतान्यग्नौ प्रहरन्ति । तस्मादेतान्यग्नावेव
 प्रहेरत् । यतरस्मिन्त्समृज्यात् । पशूनां धृत्यै । यो
 भूतानामधिपतिः । रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशून्स्माकं मा

हिं ँसीः । एतदस्तु हुतं तव स्वाहेत्यग्निं समाज्जनान्यग्नौ
प्रहरति । एषा वा एतेषां योनिः । एषा प्रतिष्ठा ।
स्वामेवैनानि योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिर्यजमानः (५) ।

वेदस्याग्रं * सुक्स्मार्जनानि विदोहो गमयति पशवो रमन्ते हि *
सीः षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
तृतीयाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीये तृतीयोऽनुवाकः ।

अयंज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्रजायेरन् ।
पत्न्यन्वास्ते यज्ञमेवाकः । प्रजानां प्रजननाय । यत्तिष्ठन्ती
संनह्येत । प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । आसीना संनह्यते ।
आसीना ह्येषा वीर्यं करोति (१) । यत्पश्चात्प्राच्यन्वा
सीत । अनया समदं दधीत । देवानां पत्न्या समदं
दधीत । देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्ते । आत्मनो
गोपीथार्य । आशासीना सौमनसमित्याह । मेध्यामेवैनां
केवलीं कृत्वा । आशिषा समर्धयति । अग्नेरनुव्रता भूत्वा
संनह्ये सुकृताय कमित्याह । एतद्वै पत्न्यै व्रतोपनयम्
(२) । तेनैवैनां व्रतमुपनयति । तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद
यश्च न । योक्तरं मेव युते । यमन्वास्तै । तस्यामुष्मिल्लोके
भवतीति योक्तेरेण । यद्योक्तरम् । स योगः । यदास्तै । स
क्षेमः (३) । योगक्षेमस्य हृत्पयै । युक्तं क्रियाता आशीः
कामै युज्याता इति । आशिषः समृद्धये । ग्रन्थिं ।
आशिष एवास्या परिगृह्णाति । पुमान्वै ग्रन्थिः । स्त्री
पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति

प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुभिर्वर्जमानः (४) । अथो
 अर्धो वा एष आत्मनः यत्पत्नी । यज्ञस्य धृत्या
 अशिथिलंभावाय । सुप्रजसत्वा वय ५
 सुपत्नीरूपसेदिमेत्याह । यज्ञमेव तन्मिथुनी करोति ।
 ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै । महीनां
 पयोऽस्योषधीना ५ रस इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे । तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया
 इत्याह । आशिष मेधैतामाशास्ते (५) ।

करोति । व्रतोपनयनं क्षेमो यजमानः शास्ते ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 तृतीयाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ।

घृतं च वै मधुं च प्रजापतिरासीत् । यतो मध्वासीत् ।
 ततः प्रजा असृजत । तस्मान्मधुषि प्रजननमिवास्ति ।
 तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । यातयाम हि । आज्येन
 प्रचरन्ति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं
 प्रचरन्त्ययातयामत्वाय । पत्यवेक्षते (१) । मिथुनत्वाय
 प्रजात्यै । यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथो
 पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनैवच्छित्यै । अमेध्यं वा
 एतत्करोति । यत्पत्यवेक्षते । गार्हपत्येऽधिश्चरति
 मेध्यत्वाय । आहवनीयमभ्युद्द्रवति । यज्ञस्य संतत्यै ।
 तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्याह (२) । तेजो वा अग्निः । तेज
 आज्यम् । तेजसैव तेजः समर्धयति । अग्निस्ते तेजो मा
 विनैदित्याहाहि ५ सायै । स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति ।
 यज्ञस्य संतत्यै । अग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानामित्याह ।

यथायजुरेवैतत् । धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे
 भवेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (३) । तद्र अतः
 पवित्राभ्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् ।
 प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ।
 पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः । शुक्रमसि
 ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे । त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः (४) । एषां
 लोकानामाप्तयै । त्रिः । त्र्यत्रवृद्धि यज्ञः । अथो
 मेध्यत्वाय । अथाऽऽज्यवतीभ्यामपः ।
 रूपमेवाऽऽसीमेतद्वर्णं दधाति । अपि वा उताऽऽहुः । यथा
 ह वै योषां सुवर्णं हिरण्यं पेशलं बिभ्रती रूपाण्यास्ते ।
 एवमेता एतर्हीति । आपो वै सर्वा देवताः (५) । एषा
 हि विश्वेषां देवानां तनूः । यदाज्यम् । तत्रोभयोर्मी मा २
 सा । जामिः स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप
 उत्पनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्यजामित्वाय । अथो
 मिथुनत्वाय । साविन्नियर्चा । सवितृप्रसूतं मे
 कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो
 गायत्रिया त्रिः षमृद्धत्वाय । अद्भिरेवौषधीः संनयति ।
 ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानम् । शुक्रं त्वा शुक्रायां
 ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिषीत्याह सर्वत्वाय ।
 पर्याप्तया अनन्तरायाय (६) ।

ईक्षत आह शास्ते लोका देवता भवति षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

तृतीयाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता आसन् । स ए॒तमिन्द्र॑ आ॒ज्यस्याव॑का
 श॒मप॑श्यत् । ते॒नावै॑क्षत । ततो दे॒वा अभ॑वन् ।
 परा॑ऽसुराः । य ए॒वं वि॒द्वाना॒ज्यम॒वेक्ष॑ते । भव॑त्या॒त्मना॑ ।
 परा॑ऽस्य॒ भ्रातृ॑व्यो भवति । ब्र॒ह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति ।
 यदा॒ज्येना॒न्यानि॑ ह॒वी * ष्य॑भिघा॒रय॑ति (१) । अथ॒
 केना॑ऽऽज्य॒मिति॑ । स॒त्येने॑ति ब्रूयात् । चक्षु॑र्वै स॒त्यम् ।
 स॒त्येनै॒वैन॑द॒भिघा॑रयति । ई॒श्वरो॒ वा ए॒षोऽन्धी॑ भवि॑तोः ।
 यश्चक्षु॑षाऽऽज्य॒मवेक्ष॑ते । नि॒मील्या॒वैक्षे॑त ।
 दा॒धारा॑ऽऽत्मन्चक्षुः । अ॒भ्याज्यं॑ घा॒रय॑ति । आ॒ज्यं गृ॑हाति
 (२) । छन्दा * सि॒ वा आ॒ज्यम् । छन्दा * स्ये॒व
 प्री॑णाति । च॒ तुर्जु॑हां गृ॒हाति॑ । चतु॑ष्पादः प॒शवः॑ ।
 प॒शूने॒वावरु॑न्धे । अ॒ष्टावु॑प॒भृति॑ । अ॒ष्टाक्ष॑रा गाय॒त्री ।
 गाय॑त्रः प्रा॒णः । प्रा॒णमे॒व प॒शुषु॑ दधाति । चतु॑र्ध॒वायाम्
 (३) । चतु॑ष्पादः प॒शवः॑ ।
 प॒शुष्वे॒वोपरि॑ष्टात्प्रति॑तिष्ठति । य॒ज॒मा॒नदे॒वत्या॑ वै ज॒हः॑ ।
 भ्रातृ॑व्यदे॒वत्यी॑प॒भृत् । चतु॑र्जुहां गृह॒न्भूयो॑ गृही॒यात् ।
 अ॒ष्टावु॑प॒भृति॑ । गृह॒न्कनी॑यः । यज॑माना॒यैव
 भ्रातृ॑व्यमु॒पस्ति॑ करोति । गौर्वै सु॒चः । चतु॑र्जुहां गृ॒हाति॑ ।
 तस्मा॑च्चतु॑ष्पदी (४) । अ॒ष्टावु॑प॒भृति॑ । तस्मा॑द॒ष्टाश॑फा ।
 चतु॑र्ध॒वायाम् । तस्मा॑च्चतु॑स्तना । गा॒मे॒व तत्स *
 स्क॑रोति । साऽस्मै स * स्कृ॑तेष॒मूजं॑ दुहे । यजु॑हां गृ॒हाति॑ ।
 प्र॒या॒जेभ्य॑स्तत् । यदु॑प॒भृति॑ । प्र॒या॒जानू॒याजे॑भ्यस्तत् ।
 सर्व॑स्मै वा ए॒तद्य॑ज्ञाय गृह्यते । यद॒ध्रुवा॒यामा॒ज्यम् (५) ।
 अ॒भिघा॑रयति गृ॒हाति॑ ध्रु॒वायां॑ चतु॑ष्पदी प्र॒या॒जानू॒याजे॑भ्यस्तद् द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
तृतीयाध्याये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ तृतीये षष्ठोऽनुवाकः ।

आपो देवीरग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवाऽऽ
सामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे
यज्ञपतिमित्याह । अग्रं एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे
यज्ञपतिम् । युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृत्रतूर्य इत्याह । वृत्रं हं हनिष्यन्निन्द्र आपो वव्रे । आपो
हेन्द्रं वव्रिरे । संज्ञामेवाऽऽसामेतत्सामानं व्याचष्टे ।
प्रोक्षिताः स्थेत्याह (१) । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ।
अग्निर्देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । स
वनस्पतीन्प्राविशत् । कृष्णोऽस्या खरेष्ठो ऽग्नये त्वा
स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति । अथो अग्नेरेव
मेधमवर्द्धन्धे । वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै
बर्हिः । पृथिवी वेदिः (२) प्रजा एव पृथिव्यां
प्रतिष्ठापयति । बर्हिरसि सुगभ्यस्त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा
वै बर्हिः । यजमानः सूचः । यजमानमेव प्रजासु
प्रतिष्ठापयति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
बर्हिरासाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति ।
अथ ततः सह सुचा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति ।
प्रजा वै बर्हिः । यथा सूत्यै काल आपः पुरस्ताद्यन्ति
(३) । तादृगेव तत् । स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो
हि पितृणाम् । ऊर्ध्वं बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणायै
श्रोणोरोत्तरस्यै निनयति संतत्यै । मासा वै पितरो
बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । मासा वा

ओषधीर्वर्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्ध्यै ।
 अनतिस्कन्दह पर्जन्यो वर्षति । यत्रैतदेवं क्रियते (४) ।
 ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोजं दधाति ।
 तस्मात्पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते । ग्रन्थिं विस्रंसयति ।
 प्रजनयत्येव तत् । ऊर्ध्वं प्राञ्चमुदूढं प्रत्यञ्चमायच्छति ।
 तस्मात्प्राचीनं रेतो धीयते । प्रतीचीः प्रजा जायन्ते ।
 विष्णोः स्तूपोऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः (५) यज्ञस्य
 धृत्यै । पुरस्तात्प्रस्तरं गृहाति । मुख्यमेवैनं करोति ।
 इयन्तं गृहाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् । इयन्तं
 गृहाति । यज्ञपरुषा संमितम् । इयन्तं गृहाति । एतावद्वै
 पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमितम् (६) । अपरिमितं गृहाति ।
 अपरिमितस्यावर्द्ध्यै । तस्मिन्पवित्रे अपिसृजति ।
 यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव
 प्राणापानौ दधाति । ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीत्याह ।
 यथायजुरेवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य
 एवैनत्स्वासस्थं करोति (७) । बर्हिः स्तृणाति । प्रजा वै
 बर्हिः पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ।
 अनतिदृश्रं स्तृणाति । प्रजयैवैनं पशुभिरनतिदृश्रं करोति ।
 धारयन्प्रस्तरं परिधीन्परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः ।
 यजमान एव तत्स्वयं परिधीन्परिदधाति । गन्धर्वोऽसि
 विश्वावसुरित्याह (८) । विश्वमेवाऽऽयुर्यजमाने
 दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव
 यजमाने दधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः
 परिधत्तामित्याह । प्राणापानौ मित्रावरुणौ ।
 प्राणापानावेवास्मिन्दधाति । सूर्यस्त्वा
 पुरस्तात्पात्वित्याह । रक्षसामपहत्यै ।

कस्याश्चिदभिर्शस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं प्रति
 (९) । वीतिहोत्रं त्वा कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण
 समर्थयति । द्युमन्तं *समिधीमहीत्याह समिद्ध्यै । अग्ने
 बृहन्तमध्वर इत्याह वृद्ध्यै । विशो यन्त्रे स्थ इत्याह ।
 विशां यत्यै । उदीचीनाग्ने निदधाति प्रतिष्ठित्यै । वसूना *
 रुद्राणामादित्याना *सदसि सीदेत्याह । देवतानामेव
 सदने प्रस्तर *सादयति । जुहूरसि घृताची नाम्नेत्याह
 (१०) । असौ वै जुहूः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी
 ध्रुवा । तासामेतदेव प्रियं नाम । यद्घृताचीति । यद्
 घृताचीत्याह । प्रियेणैवैना नाम्नो सादयति । एता
 असदन्तसुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य
 लोकः । सत्य एवैनाः सुकृतस्य लोके सादयति । ता
 विष्णो पाहीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै ।
 पाहि यज्ञं यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय
 यजमानायाऽऽत्मनै । तेभ्य एवाऽऽशिषमाशास्तेऽनात्यै
 (११) ।

स्थेत्याह पृथिवी वेदिर्यन्ति क्रियते विष्णुर्वीर्यसंमितं करोत्याह
 पाति नाग्नेत्याह लोके षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 तृतीयाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ तृतीये सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निना वै होत्रा । असुरानभ्यभवन् । अग्नये
 समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै । एकवि *
 शतिमिध्मदारुणि भवन्ति । एकवि * शो वै पुरुषः ।
 पुरुषस्याऽऽस्यै । पञ्चदशेध्मदारुण्यभ्यादधाति ।

पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासशः संवत्सर
 आप्यते । त्रीन्परिधीन्परिदधाति (१) । ऊर्ध्वं
 समिधावादधाति । अनुयाजेभ्यः समिधमर्तिशिनष्टि । षट्
 संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति ।
 वेदेनोपवाजयति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः
 प्राणः । यजमान आहवनीयः । यजमान एव प्राण
 दधाति (२) । त्रिरुपवाजयति । त्रयो वै प्राणाः
 प्राणानेवास्मिन्दधाति । वेदनोपयत्य स्रवेण
 प्राजापत्यमाधारमाधारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः ।
 यज्ञमेव प्रजापतिं मुखत आरभते । अथो प्रजापतिः सर्वा
 देवताः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति ।
 अग्निमग्नीजिस्त्रिः । समृद्धीत्याह । त्र्यवृद्धि यज्ञः (३) ।
 अथो रक्षसामपहत्यै । परिधीन्त्संमार्ष्टि । पुनात्येवैनान् ।
 त्रिस्त्रिः संमार्ष्टि । त्र्यवृद्धि यज्ञः । अथी मेध्यत्वार्य ।
 अथो एते वै देवाश्वाः । देवाश्वानेव तत्संमार्ष्टि ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै । आसीनोऽ
 न्यमाधारमाधारयति (४) । तिष्ठन्नन्यम् । यथाऽनी वा
 रथं वा युञ्जयात् । एवमेव तदध्वर्युर्यज्ञं युनक्ति । सुवर्गस्य
 लोकस्याभ्यूढयै । वहन्त्येनं प्राम्याः । पशवः । य एवं
 वेद । भुवन्मसि विप्रथस्वेत्याह । यज्ञो वै भुवन्म ।
 यज्ञ एव यजमानं प्रजया पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं
 नम इत्याह (५) । अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां
 यष्टा । तस्मा एव नमस्करोति । जुह्वे ह्यग्निस्त्वाऽऽह्वयति
 देवयज्याया उपभूदेहि देवस्त्वा सविताऽऽह्वयति
 देवयज्याया इत्याह । आग्नेयी वै जुहूः ।
 सावित्र्यपभृत् । ताभ्यामेवैने प्रसूत आदत्ते ।

अग्नाविष्णुमाऽऽवा॒मव॒क्रमिष॒मित्या॒ह । अ॒ग्निः
 पु॒रस्ता॒त् । विष्णु॒र्यज्ञः प॒श्चात् (६) । ता॒भ्यामे॒व प्र॒ति
 प्रो॒च्या॒त्याक्रा॑मति । वि॒जिहा॒थां मा मा
 संता॑प्त॒मित्या॒हाहि॑ ५ सा॒यै । लो॒कं मे॒ लोक॑कृतौ ।
 कृ॒णुत॒मित्या॒ह । आ॒शिष॒मेवै॒तामा॑शास्ते । विष्णोः
 स्था॒नम॒सीत्या॒ह । य॒ज्ञो वै विष्णुः । ए॒तत्त्व॒लु वै
 दे॒वाना॒मप॑राजितमा॒यत॑नम् । य॒द्यज्ञः ।
 दे॒वाना॒मे॒वाप॑राजित आ॒यत॑ने तिष्ठति । इ॒त इन्द्रो॑
 अ॒कृ॒णोद्गी॒र्याणी॒त्याह॑ (७) । इन्द्रि॒यमे॒व य॒जमाने॑ दधाति ।
 स॒मा॒र॒भ्यो॒ध्रुव॑ अ॒ध्वरो॑ दि॒विस्पृ॑श॒ मित्या॒ह वृ॒द्धयै॑ ।
 आ॒धा॒र॒मा॒घा॒र्य॒माण॑मनु॒समा॑र॒भ्य । ए॒तस्मि॑ न्का॒ले दे॒वाः
 सु॒व॒र्गलो॒कमा॑यन् । सा॒क्षादे॒व य॒जमानः॑ सु॒व॒र्ग
 लो॒कमे॑ति । अ॒थो स॒मृद्धे॒नैव॑ य॒ज्ञेन॑ य॒जमानः॑ सु॒व॒र्ग
 लो॒कमे॑ति । अ॒हुतो॑ य॒ज्ञो य॒ज्ञप॑ते॒रित्या॒हाना॑त्यै ।
 इन्द्रा॑वा॒न्त्स्वा हे॒त्याह॑ । इन्द्रि॒यमे॒व य॒जमाने॑ दधाति ।
 बृ॒हद्वा॒ इत्या॒ह (८) । सु॒व॒र्गो वै लो॒को बृ॒हद्वाः । सु॒व॒र्गस्य॑
 लो॒कस्य॑ स॒मष्ट॑यै । य॒ज॒मा॒नदे॒वत्या॑ वै जु॒हूः ।
 भ्रा॒तृ॒व्यदे॒वत्यो॑प॒भृत् । प्रा॒ण आ॒धारः । यत्सं ५ स्पर्श॑यैत् ।
 भ्रा॒तृ॒व्येऽस्य॑ प्रा॒णं द॑ध्यात् । असं ५ स्पर्श॑यन्नु॒त्याक्रा॑मति ।
 य॒ज॒मा॒न ए॒व प्रा॒णं द॑धाति । पा॒हि मा॑ऽग्ने॒ दुश्च॑रि॒तादा॒मा
 सु॒च॒रिते॑ भ॒जेत्या॒ह (९) । अ॒ग्नि॒र्वा॒व प॒वित्र॑म् ।
 वृ॒जि॒नम॑नृतं दुश्च॑रितम् । ऋ॒जु॒कर्म॑ ५ स॒त्य ५ सु॒च॒रित॑म् ।
 अ॒ग्नि॒रे॒वैनं॑ वृ॒जि॒नम॑ने॒ताद॑दुश्च॑रि॒तात्पा॑ति । ऋ॒जु॒कर्म॑ स॒त्ये
 सु॒च॒रिते॑ भ॒जति॑ । तस्मा॑दे॒वमा॑शास्ते । आ॒त्म॒नो
 गो॒पी॒थाय॑ । शि॒रो वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॑ । यदा॑धा॒रः । आ॒त्मा
 ध्रु॒वा (१०) आ॒धा॒र॒मा॒घा॒र्य ध्रु॒वा ५ स॒म॒न॒क्ति । आ॒त्म॒न्ने॒व

यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति । द्विःसमनक्ति । द्वौ हि प्राणापानौ । तदाहुः । त्रिरेव समञ्जयात् । त्रिधातु हि शिर इति । शिर इवैतद्यज्ञस्य । अथो त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति । मुखस्य शिरौऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्कतमित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै (११) ।

परिदधाति प्राणं दधाति हि यज्ञो धारयति नम इत्याह पश्चाद्वीर्याणीत्याह भा इत्याह भजेत्याह ध्रुवैवास्मिन्दधाति त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

तृतीयाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ तृतीयेऽष्टमोऽनुवाकः ।

धिष्ण्या वा एते न्युप्यन्ते । यदब्रह्मा । यद्धोता । यदध्वर्युः । यदग्रीत् । यद्यजमानः । यान्यदन्तरेयात् । यजमा नस्य प्राणान्त्संकर्षेत् । प्रमार्युकः स्यात् । पुरोडाशमपगृह्य संचरत्यध्वर्युः (१) । यजमानायैव तल्लोक ५ शि ५ षति । नास्य प्राणान्त्संकर्षति । न प्रमार्युको भवति । पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनः । इडाया इडामादधाति । हस्त्या ५ होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः । पशुष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयति । इडायै वा एषा प्रजातिः (२) । तां प्रजातिं यजमा नोऽनु प्रजायते । द्विरङ्गुलावनक्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । सकृदुपस्तृणाति । द्विरादधाति । सकृदभिघोर यति । चतुः संपद्यते । चत्वारि वै पशोः प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते (३) । मुखमिव प्रत्युपह्वयेत । संमुखानेव पशूनुपह्वयते । पशवो वा इडा ।

तस्मात्साऽन्वारभ्या । अध्वर्युणा च यजमानेन च ।
 उपहूतः पशु मानसानीत्याह । उप ह्येनौ ह्वयते होता ।
 इडाये देवता नामुपह्वे । उपहूतः पशुमान्भवति । य
 एवं वेद (४) । यां वै हस्त्यामिडामादधाति । वाचः मा
 भागधेयम् । यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचं चैव
 प्राणां श्चावर्न्धे । अथ वा एतर्ह्युपहूतायामिडायाम् ।
 पुरोडाशस्यैव बर्हिषदो मीमांसा । यजमानं देवा
 अब्रुवन् । हविर्नो निर्वपेति । नाहमभागो
 निर्वप्यामीत्यब्रवीत् (४) । न मयाऽभागयाऽनु वक्ष्यथेति
 वागब्रवीत् । नाहमभागां पुरोनुवाक्या भविष्यामीति
 पुरोनुवाक्या । नाहमभागा याज्या भविष्यामीति याज्या ।
 न मया भागेन वर्षट्करिष्यथेति वर्षट्कारः ।
 यद्यजमानभागं निधाय पुरोडाशं बर्हिषदं करोति । तानेव
 तद्भागिनः करोति । चतुर्धा करोति । चतस्रो दिशः ।
 दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति । बर्हिषदं करोति (६) । यजमानो वै
 पुरोडाशः । प्रजा बर्हिः । यजमानमेव प्रजासु
 प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्थनाऽन्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति ।
 मां सेनाऽन्याः । अथो खल्वाहुः । दक्षिणा वा एता
 हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद्यवरुध्यन्ते । यत्पुरोडाशं बर्हिषदं
 करोतीति । चतुर्धा करोति । चत्वारो ह्येते
 हविर्यज्ञस्यत्विजः (७) । ब्रह्मा होताऽध्वर्युरग्नीत् ।
 तमभिमृशेत् । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्योः ।
 इदमग्नीध इति । यथैवादः सौम्येऽध्वरे ।
 आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नीयन्ते । तादृगेव तत् ।
 अग्नीध्रे प्रथमाया दधाति (८) । अग्निमुखा हृद्धिः ।
 अग्निमुखामेवद्धिं यजमान ऋध्नोति । सकृदुपस्तीर्य

द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति । षट् संपद्यन्ते ।
 षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं
 परिहरति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यो ब्रह्मा (९) ।
 सविता यज्ञस्य प्रसूत्यै । अथ काममन्येन । ततो होत्रे ।
 मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । यद्धोता । मध्यत एव यज्ञं
 प्रीणाति । अथाध्वर्यवे । प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य ।
 यदध्वर्युः । तस्मादहविर्यज्ञस्यैतामेवाऽऽवृतमनु (१०) ।
 अन्या दक्षिणा नीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै ।
 अग्निमग्नीत्सुकृत्संकृत्समुड्ढीत्याह । पराङ्गि व ह्येतर्हि
 यज्ञः । इषिता दैव्याहोतार इत्याह । इषित ५ हि कर्म
 क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता
 ब्रूहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । स्वगा दैव्याहोतृभ्य
 इत्याह । यज्ञमेव तत्स्वगा करोति । स्वस्तिमानुषेभ्य
 इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । शंयोब्रूहीत्याह ।
 शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति (११) ।

चरत्यध्वर्युः प्रजातिर्हयते वेदाब्रवीदबर्हिषदं करोत्यृत्विजो दधाति
 ब्रह्माऽनु करोति चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

तृतीयाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ तृतीये नवमोऽनुवाकः ।

अथ सुचावनुष्टुभ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । प्रतिष्ठा वा
 अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अन्नाद्यस्यावरुद्ये ।
 प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव भ्रातृव्यन्प्रणुदते ।
 प्रतीचीमुपभृतम् । जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते । स विषूच
 एवापोह्य सपत्नान्यजमानः । अस्मिल्लोके प्रतितिष्ठति

(१) । द्वाभ्याम् । द्विप्रतिष्ठो हि । वसुभ्यस्त्वा
 रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वेत्याह । यथायजुरेवैतत् । सुक्षु
 प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकाः सुचः । यजमानः प्रस्तरः ।
 यजमानमेव तेजसाऽनक्ति । त्रेधाऽनक्ति । त्रयं इमे लोकाः
 (२) । एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति ।
 अभिपूर्वमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति । अक्त *रिहाणा
 इत्याह । तेजो वां आज्यम् प्रस्तरः । यजमानमेव तेज
 जसाऽनक्ति । वियन्तु वय इत्याह । वयं एवैनं कृत्वा ।
 सुवर्गं लोकं गमयति (३) । प्रजां योनिं मा
 निर्मुक्षमित्याह । प्रजायै गोपीथाय । आप्यायन्तामाप
 ओषय इत्याह । आप एवौषधीराप्याययति मरुतां पृषतयः
 स्थेत्याह । मरुतो वै वृष्टया ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे ।
 दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेत्याह । वृष्टिवै द्यौः ।
 वृष्टिमेवावरुन्धे (४) । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति ।
 तावदस्याऽऽयुर्मीयते । आयुष्मा अग्नेऽस्याऽऽयुर्मे
 पाहीत्याह आयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं
 प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे
 पाहीत्याह । चक्षुरेवाऽऽत्मन्धत्ते । ध्रुवाऽसीत्याह
 प्रतिष्ठित्यै । यं परिधिं पर्यधत्था इत्याह (५) ।
 यथायजुरेवैतत् । अग्ने देवपणिभिर्वीयमाण इत्याह ।
 अग्नेयं एवैनं जुष्टं करोति । तं त एतमनुजोषं भ्रामीत्याह ।
 सजातानेवास्मा अनुकान्करोति । नेदेष त्वदपचेतया ता
 इत्याहानुख्यात्यै । यज्ञस्य पाथ उपसमितमित्याह ।
 भुमानमेवोपैति । परिधीन्प्रहरति । यज्ञस्य समिष्ट्यै
 (६) । सुचौ संप्रस्तावयति । यदेव तत्र क्रूरम् । तत्तेन
 शमयति । जुहामुपभृतम् । यजमानदेवत्या वै जुहः ।

भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् । यजमानायैव भ्रातृव्यमु पस्ति
 करोति । स ५ स्रावभागाः स्थेत्याह । वसवो वै रुद्रा
 आदित्याः स ५ स्रावभागाः । तेषां तद्भागधेयम् (७) ।
 तानेव तेन प्रीणाति । वैश्वदेव्यर्चा । एते हि विश्वे
 देवाः । त्रिष्टुभ्रवति । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव
 यजमाने दधाति । अग्नेर्वामर्पन्नगृहस्य सदसि
 सादयामीत्याह । इयं वा अग्निरर्पन्नगृहः । अस्या एवैने
 सदने सादयति । सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्तमित्याह
 (८) । प्रजा वै पशवः सुम्नम् । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ।
 धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्योर्गोपीथाय ।
 अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो इत्याह । यथायजुरेवैतत् । पाहि
 माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरग्न्यै
 पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । अविषं
 नः पितुं कृणु सुषदा योनि ५ स्वाहे तीध्मसंवृश्चमा-
 न्यन्वाहार्यपचेनेऽभ्याधाय फलीकरणहोमं जुहोति ।
 अतिरिक्तानि वा इध्मसंवृश्चनानि (९) । अतिरिक्ताः
 फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्योच्छेषणम् । अतिरिक्त
 एतातिरिक्तं दधाति । अथो
 अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽवरुन्धे । वेदिर्देवेभ्यो
 निलायत । तां वेदेनान्वविन्दन् । वेदेन वेदिं विविदुः
 पृथिवीम् । सा पंप्रथे पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं विभर्ति
 भुवनेष्वन्तः । ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति
 पुरस्तात्स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं ५ संमाष्ट्यनुवित्यै (१०) ।
 अथो यद्वेदश्च वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजात्यै ।
 प्रजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणि । यद्वेदः । पत्निना उपस्थ
 आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दतै प्रजाम् । वेद ५

होताऽऽहवनीयात्स्तृणन्नैति । यज्ञमेव
 तत्संतनोत्योत्तरस्मादर्थमासात् । त ५ संततमुत्तरेऽर्धमास
 आलभते (११) तं काले काल आगते यजते । ब्रह्म वादिनो
 वदन्ति । स त्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते ।
 तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते ।
 देवा गातु विदो गातृं वित्त्वा गातृमित्याह । यत एव
 यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजया
 पशुभिर्यजमानः (१२) ।

तिष्ठतीमे लोका गमयति द्यौर्वृष्टिमेवावरुन्धे पर्यधत्था इत्याह
 समिष्ट्यै भागधेयं धत्तमित्याह वा इध्मसंवृश्चनान्यनुवित्त्यै लभते
 यजमानः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 तृतीयाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो
 वृश्चयते । पापीयान्भवति । योऽयथादेवतम् । न देवताभ्य
 आवृश्चयते । वसीयान्भवति । वारुणो वै पाशः । इमं
 विष्यामि वरुणस्य पाशमित्याह । वरुणपाशादेवैनां
 मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेवतम् (१) । न देवताभ्य
 आवृश्चयते । वसीयान्भवति । धातुश्च योनौ सुकृतस्य
 लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य
 लोकः । अग्निरेवैनां धाता । पुण्ये कर्माणि सुकृतस्य
 लोके दधाति । स्योनं मे सह पत्या करोमीत्याह ।
 आत्मनश्च यजमानस्य चानात्यै संत्वाय । समायुषा सं
 प्रजयेत्याह (२) । आशिषमेवैतामाशास्ते पूर्णपात्रे ।
 अन्ततोऽनुष्टुभा । चतुष्पद्वा एतच्छन्दः प्रतितिष्ठितं पत्न्यै

पूर्णपात्रे भवति । अस्मिँल्लोके प्रतितिष्ठानीति ।
 अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । अथो वाग्वा अनुष्ठुक् ।
 वाङ्मिथुनम् । आपो रेतः प्रजननम् । एतस्माद्वै
 मिथुनाद्विद्योत्तमानस्तनयन्वर्षति । रेतः सिञ्चन् (३) ।
 प्रजाः प्रजनयन् । यद्वै यज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा
 वै तस्य विमोकः । अब्धिः शान्तिः । विमुक्तं वा एतर्हि
 योक्तारं ब्रह्मणा आदायैतत्पत्नीं सहाप उपगृहीते शान्त्यै ।
 अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्यां प्रजां दधाति ।
 प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः । मुखं विमृष्टे अवभृथस्यैव रूपं
 कृत्वोत्तिष्ठति (४) ।

सवितृप्रसूतो यथादेवतं प्रजयेत्याह सिञ्चन्मृष्ट एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

तृतीयाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

परिवेषो वा एव वनस्पतीनाम् । यदुपवेषः । य एव
 वेद । विन्दते परिवेष्टारम् । तमुत्क्रे । यं देवा
 मनुष्येषु । उपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतसः ।
 तानस्म भ्यमिहाकुरु । उपवेषोपविड्ढि नः (१) । प्रजां
 पुष्टिमथो धनम् । द्विपदौ नश्चतुष्पदः ।
 ध्रुवाननपगान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपगूहति ।
 तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यञ्चः शूद्रा अवस्यन्ति । स्थविमत
 उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैनान्कुरुते । धृष्टिर्वा
 उपवेषः । शुचर्तो वज्रो ब्रह्मणा ५स ५ शितः । योपवेषे
 शुक् । साऽमुर्मृच्छतु यं द्विष्म इति (२) । अथास्मै
 नामगृह्य प्रहरति । निर्मुं नुद ओकसः । सपत्नो यः

पृतन्यति । निर्बाध्येन हविषा । इन्द्र एणं पराशरीत् । इहि
 तिस्रः परावतः । इहि पञ्चजना ५ अति । इहि
 तिस्रोऽतिरोचनायावत् । सूर्यो असद्विवि । परमां त्वा
 परावतम् (३) । इन्द्रो नयतु वृत्रहा । यतो न पुनरायसि ।
 शश्वतीभ्यः समाभ्य इति । त्रिवृद्धा एष वज्रो ब्रह्मणा
 स ५ शितः । शुचैवैनं विद्ध्वा । एभ्यो लोकेभ्यो
 निर्णुद्य । वज्रेण ब्रह्मणा स्तृणुते ।
 हतोऽसाववधिष्मामुमित्याह स्तृत्यै । यं द्विष्यात्
 ध्यायेत् । शुचैवैनमर्पयति (४) ।

नो द्विष्म इति परावतमर्पयति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

तृतीयाध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टं दिवः शिल्पमयज्ञो घृतं च देवासुराः स एतमिन्द्र आप
 देवीरग्निना धिष्णिष्या अथ स्तुचो यो वा अयथादेवतं परिवेषो वा
 एकादश ।

प्रत्युष्टमयज्ञ एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृथिवीमथो रक्षसां तां
 प्रजातिं द्वाभ्यां तं काले काले नर्वसप्ततिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डे

चतुर्थः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

नक्षत्रेष्टय आम्नाताः प्रथमे हि प्रपाठके ।

या दर्शपूर्णमासेष्टिरिष्टीनां प्रकृतिर्हि सा ॥ २ ॥

तौ तु प्रपाठकौ पूर्वं मन्त्रव्याख्याप्रसङ्गतः ।
 व्याख्यातावनुवाकार्थमात्रमत्र पुनर्वुर्वे + ॥ ३ ॥
 दशानुवाका एकस्मिस्तदार्थास्तु क्रमादिमे ।
 वत्सापाकरणं बर्हिर्दोहो निर्वापकण्डने ॥ ४ ॥
 पेषणं च कपालानि पुरोडाशश्च वेदिका ।
 इध्माबर्हिः सादनं च एवं पाठक ईरितः ॥ ५ ॥
 एकादशानुवाकाः स्युरुत्तरस्मिन्प्रपाठके ।
 सुक्समागो मार्जनाथान्दिर्भानग्नौ विनिक्षिपेत् ॥ ६ ॥
 पत्नीसंनहनं चाऽऽज्योत्पवनं सुक्षु तद्ग्रः ।
 सुक्सादनं तथा पौरोडाशैडाभक्षणादिकम् ॥ ७ ॥
 प्रस्तरप्रहराद्येवं पत्नीयोक्तरविमोचनम् ।
 उपवेशपरित्यागः प्रमाठेऽस्मिन्समीरितः ॥
 अक्षरार्थः संहिताया भाष्य एवावगम्यताम् ॥ ८ ॥
 प्रपाठके चतुर्थे तु मेधः पुरुषपूर्वकः ।
 उच्यते सूत्रकारेण सविस्पष्टमुदाहृतः ॥ ९ ॥

तत्राऽऽपस्तम्ब आह—“पञ्चाहः पुरुषमेधो ब्राह्मणो राजन्यो वा
 यजेतौजो वीर्यमाप्नोति सर्वा व्युष्टीर्व्यश्रुते एकादशयूपेष्वेकादशा-
 ग्नीषोमीयाः पञ्चशारदीयवदहान्ग्निरष्टोमो वोपोत्तमी
 देवसवितस्तत्सवितुर्विश्वानि देवसवितरिति तिस्रः । सावित्रीर्हुत्वा
 मध्यमेऽहन्यश्रूनुपाकरोति द्वयानैकादशिनानुपाकृत्य पुरुषान्ब्रह्मणे
 ब्राह्मणमालभते इत्येतद्यथासमाम्नातं तान्यूपान्तरालेषु
 धारयन्त्युपाकृतान्दक्षिणतौऽवस्थाय ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण
 नारायणेन पराचाऽनुश ५ सति पर्यग्निकृतानुदीचीं नीत्वोत्सृज्याऽऽज्येन
 तद्देवता आहुतीर्हुत्वा द्वयैरेकादशिनान्स ५ स्थापयन्ति” इति । तत्र
 मनुष्यरूपाणां पशूनां विधायके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशतिसंख्याका
 अनुवाकाः सन्ति । तत्र प्रथमानुवाकमाह -

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीयसंहिताप्रथमप्रपाठक एतत्प्रपाठकद्वयस्य मन्त्रार्थो द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्राय राजन्यम् । मरुद्भयो
 वैश्यम् । तर्पसे शूद्रम् । तर्पसे तस्करम् । नारकाय

वीरहणम् । पाप्मनैः क्लीबम् । आक्रया यायोगूम् ।
कामाय पुंश्चलूम् । अतिक्रष्टाय मागधम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अत्र चतुर्थ्यन्ता देवता द्वितीयान्ताः पशवः । आलभत इति सर्वत्रानुवर्तते । ब्रह्म ब्राह्मणजात्याभिमानि देवस्तस्मै कंचिद् ब्रह्मवर्चसयुक्तं ब्राह्मणजातीयं पुरुषमालभते । क्षत्रियजात्यभिमानिदेवाय कंचित्क्षत्रियजातीयम् । देववैश्येभ्यो मरुद्भ्यो मनुष्यवैश्यम् । कृच्छ्रचान्द्रायणादिदुःखरूपतपोदेवाय । दुःखजातं शूद्रम् । अन्धकारदेवाय तनःप्रियं चोरम् । नरकस्वामिने वीरहणमग्न्युद्वासिनम् । “वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते” इति हि ब्राह्मणम् । पापस्वामिने नपुंसकम् । आक्रयाय सर्वद्रव्यक्रयाभिमानिदेवायायोगुम् । अयोग्यस्याशास्त्रीयस्य कर्तारम् । कामदेवाय पुंश्चलिं साधारणस्त्रियम् । अतिक्रष्टायातिनिन्दितदेवाय मागधं क्षत्रियायां वैश्येनोत्पादितम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयानुवाकमाह-

गीताय सूतम् । नृत्ताय शैलूषम् । धर्माय सभाचरम् ।
नर्माय रेभम् । नरिष्टायै भीमलम् । हसाय कारिम् ।
आनन्दाय स्त्रीष्वम् । प्रमुदैः कुमारी पुत्रम् । मैधायै
रथकारम् । धैर्याय तक्षाणम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

गीताभिमानिने सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियेणोत्पादितं गानजीविनम् ।
नृत्ताभिमानिने शैलूषमन्यस्मै स्वभार्यां प्रदाय तेन जीविनम् ।
धर्माभिमानिने सभायां नित्यं चरन्तं धर्मस्य प्रवक्तारम् । नर्माय

विनोदाभिमानिने रेभं मेधाविनं चाटूत्तिकुशलम् । नरिष्ठायै नरि
पुरुषेऽन्यस्मिन्नवस्थिता नरिष्ठा परतन्त्राभिमानिनी तस्यै देवतायै भीमलं
भीरुं चपलाक्षम् । हास्याभिमानिने कारिं नृत्यन्निव यो गच्छति तादृशं
विकटगमनकारिणम् । आनन्दाभिमानिने स्त्रीष्वं स्त्रीणां प्रियम् । प्रमुदे
प्रकृष्टहर्षाभिमानिने कुमारीपुत्रं दुहितुः पुत्रम् । मेधायै
ग्रन्थार्थधारणाभिमानिन्यै रथकारं रथस्य कर्तारं निपुणमतिम् ।
धैर्याभिमानिने तक्षाणं वर्धकिम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयानुवाकमाह -

श्रमाय कौलालम् । मायायै कामारिम् । रूपाय
मणिकारम् । शुभे वपम् । शरव्याया इषुकारम् । हेत्यै
धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् । दिष्टाय रजुसर्गम् ।
मृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय श्वनितम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

श्रमाभिमानिने कुलालपुत्रम् । मायायै विचित्रकरणशक्त्यै कामारिं
लोहकारम् । रूपाय शुक्लकृष्णादिरूपाभिमाने मणिकारं
मणिमुक्तादिसंस्कर्तारम् । शुभाभिमानिन्यै वपं बीजानां वप्तारम् ।
शरव्यायै बाणसमूहाभिमानिन्यै बाणानां संस्कर्तारम् । हेत्या
आयुधाभिमानिन्यै धन्वकारं धनुषां संस्कर्तारम् । कर्मणे व्यापाराभिमानिने
ज्याकारं ज्यानां संस्कर्तारम् । दिष्टाय भवितव्याभिमानिने रजुसर्गं रजुनां
स्रष्टारम् । मृत्यवे मरणाभिमानिने मृगयुं मृगाणां हन्तारम् । अन्तकाय
प्राणापहारिणे श्वनितं श्वभिः सह क्रीडाजीविनम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थानुवाकमाह-

सं॒धये॑ जा॒रम् । गे॒हायो॑प॒पति॑म् । नि॒र्ऋ॑त्यै परि॒वित्त॑म् ।
आ॒र्त्यै॑ परि॒विवि॑दा॒नम् । अरा॑ध्ये दि॒धिषू॑पति॑म् ।
प॒वि॒त्राय॑भि॒षज॑म् । प्र॒ज्ञा॒नाय॑ नक्ष॒त्रद॑र्शम् । निष्कृ॑त्यै
पे॒शस्का॑रीम् । ब॒ला॒योप॑दाम् । वर्णा॒यानु॑रुधम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

सं॒धये॑ संघट॒नाभि॑मानिन्यै जा॒रं पा॑रदारिकम् । गे॒हाय॑ गृ॒हाभि॑मानन
उप॒पतिं॑ प्र॒ज्ञात॑जारम् । पूर्॒वो जा॑रस्त्ववि॒ज्ञातोऽयं॑ तु भ॒र्त्रा वि॑ज्ञात इति
वि॒शेषः॑ । नि॒र्ऋ॑त्यै नि॒र्ऋ॑तिदे॒वता॑यै परि॒वित्तं॑ ज्येष्ठा॒त्पर्व॑मेवो॒ढभा॑र्य
कनिष्ठम् । आ॒र्त्यै दुःख॑दे॒वता॑यै परि॒विवि॑दानं प्रथ॒मतो॑ वि॒वाह॑शीलम्,
कनिष्ठः संस्त॒दाग्र॑हयु॒क्तमि॑त्यर्थः । अरा॑ध्ये का॒र्यसि॑द्धि-
प्रति॒बन्धा॑भि॒मानि॑न्यै दि॒धिषू॑पितं द्वि॒र्विवा॑हं कृतवती स्त्री दि॒धिषू॑रतस्याः
पति॑म् । प॒वि॒त्राय॑ शु॒द्धाभि॑मानिने भिषजं चि॒कित्स॑कम् । प्र॒ज्ञा॒नाय॑
का॒लज्ञा॑नाभि॒मानि॑ने नक्ष॒त्रद॑र्शं ज्योतिःशास्त्रविदम् । निष्कृ॑त्यै
का॒र्यनि॑ष्पादनाभि॒मानि॑न्यै पे॒शर॑का॒रीं सु॑वर्णकारस्य भा॒र्याम् । ब॒लाय॑
ब॒लाभि॑मानिन उप॒दाम् । अन्न॑मात्रप्रदानेन या कन्या गृह्यते सेयमुप॒दा ।
वर्णा॒य शु॒ल्ककृ॑ष्णवर्णाभि॒मानि॑नेऽनू॒रुधं॑ स्वकीयप्रयोजनमन्तरेणैव
परा॒नुरो॑धेन यः प्रवर्तते तादृशम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमानुवाकमाह -

न॒दीभ्यः॑ पौ॒ञ्जि॒ष्टम् । ऋ॒क्षीका॑भ्यो नैषा॒दम् । पु॒रुष॑व्याघ्रा॒य
दु॒र्मद॑म् । प्र॒यु॒द्धय॑ उ॒न्मत्त॑म् । ग॒न्ध॒र्वाप्स॑राभ्यो ब्रा॒त्यम् ।
स॒र्पदे॒वज॑नेभ्योऽप्रति॒पद॑म् । अ॒वेभ्यः॑ कि॒तव॑म् । इ॒र्यता॑या

अकितवम् । पिशाचेभ्यो विदलकारम् । यातुधानेभ्यः
कण्टककारम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

नदीभ्यो नदीदेवताभ्यः पौञ्जिष्टं कैवर्तम् । ऋक्षीकाभ्यः
शून्यस्थलीदेवताभ्यो नैषादं निषाद एव नैषादस्तम् । पुरुषव्याघ्राय
पुरुषश्रेष्ठाभिमानिनं दुर्मदमत्यन्तमदान्धम् । प्रयुद्धयः प्रकर्षेण योद्धदेवेभ्य
उन्मत्तमुन्मादयुक्तम् । गन्धर्वाप्सराभ्यो गन्धर्वेभ्यस्तदीययोषिद्धयश्च व्रात्यं
शास्त्रीयसंस्कारहीनं पुरुषम् । सर्पदेवजनेभ्यः सर्पाभिमानिभ्यो
देवजनशब्दावाच्यगारुडिकाभिमानिभ्यश्चाप्रतिपदं प्रतिपत्तिः
संस्कारस्तदयोग्यम् । अवेभ्यो रक्षाभिमानिभ्यः कितवं द्यूतासक्तम् ।
इर्यतायै, इराऽन्नं तत्र साधुभिर्योऽन्नसमृद्धस्तद्भावस्तत्ता तदभिमानिन्या
अकितवं द्यूतादिव्यसनरहितम् । पिशाचेभ्यो देवयोनविशेषेभ्यो
विदलकारं वंशान्विदलीकृत्य कुसूलशूर्पादिकं यः करोति तज्जातीयं
पुरुषम् । यातुधानेभ्यो रक्षोविशेषेभ्यः कण्टककारमारामादिषु
कण्टकावृत्तिकर्तारम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ चतुर्थे षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठानुवाकमाह -

उत्सादेभ्यः कुब्जम् । प्रमुदे वामनम् । द्वाभ्यः स्नामम् ।
स्वप्रायान्धम् । अर्धर्माय बधिरम् । संज्ञानाय ।
स्मरकारीम् । प्रकामोद्यायो पसदम् । आशिक्षायै
प्रश्रिनम् । उपशिक्षायां अभिप्रशिननम् । मर्यादायै
प्रश्रविवाकम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

उत्सादेभ्यः कार्यविनाशाभिमानिभ्यः कुब्जं वक्रपृष्ठभागं पुरुषम् । प्रमुदे प्रकृष्टहर्षाभिमानिने वामनं खर्वशरीरं पुरुषम् । द्वाभ्यां द्वाराभिमानिनीभ्यः । स्नामं रोगिणम् । स्वप्राय स्वप्राभिमानिने दृष्टिहीनम् । अधर्माय पापाभिमानिने बधिरं श्रवणशक्तिरहितम् । संज्ञानाय सम्यम्बोधाभिमानिने स्मरकारीं मन्त्रौषधादिभिर्भुतुः कामोत्पादिकाम् । प्रकामोद्याय प्रकामं स्वेच्छानुसारेणैव वदतीति प्रकामोद्यो बहुप्रलापी तदभिमानिन उपसदं प्रयोजनमन्तरेणैव बहुभाषिणं सभायामुपविष्टम् । आर्शिक्षायै वेदशास्त्रेष्वल्पपरिचय अशिक्षा तदभिमानिन्यै प्रश्नितं शास्त्रास्थेषु संदेहनं प्रश्नकर्तारम् । उपशिक्षायै वेदशास्त्रविषयपरिचय उपशिक्षा तदभिमानिन्या अभिप्रश्नितं पृष्टस्योपरि पुनः प्रश्नोऽभिप्रश्नस्तद्युक्तं पूर्वप्रश्ननिराकर्तारमित्यर्थः । मर्यादायै शास्त्रार्थव्यवस्थाभिमानिन्यै प्रश्नविवाकं परकीयप्रश्नं सम्यग्विविच्योत्तरस्य वक्तारम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ चतुर्थे सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमानुवाकमाह -

ऋत्यै स्तेनहृदयम् । वैरहत्याय पिशुनम् । विवित्यै क्षत्तारम् । औपद्रष्टाय संग्रहीतारम् । बलीयानुचरम् । भूम्ने परिष्कन्दम् । प्रियाय प्रियवादिनम् । अरिष्टया अश्वसादम् । मेधाय वासःपल्पुलीम् । प्रकामाय रजयित्रीम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ऋत्यै चोरस्य चौर्यादूर्ध्वं गमनमृतिस्तदभिमानिन्यै स्तेनहृदयं चौर्यं तात्पर्यवन्तम् । वैरहत्याय वीरहत्याभिमानिने पिशुनं प्रभोः कर्णे परदोषसूचकम् । विवित्यै विशेषलाभाभिमानिन्यै क्षत्तारं सारथिम् । औपद्रष्टाय च उपद्रष्टा राजधनं प्रत्यवेक्षिता तदभिमानिने संग्रहीतारं

भाण्डागाराध्यक्षं करसंग्रहकारिणं वा । बलाय बलाभिमानिनेऽनुचरं
सेवकम् । भूम्ने महत्त्वाभिमानिने परिष्कन्दं परिचारकम् । प्रियाय
प्रियाभिमानिने प्रियवादिन मृदुभाषिणम् । अरिष्ट्या अहिंसाभिमानिन्या
अश्वसादमश्वारोहिणम् । मेधाय यज्ञबुद्ध्यभिमानिने वासः-पल्पूलीं
वाससः शोधयित्रीं रजकस्त्रियम् । प्रकामाय प्रकृष्टकामाभिमानिने
रजयित्रीं वस्त्रेषु रञ्जनकारिणीम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टमोऽनुवाकः ।

अथाष्टमानुवाकमाह -

भायै दार्वाहारम् । प्रभाया आग्नेन्धम् । नाकस्य
पृष्ठायाभिषेक्तारम् । ब्रध्नस्य विष्टपाय पात्रनिर्णैगम् ।
देवलोकाय पेशितारम् । मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् ।
सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारम् । अवर्त्यै
वधायोपमन्थितारम् । सुवर्गाय लोकाय भागदुधम् ।
वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भायै दीप्त्यभिमानिन्यै दार्वाहारमिन्धनानामाहर्तारम् । प्रभायै
प्रकृष्टदीप्त्यभिमानिन्या आग्नेन्धमग्नेः प्रज्वलनकर्तारम् । नाकस्य पृष्ठाय
स्वर्गस्योपरिभागस्वामिनेऽभिषेक्तारं राजाभिषेकस्य कर्तारम् । ब्रध्नस्य
विष्टपायाऽऽदित्यस्य लोकं पालयित्रे पात्रनिर्णैगं कांस्यताम्रादिपात्राणां
शोधकम् । देवलोकाय देवलोकाभिमानिने पेशितारं प्रशान्तस्य
वैरस्योत्पादयितारम् । मनुष्यलोकाय मनुष्यलोकाभिमानिने प्रकरितारं
स्निग्धानां वैरस्योत्पादनेन विश्लेषयितारम् । सर्वेभ्यो लोकेभ्यः
सर्वलोकाभिमानिभ्य उपसेक्तारं वैरस्य शमयितारम् । अवर्त्यै वधाय
कृच्छ्रापत्तिलक्षणवधाभिमानिन उपमन्थितारं स्वयमुपेत्य वैरस्य जनयि-

तारम् । सवर्गाय लोकाय स्वर्गलोकाभिमानिने भागदुधं प्रजाभ्यो राजभागस्य संपादकम् । वर्षिष्ठाय नाकायातिप्रवृद्धस्वर्गाभिमानिने परिवेष्टारं भोजनकाले परिवेषणस्य कर्तारम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्येतृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ चतुर्थे नवमोऽनुवाकः ।

अथ नवमानुवाकमाह -

अर्मेभ्यो हस्तिपम् । जवायाश्वपम् । पुष्ट्यै गोपालम् ।
तेजसेऽजपालम् । वीर्यायाविपालम् । इरायै कीनाशम् ।
कीलालाय सुराकारम् । भद्राय गृहपम् । श्रेयसे
वित्तपम् । अध्यक्षायानुक्षत्तारम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्मेभ्यो गतिविशेषभिमानिभ्यो हस्तिपं गजपालकम् । जवाय वेगाभिमानिनेऽश्वपमश्वपालकम् । पुष्ट्यै पृष्टयभिमानिन्यै गोपालं गवां पालकम् । तेजसे तेजोभिमानिनेऽजपालमजानां पालकम् । वीर्याय वीर्याभिमानिनेऽविपालमवीनां पालकम् । इराया अन्नाभिमानिन्यै कीनाशं कर्षकम् । कीलालाय जलाभिमानिने सुराकरं सुराया उत्पादयितारम् । भद्राय कल्याणाभिमानिने गृहपं गृहाणां पालकम् । श्रेयसे श्रेयोभिमानिने वित्तपं धनस्य पालकम् । अध्यक्षाय प्रत्यक्षकारणाभिमानिनेऽनुक्षत्तारं सारथेरनुचरम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ चतुर्थे दशमोऽनुवाकः ।

अथ दशमानुवाकमाह-

मन्यवैऽयस्तापम् । क्रोधाय निस्रम् । शोकायाभिस्रम् ।

उत्कूलाविकूलाभ्यां त्रिस्थिनम् । योगाय योक्तारम् ।
 क्षेमाय विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् ।
 शीलायाञ्जनीकारम् । निऋत्यै कोशकारीम् ।
 यमायामसूम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 चतुर्थाध्याये दशमोऽनुवाकः । १० ।

मन्यवे मानसकोपाभिमानिनेऽयस्तापमयसस्तापयितारं लोहकारम् ।
 क्रोधाय बाह्यकोपाभिमानिने निसरं वध्यानां बहिर्निःसारयितारम् ।
 शोकाय शोकाभिमानिनेऽभिसरं रथस्य पुरतो गन्तारम् ।
 उत्कूलविकूलाभ्यां काङ्क्षितादधिकलाभ उत्कूलस्तस्मादल्पलाभो
 विकूलस्तदभिमानिभ्यां त्रिस्थिनं त्रिभिः पादाभ्यां दण्डेन च तैरपि
 गन्तुमशक्त एकत्रैवावस्थितस्त्रिस्थिनस्तादृशम् । योगयालब्धा-
 याभिमानिने योक्तारं रथेऽश्वानां योजयितारम् । क्षेमाय
 लब्धपालनाभिमानिन विमोक्तारं रथे योजितानामश्वानां
 विमोचयितारम् । वपुषे शरीराभिमानिने मानस्कृतं मनसैव लावण्यं
 विषये योजयिता मनस्कृतस्य पुत्रं मानस्कृतम् । शीलाय स्वभावविशेषः
 शीलं तदभिमानिनेऽञ्जनीकारमक्षोरञ्जनेनालंकृतारम् । निऋत्यै
 पापदेवतायै कोशकारीं ताम्रलोहाध्मानकुशलां स्त्रियम् । खड्गादीनां
 चर्ममयकोशकारी वा । यमाय प्राणापहारिणोऽसूं सूतिरुत्पत्तिस्तद्रहितां
 वन्ध्यामित्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः । १० ।

अथ चतुर्थ एकादशोऽनुवाकः ।

अथैकादशानुवाकमाह -

यम्यै यमसूम् । अथर्वभ्योऽवतोक्ताम् । संवत्सराय
 पर्यारिणीम् । परिवत्सरायाविजाताम् ।
 इदावत्सरायापस्कद्वरीम् । इद्वत्सरायातीत्वरीम् ।
 वत्सराय विजर्जराम् संवत्सराय पलिक्नीम् । वनाय
 वनपम् । अन्यतौऽरण्याय दावपम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये एकादशोऽनुवाकः । ११ ।

यम्यै यमस्य स्त्रियै यमसू पुत्रयुगलप्रसवित्रीम् । अथर्वभ्योऽथर्व-
शाखागतम् मन्त्राभिमानिभ्योऽवतोकां गर्भस्त्राविणीं स्त्रियम् । संवत्सराय
प्रभवादिष्वब्देषु प्रथमोऽब्दः संवत्सरस्तदभिमानिने पर्यारिणीं
प्रसवकालातिक्रमेण या प्रसूते सा पर्यारिणी ताम् । परिवत्सराय
द्वितीयोऽब्दः परिवत्सरस्तदभिमानिनेऽऽविजातां विशेषेण जाता विजाता
द्वितीयप्रसवयुक्ता तद्रहिताम् । इदावत्सराय तृतीयोऽब्दः
इदावत्सरस्तदभिमानिनेऽपस्कद्वरीं गर्भपरिणामात्प्रागेव प्रसवप्रति-
बन्धोऽपस्कत्तस्मिन्कुशलाऽपरकद्वरी ताम् । इद्वत्सराय चतुर्थोऽब्दः
इद्वत्सरस्तदभिमानिनेऽ तीत्वरिं प्रसवकालात्ययकरणकुशला ताम् ।
वत्सराय पञ्चमोऽब्दो वत्सरस्तदभिमानिने विजर्जरामप्रसूत्यैव जीर्णाम्
। संवत्सराय सर्वस्य जगतश्छद्यकारिणे देवाय पलिक्नीं प्रथमे वयस्येव
पलिताङ्गीम् । वनाय वनाभिमानिने वनपं वनस्य पालकम् ।
अन्यतोऽरण्यायैकपाश्वर्वत्यरण्याभिमानिने दावपमारण्याग्रेः पालकम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे,

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थे द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशानुवाकमाह -

सरोभ्यो धैवरम् । वेशन्ताभ्यो दाशम् । उपस्थावरीभ्यो
बैन्दम् । नड्वलाभ्यः शौष्कलम् । पार्याय कैवर्तम् ।
अवार्याय मार्गारम् । तीर्थेभ्य आन्दम् । विषमेभ्यो
मैनालम् । स्वनैभ्यः पर्णकम् । गुहाभ्यः किरातम् ।
सानुभ्यो जर्भकम् । पर्वतेभ्यः किंपूरुषम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये द्वादशोऽनुवाकः । १२ ।

सरोभ्यः सरोभिमानिभ्यो धैवरमुभयतो जलं बद्ध्वा तटानां
मत्स्यग्राहिणम् । वेशन्ताभ्यः पल्वलाभिमानिभ्यो दाशं बडिशेन
मत्स्यग्राहिणम् । उपस्थावरीभ्यस्तरूणां समीपेषु प्रवाहमन्तरेण स्थिता
या आपस्तदभिमानिनीभ्यो बैन्दं बिन्दुर्जलं तेन जीवतीति बैन्दस्तम् ।

नङ्वलाभ्यस्तृणसंयुक्तदेशवर्तिजलाभिमानिनीभ्यः शौष्कलं शुष्कलं
 बडिशं तेन जीवतीति शौष्कलस्तम् । पार्याय परतीराभिमानिने कैवर्त
 कूले मत्स्यानां पुञ्जीकृत्य हन्तारम् । अवार्यायावरतीराभिमानिने मार्गार-
 मन्तर्जलं हस्ताभ्यां मत्स्यमार्गणशीलम् । तीर्थेभ्योऽ-
 वतरस्थानाभिमानिभ्य आनन्दं तीर्थे शङ्कुबन्धेन मत्स्यग्राहिणम् ।
 विषमेभ्योऽतीर्थाभिमानिभ्यो मैनालं जालजीविनम् । स्वनेभ्यः
 सशब्दजलाभिमानिभ्यः पर्णकं सविषं पर्णं जलस्योपरि स्थापयित्वा
 मत्स्यग्राहिणम् । गुहाभ्यः पर्वतगुहाभिमानिनीभ्यः किरातं मृगघातिनम् ।
 सानुभ्यः पर्वतशिखराभिमानिभ्यो जम्भकं गात्राणां जृम्भयितारम् ।
 पर्वतेभ्यः पर्वताभिमानिभ्यः किंपूरुषं वनवासिनं गायकम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशानुवाकाह -

प्रतिश्रुत्काया ऋतुलम् । घोषाय भूषम् । अन्ताय
 बहुवादिनम् । अनन्ताय मूकम् । महसे वीणावादम् ।
 क्रोशाय तूणवध्मम् । आक्रन्दाय दुन्दुभ्याघातम् ।
 अवरस्पराय शङ्खध्मम् । ऋभुज्योऽजिनसंधायम् ।
 साध्येभ्यश्चर्मणम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

प्रतिश्रुत्कायै प्रतिध्वन्यभिमानिन्या ऋतुलं देशराजवार्ताकथन-
 शीलम् । घोषाय ध्वन्यभिमानिने भूषमसंबद्धप्रलापिनम् ।
 अन्तायान्तच्छब्दाभिमानिने बहुवादिनमधिकभाषणकुशलम् । अनन्ता-
 यापर्यवसितशब्दाभिमानिने मूकं वागव्यवहाररहितम् । महसे
 कूजितशब्दाभिमानिने वीणावादं कुशलम् । क्रोशाय महाशब्दाभिमानिने
 तूणवध्मं वेणुं वादयन्तम् । आक्रन्दाय समन्ताद्घोषणाभिमानिने
 दुन्दुभ्याघातं भेर्या वादयितारम् । अवरस्पराय हीनोत्तमशब्दाभिमानिने
 शङ्खध्वं शङ्खस्य ध्मातारम् । ऋतुभ्यः कालसंधानहेतुभ्यो
 देवविशेषेभ्योऽजिनसंधायं चर्मचीरसंधानजीविनम् । साध्येभ्यः ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.४.१४)

८७३

कालसाद्गुण्यहेतुभ्योदेवविशेषेभ्यश्चर्मम्णं
वारकचर्मनिर्मातारम् ।

वीणादिप्रहारनि-

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशानुवाकमाह -

बीभत्सायै पौल्कसम् । भूत्यै जागरणम् । अभूत्यै
स्वपनम् । तुलायै वाणिजम् । वर्णाय हिरण्यकारम् ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्मलम् । पश्चादोषाय ग्लावम् ।
ऋत्यै जनवादिनम् । व्यृद्ध्या अपगल्भम् । स शराय
प्रच्छिदम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

बीभत्सायै बीभत्सा दुष्टवस्तुषु हेयत्वबुद्धिस्तदभिमानिन्यै
पौल्कसमतिनिकृष्टजातियुक्तम् । भूत्यै भूतिरैश्वर्याभिमानिनी तस्यै
जागरणं प्रबोधशीलं सर्वदा सावधानमित्यर्थः । अभूत्यै
दारिद्र्याभिमानिन्यै स्वपनं निद्रालुं सर्वदा प्रमादभूयिष्ठमित्यर्थः । तुलायै
सुवर्णादिपरिमाणनिश्चयहेतुस्तुला तदभिमानिन्यै वाणिजं क्रयकारिणम् ।
वर्णाय हिरण्यमणिमुक्तादिगतभास्वरत्वाभास्वरत्वाभिमानिने हिरण्यकारं
कटकमुकुटादिनिष्पादकम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवाः
प्रसिद्धास्तेभ्यः सिध्मलं कुष्ठरोगिणम् । पश्चादोषाय
कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानिने ग्लावं नित्यकृशवपुषम् । ऋत्यै
गत्यभिमानिन्यै जनवादिनं जनानां परिवादनशीलम् । व्यृद्ध्यै समृद्ध्यभा
वाभिमानिन्या अपगल्भं धार्ष्ट्यरहितम् । संशराय संशीर्णत्वाभिमानिने
प्रच्छिदं प्रकर्षेणच्छेत्तारम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशानुवाकमाह -

हसाय पु ५ श्चलूमालभते । वीणावाद् गणकं गीताय ।
यादसे शाबुल्याम् । नर्माय भद्रवतीम् । तूष्णवध्मं
ग्राम्ण्यं पाणिसंघातं नृत्ताय । मोदायानुक्रोशकम् ।
आनन्दाय तलवम् । इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः । १५ ।

हसायापहासाभिमानिने, पुंश्चलूं स्वेच्छाचारिणीम् । आलभत इति
शब्दस्य सर्वत्रानुवृत्तिविवक्षां दर्शयितुं पुनः पुनरुपन्यासः । वीणावादं
गणकं वीणांवादयितुं कुशलोवीणावादः,
श्रुतिजातिस्वरमण्डलादिगणनकुशलो गणकः, तावुभौ गीताभिमानिने
द्रष्टव्यौ । यादसे जलचारिप्राण्यभिमानिने शाबुल्यां शबलवर्णशरीराम् ।
नर्माय प्रियवचनाभिमानिने भद्रवतीं भद्रलक्षणयुक्तशरीरोपेताम् ।
तूष्णवध्मं मुखवादिनं वेणुवादिनं वा, ग्राम्ण्यं ग्रामस्य नेतारम्,
पाणिसंघातं पाणिद्वयसंयोगनिर्वर्तिततालकृत्यम्, एतांस्त्रीनुरुषानृत्ताय
नृत्ताभिमानिने कुर्यात् । मोदाय हर्षाभिमानिनेऽनुक्रोशकं नृत्तसभायां
जनानामाह्वारं नृत्यसमाप्तिद्योतकध्वनिकर्तारं वा । आनन्दाय
मानसतुष्ट्यभिमानिने । हर्षस्तु बाह्यलिङ्गेभ्यः परितोष
आनन्दस्त्वनुभवैकगम्य इति विशेषः । तलवं काहलवादिनं
मुखवाद्यकारिणं वा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थे षोडशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशानुवाकमाह -

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् । त्रेताय
आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःसदम् । कलये
सभास्थानुम् । दुष्कृताय चरकाचार्यम् । अध्वने

ब्रह्मचारिणम् । पिशाचेभ्यः शैलगम् । पिपासायै
गोव्यच्छम् । निऋत्यै गोधातम् । क्षुधे गोविकर्तम् ।
क्षुत्तृष्णाभ्यां तम् । यो गां विकृन्तन् मांसं भिक्षमाण
उपतिष्ठते, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये षोडशोऽनुवाकः । १६ ।

अक्षाद्यूतसाधनविशेषास्तेषां राजा तदभिमानानी देवविशेषस्तस्मै
कितवं द्यूतकुशलम् । कृताय कृतयुगाभिमानिने समाविनं द्यूतसमाया
अधिष्ठातारम् । त्रेतायै त्रेतायुगाभिमानिने आदिनवदर्शं मर्यादायां देवनस्य
द्रष्टारं परीक्षकम् । द्वापराय द्वापरयुगाभिमानिने बहिःसदं बहिः सदनशीलं
स्वयमदीव्यन्तम् । कलये कलियुगाभिमानिने सभास्थाणुमदेवकालेऽपि
सभां यो न मुञ्चति सोऽयं स्तम्भसमानत्वात्सभास्थाणुस्तम् । दुष्कृताय
दुर्घटकार्यकरणाभिमानिने चरकाचार्यं वंशाग्रवर्तनस्य शिक्षयितारम् ।
अध्वने मार्गाभिमानिने ब्रह्मचारिणमुपनीतम् । पिशाचेभ्यो
भूतावान्तरविशेषेभ्यः शैलगं पथिकानां वस्त्रादिकमपहत्य यः शैलं पर्वतं
गच्छति तादृशम् । पिपासायै पानेच्छाभिमानिन्यै गोव्यच्छं गवां
विवासयितारम् । निऋत्यै पापदेवतायै गोधातं विषकण्टकादिभिर्गवां
सारयितारम् । क्षुधे क्षुदभिमानिन्यै गोविकर्तं गवां विशसितारम् ।
क्षुत्तृष्णाभ्यां मिलिताभ्यां बुभुक्षा पिपासाभिमानिनीभ्यां यो
नीचजातिर्दरिद्रः पुमान्क्षुत्पीडितः सन्, गां विशसति तं पुरुषं प्रति तदीयं
मांसं भिक्षितुमागत्य सेवते तं नीचं पूर्वोक्तद्वयाय कुर्यात् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ चतुर्थे सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशानुवाकमाह -

भूभ्यै पीठसर्पिणमालभते । अग्नयेऽसलम् । वायवे
चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय वः शनर्तिनम् । दिवे
खलतिम् । सूर्याय हर्यक्षम् । चन्द्रमसे मिर्मिरम् ।

नक्षत्रेभ्यः किलासम् । अहे शुक्लं पिङ्गलम् । रात्रियै कृष्णं
पिङ्गं गाक्षम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

भूम्यै भूमिदेवतायै पीठसर्पिणं यो भग्नचरणो दारुमयपीष्ठावलम्बी
भूम्यां सर्पति तादृशम् । अग्नयेऽग्निदेवताया अंसलं बलवन्तम् । वायवे
चाण्डालं चाण्डालजातीयम् । अन्तरिक्षदेवतायै वंशनर्तिनं
वंशाग्रनृत्तजीविनम् । दिवे द्युलोकदेवतायै खलतिं केशहीनशिरस्कम् ।
सूर्यदेवतायै हरितवर्णाक्षियुक्तम् । चन्द्रदेवतायै मिर्मिरं निमिषदृष्टिम् ।
नक्षत्रदेवताभ्यः । श्वेतबिन्दुसमाभ्यः किलासं कुष्ठबिन्दुयुक्तम् ।
अहर्देवतायै शुक्लं पिङ्गलं शुक्लवर्णदेहं पिङ्गलाक्षम् । रात्रिदेवतायै कृष्णं
पिङ्गाक्षं कृष्णवर्णदेहं पिङ्गवर्णाक्षियुक्तम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

अथाष्टादशानुवाकमाह -

वा॒चे पुरु॑षमाल॒भते । प्रा॒णम॑पा॒नं व्या॒नमु॑दा॒नं ५ स॑मा॒नं
ता॒न्वा॒यवे॑ । सू॒र्या॒य चक्षु॑राल॒भते । मन॑श्च॒न्द्रम॑से । दि॒ग्भ्यः
श्रो॒त्रम् । प्र॒जाप॑तये॒ पुरु॑षम् इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः । १८ ।

वाग्देवतायै पुरुषं पूरकं स्थूलशरीरमित्यर्थः । तच्छरीरवर्तिनः
प्राणाद्याः पञ्च वायुवृत्तिविशेषा ये सन्ति तान्सर्वान्वायुदेवतायै कुर्यात् ।
प्राणो मुखनासिकावर्ती । अपानोऽधोद्वावर्ती । व्यानः सर्वदेहव्यापी ।
उदान उत्क्रान्तिहेतुः । समानः सर्वशरीरसाम्येनान्नरसप्रेरणहेतुः । यद्यपि
प्राणादयस्तस्मात्पुरुषशरीरात्पृथक्कर्तुमशक्यास्तथाऽपि तत्रैवावस्थि-
तान्वायवे समर्पयेत् । एवं चक्षुर्मनः श्रोत्राण्यपि तत्र स्थितान्येव
सूर्यचन्द्रमोदिग्भ्यः समर्पयेत् । प्रजापतये तु तच्छरीरस्थं पुरुषं जीवात्मानं
समर्पयेत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थप्रपाठकेष्टाददशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथैकोनविंशानुवाकमाह -

अथैतानरूपेभ्य आलभते । अतिहस्वमितिदीर्घम् ।
अतिकृशमत्यसलम् । अतिशुक्लमतिकृष्णम् ।
अतिश्लक्ष्णमतिलोमशम् । अतिकिरिटमतिदन्तुरम् ।
अतिमिर्मिरममतिमेमिषम् । आशायै जामिम् । प्रतीक्षायै
कुमारीम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थाध्याय एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तेभ्यः पुरुषेभ्यस्तत्तदेवताभ्यश्चात्यन्तवैलक्षण्यद्योतनायाथ-
शब्दः । एतान्वक्ष्यमाणानतिहस्वादीन्पुरुषानरूपेभ्यः ।
समीचीनरूपरहितेभ्यः कुत्सितरूपाभिमानिभ्य आलभेत ।
अतिहस्वादयः प्रसिद्धाः । अतिकिरिटोऽत्यल्पदन्तः । अति
दन्तुरोऽत्युन्नतदन्तः । अतिमिर्मिरोऽत्यर्थं निमिषदृष्टिः ।
अतिमेमिषः सदाविस्फारिताक्षस्तब्धदृष्टिर्वा । एतान्सर्वानरूपेभ्य
आलभत इति पूर्वत्रान्वयः । आशाया अलभ्यवस्तुविषयतृष्णाभिमानिन्यै
जामिं निवृत्तरजस्कां भोगायोग्यां स्त्रियम् । प्रतीक्षायै लब्धव्यस्य वस्तुनो
लाभप्रतीक्षणाभिमानिन्यै कुमारीमनूढां कन्यामालभते । ब्राह्मणादयः ।
कुमार्यन्ताः प्रोक्तमनुष्यविशेषरूपाः । पशवोऽस्मिन्पुरुषमेधे पञ्चाहे
सोमयागविशेषे मध्यमेऽहनि सवनीयपशूभिः समुच्चिताऽलब्धव्याः ।
तथा च सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे गीताय श्रमाय संधयै नदीभ्य उत्सादेभ्य ऋत्यै भाया अर्मेभ्यो
मन्यवै यय्यै दश दश सरोभ्यो द्वादश प्रतिश्रुत्कायै बीभत्सायै दश दश
हसाय सप्ताक्षराजाय त्रयोदश भूम्यै दश वाचे षडथ नर्वैकान्निवि
शतिः ।

ब्रह्मणे यम्यै नवदश ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे

तृतीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर श्रीवीरबुक्कणभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डे

चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाकाण्डे

पञ्चमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमेऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थे नरमेधस्य पशवो विहिता अथ ।

इष्टिहौत्रस्य मन्त्रेक्तिः पञ्चमेऽस्मिन्प्रापठके ॥ २ ॥

संहितायामेव मन्त्राः प्रसङ्गादव्याकृताः पुरा ।

देवा वै नर्चिनेत्याद्या मनु रित्यादिकाश्च ये ॥ ३ ॥

अनुवाकास्तत्र तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणं श्रुतम् ।

तद्ब्राह्मणं बिना मन्त्रैर्व्याख्यातुं नैव शक्यते ॥ ४ ॥

अतो मन्त्रा उदाहृत्य व्याकृता ब्राह्मणैः सह ।

तत्राक्षरार्थो विज्ञेयोऽनुवाकार्थस्तु वर्ण्यते ।

त्रयोदशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन्प्रापठके ॥ ५ ॥

होतुर्जपः सामिधेन्यौ निविदादापनमृचोः ।

प्रजाया आज्यभागौ च मुख्या याज्यानुवाक्यगाः ॥ ६ ॥

इडाह्वानमनूयाज्याः सूक्तवाकः शंयुवाकः ।

पत्नीसंयाजकाश्चैडाह्वानं पाठक ईरितः ॥ ७ ॥

हरि ॐ ।

सत्यं प्रपद्ये । ऋतं प्रपद्ये । अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां
तनुवमनातां प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विषन्तं
भ्रातृव्यमवक्रामासि योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः ।
भूर्भुवः सुवः । हिम् (१) ।

सत्यं दश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
पञ्चमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्र वो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या ।
देवाञ्जिगाति सुम्युः । अग्न आयाहि वीतये । गुणानो
हव्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि । तं त्वा
समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छीचाय
विष्टय । स नः पृथुःश्रवार्यम् (१) । अच्छा देव
विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् । ईडेऽन्यो नमस्यस्तिरः ।
तमा ५ सि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा । वृषो अग्निः
समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । त ५ हविष्मन्त
ईडते । वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि
(२) ।

एतस्मिन्प्रपाठके ये मन्त्रा आम्नातास्तेषां मध्ये को मन्त्रः
कुत्रोदाहृत्य-

अग्ने दीद्यतं बृहत् । अग्निदूतं वृणीमहे । होतारं
विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् । समिध्यमानो
अध्वरे । अग्निः पावक ईडयः । शोचिष्कैशस्तमीमहे ।
समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्वध्वर । त्व ५ हि
हव्यवाडसि । आजुहोत दुवस्यत् । अग्निं प्रत्यध्वरे

वृणीध्व ५ हव्यवाहनम् । त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने ।
 त्वां बर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वेवसु सुषणनानि सन्तु ।
 यूयं पीत स्वतिभिः सदा नः (३) ।

श्रवाय्यमिधीमह्यसि सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 पञ्चमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे तृतीयोऽनुवाकः ।

अग्ने महा ५ असि ब्राह्मणभारत । असावसौ । देवेद्धो
 मन्विद्धः । ऋषिष्ठुतो विप्रानुमदितः । कविशस्तो ब्रह्म
 स ५ शितो घृताहवनः । प्रणीर्यज्ञानाम् ।
 रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं
 जुहूर्देवानाम् (१) । चमसो दवपानः अरा ५ इवाग्ने
 नेमिर्देवा ५ स्त्वं परिभूरसि ।

व्याख्यात इति तत्सर्वं विविच्यते । योऽयं—“सत्यं प्रपद्ये ”
 इत्यनुवाकः सोऽयं “देवा वै नर्चिन” इत्यत्रोदाहृत्य व्याख्यातः । “प्र
 वो वाजाः”

आवह देवान्यजमानाय । अग्निमग्नु आवह ।
 सोममावह । अग्निमावह । प्रजापतिमावह ।
 अग्नीषोमावावह । इन्द्राग्नी आवह । इन्द्रमावह ।
 महेन्द्रमावह । देवा ५ आज्यपा ५ आवह । अग्नि ५
 होत्रायाऽऽवह । स्वं महिमानमावह । आ चाग्ने
 देवान्वह । सुयजा च यज जातवेदः (२) ।

देवानामिन्द्रमावह षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 पञ्चमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निर्हो॒ता वे॒त्व॒ग्निः । हो॒त्रं वे॒तु प्रा॒वि॒त्रम् । स्त्री॒व॒यम् ।
सा॒धु तै यज॑मान दे॒वता॑ । घृ॒तव॑तीमध्व॒र्यो॒ सु॒च॒मास्य॑स्व ।
दे॒वायु॑वं वि॒श्ववा॑राम् । ई॒डा॒महै दे॒वा *ई॒डेऽन्या॑न् ।
न॒म॒स्याम॑ नम॒स्यान् । यजा॑म य॒ज्ञिया॑न् (१) ।

अ॒ग्निर्हो॒ता नव॑ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमे पञ्चमोऽनुवाकः ।

स॒मिधो॑ अ॒ग्न॒ आज्य॑स्य वियन्तु । त॒नून॑पा॒दग्न॑ आज्यस्य

इति येयमृक्साऽपि तत्रैवोदाहृत्य व्याख्याता । 'सत्यं प्रपद्यते'
इत्यनुवाके

वेतु । इ॒डो अ॒ग्न॒ आज्य॑स्य वियन्तु । ब॒र्हि॒र॒ग्न॒ आज्य॑स्य
वेतु । स्वा॒हाऽग्नि॑म् । स्वा॒हा सोम॑म् । स्वा॒हाऽग्नि॑म् ।
स्वा॒हा प्र॒जाप॑तिम् । स्वा॒हाग्नी॑षोमौ । स्वा॒हेन्द्रा॑ग्नी ।
स्वा॒हेन्द्र॑म् । स्वा॒हा महेन्द्र॑म् । स्वा॒हा दे॒वा *आ॑ज्य॒पान् ।
स्वा॒हाऽग्नि॑ ह्यो॒त्राजु॑षा॒णाः । अ॒ग्न॒ आज्य॑स्य वियन्तु (१) ।

इन्द्रा॑ग्नी पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः । ५ ।

अथ पञ्चमे षष्ठोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ ज॒ङ्घन॑त् । द्र॒वि॒ण॒स्युर्वि॑प॒न्यया॑ । स॒मि॒द्धः
शु॒क्र आ॑हुतः । जु॒षा॒णो अ॒ग्निरा॑ज्यस्य वेतु । त्व *
सौमा॑सि॒ सत्प॑तिः । त्व *रा॒जो॒त वृ॒त्रहा॑ । त्वं भ॒द्रो

असि॒क्रतुः । जुषा॒णः सोम॒ आज्य॑स्य ह॒विषो॑ वेतु । अ॒ग्निः
प्र॒त्नेन॑ जन्म॒ना । शु॒म्भान॑स्तनुव॒ ५स्वाम् । क॒विर्वि॑प्रेण
वावृ॒धे । जुषा॒णो अ॒ग्निरा॑ज्यस्य वेतु । सोम॑गीर्भिष्ट्वा
व॒यम् । वर्ध॑द्यमानो वचो॒विदः॑ ।

“प्र वो वाजाः” इत्यृगपि । तद्वयं “देवा वै नर्चिनः” इत्यत्रोदाहृत्य
व्याख्यातम् । “अग्न आयाहि” इत्यादय एकादशर्चस्तु “अयज्ञो वा एषः”
इत्यत्र व्याख्याताः । “अग्ने महानग्निर्होता इत्यनुवाकद्वयं—“अग्ने महा ५
असि” इत्यत्र व्याख्यातम् । “समिधो अग्ने आज्यस्य” इत्यनुवाकः
“समिधो यजति” इत्यत्र व्याख्यातः । “अग्निर्वृत्राणि” इत्यनुवाकः

सुमु॒डीको न॒ आवि॑श । जुषा॒णः सोम॒ आज्य॑स्य ह॒विषो॑
वेतु (१) ।

स्वा ५ षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमे सप्तमोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निर्मु॑र्धा दि॒वः क॒कुत् । पतिः॑ पृथि॒व्या अ॒यम् । अ॒पा ५
रेता ५ सिं जि॒न्वति॑ । भुवो॑ यज्ञस्य रज॑सश्च ने॒ता ।
यत्रा॑नियु॒द्धिः । सच॑से शि॒वाभिः॑ । दि॒वि मूर्धा॑नं दधिषे
सुव॑र्षाम् । जि॒ह्वाग्ने च॑कृषे हव्य॒वाहम् । प्रजा॑पते न
त्वदे॒तान्य॒न्यः । वि॒श्वा जा॒तानि॑ परि॒ ता ब॑भूव ।
यत्का॑मास्तै जुहुमस्तन्नो॑ अस्तु (१) । व॒य ५स्या॑म॒ पत॑यो
रयी॒णाम् । स वै॑द पु॒त्रः पि॒तर॒ ५स मा॑तरम् । स सून॑र्भुवत्स
भुव॑त्पुनर्मघः । स द्यामौ॒र्णीद॑न्तरिक्ष ५स सु॒वः । स वि॒श्वा
भुवो॑ अभवत्स आभवत् । अग्नी॑षोमा सवै॑दसा । स हू॒ती
वन॑तं गिरः । सं दे॒वत्रा॑ बभूवथुः । युवमे॒तानि॑ दि॒वि
रोच॑नानि । अ॒ग्निश्च॑ सोम॒सक्र॑तू अधत्तम् (२) । युव ५
सिन्धू ५ र॒मिश॑स्तेरव॒द्यात् । अग्नी॑षोमा॒व -

“चक्षुषी वा एते” इत्यस्योपक्रमे व्याख्यातः । “अग्निर्मूर्धा”
“भुवः” इति मन्त्रद्वयं—“मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति” “नियुत्वत्या
यजति” इत्यत्र

मुञ्चतं गृभीतान् । इन्द्राग्नी रौचिना दिवः । परिवाजेषु
भूषथः । तद्वाञ्चेति प्रवीर्यम् । शनर्थद्वृत्रमुत संनोति
वाजम् । इन्द्रायो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।
इरज्यन्तावसव्यस्य भूरः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ।
एन्द्रसानसि ५ रयिम् (३) । सजित्वानि ५ सदासहम् ।
वर्षिष्ठमुतयै भर । प्रससाहिषे पुरूहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्मं
इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेनावसूनि ।
पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् । महा ५ इन्द्रो य ओजसा ।
पर्जन्यो वृष्टिमा ५ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । महा ५ इन्द्रो
नृवदाचर्षणिप्राः (४) । उत द्विबर्हा अमि नः सहोभिः ।
अस्मद्रियं गवावृधे वीर्याय । उरु पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत ।
पिप्रीहि देवा ५ उंशतो यविष्ठ । विद्वा ऋतू ५ ऋतुपते
यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्व ५ होतृणामस्या
यजिष्ठः । अग्नि ५ स्विष्टकृतम् । अयाङ्ग्निरग्नेः प्रिया
धामानि । अयाट्सोमस्य प्रिया धामानि (५) । अयाङ्गनेः
प्रिया धामानि । अयाट्प्रजायतेः प्रिया धामानि ।
अयाङ्गनीषोमयोः प्रिया धामानि । अयाङ्गिन्द्राग्नियोः प्रिया
धामानि । अयाङ्गिन्द्रस्य प्रिया धामानि ।

व्याख्यातम् । “प्रजापते न त्वदेतानि ” इत्यारभ्य
कृत्स्नोऽप्यनुवाकशेषः

अयाणमहेन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयाङ्गदेवानामाज्यपानां
प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षत्स्वं
महिमानम् । आरयजता । मे ज्या इषः । कृणोतु सो अंध्वरा
जातवैदाः । जुषता ५ हविः । अग्ने यदद्यविशो अंध्वरस्य

होतः । पार्वक शोचे वेष्ट्व ५ हि यज्वा । ऋता यजासि
महिना वियद्भूः । हव्या वह यविष्टया तै अद्य (६) ।

अस्त्वधत्त ५ रयिं चर्षणिप्राः सोमस्य प्रिया धामानीषः षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ पञ्चमेऽष्टमोऽनुवाकः ।

उपहूत ५ रथंतर ५ सह पृथिव्या । उप मा रथंतर ५ सह
पृथिव्या ह्यताम् । उपहूतं वामदेव्य ५ सहान्तरिक्षेण ।
उप मा वामदेव्य ५ सहान्तरिक्षेण ह्यताम् । उपहूतं
बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा ह्यताम् ।
उपहूताः सप्त होत्राः । उप मा सप्तहोत्रा ह्यन्ताम् ।
उपहूता धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षभा ह्यताम्
(१) । उप हूतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा
ह्यताम् । उप हूता ५ हौ । इडोपहूता । उपहूडेता ।
उपो अस्मा ५

“चक्षुषी वा एते” इत्यस्यावसाने व्याख्यातः । “उपहूतं रथंतरम्
इडा ह्यताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा । मानवी घृतपदी
मैत्रावरुणी । ब्रह्मदेवकृतमुपहृतम् (२) । दैव्या अध्वर्यव
उपहूताः । उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये
यज्ञपतिं वर्धन् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे
ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमानः ।
उत्तरस्यां देवयज्या यामुपहूतः । भूर्यसि हविष्करण
उपहूतः । दिव्ये धामन्नुपहूतः । इदं मे देवा
हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । विश्वमस्य
प्रियमुपहूतम् । विश्वस्य प्रियस्योपहूतस्योपहूतः (३) ।

सहर्षभा ह्यतामुपहूत हविष्करण उपहूतश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमे नवमोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः । वसुवनै वसुधेयस्य वेतु । देवो नराश ः सं ।

वसुवनै वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् ।

सुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यमन्माऽऽयजी होता ।

होतुर्होतुरायजीयाम् । अग्नेऽयान्देवानयाद् । या ः

अपिप्रेः । ये ते होत्रे अमत्सत । ता ः ससनुषी ः

इत्यनुवाको “मनुः पृथिव्याः” इत्यत्र व्याख्यातः । “देवं बर्हिः”
“इदं

होत्रां देवंगमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमैरयेमम् ।

स्विष्टकृद्वाग्ने होताऽभूः । वसुवनै वसुधेयस्य नमोवाके
वीहि (१) ।

अपिप्रेः पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमे दशमोऽनुवाकः ।

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्ध्मं सूक्तवाकम् । उत

नमोवाकम् । ऋध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने । त्व ः सूक्तवा

वागसि । उपश्रितो दिवः पृथिव्योः । ओमन्वती तेऽस्मि

न्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवीस्ताम् । शङ्गये जीरदानू । अत्र

सू अत्रवेदे । उरुगव्यूती अभयं कृतौ (१) । वृष्टिद्यावा

रीत्यापा । शंभुवौ मयोभुवौ । ऊर्जस्पती च पर्यस्वती च ।

सूपचरणा च स्वधिचरणा च । तयौराविदि । अग्निरिद ः

हविरजुषत । अवीवृधत महोज्यायोऽकृत । सोम इद ः

ह॒वि॒र॒जुष॑त । अ॒वी॒वृ॒ध॒त॒ म॒हो॒ज्या॒योऽकृ॑त अ॒ग्नि॒रि॒दं *
 • ह॒वि॒र॒जुष॑त (२) । अ॒वी॒वृ॒ध॒त॒ म॒हो॒ज्या॒योऽकृ॑त ।
 प्र॒जा॒प॒ति॒रि॒दं * ह॒वि॒र॒जुष॑त् । अ॒वी॒वृ॒ध॒त॒ म॒हो॒ज्या॒योऽकृ॑त ।
 अ॒ग्नी

द्यावापृथिवी” इत्यनुवाकद्वयं—“अग्नीध्र आदधाति”
 इत्यनुवाकमध्ये

षो॒मा॒वि॒दं * ह॒वि॒र॒जुषे॑ताम् । अ॒वी॒वृ॒धे॑तां
 म॒हो॒ज्या॒योऽक्रा॑ताम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इ॒दं * ह॒वि॒र॒जुषे॑ताम् ।
 अ॒वा॒वृ॒धे॑तां म॒हो॒ज्या॒योऽक्रा॑ताम् । इ॒न्द्र इ॒दं * ह॒वि॒र॒जुष॑त ।
 अ॒वी॒वृ॒ध॒त॒ ऽकृ॑त । म॒हे॒न्द्र इ॒दं * ह॒वि॒र॒जुष॑त (३) ।
 अ॒वी॒वृ॒ध॒त॒ म॒हो॒ज्या॒योऽकृ॑त । दे॒वा आ॒ज्य॒पा
 आ॒ज्यं॑मजुषन्त । अ॒वी॒वृ॒ध॒न्त॒ ऽकृ॑त । अ॒ग्नि॒र्हो॒त्रे॒णे॒दं *
 ह॒वि॒र॒जुष॑त । अ॒वी॒वृ॒ध॒त॒ म॒हो॒ज्या॒योऽकृ॑त ।
 अ॒स्यामृ॑ध॒द्धो॒त्रा॒यां दे॒व॒ग॒मा॒या॒म् । आ॒शा॒स्तेऽयं
 य॒ज॒मा॒नोऽसौ॑ आ॒यु॒रा॒शा॒स्ते । सु॒प्र॒जा॒स्त्व॒मा॒शा॒स्ते ।
 स॒जा॒त॒व॒न॒स्या॒मा॒शा॒स्ते (४) । उ॒त्त॒रां दे॒व॒य॒ज्या॒मा॒शा॒स्ते ।
 भू॒यो ह॒विष्क॑रण॒मा॒शा॒स्ते । दि॒व्यं धा॒माऽऽशा॑स्ते । वि॒श्वे
 प्रि॒य॒मा॒शा॒स्ते । यद॒नेन॑ ह॒विषा॑ऽऽशा॒स्ते ।
 तद॑श्या॒त्तदृ॑ध्यात् । तद॑स्मै दे॒वा रा॑सन्ताम् । तद॑ग्नि॒र्दे॒वो
 दे॒वेभ्यो॑ व॒न॒ते । व॒यम॒ग्ने॒र्मा॒नुषाः॑ । इष्टं॑ च॒ वी॒तं च॑ । उ॒भे
 च॒ नो द्या॒वापृ॑थि॒वी अ * ह॒सः स्पा॑ताम् । इ॒ह ग॒ति॒र्वा॒म॒स्ये॒दं
 च । नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ (५) ।

अ॒भ्य॒कृ॒ता॒व॒कृ॒ता॒ग्नि॒रि॒दं * ह॒वि॒र॒जुष॑त म॒हे॒न्द्र इ॒दं * ह॒वि॒र॒जुष॑त
 स॒जा॒त॒व॒न॒स्या॒मा॒शा॒स्ते वी॒तं च॑ त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

“एतदर्वे नामासुर आसीत् ” इत्येतस्माद्व्याख्यानात्पूर्वत्र व्याख्यातम् ।

अथैकादशोऽनुवाकः ।

तच्छं योरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवीं
स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु
भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे (१) ।

तच्छं योरष्टौ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

आप्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारमग्नियं तन्नस्तुरीपम् ।
देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्रावन्तु नस्तुजये
वार्जसातये । याः पार्थिवासो या अपामपि ब्रूते । ता नो
देवीः सुहवाः शर्म यच्छत । उतग्ना विन्यन्तु देवपत्नीः ।
इन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् । आ रोदसी वरुणानी
शृणोतु । विन्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् । अग्निर्होता
गृहपतिः स राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवैदाः ।
देवानामुत यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृतावा ।
वयमुत्वा गृहपते । जनानाम् । अग्ने अकर्म समिधा बृह-

“तच्छंयोः” इत्यनुवाको “देवा वै यज्ञस्य स्वगा कर्तारम् ”
इत्यनुवाकस्य मध्ये ” एतावता हैनसा भवति” इत्येतस्माद्व्याख्यादूर्ध्वं
व्याख्यातः ।

न्तम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु । तिग्मेन नस्तेजसा
स शिशिशाधि (१) ।

जनीनामष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
पञ्चमाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

उपहूत रथंतर सह पृथिव्या । उप मा रथंतर सह
पृथिव्या हयताम् । उपहूतं वामदेव्य सहान्तरिक्षेण ।
उप मा वामदेव्य सहान्तरिक्षेण हयताम् । उपहूतं
बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा हयताम् ।
उपहूताः सप्तहोत्रा । उप मा सप्तहोत्रा हयन्ताम् । उपहूता
धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षमा हयताम् (१)
उपहूतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा हयताम् ।
उपहूतां३हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मा ईडा
हयताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा । मानवी घृतपदी
मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहूतम् (२) । दैव्या
अध्वर्यव उपहूताः । उपहूवा मनुष्याः । य इमं
यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं वधान् ।

“आप्यायस्व” इत्यनुवाकस्तत्समीप एव । “अथो मिथुनत्वाय”
इत्येतस्मादूर्ध्वं व्याख्यातः । “उपहूतम् ।” इत्यनुवाकोऽपि तत्रैव
व्याख्यातः ।

उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे ।
उपहूतेयं यजमाना । इन्द्राणीवाविधवा । अदितरिव
सुपुत्रा । उत्तरस्यां देवयाज्यायामुपहूता । भूर्यसि
हविष्करण उपहूता । दिव्ये धामन्नुपहूता । इदं मे देवा
हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूता । विश्वमस्याः
प्रियमुपहूतम् विश्वस्य प्रियस्योपहूतस्योपहूता (३) ।

सहर्षभा हयतालुपहत सह सुपुत्रा षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमाध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

सत्यं प्रवोऽग्नें महानग्निर्होता समिधोऽग्निर्वृत्राण्यग्निर्मूर्धोपहूतं देवं
बर्हिरिदं द्यावापृथिवी तच्छं योराप्यायस्वोपहूतं त्रयोदश । सत्यं वयं
स्याम वृष्टि द्यावा नववि श्शतिः ।

हरिः ॐ

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये पञ्चमः.

प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे षष्ठः प्रपाठकः

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इष्टिहौत्रं पञ्चमेऽस्मिन्नुक्त्वा षष्ठे प्रपाठके ।

वक्ष्यते पाशुकं हौत्रमुक्त्वाऽऽदौ यूपसंस्कृतिम् ॥ २ ॥

तत्र बौधायन आह --“यदाऽनुजानाति यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति,
तज्जघनेनोत्तरे वेदितृणं निरस्योपविश्य यूपाञ्जनीया अन्वाह “अञ्जन्ति
त्वामध्वरे देवयन्त्रः” इति सप्त, तासां त्रिः प्रथमामन्वाहोत्तमेन
वचनेनार्धर्चं उपरमति । यदा जानात्युच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति
“यदूर्ध्वस्तिष्ठात्” इति प्रतिपद्य “स मर्य आ विदधे वर्धमानः” इत्यर्धर्चं
उपरमति । यदा जानाति परिवीयमाणायानुब्रूहीति “पुनन्ति धीरा अपसो
मनीषा ” इति प्रतिपद्योत्तमया त्रिः परिदधाति” इति । यद्यप्यत्राञ्जनार्थं
एको मन्त्र उच्छ्रयणार्थाः पञ्च मन्त्राः परिव्ययणार्थं एको
मन्त्रस्तथाऽप्यञ्जनस्य प्राधान्याच्छत्रिन्यायेन सप्तापि मन्त्रा यूपाञ्जनीया
इत्युच्यन्ते । तत्राञ्जनार्थं प्रथमामृचमाह-

अ॒ञ्जन्ति॒ त्वाम॑ध्व॒रे दै॒व॒यन्तः॑ । वन॑स्पते । मधु॒ना दै॒व्येन॑ ।
यदु॒र्ध्वस्ति॑ष्ठाद॒द्रवि॑णै॒ह ध॑त्तात् । यद्वा॒ क्षयौ॒ मा॒तुर॒स्या
उ॒प॒स्थै, इति॑ ।

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप देवयन्तो देवानिच्छन्त ऋत्विजो दैव्येन देवयोग्येन मधुना मधुरेणाऽऽज्येनाध्वरे यागे त्वा त्वामञ्जन्ति श्लक्ष्णी कुर्वन्ति । यद्यस्मात्कारणादूर्ध्वस्तिष्ठादुच्छ्रितः स्थास्यसि । इह कर्मणि द्रविणा धनानि धत्तात्संपादयिष्यसि । यद्वायस्मीच्च कारणादस्या मातुः श्रेयसां निर्मात्या वेदेरूपस्थे पार्श्वस्थिते देशे क्षयस्तव निवासो भविष्यति तस्मात्कारणात्तद्योग्यतायै त्वामञ्जन्तीति पूर्वत्रान्वयः । यूपायोज्यमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणा प्रेषितो होतैतामृचमनुब्रूयात् ।

अथ यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्येवं प्रेषितेन होत्रा या ऋचः पञ्चानुवक्तव्यास्तासां मध्ये प्रथमामाह -

उ॒च्छ्र॑यस्व वन॑स्पत॑ । वर्ष्म॑न्पृ॒थि॒व्या अधि॑ । सु॒मि॒ती
मी॒य॒मा॒नः॑ । वर्चो॑धा य॒ज्ञवा॑हसे, इति॑ ।

हे वनस्पते यूप त्वं पृथिव्याः संबन्धनि वर्ष्मन्प्रधानभूतेऽस्मिन्देशेऽध्युपर्युच्छ्रयस्वोत्तिष्ठ । कीदृशस्त्वं सुमी (मि) त्या शोभनेन प्रक्षेपेन प्रक्षेपेण स्थापनेन मीयमानः स्थाप्यमानः । यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चोधा वर्चसो दीप्तेर्धाता संपादयिता ।

अथ द्वितीयामाह -

स॒मि॒द्धस्य॑ श्रय॑माणः पुर॑स्तात् । ब्रह्म॑ वन्वा॒नो अ॒जर *
सु॒वीर॑म् (१) । आ॒रे अ॒स्मद॑म॒तिं बा॑धमानः । उ॒च्छ्र॑यस्व
म॒ह॒ते सौ॒भ॒गाय॑, इति॑ ।

हे यूप त्वं महते सौभगाय यजमानस्याधिकसौभाग्य-सिद्ध्यर्थमुच्छ्रयस्वोच्छ्रितो भव । कीदृशस्त्वं समिद्धस्य सम्यक्प्रदीप्तस्याऽऽहवनीयस्य पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि श्रयमाण आश्रित्य वर्तमानस्तथाऽजरमविनाशं सुवीरं कल्याणपुत्रादि समृद्धिकारणं ब्रह्म परिवृढमिदं कर्म वन्वानः संभजमानस्तथाऽमतिमस्मदीयमज्ञान-मस्मदारेऽस्मत्तो दूरे बाधमानो नाशय ।

अथ तृतीयामाह -

ऊ॒र्ध्व ऊ॒ षु ण॑ ऊ॒तये॑ । ति॒ष्ठा दे॒वो न॑ सं॒वि॒ता । ऊ॒र्ध्वो
वा॒जस्य॑ स॒नि॒ता यद॒ञ्जिभिः॑ । बा॒घद्भिर्वि॒ह्वयाम॑हे, इति ।

हे यूप न ऊतयेऽस्माकं रक्षणायोर्ध्व उ त्वमूर्ध्वाकार एव सुतिष्ठा सुष्ठु स्थितिं कुरु । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्ध्व उपरिदेशे वर्तमानः सविता देवो न सूर्यो देव इव । कीदृशस्त्वं वाजस्य सनिताऽन्नस्य दाता । यद्यस्माकारणादञ्जिभिः । ऋत्वभिव्यक्त (क्ति) कारिभिर्वाघद्भिः ऋत्वनुष्ठानभारं बहद्भिर्ऋत्विग्भिः सहिता वयं विह्वयामहे विशेषेण त्वामाह्वयामः ।

अथ चतुर्थीमाह -

ऊ॒र्ध्वो नः॑ पा॒ह्य ५ह॑सो नि के॒तुना॑ । विश्व ५ सम॒त्रिणं॑
दह । कृ॒धी न॑ ऊ॒र्ध्वान् च॒ रथाय॑ जी॒वसे॑ । वि॒दा दे॒वेषु॑
नो दु॒वः (२), इति ।

हे यूप त्वमूर्ध्वः सन्केतुना प्रज्ञया नोऽस्मानंहसः पापन्निपाहि नितरां, पालय । अत्रिणं भक्षणशीलं राक्षसादि विश्वं सर्वमपि संदह समूहीकृत्य भस्मी कुरु । किञ्च रथाय जीवसे रथारोहणपर्वकाय जीवनाय नोऽस्मानूर्ध्वानुच्छिन्तान्कृधी कुरु । नो दुवोऽस्मदीयां परिचर्या देवेषु विदा वेदय कथय ।

अथ पञ्चमीमाह -

जा॒तो जा॑यते सु॒दिन॒त्वे अ॒ह्नाम् । स म॒र्य आ वि॒दथे॑
व॒र्ध॑मानः । पु॒नन्ति॒ धीरा॑ अ॒पसो॑ मनी॒षा । दे॒वया॑ वि॒प्र
उ॒दि॒यर्ति॒ वाच॑म्, इति ।

अयं यूपो जातो नित्यप्रादुर्भूतोऽप्यह्नां दिवसानां मध्ये सुदिनत्वे यागयुक्तस्याहः सुदिनत्वाय पुनरप्याजायतेऽस्मदर्थमाभिमुख्येन प्रादुर्भवति । स यूपोमर्यैर्मनुष्यैर्यजमानादिभिर्युक्ते विदथे आसमन्ताद्बर्धमान आस्ते । धीरा धीमन्तो यजमानादयोऽपसः कर्मणो निमिक्तीभूतान्मनीषा स्वकीयया बुद्ध्या पुनन्ति तमिमं यूपं शोधयन्ति । विप्रो ब्राह्मण ऋत्वक्संघो देवया देवगामिनीं वाचं यूपस्तुतिमुदियत्युद्गमयत्युच्चारयतीत्यर्थः ।

अथ यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहति प्रेषितेन होत्रा
पठनीयामृचमाह-

युवा सुवासाः परिवीत आगात् । स उ श्रेयांभवति
जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति । स्वाधियो
मनसा देवयन्तः, इति ।

यथा लोके सुवासाः शोभनवा (स) सोपेतो युवा यौवनयुक्तः
पुरुषोऽग्रत आगच्छति । एवमयं यूपः परिवीतो रसनया वेष्टित आगादिह
कर्मण्यागतः । स उ स एव यूपो जायमान इह कर्मणि निष्पद्यमानः
श्रेयान्दिने दिने प्रशस्यतरो भवति । तं यूपं धीरासो बुद्धिमन्तः कवयो
विद्वंसो यजमानादय उन्नयन्ति स्तूयमानैर्गुणैरुच्छ्रितं कुर्वन्ति । कीदृशा
यजमानादयः । स्वाधियः स्वयमेव बुद्ध्या यन्ति स्वतन्त्रबुद्धय इत्यर्थः ।
मनसा स्वकीयेन देवयन्तो देवान्प्राप्नुमिच्छन्तः ।

कल्पः-“समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चोत्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाय्ये
दधाति, पृथुपाजा आमर्त्यस्त सबाधो यतः स्तुचः” इति । तत्र
प्रथमामृचमाह-

पृथुपाजा अमर्त्यः । घृतनिर्णिक्स्वहुतः । अग्निर्यज्ञस्य
हव्यवाट्, इति ।

अयमग्निः पृथुपाजत्वादिगुणकः । पृथुपाजा विस्तीर्णबलः ।
अमर्त्यो मरणरहितः । घृतनिर्णिग्घृतस्य शोधकः । स्वाहुतः सुष्ठु होमेन
पूजितः । यज्ञस्य हव्यवाडयज्ञसंबन्धि हविर्वहति ।

अथ द्वितीयामाह -

त सबाधो यतस्तुचः । इत्था धिया यज्ञवन्तः ।
आर्चकृप्रिमूतये, इति ।

तमेवाग्निमूतये रक्षार्थमाचकुराह्वानं कुर्वन्ति । कीदृशा ऋत्विजः ।
सबाधो बाधा सहिता यज्ञविघ्नं बाधमाना इत्यर्थः । यतस्तुचो
होमव्यापृतस्तुचो होमाय स्तुचं सर्वदा व्यापारयन्तीत्यर्थः । इत्थेत्थमनेन
प्रकारेण धिया प्रज्ञया यज्ञवन्तः सम्यग्यागं कुर्वन्तः ।

कल्पः-“त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिदधाति” (इति) ।
पाठस्तु-

त्वं वरुण उ॒त मि॒त्रो अ॒ग्ने । त्वां वर्ध॑न्ति म॒तिभि॒र्वसि॑ष्ठाः ।
 त्वे वसु॑ सु॒षण॒नानि॑ सन्तु । यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः
 (३), इति ।

सु॒वीरं॑ दु॒वः स्वा॑हुतोऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुणोऽसि । उतापि
 चेष्टप्रापकत्वान्मित्रोऽसि । वसिष्ठा वसिष्ठगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा
 मतिभिर्मननीयाभिः स्तुतिभिरेत्वां पोषयन्ति । सुषणनानि सुष्ठुदानयोग्यानि
 वसूनि धनानि त्वे त्वयि सन्तु । यूयं सपरिवाराः स्वस्तिभिः
 क्षेमैर्नोऽस्मान्सदा पात ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

हौत्रे तु पाशुकेऽञ्जन्ति यूपस्याभ्यञ्जने वदेत् ।

उच्छेति पञ्चोच्छ्रयणे परिव्याने युवास्विति ॥

पृथु धाय्ये उभे त्वं व परिधानीयका भवेत् ॥ १ ॥

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य तृतीयापादे चिन्तितम् -

उद्विवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यात्प्रकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥.

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते-“ उद्विव ॐ
 स्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीमु परेण ह “ह” इति । उच्छ्रीयमाणाय यूपाय
 प्रेषितेन होत्राऽयं मन्त्रः पठ्यते-“उच्छ्रयस्व वनस्पते । वर्षमनृथिव्या
 अधि” इति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्रयणस्मारणमेकमेव कार्यम् ।
 तस्माद्विकल्प इति चेत् । मैवम् । करणमन्त्र उच्छ्रयणं करोमीत्येवं
 स्मारयति । हौत्रस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्ध्वर्योर्यूपोच्छ्रयणं
 कर्तव्यमित्येवंविधां स्मृतिं जनयति । तत्र स्मार्यस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि
 कर्तव्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकारस्यान्यत्वात्कार्यैक्याभावेन
 समुच्चयः ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम् -

उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्योऽनुस्यूतयेऽन्तिमः ॥

“उच्छ्रयस्व” इत्यृगेका । “समिद्धस्य श्रयमाणः” इति द्वितीया ।
 “ऊर्ध्व ऊ षु णः” इति तृतीया । “ऊर्ध्वो नः पाहि” इति चतुर्थी । ता
 एताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठयन्ते । तासां
 यूपोच्छ्रयणकर्तव्यतास्मारणस्य कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत् । मैवम् ।
 प्रथमं मन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृतेरुत्तरोत्तरमनुस्यूतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् ।
 तस्मात्समुच्चयः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ षष्ठेद्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके यूपसंस्कारा उक्ताः । अथ द्वितीये प्रयाजविषया
 मैत्रावरुणप्रेषाः । तृतीये च होतुर्याज्याश्चोच्यन्ते । तथा च बोधायन
 आह—“यदा जानाति समिद्धयः प्रेष्येति तं मैत्रावरुणः प्रेष्यति “होता
 यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धम्” इति, अथ होता यजति “समिद्धो
 अंघ्र मनुषे दुरोणे” इति, ताविमावेव व्यतिषङ्गुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः
 प्रेष्यत्युत्तरेणोत्तरेण होता यजति” इति, अत्राध्वर्युः समिद्धयः प्रेष्येति
 मन्त्रेण यदा मैत्रावरुणं प्रेष्यति तदानीमयं मैत्रावरुणो “होता यक्षत्”
 इत्यादिभिरनुवाकोक्तेर्मन्त्रैर्होतारं प्रेष्यति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह -

होता यक्षदग्निं * समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा
 पृथिव्याः संगथे वामस्य । वर्ष्मन्दिव इडस्पदे
 वेत्वाज्यस्य होतर्यज, इति ।

योऽयं दैव्यो होता सोऽयं समिधा समिधारव्यया प्रथमप्रयाजदेवतया
 सहितमग्निं यक्षद्यजतु पूजयतु । कीदृशमग्निं, पृथिव्या वेदिरूपायाः,
 संबन्धिन्या नाभावुत्तरवेदिमध्यगतायामुत्तरनाभौ सुषमिधा
 शोभनसमिन्धनेन समिद्धं सम्यग्दीपितम् । कीदृशे नाभिस्थाने । वामस्य
 वननीयस्य धनस्य संगथे सम्यक्प्रतिनिमित्ते । दिवो
 वर्ष्मन्द्युलोकवासिनामुच्छ्रयकारिणे । इडस्पदेऽन्नस्य प्रापके । आज्यस्य
 वेतु समिद्देवतायुक्तोऽग्निरिदमाज्यं पिबतु । तदर्थं हे मानुष होतर्यज याज्यां
 पठ ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह -

होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोपाम् । मध्वाद्य
देवो देवेभ्यो देवयानान्यथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं,
इति ।

तनूनपातं तनूनपान्नामकं द्वितीयप्रयाजदेवं दैव्यो होता पूजयतु ।
कीदृशमदितेर्गर्भं भूमेः पुत्रम् । भुवनस्य गोपां भूतजातस्य पालकम् । स
देवस्तूननपान्नामकोऽग्निविशेषोऽद्यास्मिन्कर्मणि देवयानान्यथो
देवानामागमनमार्गान्देवेभ्यो देवार्थं मध्वा मधुरेणाऽ-
ऽज्येनानक्तवक्तान्करोतु । वेत्वाज्यस्येत्यादि पूर्ववत्

अथ तृतीयं मन्त्रमाह -

होता यक्षन्नराशं सं नृशस्त्रं नृः प्रणेत्रम् ।
गोभिर्वपावान्त्स्याद्वीरैः शक्तीवात्रथैः प्रथमयावा
हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

दैव्यो होता नराशंसाख्यमग्निं विकल्पितद्वितीयप्रयाजदेवं
पूजयतु । कीदृशमग्निं नृशस्त्रं नृभिर्यजमानादिभिः स्तुतम् । नृः प्रणेत्रं
मनुष्याणां प्रकर्षणेनेताराम् । स च नराशंसाख्योऽग्निर्गोभिर्व-
पावान्समृद्धिमान्स्याद्गोवृद्धिहेतुर्भवत्वित्यर्थः । तथा वीरैः पुत्रादिभिः
शक्तीवान्सर्वकार्यसाधनसमर्थो भवतु । रथैर्नानाविधैः प्रथमयावा
सर्वेभ्यः प्रथमतो गन्ता भवतु । हिरण्यैर्बहुभिश्चन्द्रयाह्लादवान्भवतु ।
यजमानाय गोपुत्ररथहिरण्यानि प्रयच्छत्वित्यर्थः । वेत्वाज्यस्येति
पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह -

होता यक्षदग्निमिड ईडितो देवो देवा आवक्षददूतो
हव्यवाडमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु
वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

इडेत्येतन्नामकमग्निं तृतीयप्रयाजदेवं दैव्यो होता यजतु । स च देव
ईडितो यजमानादिभिः स्तुतो देवान्सर्वानावक्षदिह कर्मण्यावहतु । दूतो
दूतवदिहतकारी । हव्यवाडविष्णे वोढा । अमूरोऽमूढः । स देव इमं
यज्ञमुपावतूपेत्य रक्षतु । इमां चोपावतु देवहूतिं मदीयं
देवाहूवानमप्यवतु । वेत्त्वित्यादि पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह -

होता यक्षद्बर्हिः सुष्टरीमोणर्प्रदा अस्मिन्यज्ञे वि च प्र च
प्रथता * स्वासस्थं देवेभ्यः । एमैनदद्य वसवो रुद्रा
आदित्याः सन्दन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं,
(१) इति ।

सुष्टरीम शोमनेन वेद्यास्तरणेन युक्तं बर्हिर्नामकं
चतुर्थप्रयाजदेवमग्निं दैव्यो होता यजतु । ऊर्णप्रदाः कम्बलवन्मृदुमूर्तिः
स देवोऽस्मिन्मदीये यज्ञे विप्रथतां प्रप्रथतां च विविधमपि प्रसरतु प्रकर्षेण
प्रसरत । देवेभ्यो देवार्थं स्वासस्थं सुखासनत्वेन स्थातुं योग्यम् ।
ईमित्थंभूतमृदुत्वादिगुणयुक्तम् । एनद्बर्हिरद्यास्मिन्यज्ञे वसुरुद्रादित्या
आसदन्त्वासीदन्तु । तच्च बर्हिरिन्द्रस्यापि प्रियमस्तु ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह -

होता यक्षददुरं ऋष्याः कवष्योऽकोषधा-
वनीरुदाताभिर्जिहतां वि पक्षौभिःश्रयन्ताम् । सुप्रायणा
अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधौ वियन्त्वाज्यस्य होतर्यजं,
इति ।

दुरो द्वारसंज्ञकाः पञ्चमप्रयाजदेवतास्तद्रूपमग्निं दैव्यो होता यजतु ।
ताश्चर्षा महतीर्हस्वा वा कवष्यः कवाटवतीर्द्वाराभिमानित्वात् ।
अकोषधावनीर्याः सुच्छिद्रैर्धावन्ति ताः कोषधावन्यस्तद्विपरीतास्ता द्वार
उदाताभिर्दिग्भिर्दीप्तिभिर्वोजिहतामुद्गच्छन्तु । पक्षौभिः पार्श्वैर्विश्रयन्तां
विविधं श्रयन्ताम् । अस्मिन्यज्ञे सुप्रायणाः सुखेन प्रापणीया ऋतावृध
ऋतस्य सत्यस्य वा वर्धयिष्यो विश्रयन्तां विविधं सेवन्ताम् ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह -

होता यक्षदुषासानक्ता बृहती सुपेशसा नृ * पतिभ्यो योनिं
कृण्वाने । स * स्मर्यमाने इन्द्रेण देवैरेदं बर्हिःसीदतां
वीतामाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

उषासानक्ताऽहश्च रात्रिश्चेति षष्ठप्रयाजदेवते तद्रूपमग्निं दैव्यो होता
यजतु । कीदृशौ देवते । बृहती गुणैर्महत्तयौ सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते

नृपतिभ्यो नृणां पतयो ये राजानस्तदर्थं योनिं कृण्वाने स्थानं कुर्वाणे इन्द्रेण देवैश्च सह संस्मयमाने सम्यग्घर्षेण स्मितं कुर्वाणे तथाविदेवते इदं बर्हिर्यज्ञमासीदताम् । वीतामित्यादि पूर्ववत् ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह -

होता यक्षदैव्या होतारा मन्त्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।

स्विष्टमृद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा सतवसेमं यज्ञं

दिवि देवेषु धत्तां वीतामाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

दैव्यहोतृनामकौ सप्तमप्रयाजदेवौ तदात्मकमग्निं दैव्यो होता यजतु । कीदृशौ देवौ । मन्त्रा हर्षयुक्तौ पोताश्च शोधयितारौ कवी विद्वांसौ शास्त्रज्ञावत एव प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ । तयोरन्य एको देवोऽघास्मिन्कर्मणीषाऽग्नेन हविषा स्विष्टं करतु, सुष्ठु यागो यथा भवति तथा करोतु । अन्य इतरो देव ऊर्जा रसेन स्वभिगूर्तं शोभनाभिप्रेतफलसंबन्धं करोतु । कीदृश्या ऊर्जा । सतवसा बलसहितया । चौ चोभौ दिवि द्युलोके स्थितेषु देवेष्विमं यज्ञं धत्तां स्थापयताम् । वीतामित्यादि पूर्ववत् ।

अथ नवमं मन्त्रमाह -

होता यक्षत्तिस्त्रो देवीरपसामपस्तमा अच्छिद्रमृद्येदमपं

स्तन्वताम् । देवेभ्यो देवीर्देवमपो वियन्त्वाज्यस्य

होतर्यजं, इति ।

इडा सरस्वती भारतीत्येवंरूपास्तिस्त्रोऽष्टिमप्रयाजदैव्यस्तद्रूपमग्निं दैव्यो होता यजतु । कीदृश्यो देव्योऽपसामपस्तमाः । अपः शब्दः कर्मवाची तेन तद्वतीरुपलक्ष्यन्ते । अपसां कर्मवतीनां मध्येऽतिशयेन कर्मवत्यस्तादृश्यो देव्योऽघास्मिन्दिन इदमपोऽस्मदीयं कर्माच्छिद्रं वैकल्यरहितं यथा भवति तथा तन्वतां संपादयन्तु । किञ्च देवीस्ता देव्यो देवेभ्यो देवार्थमपोऽस्मदीयं कर्म देवं देवनशीलमभिमतफलप्रदानसमर्थं कुर्वताम् । वियन्त्वाज्यस्य पूर्ववत् ।

अथ दशमं मन्त्रमाह -

होता यक्षत्त्वष्टारमचिष्टमपाकं * रेतोधां विश्रवसं

यशो॒धाम् । पुरु॒रूप॒मका॒मकर्श॑न * सु॒पोषाः पोषैः
स्यात्सु॒वीरौ वी॒रैर्वे॒त्वाज्य॑स्य होत॒र्यज॑, इति ।

त्वष्टा नवमप्रयाजदेवस्तद्रूपमग्निं दैव्यो होता यजतु । कीदृशं त्वष्टारमचिष्टं चेष्टनरहितं चाञ्चल्यरहितं स्थिरमित्यर्थः । अपाकमबालं प्राज्ञमित्यर्थः । रेतोधां रेतसः पुत्रादिबीजस्य यजमाने धारयितारम् । विश्रवसं विविधकीर्तियुक्तम् । यशोधां यजमाने यशसो धारयितारम् । पुरुरूपं बहुरूपम् । अकामकर्शनं कामानामनाशयितारम् । सोऽस्मिन्यजमाने पोषैर्धनादिसमृद्धिभिः । सुपोषः स्यात्, सुष्ठु पोषको भवतु । वीरैः पुत्रादिभिः सुवीरः शोभनापत्यप्रदो भवतु । वेत्विति पूर्ववत् ।

अथैकादशं मन्त्रमाह -

होता यक्षद्वनस्पतिमुपावस्त्रक्षदि॒धयो जो॒ष्टारं श॒शम॒न्नरः ।
स्वदा॒त्स्वधि॑तिर्ऋतुथाऽद्य दे॒वो दे॒वेभ्यो ह॒व्याऽ
वाड्वे॒त्वाज्य॑स्य होत॒र्यज॑, इति ।

वनस्पतिं यूपाधारभूतं दशमप्रयाजदेवतात्मकमग्निं दैव्यो होता यजतु । धियो जोष्टारं बुद्धेः प्रीणयितारं त्वष्टारं देवं शशमत्पशोः शमितानरः पुरुष उपावस्त्रक्षत्पश्वर्थं यूपत्वेनोपावसृजतु संयोजयत्वित्यर्थः । किञ्च स वनस्पतिर्देवः स्वधितिः स्वधितिमान्यूपस्तक्षणेन स्वधितिना संस्कृत इत्यर्थः । ऋतुथा ऋतौ विहिते कालविशेषेऽद्यास्मिन्कर्मणि स्वदादस्माभिर्दीयमानं हविः स्वेदयतु । किञ्च स देवो वनस्पतिर्देवेभ्यो देवार्थं हव्या हवींष्यवाड्वहतु । वेत्वित्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वादशमन्त्रमाह -

होता यक्षद॒ग्निं स्वा॒हाऽऽज्य॑स्य स्वाहा मे॒दसः स्वाहा
स्तो॒कानां स्वा॒हा स्वाहा॑कृतीनां स्वाहा ह॒व्यसू॑क्तीनाम् ।
स्वाहा दे॒वा आ॒ज्यपा॒न्स्वाहा॑ऽग्निं होत्राजु॒षाणा अ॒ग्न
आज्य॑स्य वियन्तु होत॒र्यज॑ (२), इति ।

प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होत॒र्यज॑ सु॒वीरौ वी॒रैर्वे॒त्वाज्य॑स्य
होत॒र्यज॑ च॒त्वारि॑ च ।

अग्निं तनूनपातं नराशं समग्निमिड ईडितो बर्हिर्दुरं उषासानक्ता
दैव्या तिस्रस्त्वष्टारं वनस्पतिमग्निम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

योज्यं स्वाहाशब्दोदित उत्तमप्रयाजदेवोऽग्निस्तं दैव्यो होता यजतु ।
तदग्निप्रीत्यर्थमाज्यस्य स्वाहुतिरस्तु । मेदोरूपस्य मांसविशेषस्य
स्वाहुतिरस्तु । स्तोकानां लेशानां स्वाहुतिरस्तु । स्वाहाकृतीनां
स्वाहाकारेण दीयमानानां सर्वाहुतिद्रव्याणां स्वाहुतिरस्तु । हव्यसूक्तीनां
हविःस्तावकमन्त्राभिमानिदेवता नामर्थे स्वाहुतिरस्तु । ये त्वाज्यं पिबन्तो
देवास्तान्सर्वानुद्दिश्य स्वाहुतिरस्तु । होत्रादहोमनिमित्तभूतादग्निं
जुषाणाः सेवमाना ये देवास्तेषां स्वाहुतिरस्तु । अयमग्निरन्ये च सर्वे
देवा आज्यं पिबन्तु । हे मानुष होतस्तदर्थं याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ षष्ठे तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाके प्रयाजविषया मैत्रावरुणप्रेषा अभिहिताः । अथ
तृतीयानुवाके प्रयाजयाज्या आप्रीसज्ञका होत्रा पठनीया उच्यन्ते । तत्र
प्रथमामाह-

समिद्हो अद्य मनुषो दुरोणे । देवो देवान्यजसि
जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान् । त्वं दूतः
कविरसि प्रचेताः, इति ।

हे जातवेदः, देवो दीप्यमानस्त्वं मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे
गृहेऽद्यास्मिन्कर्मणि समिद्धः प्रज्वालितः सन्देवान्यजसि यज हविषा
पूजय । हे मित्रमहो मित्राणां पूजयितः, चिकित्वानभिज्ञस्त्वमावह च
देवानामावाहनमपि कुरु । त्वं दूतो देवानां हितकारी कविः
शास्त्राभिज्ञोऽत एव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानश्चासि ।

अथ द्वितीयामाह -

तनूनपात्यथ ऋतस्य यानान् । मध्वा समञ्जन्तस्वया

सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् । देवत्रा च
कृणुह्यध्वर नः, इति ।

हे तनूनपान्नामकाने हे सुजिह्व शोभनज्वाल, ऋतस्य यज्ञस्य
यानान्फलप्राप्तिहेतून्पथो मार्गान्हविर्लक्षणान्मध्वा मधुना रसेन
समञ्जसम्यक्श्लक्षणी कुर्वन्स्वदया स्वादू कुरु । किञ्च मन्मानि
मननीयान्यस्माकमभिप्रेतानि धीभिरात्मीयबुद्धिभिर्ऋन्धन्समृद्धानि कुर्वन्,
उतापि च यज्ञमृन्धन्यज्ञमपि समृद्धं कुर्वन्, नोऽध्वरं चास्मदीयं यज्ञमपि
देवता कृणुहि देवेषु कुरु ।

अथ तृतीयामाह -

नराशंसस्य महिमानमेषाम् । उपस्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञैः
(१) । ते सुक्रतवः शुचयो धियंधाः । स्वदन्तु देवा
उभयानि हव्याः, इति ।

नराशसनामकस्याग्नेर्महिमानं माहात्म्यमुपस्तोषामोपेत्य स्तुमः ।
कीदृशस्यैषामृत्विग्यजमानानां संबन्धिभिर्यज्ञैर्यज्ञतस्य पूजनीयस्यैवं
नराशंसे स्तुते सति देवा उभयानि हव्या आज्यपुरोडाशलक्षणानि
द्विविधानि हवींषि स्वदन्त्वास्वदन्ताम् । कीदृशा देवाः । सुक्रतवः
शोभनयज्ञाः शुद्धा धियं धा ज्ञानानां धारयितारः ।
द्वितीयतृतीययोरनयोर्मन्त्रयोरधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पो द्रष्टव्यः ।
तथा चाऽऽपस्तम्ब आह - “नराशासो द्वितीयः प्रयाजो वशिष्ठशुनकानां
तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ” इति ।

अथ चतुर्थीमाह -

आजुह्वान् ईडयो वन्द्यश्च । आयाह्यग्ने वसुभिः
सजोषाः । त्वं देवानामसि यह्वं होता । स
एनान्यक्षीषितो यजीयान्, इति ।

हेऽग्ने त्वमायाह्यस्मिन्कर्मण्यागच्छ । कीदृशस्त्वमाजुह्वानो
देवानामाह्वाता, ईडयः स्तुत्यो वन्द्यश्च नमस्कार्योऽपि । वसुभिर्देवैः
सजोषाः समानप्रीतिः । हे यह्व प्रभूतसत्त्व देवानां होताऽऽह्वाताऽसि । स
त्वमेनान्देवान्यक्षि यज । ईषितोऽस्माभिरध्येषितः प्रार्थितो
यजीयान्मनुष्यादप्यतिशयेन यथा ।

अथ पञ्चमीमाह -

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे
अह्नाम् । व्युप्रथते वितरं वरीयः । देवेभ्यो अदितये
स्योन्नम् (२), इति ।

यदिदं प्राचीनं प्रागग्रत्वेनाऽऽस्तीर्णं बर्हिरस्ति तदिदं प्रदिशा प्रकर्षेण
दिश्यमानेन मन्त्रेण पृथिव्या वेदिरूपाया वस्तोराच्छादनार्थमह्नामग्रे
प्रातःकालेऽस्याः प्राच्या दिशः सकाशादवृज्यत आहियते । यथा च
मन्त्रान्तरम्-“त आवहन्ति कवयः पुरस्तात्” इति । तच्चाऽऽहतं
बर्हिर्देवेभ्यो देवार्थमदितये भूम्यर्थं वितरं विस्तीर्णतरं वरीयोऽत्यन्तश्रेष्ठं
स्योनं सुखं यथा भवति तथा व्युप्रथते वेद्यां प्रसृतं भवति ।

अथ षष्ठीमाह -

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताम् । पतिभ्यो न जनयः
शुष्ममानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वाः । देवेभ्यो
भवथ सुप्रायणाः, इति ।

या द्वारदेवताः सन्ति ता अस्मिन्कर्मणि विश्रयन्तां विशेषेण स्थिता
भवन्तु । कीदृश्यो व्यचस्वतीर्व्याप्तिमत्योऽत एवोर्विया अत्यन्तविस्तृताः
शुष्ममानाः शोभनाः । तत्र दृष्टान्तः न पतिभ्यो यथा पतीनामर्थाय
संभोगकाले शुष्ममानाः शोभमाना जनयो जाता विश्रयन्ति तद्वत् ।
देवीरित्यादीनि चत्वारि संबुद्ध्यन्तानि । बृहतीर्गुणैर्महत्यो विश्वमिन्वा
विश्वस्य प्रीणयित्र्यो द्वारो देवीर्द्वाराभिमानिन्यः । हे देव्यो देवेभ्यो देवार्थं
सुप्रायणाः सुष्टुगमनक्षमा भवथ ।

अथ सप्तमीमाह -

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके । उषासानक्ता सदतां नि
योनी । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे । अधि श्रिय ५
शुक्रपिशं दधाने, इति ।

उषासानक्ताऽहोरात्रे देव्यौ योनावस्मिन्यज्ञस्थाने नि नितरां नियमेन
वाऽऽसदतामासीदताम् । कीदृश्यौ, सुष्वयन्ती सुष्टवायन्त्यौ गच्छन्त्यौ ।
यजते यजनीये । उपाके जनान्नक्षितुमुपक्रान्ते । दिव्ये दिवि भवे । योषणे
योषिताविव प्रीणयित्र्यौ । यद्वा योषणे परस्परतोऽविविक्ते । बृहती

गुणैर्महत्यौ । सुरुक्मे सुष्टुदीप्ते । शुक्रपिशं निर्मलरूपां श्रियमधिदधाने
अधिकं धारयन्त्यौ ।

अथाष्टमीमाह -

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा । मिमाणा यज्ञं मनुषो
यज्जध्ये (३) । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू । प्राचीनं
ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता, इति ।

दैव्या देवसंबन्धिनौ होतारौ होतृनामकौ देवावत्राऽऽसीदतामिति
शेषः । कीदृशौ प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ । सुवाचा शोभनस्तोत्रौ ।
मनुषो यजमानस्य यज्जध्ये यष्टुं यज्ञं मिमाणा उत्पादयन्तौ । प्रचोदयन्ता
विदथेषु यज्ञेषु सर्वानृत्विजः प्रेरयन्तौ । कारू स्वयं च कर्तारौ । प्राचीनं
ज्योतिः प्राच्यां दिशि प्रणीतमाह-वनीयाख्यामग्निं प्रदिशा
प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण दिशन्तौ निर्वाहकौ ।

अथ नवमीमाह -

आ नो यज्ञं भारती तूयमेतु । इडां मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिस्त्रो देवीर्बर्हिरेद ५ स्योनम् । सरस्वतीः । स्वपसः
सदन्तु, इति ।

भारत्याख्या देवी नोऽस्मदीयं यज्ञं तूयं क्षिप्रमेत्वागच्छतु ।
इहास्मिन्कर्मणि मनुष्वच्चेतयन्ती यथा मनुष्यो मयाऽस्योपकर्तव्यमिति
जानाति तद्विजानतीडाख्या देवी चाऽऽगच्छतु । तथा सरस्वती
चाऽऽगच्छतु । एवमेतास्तिस्त्रो देव्यः स्वपसः शोभनकर्माणः स्योनं
सुखकरमिदं बर्हिरिमं यज्ञमासदन्तु प्राप्नुवन्तु ।

अथ दशमीमाह -

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री । रूपैरपि ५ शब्दं भुवनानि
विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान् । देवं त्वष्टारमिह
यक्षि विद्वान्, इति ।

यस्त्वष्टा देवो जनित्री विश्वस्य जनयित्र्यविमे द्यावापृथिव्यौ
रूपैर्देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैरपिशद्रूपवत्यावकरोत् । तथा विश्वा
भुवनानि सर्वाणि भूतजातान्यपिशद्रूपयुक्तान्यकरोत् । हे

होतर्यजीयान्यष्टमस्त्वं विद्वानभिज्ञः सन्निषितोऽस्माभिः
प्रार्थितोऽद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि, तं त्वष्टारं देवं यक्षि यज ।

अथैकादशीमाह -

उपावसृज्मन्यां समञ्जन् । देवानां पाथ ऋतुथा हवी ५
षि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः । स्वदन्तु हव्यं
मधुना घृतेन, इति ।

वनस्पतिर्देवो यूपो आत्मन्याऽऽत्मनैव परनिरपेक्षयैवर्तुथा तत्तदतौ
देवानां पाथः पशुलक्षणमन्नमन्यानि च हवींषि
समञ्जसम्यक्प्रकाशयन्नुपावसृजद्देवेभ्यः प्रयच्छतु । किञ्च योऽयं
वनस्पतिर्यूपदेवो यश्च शमिता शमिता देवो योऽप्यग्निर्देव एते सर्वे मधुना
मधुरेण घृतेन हव्यं स्वदन्तु स्वादू कुर्वन्तु ।

अथ द्वादशीमाह -

सद्योजातो व्यमिमीत यज्ञम् । अग्निर्देवानाम-
भवत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि ।
स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः, इति ।

यज्ञैः स्योनं यज्जध्वै विद्वानष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

सद्योजातो जातमात्र एवायमग्निर्यज्ञं व्यमिमीत
विशेषेणोत्पादयति । अत एवायमग्निर्देवानां मध्ये पुरोगाः प्रथमगामी
मुख्योऽभवत् । प्रदिशि प्रकृष्टायां पूर्वस्यां दिशि स्थितस्यर्तस्य
यज्ञनिष्पादकस्यास्याऽऽहवनीयाख्यस्य होतुरग्नेर्वाचि वागुपलक्षित
आस्ये स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः सर्वे देवा अदन्तु भक्षयन्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठेचतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये प्रयाजयाज्या आप्रीसंज्ञका अभिहिताः । चतुर्थे
पर्यग्नीकरणीया उच्यन्ते । कल्पः—“यदा जानाति पर्यग्नये

क्रियमाणायानुब्रूहीति, तदा मैत्रावरुणः पर्यग्निकरणायान्वाहाग्निर्होता नो अध्वरे' इति । तत्र प्रथमामृचमाह -

अग्निर्होता नो अध्वरे । वाजी सन्परिणीयते । देवो देवेषु
यज्ञियः, इति ।

देवेषु मध्ये यज्ञियो यज्ञाहीं देवोऽग्निर्नोऽध्वरेऽस्मदीये यज्ञे होता होमनिष्पादको वाजी हविर्लक्षणान्नयुक्तः सन्परिणीयते परितो नीयते ।

अथ द्वितीयामृचमाह -

परि त्रिविष्टचेध्वरम् । यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु
प्रयो दधत्, इति ।

रथीरिव रथवानिवायं पर्यग्निकरणार्थं उल्मुकरूपोऽग्निरध्वरं यागसाधनं पशुं त्रिविष्टि वेष्टनत्रयं यथा भवति तथा परियाति । किमर्थं प्रयः प्रापणीयं हविर्देवेष्वदधदोदधात्वित्येवमर्थम् ।

अथ तृतीयामृचमाह -

परि वाजपतिः कविः । अग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।
दधद्रत्नानि दाशुषे, इति ।

अग्निर्होता नो नव ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

वाजपतिरन्नस्य पालकः कविर्विद्वानयमग्निर्हव्यानि पुरुरूपाणि पर्यक्रमीत्परिक्रान्तवान् । किं कुर्वन्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि दधत्संपादयन् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठेपञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे पर्यग्निकरणीया ऋच उक्ताः । पञ्चमेऽध्विगुणैषवादिनं होतारं प्रति मैत्रावरुणप्रेषोऽभिधीयते । कल्पः-“यदा जानात्युप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति तदा मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यजैदग्निः” इति । पाठस्तु-

अजैदग्निः । असनद्वाजं नि । देवो देवेभ्यो हव्यावाट् ।
 प्राञ्जोभिर्हिन्वानः । धेनाभिः कल्पमानः । यज्ञस्याऽऽयुः
 प्रतिरन् । उपप्रेष्य होतः । हव्या देवेभ्यः (१), इति
 अजैदष्टौ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ संज्ञपनार्थं नीयमानस्य पशोः पुरतो योऽयमुल्मुकारव्योऽग्निः
 सोऽयमजैज्यतु । हविः संपादनसामर्थ्यमत्र जयः । वाजमनं हविर्लक्षणं
 न्यसननीयमानं संभजतु । देवो द्योतनात्मकोऽयमग्निर्देवेभ्यो देवार्थं
 हव्या हवींष्यवाड् वहतु । किं कुर्वन्, अञ्जोभिर्ऋत्विग्भिर्गतिभिः
 प्रहिन्वानोऽग्रतो गच्छन्, धेनाभिः प्रीणयित्रीभिर्दीप्तिभिर्धारणादिभिर्वा
 कल्पमानः सामर्थ्यं संपादयन् यज्ञस्य यज्ञवतो यजमानस्याऽऽयुः
 प्रतिरन्प्रकर्षेण वर्धयन् । एवमयमग्निर्हव्यानि वहतु । हे होतरूपप्रेष्य
 प्रेर्यमाणमैत्रावरुणेन प्रेषितः सन्पश्चात्प्रेष्य ज्ञापय । किं ज्ञापितव्यमिति
 तदुच्यते- देवेभ्यो हव्या देवार्थं हवींषि ज्ञापय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठेऽनुवाकः ।

पञ्चमे मैत्रावरुणप्रेषोऽभिहितः । षष्ठे होतुरग्निगुप्रेषोऽभिधीयते ।
 कल्पः- “अथ मैत्रावरुणेन प्रेषितोऽग्निगुमन्वाह दैव्याः शमितारः” इति ।
 पाठस्तु-

दैव्याः शमितार उ॒त म॑नुष्या आर॑भध्वम् । उप॑नयत्
 मे॒ध्या दुरः॑ । आ॒शासा॑ना मे॒धप॑तिभ्यां मे॒धम् । प्रा॒स्मो
 अ॒ग्निं भर॑त । स्तु॒णीत ब॒र्हिः । अन्वे॑न मा॒ता म॑न्यताम् ।
 अनु॑ पि॒ता । अनु॑ भ्रा॒ता सग॑र्भ्यः । अनु॑ सखा॒ सयू॑ध्यः ।
 उ॒दी॒चीना॑ * अ॒म्य प॒दो नि॑धत्तात् (१) । सू॒र्यं
 चक्षु॑र्गमयतात् । वा॒तं प्रा॒णम॑न्वव॑मृजतात् । दि॒शः
 श्रो॒त्रम् । अ॒न्तरि॑क्षम॑सुम् । पृ॒थि॒वी *शरी॑रम् । ए॒क॒धाऽस्य॑

त्वचमाच्छयतात् । पुरा नाभ्या अपिशसौ
 वपामुत्खिदतात् । अन्तरेवोष्ममाणं वारयतात् । श्येन
 मस्य वक्षः कृणुतात् । प्रशसा बाहू (२) । शला दोषणी ।
 कश्यपेवा ५ सा । अच्छिद्रे श्रोणी । कवषोरू
 स्वेकपर्णाऽष्टीवन्ता । षडवि ५ शतिरस्य वङ्करयः । ता
 अनुष्ठयोर्च्यावतात् । गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् ।
 ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अस्त्रा रक्षः स ५ सृजतात् ।
 वनिष्ठमस्य मा रविष्ट (३) । उरूकं मन्यमानाः ।
 नेद्वस्तोके तनये । रविता रवच्छमितारः । अध्रिगो
 शमीध्वम् । सुशामि शमीध्वम् । शमीध्वमध्रगो, इति ।

शमितारो विशसनकर्तास्ते च द्विविधा देवरूपा मनुष्यरूपाश्च । ते
 च संबोध्यन्ते । हे दैव्याः शमितारः । अपि च हे मनुष्याः शमितारो
 यूयमुभयेऽपि वक्ष्यमाणं कर्म कर्तुमारभध्वम् । किं
 कर्तव्यमिति-तदुच्यते-मेध्या मेधार्हा दुरो द्वारो
 हविर्मागान्विशसनहेतीर्वीपनयत संनिधापयत् । मेधपतिभ्यां
 यज्ञस्वामिभ्यां पत्नीयजमानार्थमग्नीषोमदेवतार्थं वा मेधं यज्ञमाशासानाः
 प्रार्थयमाना यूयमस्मै संज्ञपनस्थानमुपनीयमानाय पशवेऽग्निमुल्मुकाख्यं
 प्रभरत प्रकर्षण श्रेपणार्थं हरत । अथ संज्ञपनस्थानं नीतस्य
 पशोरधस्ताद्वर्हिस्तृणीतोपा करणयोर्वर्हिषोरन्यतरदुपक्षिपत् । अथैनं
 संज्ञप्यमानं पशुं मात्रादयोऽनुमन्यन्तामङ्गी कुर्वताम् । समाने गर्भे भवः
 सगर्भ्यो भ्राता । समाने यूथे भवः सयूथ्यः सखा । संज्ञप्यमानस्यास्य
 पदः पादानुदीचीनानुत्तरदिग्गतान्निधत्तात्स्थापयत । सूर्य
 चक्षुर्गमयताञ्चक्षुः सूर्यदेवतां प्रापयत । प्राणमसुं वायुदेवतां प्रत्यन्वसृज
 तादनुप्रापयत । श्रोत्रं दिग्देवताः प्रापयत । असुं जीवमन्तिक्षं प्रापयत ।
 शरीरं पृथिवीं प्रापयत । एकधैकविधया विच्छेदराहित्येनास्य
 त्वचमाच्छयताच्छिन्नां कुरुत । नाभ्या अपिशसचश्लेदात्पूर्वमेव
 वपामुत्खिदतादुद्धरत । ऊष्माणमुच्छ्वासमन्तरेव वारयतात्पिहितास्यं
 संज्ञपयेदित्यर्थः । श्येनं श्येनाकृतिकमस्य पशोर्वक्षः कुरुत । बाहू प्रशंसा
 प्रच्छेदनौ कुरुत । दोषणी प्रकोष्ठौ शला कृणुताच्छलाकाकारे कुरुत ।
 अंसा कश्यपा, उभावप्यंसौ कच्छपाकारौ कुरुत । श्रोणी उभे अप्यच्छिद्रे
 अन्यूनं कुरुत । कवषा कपाटाकारौ स्वेकपर्णा क्ररवीरपत्रकारावूरू

अष्टीवन्ता मूलयुक्तौ कुरुत । अस्य पशोर्वङ्कुरयो वक्राणि पार्श्वस्थीनि
षड् विंशतिर्भवन्ति ताः सर्वा अनुष्ठयाऽनुक्रमेण
स्वस्थानगतान्युच्यावयतादुद्धरत । गात्रं गात्रं सर्वमप्यवदानीयमङ्गमनूनं
कृणुतादविकलं कुरुत । ऊवध्यगोहं पुरीषगूहनस्थानं पार्थिवं
खनतात्पृथिवीसम्बन्धमवटं खनत । अस्ना रुधिरेण
रक्षःसंसृजतात्पिशितलोलुपं राक्षसादि संयोजयत । अस्य पशोर्वनिष्ठं
गुदसदृशमात्रं मासं मा राविष्ट लूनं छिन्नं मा कुरुत । उरूकं मन्यमानाः
पक्षिविशेषाकारमवगच्छन्त उलूकसदृशं वनिष्ठं तथैवोद्धरत न तु
मध्यतश्छिन्नं कुरुतेत्यर्थः । वो युष्माकमेवं कुर्वतां सम्बन्धिनि तोके पुत्रे
तनये तदीयापत्ये च रविता शमयिता नैनैव रवद्रूयात् । यथाशास्त्रं छेदने
क्रियमाणं भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिनिमित्तं रोदनं न भवतीत्यर्थः । हे
शमितारो देव्या मनुष्याश्च हेऽधिगो तेषु मुख्यदेव यूयं सर्वेऽपि शमीध्वं
विशसनादिना पशुं संस्कुरुध्वम् । पुनरपि विशेषाकारेणोच्यते । सुशमि
सुष्ठुशमनं शास्त्रीयविशसनं यथा भवति तथा शमीध्वं पशुं शमयत
संश्रपयत । हेऽधिगो, इतरैः, सह यूयं सर्वे शमीध्वं सर्वथा शमयत ।
न तूपचरितं शमनं कुरुत । क्रूरं कर्मेति मत्वा तदुपेक्षणं मा भूदिति पुनः
पुनर्वचनम् ।

कल्पः—“अथाप्येतं जपं जपत्यधिगुश्च” इति । पाठस्तु -

अधिगुश्चापापश्च । उभौ देवानां ५ शमितारौ । ताविमं
पशुं ५श्रपयतां प्रविद्धा ५सौ । यथा यथाऽस्य श्रपणं तथा
तथा, इति ।

धत्ताद्वाहू मा राविष्ट तथा तथा ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

योऽमधिगुनामको देवो यश्चापापनामकस्तावुभौ देवानां मध्ये
शमितारौ विशसनस्य कर्तारौ तावुभाविमं पशुं श्रपयतां श्रपणं पाकं
कुरुताम् । कीदृशौ यथा यथाऽस्य श्रपणं तथा तथा प्रविद्धांसौ येन येन
प्रकारेणास्य पशोः श्रपणं भवति तं तं प्रकारं प्रकर्षेण जानन्तौ ।

अत्र मीमासां । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् -

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थ एकार्थो वाऽन्तिमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः ।

अर्थसत्त्वाद्विकारोऽत्र द्वावर्थो शब्दयोर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यादर्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिञ्जायया द्विता ।

देवार्थाऽऽशीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥

अधिगुप्रेषनिगदस्याऽऽद्विदमाम्नायते-“दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वम् । उपनयत मेध्या दुरः । आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्” इति । शाखान्तरे तु-“गेधपतये मेधम्” इति । अयमर्थः-शमितारः पशुवातिनो द्विविधा दैव्या मनुष्याश्च तानुभयान्संबोध्य होता कर्तव्यविशेषान्निर्दिशति-प्रारम्भः कर्तव्यः । मेधो यज्ञस्तद्योग्यान्दुरः पदार्थान्निहासाहेतूनिहाऽऽनयत । किं कुर्वन्तो यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञमाशासाना इति । तत्रैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य बहुपशुयुक्तासु । विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः । ऊहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थो द्विवचनान्तस्याग्नीषोमौ देवते इत्येवमर्थभेदः । किंवा शब्दद्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थो देवतैव वेति संशयः । तवाग्नीषामीये पशौ । यजमानोऽग्नीषोमौ चेति त्रयो मेधस्य पतयस्तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य वाऽन्यायनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः । प्रकृतौ समवेतार्थत्वे संपादयितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद्विकृतावूहः कर्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन्द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतावुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु बहुयजमानयुक्तास्वहीनादिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः । अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारं, द्विवचनान्त ऊहनीयः । सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः । शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः ; किंत्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरम् । तथाऽपि देवतायाः संप्रदानत्वेन प्रार्थामत्वाभावान्मेधपतिशब्दयोग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यजमाने स्वत एकत्वं जायया सह द्वित्वमित्येकवचनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयोपेतायां विकृतावेकवचनान्तो द्वित्वेनोहनीयः । यजमानबहुत्वोपेतायां विकृतो द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वः पक्षः । मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाऽऽशासनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् । देवतार्थत्वं त्वाशासनीयम् । ततो मेधमाशासना इत्येतदेवतायां समवेतार्थम् । संप्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वमविरुद्धम् ।

देवत्वाकारेणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने
उपपद्येते । तस्मादेवतानुसारेण विकृतावूह इति राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

आदित्येष्वेकवाच्येष ऊह्ये नो वोह्यतेऽन्यवत् ।

गणार्थत्वादनूहोऽतो विकल्पः प्रकृताविव ॥

प्रजापशुसंपत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुराम्नायते-“यः कामयेत
प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादित्येभ्यः
कामायाऽऽलभेत” इति । वशा वन्ध्या । कामाय कामुकेभ्य इत्यर्थः ।
अत्र चोदकप्राप्तो मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां
बहुत्वादबहुवचनान्तत्वेनोहनीयः । यथा मेधपतिभ्यामिति द्विवचनान्त
ऊह्यते । यथा वा पाशमित्येकवचनान्त ऊह्यते तद्वदिति चेत् । मैवम् ।
प्रकृतावग्नीषोमयोगेणैकत्वमेकवचनान्तो ब्रूते । आदित्यानामपि
गणैकत्वं समानमित्यनूहः । तस्मादविकृत एकवचनान्त इतरेण सह
प्रकृताविवान्नापि विकल्प्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

कृष्णग्रीवादिके नोह ऊहो वाऽऽस्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यता ऊहो बह्वभिधित्सया ॥

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः-“प्रैवाऽऽग्नेयेन
वापयति । मिथुन सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति
पौष्णेन” इत्यादिना । ते च स्वनामभिरन्यत्राऽऽम्नाताः-“आग्नेय
कृष्णग्रीवः । सारस्वती मेषी । बभ्रुः सौम्यः । पौष्णः श्यामः”
इत्यादिना । तत्रास्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्याऽऽदित्येष्विव नोह इति
चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वमिह त्वेकैकस्यैव
पृथग्देवत्वम् । अतो बहून्देवानभिधातुं बहुवचनान्तत्वमूहनीयम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

द्विपश्वोश्चक्षुराद्यूहो न वोहः पशुभेदतः

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनूहनम् ॥

अग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रेषे पशुसंबन्धिचक्षुरादीनां सूर्यादिसंसर्ग
आम्नायते- “सूर्यं चक्षुर्मयतात् । वातं प्राणमन्ववसृजतात् । दिशः
श्रोत्रम्” इत्यादि । “मैत्र २ श्वेतमालभेत । वारुणं कृष्णम्” इति
विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्मन्त्रगताश्चक्षुरादिशब्दा द्विवचनान्तत्वेनोहनीयाः
कुतः । पशुभेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वात् । इति चेत् । मैवम् । न

खल्वत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेकवचनान्तचक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात् । गोलकस्य सूर्यादिप्राप्तयसंभवाच्च । यत्तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रं तदत्र चक्षुरादिशब्दैर्विवक्षितम् । तच्च पश्वनेकत्वेऽपि ततो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात्वात्समुद्र-प्रविष्टनदीवन्न भेदेनावतिष्ठते । तस्मान्नास्त्यूहः ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम् -

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आद्यो मैत्रं प्राकृत्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥

तस्मिन्नेवाध्रिगुप्रेषे श्रूयते-“एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्रितात्” इति । च्छिन्दीत्यर्थः । तत्र द्वयोः पश्वोरिकधेत्यस्य शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः । तस्य शब्दस्येह सहत्ववाचित्वात् । “एकं धा गाः पाययति” इत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् । पश्वनेकत्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घटत इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतावेकस्मिन्पशौ यौगपद्यलक्षणोऽर्थो न संभवति । ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः । त्वगियमवयवशो बहुकृत्वो न च्छेत्तव्या किंतु सर्वाऽपि सकृदेकप्रयत्नेनैव भवति । यत्प्रकृतौ सकृत्त्वं तदेव विकृतावुचितम् । ततः प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुमेकधेन्ययं मन्त्रोऽभ्यसितव्यः ।

तत्रैव चतुर्थपादेऽन्यञ्चिन्तितम् -

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्तया विवक्षितम् ।

प्रसिद्धसंनिधेराद्यस्तत्सत्त्वादखिलोद्धतिः ॥

अध्रिगुप्रेषवचन एतदाम्नायते-“श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्” इति । तत्र यथाऽमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते प्रसिद्धसिंहसंनिधानात्पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्तव्यतया प्रतीयते तथैवास्य पशोर्वक्षः श्येनं कृणुतादित्यत्र श्येनसादृश्यं वक्षसि कर्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्ष उद्धृत्य कर्तनाद्युपायेन पक्षचरणचञ्च्वादिकं संपाद्य श्येनसंस्थानं कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । वक्षसि श्येनसादृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति ततो यथा तन्न नश्यति तथा साकल्येनोद्धरणीयमिति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथा सति हविरविकलं भवति । असादिघ्नेन न्यायेन साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते-“गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात्” इति ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम् -

प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः ।

स्तुतिः कात्स्नर्याय बाहोः स्यात्स्वधितिच्छेदसाधनम् ॥

अधिगुप्रेषे वाक्यान्तरमाम्नातम् -“प्रशसा बाहू” इति । तत्र शत्रु हिंसायामित्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेतत्केनचिदब्राह्मणवाक्येनानूद्यते- “दशप्रयाजानिष्ट्वाऽऽह शासमाहरेति, असिर्वै शास इत्याचक्षते” इति । सोऽयमसिर्बाहोश्छेदनहेतुः । तस्माद्दृष्टार्थलाभादसिः । प्रशसेत्यस्य पदस्यार्थ इति चेत् । मैवम् । शंसु स्तुतावित्यस्माद्हातोऽयमुत्पन्नः । प्रशसावित्यस्य द्वितीया द्विवचनान्तस्य शब्दस्य च्छान्दस औकारलोप आकारादेशे च कृते प्रशसेति भवति । बाहोः । प्रशस्तत्वं कात्स्नर्यम् । प्रशस्तौ बाहू कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्धर्तव्यौ बाहू इत्येतादृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र छेदनसाधनत्वमसेः संभवति । स्वधितस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्स्तुतिरवाप्त्यर्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशसेति पदमूहनीयम् ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम् -

षड्विंशतिर्वङ् क्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुताहृत ।

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्ततेऽथवा ॥

षड्विंशतेरुताभ्यासः समस्तोक्तिर्भवेदुत ।

अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥

संख्यायाश्च पशोयुक्तेर्वङ्करीणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा युज्यन्तेऽन्त्यस्ता अनुष्ठयेति शेषतः ॥

अधिगुप्रेषे वाक्यमिदमाम्नायते-“षड् विंशतिरस्य वङ्क्रयः । ता अनुष्ठयोच्यावयतात्” इति । अयमर्थः । वङ्करीणां वक्राणि पार्श्वस्थीनि तान्यस्य पशोःषड्विंशतिसंख्यानि । एकैकस्मिन्पाश्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्करीरनुष्ठयानुष्ठायानुक्रमेण गणयित्वेति यावत्, उच्यावयतादुद्धरतादिति । सोऽयं मन्त्रो वङ्करीणामुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः किंतु संज्ञपनात्प्राक्पशौ नीयमाने होत्रा प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनूह इत्याद्यः पक्षः । अकरणत्वेऽपिनादृष्टार्थत्वं शमितृणामुद्धरणीयार्थस्य स्मारकत्वेन दृष्टार्थलाभात् । तस्मात्प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहः । तदाऽपि चत्वारः पक्षाः । तत्र संख्या मुख्यत्वेन प्रकाशयते । तेन द्वयोः पश्वोर्द्विगुणितां षड्विंशतिसंख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया

षड्विंशतिशब्द ऊहनीय इत्याद्यः पक्षः । पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात्
द्वाचकं षष्ठ्यन्तमस्येति पदं पश्वनुसारेणऽऽवर्तनीयमिति द्वितीयः पक्षः ।
युक्तियोगः । षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह संबन्धः । तस्य
मुख्यत्वात्प्रतिपशु विभक्तां संख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यास
इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्यूहनीयानि ।
संख्येनानां वङ्क्रीणां मुख्यत्वात्तासामियत्ता समस्य वक्तव्या । ततो
द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्करयोऽष्टसप्ततिरेषां वङ्करय इत्येवं
यथायोगमूहनीयमिति चतुर्थः पक्षः । अयमेव सिद्धान्तो
वाक्यशेषानुगुण्यात् । ता अनुष्ठयेत्ययं वाक्यशेषः । स च व्याख्यातः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

पक्षी वपाऽथवेरूको रलयोरविशेषः ।

पक्षी वपा संनिधानाद् भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥

अध्रिगुप्रेषे वचनमिदमाम्नायते-“वनिष्ठमस्य मा राविष्ट । उरूकं
मन्यमानाः”इति । वनिष्ठुवपासमीपवर्ती कश्चित्पश्वङ्गविशेषस्तं मा
राविष्ट तस्य लवनं मा कुरुत । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्तः ।
उरूकं मन्यमाना वनिष्ठावलूकबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः । अत्रोरूकशब्देन
काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते । कुतः ।
रलयोरविशेषात् । पर्यङ्कः पल्यङ्कः रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात् ।
उरूकशब्दः सादृश्यलक्षकः । पक्षिसदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना मा
राविष्टेति वाक्यार्थः । तस्मादुरूकः पक्षीति प्राप्तं ब्रूमः । उरूकशब्देनात्र
वपा लक्ष्यते । कुतः । वनिष्ठुसंनिधानात् । सति हि
संनिधावुरूकत्वभ्रान्तिर्वनिष्ठौ संभवति । भ्रान्तिप्राप्तं च लवनमत्र
निषिध्यते । उरूकं मन्यमाना वनिष्ठुं मा राविष्टेत्युक्तत्वात् ।
वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यल्लवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्थो
लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे तु वनिष्ठोर्लवनमेव
नास्ति । तच्चायुक्तम् । हृदयाद्यङ्गवल्लवितव्यत्वात् । “वनिष्ठुमग्नीधे
षडवत्तं संपादयति” इत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो लवननिषेधस्य
समवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् । तस्माद्वपावचन
उरूकशब्दः । यद्यपि वपायामप्रसिद्ध उरूकशब्दास्तथाऽप्युरु
विस्तीर्णमूको भेदो यत्रेत्यवयवार्थद्वारा भेदस्विन्यां वपायां युक्त
उरूकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेकवचनान्त उरूकशब्द
ऊहनीयः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठोऽसप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽध्विगुप्रेषोऽभिहितः, सप्तमे स्तोकविषयं
मैत्रावरुणानुवचनमुच्यते । कल्पः-

“यदा जानाति स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । तदा मैत्रावरुणस्तोकीया
अन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमम्” इति । तत्र प्रथमामृचमाह-

जुषस्व सप्रथस्तमम् । वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान
आसनि, इति ।

हेऽग्ने त्वं हव्या हवींष्यस्मदीयान्यासन्यास्ये मुखे जुह्वानः
प्रक्षिपन्वचोऽस्मदीयं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व । कीदृशं वचः ।
सप्रथस्तममतिशयेन विस्तृतम् । देवप्सरस्तमं देवानां प्रीणयितृतमम् ।

अथ द्वितीयामृचमाह -

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहि । इमा हव्या जात वेदो जुषस्व ।
स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य । होतः प्राशान प्रथमो निषद्य,
इति ।

हे जातवेदो नोऽस्मदीयमिमं यज्ञमृतेषु देवेषु धेहि स्थापय । इमा
हव्येमान्यस्मदीयानि हवींषि जुषस्व । हे होतर्होमनिषपादकाग्ने मेदसो
वपायाः संबन्धि यद्घृतं तस्य स्तोकानां विन्दूनां मध्ये
स्वादन्विन्दन्प्रथमस्त्वमेव मुख्यः सन्निषद्यात्रोपविश्य प्राशान प्रकर्षेण
भक्षय ।

अथ तृतीयामृचमाह -

घृतवन्तः पावक ते । स्तोकाः श्रौतन्ति मेदसः । स्वधर्म
देववीतये (१) । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्, इति ।

हे पावक शोधकाग्ने त्वदर्थं मेदसो वपायाः संबन्धिनो घृतवन्तो
घृतसहिताः स्तोका बिन्दवः श्रौतन्ति क्षरन्ति । देववीतये देवानां
भक्षणाय । नोऽस्माकं स्वधर्मं कुलोचितं यागाद्यनुष्ठानरूपं धर्मं धेहि
संपादय । कीदृशं श्रेष्ठमतिप्रशस्तमत एव वार्यं सर्वैर्वरणीयम् ।

अथ चतुर्थीमृचमाह -

तुभ्यं ५स्तोका घृतश्चुतः । अग्ने विप्राय सन्त्य । ऋषिः
श्रेष्ठः समिध्यसे । यज्ञस्य प्राविता भव, इति ।

सन्तिर्दानं तामर्हतीति सन्त्यः । हे सन्त्य फलदानकुशलाग्ने विप्राय मेधाविने तुभ्यं त्वदर्थं स्तोका बिन्दवो घृतश्चुतो घृतस्त्राविणो वर्तन्ते । त्वमप्यृषिर्मन्त्रद्रष्टा श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्चास्माभिः समिध्यसे । अतो यज्ञस्यास्मदीयस्य प्राविता प्रकर्षेण रक्षिता भव ।

अथ पञ्चमीमृचमाह -

तुभ्यं ५श्रोतन्त्यध्विगो शचीवः । स्तोकांमौ अग्ने मेदसो
घृतस्य । कविशस्ता बृहता भानुनाऽऽगाः । हव्या जुषस्व
मेधिर, इति ।

हेऽध्विगवाघृतरश्मे हे शचीवः शक्तिमन्नग्ने मेदसो वपायाः संबन्धिनो घृतस्य स्तोकासो बिन्दवस्तुभ्यं त्वदर्थं श्रोतन्ति क्षरन्ति । त्वं च कविशस्तो विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन्बृहता भानुना महता तेजसा युक्त आगा आगच्छ । हे मेधिर यज्ञयोग्य हव्या जुषस्वास्मदीयानि हवींषि जुषस्व ।

अथ षष्ठीमृचमाह -

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्धृतम् । प्र ते वयं ददामहे ।
श्रोतन्ति त वसो स्तोका अधित्वचि । प्रति तां देवशो
विहि (२), इति ।

देववीतय उद्धृतं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

हेऽग्ने ते त्वदर्थमोजिष्ठं बलवत्तमं मेदो वपारूपं मध्यतः पशोर्मध्यभागादुद्धृतमुत्कृष्य संपादितं वयं यजमानास्ते तुभ्यं प्रददामहे प्रकर्षेण दयः । हे वसो सर्वेषां निवासहेतोऽधित्वचि वपायामधिश्रिताः । स्तोका बिन्दवस्ते च त्वदर्थं श्रोतन्ति क्षरन्ति । देवशस्तत्तदेवतुष्ट्यर्थं स्तोकान्विन्दून्प्रति विहि प्रत्येकं पिव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे स्तोकविषयं मैत्रावरुणानवचनुमुक्तम् । अष्टम
वपापुरोडाशस्विष्टकृतां मैत्रावरुणवक्तृकाः पुरोनुवाक्याः
प्रेषाश्चाभिधीयन्ते । कल्पः—“यदा जानातीन्द्राग्नीभ्यां छागस्य वपाया
मेदसोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणः पुरोनुवाक्यामन्वाह-आ
वृत्रहणा” इति । पाठस्तु-

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैः । इन्द्रं यातं नमोभिरग्ने
अवाक् । युव * राधोभिरकवेभिरिन्द्र । अग्नौ अस्मे
भवतमुत्तमेभिः, इति ।

हे इन्द्र हेऽग्ने युवामुभौ वृत्रहभिः पापघातिभिः “पाप्मानमेव वृत्रं
तीर्त्वा” इति श्रुतेः । शुष्मैर्बलेर्वृत्रहणा पापघातिनौ सन्तौ
नमोभिरस्मदीयैर्नमस्कारैरर्वागस्मदाभिमुख्येनाऽऽयातमागच्छतम् । हे
इन्द्र हेऽग्ने युवं युवामुभावकवेभिरकुत्सितैरुत्तमेभिः श्रेष्ठै राधोभिर्धनैरस्मे
भवतमस्मासु तिष्ठतम् ।

अथ प्रेषमाह -

होता यक्षदिन्द्राग्नी । छागस्य वपाया मेदसः । जुषेता *
हविः । होतर्यज, इति ।

इन्द्राग्नी उभौ देवौ दैव्यो होता यजतु । तौ चेन्द्राग्नी छागस्य
संबन्धिनी मेदस्विनी या वपा तस्याः संबन्धि हविर्जुषेताम् । तदर्थं हे
मानुष होतर्यज याज्यां पठ ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

विं ह्यख्यन्मनसा वस्य इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञास उत वा
सजातान् (१) नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मह्यम् । स वां धियं
वाजयन्तीमतक्षम्, इति ।

यो यजमानो मनसा वस्यो वसीयः श्रेष्ठं धनमिच्छन्वर्तते । उत

वाऽथवा सजातान्बन्धूनिच्छन्वर्तते । हे इन्द्राग्नी स हि यजमानो युवामेव
व्यख्यद्विशेषेण प्रकाशयतीति ज्ञास एवं वृत्तान्तमहं जाने । मह्यं युवदन्या
युवाभ्यामन्यः कश्चिदपि प्रमतिः प्रकर्षेण मन्तव्यो नास्ति । सोऽहं वां
युवयोर्धिय बुद्धिं वाजयन्तीमस्मदर्थमन्नमिच्छन्तीमतक्षं भजामि
संस्कृत्योत्पादयामि ।

अथ प्रैषमाह -

होता यक्षदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य जुषेता ५ हविः ।
होतर्यज, इति ।

पुरोडाशसंबन्धि हविरति विशेषः । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह -

त्वामीडते अजिरं दूत्याय । हविष्मन्तः
सदमिन्मानुषासः । यस्य देवैरासदो बहिरग्ने ५
अहान्यस्मै सुदिना भवन्तु, इति ।

हविष्मन्तो हविर्युक्ता मानुषासो मनुष्या यजमानाः सदमित्सर्वदेव
दूत्यायदेवान्प्रत्याह्वानादिदूतकर्मार्थमग्नेऽजर गमनागमनसमर्थं त्वामीडते
स्तुवन्ति । हेऽग्ने त्वं देवैः सह यस्य यजमानस्य बहिर्यज्ञमासद
आसीदस्यधितिष्ठसि, अस्मै यजमानायाहानि सर्वाणि सुदिना सुदिनानि
भवन्तु ।

अथ प्रैषमाह -

होता यक्षदग्निम् । पुरोडाशस्य जुषेता ५ हविः । होतर्यज
(२), इति ।

सजातानग्निं द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् । स्विष्टकृतपुरोडाशस्येति विशेषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे वपापुरोडाशस्विष्टकृतां पुरोनुवाक्याः प्रैषाश्चोक्ताः । नवमे तेषामेव वाज्या उच्यन्ते । कल्पः—“अथ होता यजति गीर्भिः” इति । पाठस्तु—

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः । ईदृशं रयिं यशंसं
पूर्वभाजम् । इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा । प्र णो
नव्येभिस्तिरतं देष्णैः, इति ।

विप्रो यजमाने गीर्भिः । स्तुतिभिरीष्ट इन्द्राग्नी । स्तौति । कीदृशो विप्रो रयिमिच्छमानो धनमिच्छन् । कीदृशं रयिं प्रमतिं प्रकर्षेण माननीयम् । यशसं यशोहेतुम् । पूर्वभाजं पूर्वान्पित्रादीन्भजतीति पूर्वभाक्, यादृशं पित्रादीनां धनमासीचादृशमित्यर्थः । वृत्रहणा पापघातिनौ सुवज्रा शोभनवज्रयुक्तौ तादृशौ हे इन्द्राग्नी मध्येभिर्मूतनैर्देष्णैर्धनदानैर्नोऽस्मान्प्रतिरतं प्रकर्षेण वर्धयताम् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह -

मा च्छेन्न रश्मी * रिति नाधमानाः । पितृणां *
शक्तीरनुयच्छमानाः । इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ।
ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्थे, इति ।

वृषणा (णो) विद्वद्वृषभा यजमान इन्द्राग्निभ्यामन्यं कं नाम देवं मदन्ति तोषयन्ति । हि यस्मात्कारणात्तविन्द्राग्नी धिषणाया यजमानानां बुद्धेरुपस्थ उपर्यद्री आदरणीयौ केनाप्यनभिभाव्यौ वर्तेते । तस्मादेतावेवाऽऽदरणीयौ नान्यः कश्चिदित्यर्थः । कीदृशा विद्वद्वृषभाः । पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः पितृपितामहादीनां याः कर्मानुष्ठानशक्तयस्ताः सर्वा अनुवर्तमानाः तदनुवृत्त्यर्थमेव रश्मीन्मा च्छेदमेति नाधमाना रश्मिवत्संतता ये कर्मविशेषास्तेषां विच्छेदं मा कार्यमित्यनेनाभिप्रायेण ताविन्द्राग्नी प्रति प्रार्थयमानाः ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह -

अग्निः * सुदीति * सुदृशं गुणन्तः । नमस्यामस्त्वेडयं

जातवेदः । त्वां दूरमरति ५ हव्यवाहम् । देवा
अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् (१), इति ।

जातवेदो द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

हे जातवेद ईड्यं स्तुत्यं त्वा त्वां नमस्यामो नमस्कुर्मः । कीदृशा
वयं सुदीतिं शोभनदानयुक्तं सुदृशं सुष्टु द्रष्टुं शक्यमग्निं स्वष्टकृद्रूपं
गृणन्तः स्तुवन्तः । देवाः सर्वे त्वां स्वष्टकृतमग्निं दूतमकृण्वन्देवान्प्रति
दूतकर्मयोग्यं कृतवन्तः । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् - “अग्निर्देवानां दूत
आसीत्” इति । कीदृशं त्वामरतिं रतिरुपरमस्तद्रहितमाल-
स्यहीनमित्यर्थः । हव्यवाहं हविषो वोढारम् । अमृतस्य नाभिं
कर्मफलस्य नाभिस्थानीयं संपादकमित्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे वपापुरोडाशस्विष्टकृतां याज्या उक्ताः । अथ दशमे
मनोतासूक्तमभिधीयते । कल्पः - “यदा जानाति मनोतायै
ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणो मनोतामन्वाह त्व ५ ह्यग्ने
प्रथमः” इति । तत्र प्रथमामृचमाह -

त्व ५ ह्यग्ने प्रथमो मनोता । अस्या धियो अर्भवो दस्म
होता । त्व ५ सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु । सहो विश्वस्मै
सहसे सहध्ये, इति ।

हेऽग्ने प्रथमो मुख्यस्त्वं हि त्वमेव मनोता मनसोता रक्षिता सर्वैर्देवैः
प्रार्थिता देवता । हे दस्म दंसयितः कर्मकुशल, अस्या धियः
कर्मानुष्ठानविषयाया एतस्या अस्मद्बुद्धेरनुसारेण होता त्वमेवाभावः । हे
वृषन्कामानां वर्षितस्त्वं सीं त्वमेव दुष्टरीतु दुस्तरमिदं
जगदकृणोर्यागद्वारेण करोषि । विश्वस्मै सहसे सर्वस्मादपि
बलात्सहोऽधिकं बलं त्वमेवासीति शेषः । किमर्थं सहध्ये
शत्रूनभिभवितुम् ।

अथ द्वितीयामृचमाह -

अधा होता न्यसीदो यजीयान । इडस्पद इषयन्नीडयः
सन् । तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः । महो राये चितयन्तो
अनुगमन् इति ।

अधेत्यानन्तर्यार्थः । हेऽग्ने त्वमेवेषयन्निषमन्नं सर्वस्य कुर्वन्नीडयः
स्तुत्यः सन्यजीयान्यदृष्टतमो होता भूत्वेडस्पदेऽन्नस्य प्रापके यागस्थाने
न्यसीदो नियमेनोपविष्टवानसि । नरो मनुष्या ऋत्विग्यजमाना देवयन्तो
देवानिच्छन्तो महो राये महते धनाय चितयन्तश्चिन्तयमानाः प्रथमं मुख्यं
तं त्वामनुगमन्ननुगताः सेवन्त इत्यर्थः ।

अथ तृतीयामृचमाह -

घृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यै । त्वे रयिं जागृवा ५ सो
अनुगमन् (१) । रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तम् । वपावन्तं
विश्वहा दीदिवा ५सम् इति ।

जागृवांसः प्रबुद्धा यजमाना रयिं धनवन्तं त्वे
त्वामग्निमनुगमन्ननुगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तो बहुभिर्वसव्यैर्धनसमूहैर्युक्तं
वृता यन्तमिव वृता वर्तन्त्या सन्मार्गेण गच्छन्तं राजानमिव यथा धनवन्तं
दानशीलं राजानं धनार्थिनोऽनुगच्छन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वां रुशन्तं
शत्रून्हिसन्तम् । अग्निमग्रे नेतारम् । दर्शतं दर्शनीयम् । बृहन्तं
महान्तम् । वपावन्तं वपाभिर्हविर्भिर्युक्तम् । विश्वहा सर्वेष्वहःसु
दीदिवांसं दीप्यमानम् ।

अथ चतुर्थीमृचमाह -

पदं देवस्य नमसा वियन्तः । श्रवस्यवः । श्रवं
आपन्नमृक्तम् । नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि । द्रायां ते
रणयन्तं संदृष्टौ, इति ।

देवस्य तव पदं नमसा नमस्कारेण वियन्तो विशेषेण प्राप्नुवन्तः
श्रवस्यवः श्रवोऽन्नं यशो वा तदिच्छन्तो यजमानाः श्रवं आपन्प्राप्तवन्तः ।
कीदृशं श्रवोऽमृक्तममृदितमविनश्वरमित्यर्थः । यज्ञियानि यज्ञार्हाणि
त्वदीयानि नामानि चिद्दधिरे यजमाना धारयन्ति । ते यजमानास्ते तव

भद्रायां कल्याणां संदृष्टावनुग्रहदृष्टौ रणयन्त रमन्ते । किमु
वक्तव्यमनुष्ठातारो रमन्त इत्यभिप्रायः ।

अथ पञ्चमीमृचमाह -

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्याम् । त्वं राय उभयासो
जभाम् । त्वं त्राता तरणे चेत्योऽभूः । पिता माता
सदमिन्मानुषाणाम् (२), इति ।

पृथिव्यां भूमौ क्षितयो निवसन्तो यजमानास्त्वां वर्धन्ति हेऽग्ने
स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा त्वां परितोषयन्ति । जनानां सर्वेषां त्वमुभयासो
रायस्त्वमेव द्विविधानि धनानि दिव्यानि पार्थिवानि च तत्संपादक
इत्यर्थः । हे तरणे दुरितानां तरणकुशलं त्वं त्राता त्वमेवास्माकं रक्षिता
चेत्यः सर्वदाऽस्माभिः स्मर्तव्योऽभूर्भवसि । तथा मानुषाणां सर्वेषां
सदमित्सर्वदेव पिता माता तदुभयसदृशः पालकस्त्वमेवासि ।

अथ षष्ठीमृचमाह -

स पर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निः । होता मन्द्रो निषसादा
यजीयान् । तं त्वा वयं दम आ दीदिवा ५ संम् । उपजु
बाधो नमसा सदेम, इति ।

योऽग्निः स पर्येण्यः परितो मन्तव्यः स एवाग्निर्विक्षु प्रजासु प्रिय-
स्तथा होता देवानामाह्वाता मन्द्रो हर्षहेतुर्यजीयान्यष्टमः । सन्निषसाद
नियमेनोपविवेश । दमे यज्ञगृहे दीदिवांसं दीप्यमानमुपजूपज्ञातं सुप्रसिद्धं
तं त्वा तादृशमग्निं त्वां बाधः संसारेण बाध्यमाना वयं नमसा
नमस्कारेणाऽऽसदेम भजामहे ।

अथ सप्तमीमृचमाह -

तं त्वा वयं ५ सुधियो नव्यमग्ने । सुम्नायव ईमहे
देवयन्तः त्वं विशो अनयो दीद्यानः । दिवो अग्ने बृहता
रीचनेन इति ।

हेऽग्ने सुधियः शोभनबुद्धियुक्ताः । सुम्नायवः सुखमिच्छन्तो
देवयन्तो देवानिच्छन्तो वयं नव्यं सर्वदा नूतनं तं त्वा तादृशमग्निं
त्वामीमहे प्राप्नुमो भजाम इत्यर्थः । हेऽग्ने बृहता रीचनेन महता प्रकाशेन

दीद्यानः प्रकाशमानस्त्वं विशः सर्वाः प्रजा दिवो
द्योतमान्स्वर्गादिलोकांश्चानयो नयसि प्रापयसि ।

अथाष्टमीमृचमाह -

विशां कविं विशपतिं शश्वतीनाम् । नितोशनं वृषभं
चर्षणीनाम् (३) । प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकम् ।
राजन्तमग्निं यजत * रयीणाम्, इति ।

ईमह इत्यनुवर्तते । अग्निमीमहे प्राप्नुमः । कीदृशं शश्वतीनां
निरन्तरप्रवृत्तीनां विशां प्रजानां पालकमित्यध्याहारः । अत एव विशपतिं
प्रजास्वामिनम् । कविं विद्वांसम् । नितोशनं शत्रूणां नितरां हन्तारम् ।
चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभं कामाभिवर्षकम् । प्रेतीषणिं प्रकृष्टाया इतेर्गतेः
सनितारं दातारम् । इषयन्तमेन्नं कुर्वन्तम् । पावकं शोधकम् । राजन्तं
दीप्यमानम् । यजतं यजनीयम् । रयीणां धनानां दातारमिति शेषः ।

अथ नवमीमृचमाह -

सो अग्न ईजे शशमे च मर्तः । यस्तु आनट् समिधा
हव्यदातिम् । य आहुतिं परिवेदा नमोभिः । विश्वेत्स
वामा दधते त्वोतः, इति ।

हेऽग्ने यो मर्ता मनुष्यो यजमानः समिधा सह हव्यदातिं
हविर्दानमानट्, व्याप्नोति हविर्ददातीत्यर्थः । स यजमान ईजे यजति
शशमे च यागफलभूतां शान्तिमपि प्राप्नोति । शान्तिः सुखम् । यो
यजमानो नमोभिर्नमस्कारैः सहाऽऽहुतिं परिवेदा ददातीत्यर्थः । स
यजमानस्त्वोबस्त्वया रक्षितो विश्वेद्विश्वान्येव वामा वनयीयानि धनानि
दधते धत्ते प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अथ दशमीमृचमाह -

अस्मा उ ते महि महे विधेम । नमोभिरग्ने समिधोत
हव्यैः । वेदीं सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैः । आ तै भद्राया *
सुमतौ यतेम (४), इति ।

हेऽग्ने महे महतेऽस्मा उ अस्मा एव ते तुभ्यं नमोभिर्नमस्कारैरुतापि
च समिधा हव्यैश्च महि विधेम पूजां करवाम् । हे सहसः सूनो

मथनजन्यत्वेन बलस्य पुत्र वेदी वेद्यामस्यां गीर्भिः स्तोत्ररूपैरुक्थैः
वाक्यसमूहैर्भद्रायां ते तव सुमतावनुग्रहात्मिकायां बुद्धावायतेम सर्वतः
प्रयतामहे । त्वदनुग्रहनिमित्तं प्रयत्नं कुर्मः ।

अथैकादशीमृचमाह -

आ यस्त॒तन्थ॒ रोद॑सी॒ वि भा॒सा । श्रवो॑भिश्च
श्रव॒स्य॒स्तर॑त्रः । बृह॒द्भिर्वा॒जैः स्थ॒विरे॒भिर्स्मे । रे॒वद्भि॑र॒ग्ने
वि॒तरं॒ विभा॑हि, इति ।

हेऽग्ने यस्त्वं भासा स्वकीयया दीप्तया रोदसी द्यावापृथिव्यौ
व्याततन्थ व्याप्रोषि तथा श्रवोभिरनैश्च व्याप्रोषि । सत्त्वं श्रवस्यः प्रजार्थं
श्रवोऽन्नमिच्छुस्तरुत्रो दुःखेभ्यः स्तारयिता चासि । तादृशस्त्वं
रेवद्भिर्धनयुक्तैः स्थविरेभिश्चिरंतनैर्बृहद्भिर्वाजैर्महद्भिर्नैर्युक्तोऽस्मे अस्मासु
वितरमत्यन्तविशिष्टमनुग्रहं कुर्वन्विभाहि विशेषणं दीप्यस्व ।

अथ द्वादशीमृचमाह -

नृ॒वद्व॑सो॒ सद॒मिद्धे॑ ह्य॒स्मे । भूरि॑ तो॒काय॒ तन॑याय प॒श्वः ।
पूर्वो॑रिषो बृह॒तीरा॒रे अ॒घाः । अ॒स्मे भ॒द्रा सौ॑श्रव॒सानि॑ सन्तु,
इति ।

हे वसो जगन्निवासहेतो वह्ने नृवन्भिमत्त्यैर्युक्तं भूरि प्रभूतं धनं
सदमित्सर्वदैवास्मे अस्मासु धेहि संपादय । तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय
तदीयपुत्राय च पश्वः पशून्संपादय । किंच पूर्वोश्चिरंतनाः पूर्वपुरुषोचिता
बृहतीः प्रभूता इषोऽन्नान्वारेऽस्मत्समीपेऽघाः क्षारय संपादयेत्यर्थः । अस्मे
अस्मासु भद्रा कल्याणरूपाणि सौश्रवसान्यतिशोभनकीर्त्यादीनि सन्तु ।

अथ त्रयोदशीमृचमाह -

पुरु॑ण्य॒ग्ने पुरु॑धा त्वा॒या । वसू॑नि राज॒न्व॒सुता॑ति अ॒श्याम् ।
पुरु॑णि॒ हि त्वे पु॑रुवार॒ सन्ति॑ । अ॒ग्ने वसु॑ वि॒धत्ते॒ राज॑नि॒
त्वे (४) इति ।

जा॒गृ॒वा सो॒ अ॒नु॒ग॒मा॒न्मानु॑षाणां च॒र्षणी॑नां य॒तेमा॑श्यां द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

हे वसुताते धनस्य विस्तारयितर्हे राजन्दीप्यमनाग्ने त्वया निमित्तभूतेन पुरुधा बहुप्रकाराणि पुरुणि प्रभूतानि वसूनि धनान्यस्यां व्याप्नुयाम । हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने त्वे त्वयि हि यस्मात्कारणात्पुरुणि बहूनि धनानि सन्ति तस्मात्कारणाद्विधत्ते परिचरते यजमानाया वसु धनं राजनि त्वे त्वयि प्राप्नुयामिति शेषः ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

मनोतामन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ ।

आग्नेय्ये वेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥

अग्नीषोमावग्निनैव लक्षेतां वचनं विना ।

अनर्थकात्तत्र वाक्याद्विकृतावूहवारणम् ॥

“त्व ँ ह्यग्ने प्रथमो मनोता” इत्ययं मनोतामन्त्रोऽग्नीषोमीयपशौ पठितः । वायव्यपशावय्यं चोदकप्राप्तः । तत्र “त्वं हि वायो प्रथमः” इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वचनं यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्येति तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव च सार्थकम् । द्विदेवत्यपशावेकदेवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् । मैवम् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रगतस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वे नायोग्यत्वशङ्काया अनुदयात् । अतः प्रकृतानर्थकं तद्वाक्यं विकृतावूहनिवारेण चरितार्थं भवति । तस्मादूहो नास्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे मनोतासूक्तमभिहितम् । एकादशे हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां मैत्रावरुणेन वक्तव्याः पुरोनुवाक्याः प्रेषाश्चोच्यन्ते । कल्पः-“यदा जानातीन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणः पुरोनुवाक्यामन्वाह, आभरत ँ शिक्षतम्” इति । पाठस्तु -

आभरत ँ शिक्षतं वज्रबाहू । अस्मा ँ इन्द्राग्नी अवतु ँ

शचीभिः । इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्यः । येभिः सपित्वं

पितरो न आर्यन् इति ।

हे वज्रबाहू वज्रायुधपाणी इन्द्राग्नी आभरतं धनमाहरतम् । आहत्य च शिक्षतं संस्कुरुतम् । शचीभिः स्वकीयशक्तिभिरवतमस्मात्रक्षतम् । नोऽस्माकं पितरो येभिर्यैः सूर्यस्य रश्मिभिः सपित्वमायनसंबन्धित्वं प्राप्तास्ते सूर्यस्य रश्मय इमे नु इम एव भवदधीना वर्तन्ते । अतः पितृनिवास्मान्यालयतम् ।

अथ प्रैषमाह -

होता यक्षदिन्द्राग्नी । छागस्य हविष आत्तामद्य । मध्यतो मेद उद्धृतम् । पुरा द्वेषौभ्यः । पुरा पौरुषेय्या गृभः । घस्तां नूनम् (१) घासे अज्राणां यवसप्रथमानाम् । सुमत्क्षराणां * शतरुद्रियाणाम् । अग्निप्व्वात्तानां पीवोपवस वानाम् । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अङ्गादङ्गादवत्तानाम् । करत एवेन्द्राग्नी । जुषेता * हविः । होतर्यज, इति ।

दैव्यो होता यक्षत्पूजयतु । हे इन्द्राग्नी युवां हविषो हविर्भूतस्य छागस्य मध्यतो मध्यदेशादुद्धृतं मेद उत्कृष्य संपादितं मेदः प्रभृति सारमद्यास्मिन्कर्मण्यात्तां भक्षयताम् । द्वेषेभ्यः पुरा द्वेषेभ्यो रक्षोभ्यः पूर्वं रक्षांसि यावनोपघ्नन्ति ततः पुरा, तथा पौरुषेय्या गृभः पुरा पुरुषसंबन्धिनो ग्रहणात्पूर्वं विरोधिनः पुरुषा यावदगृहीत्वा न गच्छन्ति ततः पूर्वमेव नूनं घस्तामवश्यं भुञ्जताम् । घस्यन्ते भक्ष्यन्ते हवींष्यस्मिन्कर्मणीति घासो यागस्तस्मिन्घासेऽज्राणामजनीयानां क्षेप्यमाणानां सुसंस्कृतानामिति यावत् । यवसप्रथमानां यवसमन्नं प्रथमं मुख्यं येषां हविषां तानि यवस प्रथमानि तेषां सुमत्क्षराणां सुष्ठु मादयति येषां क्षरणं मुखादुदरप्रवेशस्तादृशानां शतरुद्रियाणां शतं रुद्रा देवा येषामधिष्ठानभूतास्तेषामग्निप्व्वात्तानामग्निना जाठरेणाऽऽहवनीयेन वा स्वादितानां पीवोपवसनानां पीवां स्थूला त्वक्सैवोपवसनमाच्छादनस्थानीयं येषां हविषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् । तथा पार्श्वतः पार्श्वदिभ्यः प्रथममवत्तानाम् । पार्श्वश्रोणी प्रसिद्धे । शितामतशब्देन दोर्यकृद्वाऽभिधीयते । उत्सादशब्देन गुदकाण्डम् । तत ऊर्ध्वमङ्गादङ्गात्सर्वस्मादन्यस्मादवयवादवत्तानां हविषां यान्यवदानानि तानि सर्वाणीन्दाग्री एव करतः कुरुताम् । ततो हविरिदं जुषेताम् । तदर्थं हे मनुष्यहोतर्यज याज्यां पठ ।

अथ वनस्पतेः पुरोनुवाक्यामाह -

दे॒वेभ्यो॑ वनस्पते ह॒वी ५ षि । हिर॑ण्यपर्णं प्र॒दि॒वस्ते
अ॒र्थम् । प्र॒दक्षि॑णिद्र॒शन॒या नि॒यूय॑ । ऋ॒तस्य॑ वक्षि प॒थिभी॑
रजि॑ष्ठैः, इति ।

हे वनस्पते यूपात्मन्नग्ने हिरण्यपर्णं सुवर्णवर्णपत्रोपेतं सुवर्णसदृशज्वालोपेतं वा । त्वं देवेभ्यो हवींषि वक्षि वहसि । कीदृशानि हवींषि तेऽर्थं तव प्रयोजनभूतानि प्रदिवः प्रवराणि यथापूर्वं प्रवृत्तानीत्यर्थः । किं कृत्वा रशनया यूपवेष्टनहेतुभूतया प्रदक्षिणित्प्रदक्षिणाकारेण नियूय नितरामात्मानं बद्ध्वा ततः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धीनि हवींषि रजिष्ठैः पथिभिर्ऋजुतमैर्मागैर्वहसीत्यन्वयः ।

अथ प्रैषमाह -

होता॑ य॒क्षद्वन॑स्पति॒मभि॑ हि । पि॒ष्टत॑मया रभि॒ष्टया॑ र॒शन॒याऽ
धि॒त । यत्रे॑न्द्राग्नि॒योश्छाग॑स्य ह॒विषः॑ । प्रि॒या धा॒मानि॑ ।
यत्र॑ वनस्पतेः प्रि॒या पा॒था ५ सि॑ । यत्र॑ दे॒वाना॑माज्य॒पाना॑
प्रि॒या धा॒मानि॑ । यत्रा॒ग्नेर्होतुः॑ प्रि॒या धा॒मानि॑ । तत्रै॒तं
प्र॒स्तुत्ये॑वोप॒स्तुत्ये॑वोपा॒वस्रक्ष॑त् । रभी॒या ५ स॒मिव॑ कृ॒त्वा
(३) । करं॑ दे॒वं दे॒वो वन॑स्पतिः । जुष॑ता ५ ह॒विः ।
होत॑र्यज्ञं, इति ।

दैव्यो होता वनस्पतिरूपं देवं यजतु । हि यस्मात्कारणात्पिष्टतमया श्लक्ष्णतमया रभिष्टया रभस्वत्तमया शीघ्रतमं प्रवृत्तया रशनयाऽभ्यधित वनस्पतिनामात्मकमबध्नात् । अत एव रशनया नियूयेत्युक्तम् । तस्मात्कारणात्तादृशोऽयं यूप एतं पशुं तत्रोपावस्रक्षतस्मिन्स्थान उपसंप्रापयतु । कुत्रेति तदुच्यते-इन्द्राग्न्योर्देवयोः संबन्धिनश्छागरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि स्थानानि यत्र विद्यन्ते । वनस्पतेर्देवस्य च प्रियाणि पाथांस्युदकानि यत्र विद्यन्ते । आज्यपानां प्रयाजादिदेवानां च प्रियाणि स्थानानि यत्र विद्यन्ते । होतुर्होमनिष्पादकस्याग्नेः प्रियाणि स्थानानि यत्र विद्यन्ते । तत्रैतमुपावस्रक्षदित्यन्वयः । किं कृत्वा प्रस्तुत्येव प्रथममेव श्रपयित्वा किंचोपस्तुत्येव संनिधावेव प्रशस्य रभीयांसमिव कृत्वा देवानां प्रीत्युत्पादनेन रभस्वत्तरमिव कृत्वा ।

उपावस्रक्षदित्यन्वयः । वनस्पतिर्देव एवं करदुत्तप्रकारं करोतु । इदं हविश्च जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्तदर्थं याज्यां पठ ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह -

पि॒प्री॒हि दे॒वा *उ॑श॒तो य॑विष्ट । वि॒द्वा *ऋ॒तू * ऋ॑तुपते
यजे॒ह । ये दै॒व्या ऋ॒त्विज॒स्तेभि॑रग्ने । त्व *
होत॑णाम॒स्याऽऽ य॑जिष्ठः, इति ।

हे यविष्ट युवतमाग्ने उशतः कामयमानान्देवान्प्रीह्यतिशयेन प्रीणय । हे ऋतुपते सूर्यात्मना कालपरिपालक त्वममूकालविशेषान्विद्वा ज्ञानन्वर्तसे तस्मादिहोचिते काले यज । देवेषु भवा ये दैव्या ऋत्विजः सन्ति “अग्निर्होताऽश्विनाऽध्वर्यू त्वष्टाऽग्नीतः” इत्यादिनाऽऽम्नातास्तेभिस्तैर्दैवैः सह त्वमस्य यजमानस्य संबन्धिनः होतृणामृत्विजां मध्य आयजिष्ठः सर्वतो यदृतमोऽसि ।

अथ प्रैषमाह -

होता यक्षद॒ग्नि * स्विष्ट॑कृतम् । अया॒ङ्गि॒रिन्द्रा॒-
ग्नि॒योश्छा॒गस्य॑ ह॒विषः॑ प्रि॒या धा॑मानि । अया॒ङ्ग्व॒नस्प॑तैः
प्रि॒या पा॑था * सि । अया॒ङ्गदे॒वाना॑माज्य॒पानां॑ प्रि॒या
धा॑मानि । यक्षद॒ग्ने हो॑तुः प्रि॒या धा॑मानि । यक्ष॒त्स्वं
महि॑मानम् । आय॒जता॒मेज्या॑ इषः । कृ॒णोतु॑ सो अ॒ध्वरा
जा॒तवै॑दाः । जुषा॒ता * ह॒विः । होत॑र्यजं (४), इति ।

नूनमर्थं कृत्वी पाथा * सि सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

दैव्यो होता स्विष्टकृतमग्निं यजतु । इन्द्राग्नियोः संबन्धिनश्छागरूपस्य हविषो यानि प्रियाणि स्थानानि तान्ययमग्निरयादृपूजितवान् । तथा वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि जलानि हवींषि वाऽयाडिष्टवान् । आज्यपानां प्रयाजादिदेवानां प्रियाणि स्थानानि पूजितवान् । होतुर्होमनिष्पादकस्याग्नेः प्रियाणि स्थानानि स्विष्टकृदयमग्निः पूजितवान् । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो महिमा योऽस्ति तमद्दिश्य दैव्यो होता यक्षयजतु । आयजतामाभिमुख्येन यागं

कुर्वतां यजमानानामेज्या आभिमुख्येन यष्टव्या इषोऽभीष्टा या देवताः
सन्ति ताः सर्वा अध्वराऽस्मिन्यज्ञे स जातवेदाः स्विष्टकृद्गुहः सोऽग्निः
कृणोतु स्विष्टाः करोतु । तदर्थमयं स्विष्टकृद्ग्निरिदं हविर्जुषताम् । हे
मनुष्यहोतर्यज तदर्थं याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ षष्ठे द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे हविषां वनस्पतेः स्विष्टकृतश्च पुरोनुवाक्याः
प्रेषाश्चाभिहिताः । अथ द्वादशे तेषां याज्या उच्यन्ते । कल्पः—“अथ होता
यजतु, उपोह यत्” इति । पाठस्तु—

उपोह॑ यद्विद॑थं वा॒जिनो॑ गूः । गी॒र्भिर्वि॒प्राः

प्र॒मति॑मिच्छ॒मानाः । अ॒र्वन्तो॑ न का॒ष्ठां नक्ष॑माणाः ।

इन्द्रा॒ग्नी जोहु॑वतो॒ नर॒स्ते, इति॑

यद्ये विप्रा ऋत्विज उपोह समीप एव विदथं गूर्यज्ञं गच्छन्तो
वर्तन्ते । कीदृशा विप्रा वाजिनो वाजेनानेन हविर्भक्षणेन युक्ताः । गीर्भिः
स्तुतिभिः प्रमतिं प्रकृष्टां मतिं देवताह्वानविषयां मतिमिच्छमानाः । काष्ठां
कर्मसमाप्तिं नक्षमाणा गच्छन्तः । तत्र दृष्टान्तः— अर्वन्तो नाश्वा यथा
स्वकीयां गमनसमाप्तिं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । ते नरस्तादृशा ऋत्विज इन्द्राग्नी
देवौ जोहुवतो होमेनाऽऽराधयन्तो वर्तन्ते ।

अथ वनस्पतेर्याज्यामाह -

वनस्पते॑ रश्नयाऽभि॒धाय॑ । पि॒ष्टत॑मया व॒युनानि॑ वि॒द्वान् ।

वह॑ दे॒वत्रा॑ दि॒धिषो॑ ह॒वी ऋषि॑ । प्र च॑ दा॒तारं॑म॒मृतेषु॑ वोचः,

इति ।

हे वनस्पते, यूपं पिष्टतमया श्लक्ष्णतमया रश्नयाऽभिधायाऽऽत्मानं
बद्धवाऽस्माकं देवानां वयुनानि ज्ञानान्यभिप्रायान्वा विद्वाज्ज्ञानन्देवत्रा
देवेषु हवींषि वह प्रापय । किंच हे दिधिषो धारणाकुशल वनस्पते दातारं
हविर्दानं प्रवृत्तं यजमाममृतेषु देवेषु प्रवोचोऽनेनैतानि हवींषि दत्तानीति
प्रब्रूहि ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह -

अग्नि * स्विष्टकृतम् । अयाडग्निरिन्द्राग्नियोश्छागस्य
हविषः प्रिया धामानि (१) । अयाड्वनस्पतैः प्रिया पाथा *
सि । अयाड्देवानां माज्यपानां प्रिया धामानि ।
यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षत्स्वं महिमानम् ।
आर्यजतामेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवैदाः ।
जुषता * हविः । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः ।
पार्वक शोचे वेष्टव * हि यज्वा । ऋता यजासि महिना
वि यद्भूः । हव्या वह यविष्ठ या तै अद्य (२), इति ।
धामानि भूरेकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

स्विष्टकृन्नामकमग्निं वयं यजामह इति शेषः ।
अयाडग्निरित्यादिकं पूर्वानुवाकवद्वयाख्येयम् । हे स्विष्टकृदग्ने विशः
प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धिपद्धविरस्ति तदद्य वेरशान भक्षय ।
होतर्होमकर्तः पावक शोधक शोचे दीप्यमान, एतान्यग्निविषयाणि
विशेषणानि । हि यस्मात्त्वं यज्वा यागस्य कर्ता वस्मादृताऽस्मदीये यज्ञे
महिना महिम्ना यजासि देवान्प्रीणयसि । यद्यस्मात्कारणाद्विभूर्विशिष्टो
भवसि तस्मात्कारणाद्धे यविष्ठ युवतम, अद्य ते तव या हव्या यानि
हव्यान्यस्माभिर्दीयन्ते तानि सर्वाणि वह स्वीकुरु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां याज्या अभिहिताः ।
त्रयोदशेऽनूयाजानां मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । कल्पः - “यदा जानाति
देवेभ्यः प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रेष्यति देवं बर्हिं सुदेवमिति । अथ होता
यजति-“देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु” इति तमेव
व्यतिषद्भूमत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेष्यत्युत्तरेणोत्तरेण होता यजति” इति ।
तत्रास्मिन्ननुवाके प्रेषाः । उत्तरानुवाके याज्याः । प्रेषाणां मध्ये प्रथमं
प्रेषमाह -

देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः
प्रभ्रियेतात्यन्यान् याबर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य
वेतु यजे, इति ।

दवं देवनशीलं बर्हिः प्रथमानूयाजदेवस्वरूपं बर्हिर्नामकं यदस्ति
तदेवैरन्यैः सह सुदेवं स्याच्छोभनदीप्तिकमस्तु । वीरैरस्मदीयैः पुत्रैः सह
सुवीरं स्याच्छोभनवीरोपेतमस्तु । वस्तोर्देवानां वासाय वेद्यामाच्छादनाय
च वृज्येत बर्हिर्भवेत् । अक्तोः स्तुचां हविषां वाऽभिव्यक्तये प्रभ्रियेत
प्रकर्षेण धार्येत । यदेतद्वेद्यामास्तरणीयं बर्हिस्तदभिमानी
बर्हिर्नामकोऽनूयाजदेवः, तस्मादेवप्रसङ्गाद्बर्हिवर्णनं युक्तम् । अस्य
बर्हिर्देवस्य प्रसादादन्यान्बर्हिष्मत इतरान्यागयुक्तान्पुरुषान्नाया
धनेनातिक्रम्य मदेम हृष्याम । वसुधेयस्य धनप्रदातुर्देवस्य वसुवने
धनदानाय वेत्वाज्यं पिबतु । यज तदर्थं हे होतर्यजायज्यां पठ ।

अथ द्वितीयं प्रैषमाह -

देवीद्वारः संघाते विड्वीर्यामिञ्छिथिरा ध्रुवा देवहूतौ
वत्स ईमेनास्तरुण आमिमीयात्कुमारो वा नवजातो मैना
अर्वा रेणुककाटः पूर्णग्वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज,
इति ।

द्वारशब्दाभिधेयाः स्त्रीमूर्तयो द्वितीयानूयाजदेवतास्ता देव्यः संघाते
विड्वीद्वीराभिमानिनीत्वात्कवाटद्वयमेलने दृढशक्तयो यामन्याने
निर्गमनकाले शिथिराः कवाटोद्घाटनेन शैथिल्यं प्राप्ता देवहूतौ
देवानामाह्वाने प्रवेशने वा ध्रुवा नित्यं प्रवृत्तास्तिष्ठति । एना द्वारो
वत्सादिरामिमीयादागत्य प्रविशेयुः । महावकाशतया सर्वेषां प्रवेशं
द्वारदेवता अनुमन्यन्ते न तु कश्चिदपि तत्र प्रतिबध्यत इत्यर्थः । वत्स ई
वत्सोऽपि तिर्यग्जातिरपि प्रविशेत्, तत्र मनुष्यः प्रविशेदिति किमु
वक्तव्यम् । स च मनुष्योऽनेकविधस्तरुणो युवा कुमारो बालो
नवजातस्तदानीमेवोत्पन्नः स सर्वोऽपि ता द्वारः प्रविशेत् । रेणुककाटो
दुर्दान्तो भूमिं रेणुं कृत्य यः संचरति तादृगर्वा धूर्तोऽश्वः कवाटभङ्गक्षम
एना द्वारो मा पूर्णगाभिर्द्वाभिः संपृक्तो मा भूत् । वसुवन इत्यादि पूर्ववत् ।
द्वारमूर्तीनां बहुत्वाद्वियन्त्विति बहुवचनम् ।

अथ तृतीयं प्रैषमाह -

दे॒वी उ॒षासा॒नक्ताऽद्या॒स्मिन्य॒ज्ञे प्र॒यत्य॒हेता॒मपि॒ नूनं
दे॒वीर्वि॒शः प्रा॒याशि॒ष्टा सु॒प्रीते॒ सुधि॒ते वसु॒वनै वसु॒धेर्य॒स्य
वी॒तां यज॑, इति ।

उषासानक्तशब्दवाच्ये, अहोरात्राभिमानिन्यौ तृतीयानूयाजदेव्यौ ते उभे अद्यास्मिन्नहन्यस्मिन्यज्ञे पशुयागे प्रयति प्रवर्तमाने सत्यहेतां देवादीनाह्वयेताम् । अपि दैवीर्विशो देवसंबन्धिनीरपि प्रजाः सर्वा नूनमवश्यं प्रायाशिष्टां प्रकर्षेण गतवत्यौ दैवीः प्रजा आह्वातुं तत्समीपं प्रतिगच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशौ सुप्रीते स्वयं सुष्ठु प्रीते न तु वैमुख्यं भजमाने । सुधिते सुस्थिरे सुष्ठुप्रारब्धनिर्वहणपरे । वसुवन इत्यादि पूर्ववत् । देव्योर्द्वित्वाद्गीतामिति द्विवचनम् ।

अथ चतुर्थं प्रैषमाह -

दे॒वी जो॒ष्ट्री वसु॑धि॒ती ययो॑र॒न्याऽघा॒ द्वेषा॑ ५ सि
यू॒यव॑दान्याव॒क्षद्व॑सु॒ वार्या॑सि॒ यज॑मानाय वसुवनै
वसु॒धेर्य॒स्य वी॒तां यज॑, इति ।

जोष्ट्रीशब्दवाच्ये चतुर्थानूयाजदेवमूर्ती द्वे देव्यौ वसुधिति सुखप्राप्तियुक्ते ययोर्देव्योर्जोष्ट्रयोर्मध्ये ऽन्यैका देव्यघा पापानि द्वेषांसि द्वेष्याणि च रक्षःप्रभृतीनि च यूयवत्पृथकुर्यान्नाशयेदित्यर्थः । अन्येतरा जोष्ट्री देवी यजमानाय वार्याणि वसु वरणीयानि धनान्यावक्षत्सर्वतो वहति ।

अथ पञ्चमं प्रैषमाह -

दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती॒ इष॒मूर्ज॑म॒न्याऽऽव॑क्षत्स॒ग्धि ५ स॒पीति॑म॒न्या
नवे॑न॒ पूर्वं॒ दय॑माना॒ स्याम॑ पु॒राणे॑न॒ नवं॒ तामूर्ज॑मूर्जाहु॒ती
ऊ॒र्जय॑माने अ॒धाता॑ वसुवनै वसुधेर्यस्य वीतां यज, इति ।

ऊर्जाहुतीशब्दवाच्ये पञ्चमानूयाजदेवते स्त्रीमूर्ती द्वे देव्यौ विद्येते । तयोर्मध्येऽन्यैका देवीषमन्नमूर्ज क्षीरादिरसं चाऽऽवक्षदावहति । अन्येतरा देवी सग्धिं सहभोजनं सपीतिं सहपानं चोभयोः प्रापितवती । तयोर्देव्योः प्रसादादेव वयं नवेन व्रीह्यादिना सहैव पुराणं व्रीह्यादिकं दयमाना रक्षन्तः कुसूलादिषु स्थापयन्तः स्याम तिष्ठेम । तथा पुराणेन धान्येन सहैव नवं धान्यं दयमानाः स्याम । ऊर्जाहुती एवनामिके देव्यौ तां

नवपुराणधान्यजातिमुपर्युपचीयमानबहुंविधनवपुराणधान्यपूर्णा मूर्जमन्न-
समृद्धिमूर्जयमाने सर्वस्य लोकस्य संपादयन्त्यावस्मभ्यमप्यधातां
संपादयेताम् ।

अथ षष्ठं प्रेषमाह -

दे॒वा दै॒व्या॒होता॒रा ने॒ष्टा॒रा पो॒ता॒रा ह॒ताघ॑श ॐसा॒वाभ॒रद्व॑सू
वसु॒वनै वसु॑धेयस्य वी॒तां य॒ज, इति॑ ।

दैव्याहोतृशब्दवाचौ षष्ठानूयाजदेवस्य द्वौ देहौ । तद्देहधारिणौ देवौ
नेष्टारा यज्ञस्य नेतारौ पोतारा शोधयितारौ हताघशंसौ हता अघशंसाः
पापबुद्धयो याभ्यां तादृशावाभरद्वसू आह्वियमाणधनौ तौ
वीतामित्यन्वयः ।

अथ सप्तमं प्रेषमाह -

दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीरि॒डा सर॑स्वती॒ भार॑ती॒ द्यां
भा॒र॒त्यादि॒त्यैर॑स्पृक्ष॒त्सर॑स्वती॒म ॐ रु॒द्रैर्य॑ज्ञमा॒वीदि॒हैवे॒डया॑
वसु॑मत्या स॒धमा॑द॒ मदे॑म वसु॒वनै वसु॑धेयस्य वि॒यन्तु॑ य॒ज,
इति॑ ।

इडादिनामयुक्तस्तिस्त्रो देव्यः सप्तमानूयाजदेवतास्तासां मध्य
एकैकस्या मूर्तित्रययुक्तत्वात्पुनरपि तिस्रो देवीरित्युच्यन्ते । तासां मध्ये
या भारती सेयमादित्यैः सह द्यां द्युलोकमस्पृक्षत्स्पृशतु हविषा
देवांस्तर्पयितुं तत्र गच्छतु । सरस्वती तु देवी रुद्रैः सहेमं यज्ञमावीदवतु
रक्षत्वत्रैव स्थित्वा यज्ञं निर्वर्तयतु । अथ वसुमत्या धनयुक्तयेडया देव्या
सधमादं सहैकस्थाने हर्षो यथा भवति तथा मदेम तृप्ता भूयास्म । इहैव
यज्ञफलेनास्मान्योजयत्वित्यर्थः ।

अथाष्टमाह -

दे॒वो नरा॒श ॐस॑स्त्रिशी॒र्षा ष॑ड॒क्षः श॒तमि॒दैन ॐशि॒तिपू॑ष्ठा
आ॒द॒धति॑ स॒हस्र॑मीं प्र॒व॒हन्ति॑ मि॒त्राव॒रुणे॑दस्य हो॒त्रम॒र्ह॒तो
बृ॒हस्प॑तिः स्तो॒त्रम॒श्विना॑ऽऽध्व॒र्यवं वसु॑वनै वसु॒धेय॑स्य वे॒तु
य॒ज, इति॑ ।

नराशंसारख्योऽष्टमानूयाजदेः यः सोऽयं त्रिभिः शिरोभिः

षड्भिरक्षिभिश्च युक्तः, एनं नराशंसं शतमिच्छतसंख्याका एव शितिपृष्ठाः
 श्वेतपृष्ठा गावो यज्ञे दक्षिणा योग्या आदधत्याभिमुख्येन धारयन्ति ।
 सहस्रमीं सहस्रमेव सहस्रसंख्याका एव शितिपृष्ठा प्रवहन्ति
 यज्ञात्मकमेनं नराशंसं फलसाधनसमर्थं कुर्वन्ति ।
 मित्रावरुणेन्मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रं होमव्यापारं कर्तुमर्हतो न
 त्वन्यः कश्चित् । बृहस्पतिरेव स्तोत्रमर्हति । अश्विनावेवाऽऽ
 ध्वर्यवमर्हतः ।

अथ नवममाह -

दे॒वो व॒न॒स्प॒तिर्व॒र्षप्रा॒वा घृ॒तनि॒र्णि॒ग्घा॒मग्र॒णास्पृ॑क्ष॒दान्तरि॑क्षं
 म॒ध्ये॒नाऽऽप्राः॑ पृ॒थि॒वीमु॒परे॒णादृ॑हीद्व॒सुव॒नै वसु॑धेयस्य वेतु
 यज, इति ।

वनस्पत्याख्यो नवमानूयाजदेवो योऽस्ति सोऽयं वर्षप्रावा यजद्वारेण
 वर्षस्य पूरयिता । घृतनिर्णिग्घृतस्य शोधयिता । द्यां
 द्युलोकमग्रेणास्पृक्षद्यूपरूपस्य स्वस्याग्रभागेण स्पृशतु । मध्येन
 भागेनान्तरिक्षमाप्राः पूरयतु । पृथिवीमुपरेण तक्षणरहितेन
 मूलप्रदेशेनादृहीदृढी करोतु ।

अथ दशममाह -

दे॒वं ब॒र्हिर्वा॒रि॒तीनां॑ नि॒धे धा॒सि प्र॒च्यु॒तीना॑मप्र॒च्युतं॑
 नि॒काम॒धरणं॑ पु॒रु॒स्पा॒र्हं यश॑स्वदे॒ना ब॒र्हिषा॑ऽन्या ब॒ही
 ष्य॒भिष्या॑म वसुव॒नै वसु॑धेयस्य वेतु यज, इति ।

बर्हिराख्यं यदशमानूयाजदेवतारूपं तदेवं द्योतमानं सद्धारितीनां
 वारां जलानामितयो गतयो वारितयस्तासां निधे निधानाय संपादानाय
 धासि स्वकीयं मनो धारयति । कीदृशं बर्हिः, प्रच्युतीनामप्रच्युतं
 विनाशवतां वस्तूनामविनाशकारणम् । निकामधरणं स्वेच्छया
 सर्ववस्तूनां धारणसमर्थम् । पुरुषस्पाहं बहुभिः स्पृहणीयम् ।
 यशस्वद्यशस्करम् । एना बर्हिषाऽनेन बर्हिरभिमानिदेवेनान्या
 बर्हीषीतरयजमानसंबन्धीनि यज्ञनिष्ठानि बर्हीष्यभिष्यामाभिभवितुं वयं
 समर्थाः स्याम ।

अथैकादशमाह -

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॒ष्ट॒कृ॒त्सु॒द्रवि॑णा म॒न्द्रः क॒विः

सत्यमन्माऽऽयजी होताः होतुर्होतुरायजीयानग्ने
यान्देवानयाडया अपिप्रेर्ये ते होत्रे अमत्सत ता असनुषी *
होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेम * स्विष्टकृद्भाग्ने
होताऽभूर्वसुवनै वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यज (१), इति ।

यजैकं च ।

देवं बर्हिर्देवीद्वारिं देवी उषासानक्ता देवी जोष्ट्री देवी ऊर्जाहुती
देवा देव्या होतारा देवीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीर्देवो नराश * सौ देवो
वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारितीनां देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणं वीहि यज ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

यस्तु स्विष्टकृन्नामकोऽग्निर्देवः सोऽयं सुद्रविण सुद्रविणः
शोभनधनो मन्द्रो हर्षणशीलः कविर्विद्वान् सत्यमन्मा सत्यमनन आजयी
शास्त्रीयया मर्यादया यष्टा होता देवानामाहाता होतुर्होतुरायजीयाल्लोके
यो यो होताऽस्ति तस्मात्सर्वस्मादतिशयेन शास्त्रीयमर्यादामनुल्लङ्घय
यष्टा । हेऽग्ने ईदृशस्त्वं यान्देवानयाडिष्टवानसि यांश्च देवानपिप्रेः
प्रीणितवानसि ये च देवास्तं तव होत्रे होतृकृत्येऽमत्सतामाद्यन्हृष्टवन्तो
दिवि स्थितेषु तेषु देवेषु असनुषीं हवींषि दत्तवतीं देवंगमां देवानेव
गच्छन्तीं तां होत्रां होतृक्रियामिममस्मदीयं यज्ञं प्रत्येरयाऽऽभिमुख्येन
प्रापयास्मदीये यज्ञे सर्वदेव तुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेदि (रि)
त्यर्थः । हेऽग्ने त्वं स्विष्टकृद्धोता चाभूः । यदस्मादिष्टं तच्छोभनं त्वया
कृतं तादृशो होमस्य कर्ताऽभूः । अतो नमोवाके यजमाननमस्कारोक्तौ
सत्यां वसुवने धनस्य संभजनाय च वसुधेयस्य
व्रीह्यग्नावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय । हे मनुष्यहोतस्तदर्थं त्वं
यज याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डे

षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे मैत्रावरुणप्रेषा अनूयाजविषया उक्ताः । चतुर्दशे होतुर्याज्या
अनूयाजविषया उच्यन्ते । ता एता एकादशा याज्या आह --

दे॒वं ब॒र्हिः । व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वीद्वारिः॑ ।
 व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य वियन्तु । दे॒वी उ॒षा॒सान॒क्ता । व॒सु॒वनै॑
 व॒सु॒धेय॑स्य वीताम् । दे॒वी जो॒ष्टी । व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य
 वाताम् । दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती । व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य वीताम् ।
 (१) । दे॒वा दै॒व्या हो॒तारा॑ । व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य
 वीताम् । दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीः । व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य
 वियन्तु । दे॒वो नरा॒श * संः । व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु ।
 दे॒वो वन॒स्पतिः॑ । व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वं
 ब॒र्हिर्वारि॑तीनाम् । व॒सु॒वनै॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु (२) । दे॒वो
 अ॒ग्निः स्वि॒ष्टकृ॑त् । सु॒द्रवि॑णा म॒न्द्रः क॒विः ।
 स॒त्यम॑न्माऽऽय॒जी होता॑ । होतु॒र्होतुरा॑य॒जीयान् । अग्ने॑
 वा॒न्दे॒वानया॑ट् । या *अ॒पिप्रेः॑ । ये॒ ते हो॒त्रे अम॑त्सत ।
 ता * सं॒स॒नुषी॑ * हो॒त्रां दे॒वग॑माम् । दि॒वि दे॒वेषु॑
 य॒ज्ञमे॑रये॒मम् । स्वि॒ष्टकृ॑द्वाग्ने॒ होताऽ॒भूः । व॒सु॒वनै॑
 व॒सु॒धेय॑स्य नमोवा॒के वी॒हिं (३), इति॑ ।

वी॒तां वे॒त्वभू॑रकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

पूर्वानुवाकोक्तप्रेषवाक्यवदेतानि याज्यावाक्यानि सर्वाण्यपि
 व्याख्येयानि । प्रैषरूपत्वाभावाद्यजेति पदं न प्रयुज्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशोऽनूयाजानां याज्या अभिहिताः । पञ्चदशे सूक्तवाकविषयो
 मैत्रावरुणप्रेषोऽभिधीयते । कल्पः—“यदा जानाति सूक्तवाकाय सूक्ता
 प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रेष्यति” “अग्निमद्य” इति । पाठस्तु -

अ॒ग्निम॒द्य हो॒तार॑मवृणीता॒यं यज॑मानः पच॒न्प॒क्तीः
 पच॒न्पुरो॑डाशं ब॒ध्नन्नि॒न्द्राग्नि॑भ्यां छाग ५ सू॒प॒स्था अ॒द्य दे॒वो
 वन॒स्पति॑रभवदिन्द्राग्निभ्यां छागे॒नाघ॑स्तां तं मे॒दस्तः॑ प्रति
 पच॒ताऽप्र॑भीष्टामवीवृधेतां पुरो॒डाशे॑न त्वाम॒द्यर्ष आ॑र्षेय॒र्षीणां
 नपा॑दवृणीता॒यं यज॑मानो बहु॒भ्य आ॑संगतेभ्य ए॒ष मे॑ दे॒वेषु
 वसु॑ वार्यायक्ष्यत इति॒ ता या दे॒वा दे॒व॒दाना॑न्यदु॒स्तान्य॑स्मा
 आ च॒ शास्वा॑ऽऽच॒ गुर॑स्वे॒षितश्च॑ हो॒तर॑सि भद्र॒वाच्या॑य
 प्रेषि॑तो॒ मानु॑षः सू॒क्तवा॒काय॑ सू॒क्ता ब्रू॑हि (१), इति ।

अ॒ग्निम॒द्यैक॑म् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अ॒ञ्जन्ति॑ हो॒ता यक्ष॑त्समि॒द्धो अ॒द्याग्नि॑रजे॒द्व्याऽऽवृ॑त्रहणा गी॒र्भिस्त्व ५
 ह्याभ॑रत॒मुपो॑हयद्दे॒वं ब॒र्हिः सु॒दे॒वं दे॒वं ब॒र्हिर्ग॑ग्निम॒द्य पञ्च॑दश ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अद्यस्मिन्नहन्ययं यजमानोऽग्निमेव होतारं होमनिष्पादकमवृणीत । किं कुर्वन्, पक्तीः पक्तव्यानि हवींषि पचन् । तथा पुरोडाशं विशेषेण पचन् । तथेन्द्राग्निभ्यां छागं यूपे बध्नन् । अद्यास्मिन्नहनि यूपरूपो वनस्पतिर्देव इन्द्राग्निभ्यां छागेन निमित्तेन तद्वधाय सूपस्था सुस्थिरा हि (?) स्थितिरभवत् । तं पशुं मेदस्तो वपाया आरभ्य ताविन्द्राग्नी अघस्तामभक्षताम् । पचता पक्वानि सर्वाणि हवींषि प्रत्यग्रभीष्टामिन्द्राग्नी प्रतिगृहीतवन्तौ । किञ्च ताविन्द्राग्नी पुरोडाशेनाऽऽत्मानमवीवृधेतामवर्धयताम् । अथास्मिन्कर्मणि हे ऋषेऽतीन्द्रियदर्शिन्होतस्त्वामयं यजमानोऽवृणीत वृतवान् । आर्षेय हे ऋषिकुलोद्भव, ऋषीणां नपाद्धे ऋषिनप्तगोत्रप्रवर्तकमृषिं प्रति चतुर्थ इत्यर्थः । एतदुभयमृषिविशेषणम् । किमर्थं वृतवानिति तदुच्यते— आसंगतेभ्यो बहुभ्य आगत्यास्मिन्कर्मणि संबद्धानां बहूनां देवानामर्चनाभिप्रायेण वृतवानिति सोऽभिप्राय उच्यते । एष होता मे वसु वारि पशुरूपं वसु पृषदाज्यरूपं वारि च देवेष्वायक्ष्यते समन्ताद्यागं करिष्यतीति । ता या देवदानानि यानि तानि देवेभ्यो देयानि हवींषि

देवा अदुर्कृत्वजो दत्तवन्तः, तानि सर्वाणि हविष्फलान्यस्मै यजमानायाऽऽ च

एतदग्रे वैदिकपाठे प्रसिद्धमधिकं किञ्चित्तद्यथा—“ अञ्जत्यग्निर्होता नो गीर्भिर्विप्र उपोहयद्विदथवाजिनां सप्तत्रिंशत् । अञ्जन्त्युपावसृजन्नान्याकरदेवं देवो वनस्पतिरष्टत्रिंशत् । अञ्जन्ति ते सुक्रतवो जुषस्वाऽऽभरतं देवो वनस्पतिः पञ्चचत्वारि * शत्” इति ।

शास्त्वानायासेन सिध्यन्त्वित्येवामाशिषं च कुरु । आगुरस्व च तत्सिद्ध्यर्थमुमं च कुरु । हे होतरिषितो मयाऽभिलषितः प्रेषितश्चासि । भद्रवाच्याय कल्याणवचनाय प्रेषितो मानुषो होता त्वं सूक्तस्य वाको वचनं यस्य सोऽयं देवः सूक्तवाकस्तस्मै सूक्तवाकाय देवाय सूक्ता ब्रूहि “इदं द्यावापृथिवी” इत्यनुवाकोक्तानि शोभनानि वचनानि कथय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

कथितं पाशुकं हौत्रं षष्ठे पूर्वप्रपाठके ।

प्रपाठके सप्तमेऽस्मिन्नच्छिद्रं काण्डमुच्यते ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तेन मन्त्रैश्च यज्ञच्छिद्रं प्रपूर्यते ।

तत्सर्वमुक्तमत्रेति काण्डमच्छिद्रमीरितम् ॥ ३ ॥

तत्राऽऽद्येनानुवाकत्रयेण प्रायश्चित्तमुच्यते । उपरितैरेकादश-
भिरनुवाकैस्तत्र तत्रापेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमानुवाके
दर्शपौर्णमासविषयाणि कानिचिदुच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“तुभ्यं ता

अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्य जुहुयात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य
प्रयाति यत्र वसेत्तदेतामिष्टि ॐ स ॐ स्थापयेत्” इति । तमेनं होमं विधत्ते-
हरिः ॐ ।

सर्वान्वा एषोऽग्नौ कामान्प्रवेशयति । योऽग्नीन्वाधाय
व्रतमुपैति । स यदनिष्टा प्रयायात् । अकामप्रीता एनं
कामा नानुप्रायायुः । अतेजा अवीर्यः स्यात् । स
जुहुयात् । तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम । विश्वाः सुक्षितयः
पृथक् । अग्ने कामाय येमिर् इति ।
कामानेवास्मिन्दधाति (१) । कामप्रीता एनं कामा
अनुप्रयान्ति । तेजस्वी वीर्यावान्भवति, इति ।

दर्शपूर्णमासाभ्यां यियक्षुः पर्वणि प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वमाहवनीयं
प्रणीय देवा गातुविद इति मन्त्रं जपित्वा ममाग्न
इत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नीनामुपसमिन्धनं करोति ।
तदिदमग्नीनामन्वाधानमध्वर्युणा क्रियते । यजमानस्तु
दक्षिणेनाऽऽहवनीयमवस्थाय व्रतमुपैष्यन्समुद्रं मनसा ध्यायत्यथ
जपति-“अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि” इति । तदिदं व्रतोपायनं यः
पुमानेवमग्नीन्वाधाय व्रतं कर्मानुष्ठानलक्षणं करोत्येष पुमान्सर्वानपि
स्वकीयान्कामानभिलषितार्थानग्नौ प्रवेशयति । अग्निरेव मम
सर्वेषामर्थानां साधक इत्येवं निश्चित्य प्रवर्तते । अत एवाग्निविषयो मन्त्र
एव माम्नायते-“त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम” इति । एवं सति
सोऽन्वाहिताग्निर्यदीष्टिमकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्तदानीमेनं कामा अपेक्षिता
अर्था न प्राप्नुयुः । कीदृशाः कामा अकामप्रीताः कामेन प्रीताः कामप्रीता
न कामप्रीता अकामप्रीताः । पूर्वमग्नौ प्रवेशकाले यजमानसंबन्धिना
कामेन सर्वेऽपि काम्याः पदार्थाः प्रीता इदानीं तस्यानादरेण सा
प्रीतिर्व्यपगता । तस्मात्कामाप्रीताः काम्यपदार्था एनं यजमान
परित्यजन्ति । ततश्चायं तेजोवीर्यादिकामरहितः स्यात् । तस्मात्सोऽ
न्वाहिताग्निर्देवाननिष्टा प्रयास्यन्नुक्तदोषवान्स्यात्तस्य परिहात्र्य ‘तुभ्यं ताः’
इति मन्त्रेण जुहुयात् । प्रयास्यतो वास्तोष्पतीयहोमोऽ
प्यन्यत्राऽऽप्नातः-“यदहुत्वा वास्तोष्पतीयं प्रयायात् । रुद्र एनं
भूत्वाऽग्निनूत्थाय हन्याद्वास्तोष्पतीयं जुहोति” इति । सोऽ
यमाहिताग्निमात्रसाधारणः । अयं त्वन्वाहिताग्निविषय इति विशेषः ।
मन्त्रार्थस्त्वतिशयेनाङ्गसौष्ठवयुक्तोऽङ्गिरस्तमस्तादृश हेऽग्ने कामाय

सर्वकामप्रदत्वेन कामरूपाय तुभ्यमग्नेये ता लोकवेदप्रसिद्धा विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः कामभोगहेतवः सुभूमयः पृथक्प्रत्येकं येमिरे प्रजापतिना नियमिताः समर्पिताः । अतः कामानां त्वदधीनत्वान्धं कामान्प्रयच्छेत्यर्थः । अनेन होमेन तुष्टः सोऽग्निरस्मिन्यजमाने कामितानर्थान्संपादयत्येव । ते च कामिता अर्था अन्वाधानकालवत्कामप्रीताः सन्त एनं यजमानमनुप्रत्यन्ति । ततोऽयं तेजोवीर्यादिकामयुक्तो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यद्यन्वाहितानेराहवनीयोऽनुगच्छेत्-अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदित्यन्यं प्रणीय भूरित्युपस्थाय” इति । तदिदं विधत्ते-

संततिर्वा एषा यज्ञस्य । योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति । स यदुद्धारयति । विच्छित्तिरे वास्य सा । तं प्राञ्चमुद्धृत्य । मनसोपतिष्ठेत् । मनो वै प्रजापतिः । प्राजापत्यो यज्ञः (२) । मनसैव यज्ञः संतनोति । भूरित्याह । भूतो वै प्रजापतिः । भूतिमेवोपैति, इति ।

यो यजमानः प्रथममग्नीनन्वाधायानन्तरं व्रतमुपैति तस्य यजमानस्यैषाऽन्वाधानव्रतोपायनानुष्ठितिर्यज्ञस्य संततिर्वै, अविच्छेद एव संपद्यते । एवं सति सोऽन्वाहिताग्निर्यदुद्धारयति विनश्येत्तदानीमस्य यज्ञस्य सा वह्निविनाशरूपा विच्छित्तिरेव संपद्यते । अनुष्ठानसांतत्याभावात् । अतो विच्छेदपरिहाराय तमग्निं प्राञ्चमुद्धृत्य गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणीयेत्यर्थः । प्रणयनादूर्ध्वं मनसा तमग्निमुपतिष्ठेत् भूरिति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । चाक्षुषव्यक्तरूपमूर्त्यभावेनाव्यक्तत्वात् । मन एव प्रजापतेः स्वरूपम् । यज्ञश्च प्रजापतिना सृष्टत्वात्प्राजापत्यः । अतो मनसोपस्थाने सति प्रजापतिरूपेण मनसा प्राजापत्यं यज्ञं विच्छित्तिपरिहारेण संततं करोति । तस्माद्भूरिति मन्त्रं जपेत् । भूतो नित्यसिद्धः प्रजापतिरेव भूशब्दवाच्योऽतस्तन्मन्त्रपाठेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यद्याहिताग्नेरग्निरपक्षायेदाशम्या परासात्परि वाजपतिः कविरग्निरिति त्रिः प्रदक्षिण परिक्रम्य तं संभरेदिदं त एकम्” इति । तदिदं विधत्ते-

वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते । यस्याऽऽ

हिताग्नेरग्निरपक्षायति । यावच्छम्यया प्रविध्येत् । यदि
तावदपक्षायेत् । त * संभरेत् । इदं त एकं पर उत एकम्
(३) । तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै
चारुरेधि । प्रिये देवानां परमे जनित्र इति । ब्रह्मणैवैन *
संभरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

आहिताग्नेर्यस्य यजमानस्यायमग्निरपक्षायति यदा
स्वकीयादायतनादपेत्य बहिः पतत्येष यजमान इन्द्रियेण वीर्येण च
वियुक्तो भवति तदानीं शम्यां हस्ते स्वीकृत्य स्वकीयेन सर्वेणापि बलेन
दूरे परास्येत् । तथा शम्यया यावद्भूप्रदेशः प्रविध्येद्वयाप्नोति तावतः
प्रदेशस्य मध्ये यद्यदोऽपक्षायेतपतितः स्यात्तमङ्गारम् 'इदं ते' इति मन्त्रेण
संभरेदुद्धरेत्पुनरपि स्वकीयायतने स्थापयेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—हेऽग्ने ते
तव बहिः पतितमिदमेकं ज्योतिरुतापि च परः परस्तास्त्वकीय एव स्थाने
स्थितमेकं ज्योतिस्तदुभयमपि तृतीयेन ज्योतिषा परमात्मरूपेण संविशस्व
संयोजयस्व । तनुवै स्वकीयस्य शरीरस्य संवेशनः परमात्मज्योतिषि
संयोजयिता त्वं चारुरेधि प्रक्षालितदोषो भव । किं निमित्तमिति तदुच्यते—
देवानां प्रिये प्रीतिहेतौ । परमे जनित्रे प्रकृष्टे फलजनके यागे निमित्तभूते
सति यागसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । एवं कुर्वन् यजमानो ब्रह्मणैव मन्त्रेणैव
परमात्मनैव वा तमेनमग्निं संभरति पुनः समीचीनं करोति । सैव
तथाविधसंभरणक्रियैव ततः प्रायश्चित्तिस्तस्माद्बहिष्पतनदोषादपगमः
(महेतुः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यदि परस्तरामपक्षायेत् । अनु प्रयायावस्येत् ।
तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ” इति । तदिदं विधत्ते—

यदि परस्तरामपक्षायेत् । अनु प्रयायावस्येत् । सो एव
ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

यदि शम्यापतनदेशात्परस्तरामतिशयेन दूरदेशेऽ
पक्षायेदङ्गारोऽपगम्य पतेत्तदानीं स्वयमपि तदङ्गारमनु तत्रैव देशे प्रयाय
यात्वाऽवस्येद्देवयजनमध्यस्येत् । तत्र पाथिकृतीमिष्टिं कृत्वा श्वाभूते
गृहेषु प्रत्यवस्यति । सो एव यथोक्तानुष्ठानिगम
प्रायश्चित्तिस्तस्माद्दोषादपगमहेतुः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धन्यवस्तत्स्थाने

वायव्यां यावागूं निर्वपेदथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपक्सेत्' इति । तदिदं विधत्ते -

ओषधीर्वा एतस्य पशून्ययः प्रविशति । यस्य हविषे
वत्सा अपाकृता धर्यन्ति (४) । तान्यदुह्यात् ।
यातयांमा हविषा यजेत । यन्न दुह्यात् ।
यज्ञपरुरन्तरियात् । वायव्यां यवागूं निर्वपेत् । वायुर्वै
पर्यसः प्रदापयिता । स एवास्मै पयः प्रदापयति । पयो
वा ओषधयः । पयः पर्यः । पर्यसैवास्मै पथोऽयोर्वरुन्धे
(५) । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः, इति ।

यस्य यजमानस्य हविषे हविरर्थमपाकृता वत्सा गोभिः संयुज्य
धर्यन्ति स्तनं पिबन्त्येतस्य यजमानस्य हवीरूपं पय ओषधीः पशूंश्च
प्रविशति । तत्र वत्सैः पीतत्वात्पशुप्रवेशः स्पष्टः । ओषधीदेवताप्रवेशस्तु
शास्त्रसिद्धः । अत्रेदं चिन्त्यते-तान्पीतपयसो वत्सान्पुनरपि सायंकाले
गोसमीप उपावसृज्य ता गा दुह्यान् वेति । यदि दुह्यात्तदानीं हविर्यातयामं
वत्सैः पूर्वं पीतत्वेन गतसारं भवति । तादृशेन हविषा यजेत । यदि न
दुह्यात्तदानीं यज्ञपरुरन्तरियात्सांनाय्याभावेन यज्ञावयवो विच्छिद्येत ।
अतस्तद्दोषपरिहाराय वायुदेवताकां यवागूं निर्वपेत् । “वायवः
स्थोपायवः स्थ” इतिमन्त्रानुसारेणापाकृतानां वत्सानां
वाय्वधीनत्वाद्वत्सद्वारेण वायुरेव पर्यसः प्रदापयिता ततोऽस्मै यजमानाय
स एव वायुः पयः प्रदापयति । किंच यवागूनिष्पादिका ओषधयः पय
एव क्षीरस्य गोभक्षिततृणजन्यत्वात् । पयस्तु स्वयमेव पयो न तु
तत्रोपचारोऽस्ति । तथा सति यवागूहेत्वोषधिरूपेण पर्यसैवास्मै
यजमानाय क्षीररूपं पयः संपादयति । अथ यवागूनिर्वापादूर्ध्वमुत्तरस्मै
हविषे परेद्युर्नुष्ठेयस्य सांनाय्यस्य सिद्धये पुनरपि
वत्सानपाकुर्यात्पृथक्कुर्यात् । सैव यवागूरेव ततः
प्रायश्चित्तिस्तस्माद्दोषादपगमहेतुः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमाच्छतीन्द्राय
व्रीहीन्निरुप्योपवसेद्यत्प्राप्तः स्यात्तच्छृतं कुर्यादथेतरे ऐन्द्रः पुरोडाशः
स्यात्तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेदेतदेव प्रातर्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तं
सायंदोहेनास्य समवदाय प्रचरेत्” इति । तदेतद्विधत्ते-

अ॒न्य॒त॒रा॒न्वा ए॒ष दे॒वा॒न्भा॒ग॒धे॒यै॒न व्य॑र्धयति । ये
यज॑मानस्य सा॒यं गृ॒हमा॒गच्छ॑न्ति । यस्य॑ सा॒यं दु॒ग्धं
ह॒विरा॒र्तिमा॑र्छति । इन्द्रा॑य व्री॒हीन्नि॒रुव्यो॑प॒वसे॑त् । प॒यो
वा ओष॑धयः । प॒य ए॒वाऽऽर॑भ्य गृही॒त्वोप॑वसति ।
यत्प्रा॒तः स्या॑त् । तच्छृ॒तं कुर्या॑त् (६) । अथे॒तर ऐ॒न्द्र
पु॒रोडा॑शः स्यात् । इन्द्रि॒ये ए॒वास्मै॑ स॒मीचीं॑ दधाति । प॒यो
वा ओष॑धयः । प॒यः प॒यः । प॒यसै॒वास्मै॑ प॒योऽव॑रुन्धे ।
अथो॒त्तर॑स्मै ह॒विषे॑ व॒त्सान॒पाकुर्या॑त् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः, इति ।

द्विविधा देवाः । केचन यजमानस्य गृहे सायमागच्छन्ति । अपरे
पुनः प्रातरागच्छन्ति । तत्र सायं दुग्धस्य विनाशे
कांश्चिद्देवान्सायमागच्छतो भागेन विरहितान्करोति ।
ततस्तत्परिहारायेन्द्रार्थं व्रीहीणां निर्वापमात्रं कृत्वा तस्मिन्दिने
पुरोडाशमनिष्पाद्य वह्निसमीपे निवसेत् । तथा सत्योषधीनां पयोहेतुत्वेन
पयोरूपत्वादोषधीरूपं पय एवोपक्रम्य देवताश्च स्वाधीनत्वेन गृहीत्वा
समीपे निवसति । ततो यत्प्रातर्दुग्धं स्यात्तच्छृतं पक्वं कुर्यात् । तथा सति
सांनाय्यरूपयोर्दधिक्षीरयोर्मध्ये क्षीरं मुख्यमेव संपद्यते । अथानन्तरमितरो
हविष्पदार्थः पूर्वद्युर्निरुसैव्रीहिभिरेन्द्रः पुरोडाश एव भवेत् । तेन क्षीरेण
पुरोडाशेन चास्मै यजमानायेन्द्रिये हविर्द्रव्यसाध्ये द्वे फलोत्पादनसामर्थ्ये
समीची अनुकूले संपादयति । पयो वेत्यादि पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यस्योभौ, दोहावार्तिमार्छेयाता-
मोग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदेन्द्रं पञ्चशरावमोदनमग्निं पुरोडाशेन यजेतैन्द्रं
पञ्चशरावेण” इति । तदेतद्विधत्ते -

उ॒भया॒न्वा ए॒ष दे॒वा॒न्भा॒ग॒धे॒यै॒न व्य॑र्धयति । ये यज॑मानस्य
सा॒यं च॑ प्रा॒तश्च॑ गृ॒हमा॒गच्छ॑न्ति यस्यो॒भयं ह॒विरा॒र्तिमा॑र्छति
(७) ऐ॒न्द्रं पञ्च॑शरावमो॒दनं निर्व॑पेत् । अ॒ग्निं दे॒वता॑नां
प्रथ॑मं यजेत् । अ॒ग्निमु॒खा ए॒व दे॒वताः॑ प्रीणाति । अ॒ग्नि
वा अ॒न्व॒न्या दे॒वताः॑ । इन्द्र॑म॒न्व॒न्याः । ता ए॒वोभ॑यीः
प्रीणाति । प॒यो वा ओष॑धयः । प॒यः प॒यः । प॒यसै॒वास्मै॑

पयोऽव्रुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् (८) ।

सैव ततः प्रार्यश्चित्तिः, इति ।

दधिपयसोरुभयोप्यार्तो सायं प्रातश्चाऽऽगतानुभयविधानमपि देवान्भागहीनान्करोति । अतस्तत्परिहारायेन्द्रदेवताकं शरावपञ्चकपरिमितव्रीहिं निष्पाद्यौदनं निर्वपेत् । तस्मादैन्द्रादोदनात्पूर्वं देवतानां मध्ये मुख्यमग्निमष्टाकपालेन पुरोडाशेन यजेत्तेनाग्निप्रमुख्या देवताः सर्वा एव प्रीणयति । काश्चिदेवता अग्निमेवानुवर्तन्ते । अन्यास्त्विन्द्रमेव । हविर्द्वयेन द्विविधा अपि तास्तान्प्रीणयति । पयो वेत्यादि पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यस्य व्रत्येऽहन्यत्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत । जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदशुल्बं संहननं स्तृणीयाद्यदा त्रिरात्रीणां स्यादथेनामुपह्वयेतामूहमस्मि” इति । तदिदं विधत्ते—

अ॒र्धो वा ए॒तस्य॑ य॒ज्ञस्य॑ मी॒यते । यस्य॑ व्रत्येऽ॒हन्य॑त्य॒नाल॑म्भुका भव॑ति । ताम॑प॒रुध्य॑ यजेत । सर्वे॑णै॒व य॒ज्ञेन॑ यजते । तामि॒ष्ट्वोप॑ह्वयेत । अ॒मूह॑मस्मि । सा त्वम् । द्यौर॒हम् । पृ॒थि॒वी त्वम् । सा॒मा॒हम् । ऋ॒क्त॒वम् । तावे॒हि संभ॑वाव । सह॒ रेतो॑ दधा॒वहै । पु॒५से॑ पु॒त्राय॑ वे॒त्तवै॑ । रा॒य॒स्पोषा॑य सु॒प्रजा॑स्त्वाय॑ सु॒वीर्या॑येति । अ॒र्ध ए॒वैना॑मुप॑ह्वयेत । सैव ततः प्रार्यश्चित्तिः (९), इति ।

दधा॒ति य॒ज्ञ उ॑त॒ एकं॑ ध॒यन्ति॑ रुन्धे कुर्या॑दा॒र्छत्य॑पाकुर्या॑त्पृ॒थि॒वी त्वम॑ष्टी च ।

सर्वा॑न्विवै यदि परस्त॒राम॑न्यत॒रानु॑भयान॒र्धो वै ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

व्रत्येऽहन्यागानुष्ठानदिने यस्य यजमानस्य पत्यनालम्भुका स्पष्टमयोग्या रजस्वला भवति, एतदीयस्य यज्ञस्यार्धं एको भागो मीयते विनश्यति । दंपती हि कर्मणः कर्तारौ तत्र स्त्रियाः कर्मायोग्यत्वादर्थहानिः । तदानीं हानिपरिहाराय तां स्त्रियमपरुध्य बहिर्निःसार्य जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदशुल्बं संहननं स्तीर्त्वा यजेत । एवं कुर्वन्सर्वेणैव यज्ञेन यजते । अथेष्टया अनन्तरं यदा रजस्वलाया रात्रित्रयमतीतं भवति तदा तां भोगार्थं ‘अमूहमस्मि’ इत्यनेन

मन्त्रेणोपह्वयेत । मन्त्रस्यायमर्थः- सामशब्दे योऽयं ममेत्युत्तरभागो यश्च
सेति पूर्वभागस्तयोर्मध्ये हे जायेऽहमुत्तरभागोऽस्मि त्वं पूर्वभागः ।
द्यावापृथिव्योर्मध्ये द्यौरहमस्मि । पृथिवीत्वमसि । ऋक्सामयोर्मध्ये
सामाहमस्मि । ऋगूपा त्वमसि । तत्र यथा सामऋक्संज्ञावयवावेकी
भवतः, यथा च द्यावापृथिव्या ऋक्सामे च तद्वत्तावेवाऽऽवामुभौ
संभावव । अतस्त्वमेह्युभौ सह रेतो धारयाव । किमर्थं पुंसे पुत्राय वेत्तवै
पुंस्त्वसामर्थ्योपेतं पुत्रं लब्धुं तथा धनपुष्ट्यादिसिद्ध्यर्थं च । एवं
कुर्वन्त्यजमानो यज्ञस्य यो लुप्तोऽर्थस्तस्मिन्नवार्थं एनां पत्नीमुपह्वयते ।
सैव तथा विधानुष्ठितिरेव ततः प्रायश्चित्ती रजस्वलादोषादपगमहेतुः ।

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

आर्तौ पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंक्षये ।

एकनाशेऽपि वाऽऽद्येऽस्तु हविर्वदुभयोक्तितः ॥

हविरार्त्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ।

उभयोक्तयविवक्षायामेकनाशेऽप्यसौ भवेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य श्रूयते-“यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैन्द्रं
पञ्चशरावमोदनं निर्वपत्” इति । साऽहंयामो दोहद्वयं
निमित्तीकृत्यानुष्ठेयो न त्वेकदोहक्षये । कुतः । उभयशब्दस्य श्रुतत्वात् ।
आर्तिशब्दस्य विशेषणत्वेन श्रूयमाणो हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थस्तथा
हविःशब्दविशेषणस्योभयशब्दस्यापि विवक्षितार्थत्वादुभयहविरार्तिरेव
निमित्तमिति चेत् । मैवम् । आर्तिमात्रोपन्यासे साकाङ्क्षितत्वान्निमित्तं न
पर्यवस्यतीति हविःशब्दार्थो विवक्षितव्यः । तावतैव निमित्तस्य
पर्यसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः । हविरार्तिमात्रस्य निमित्तत्वे
सति सायंदोहप्रातर्दोहात्यौरुभयोर्निमित्तत्वं सिद्धमेवात्रोभयशब्देनानूद्यते ।
तस्मादेकनाशे द्वयनाशेऽप्यसावोदनो निर्वपणीयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा ।

दोहद्वयार्तितो दर्शे द्रव्यं स्यादीप्सिप्सितत्वतः ॥

प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ।

शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥

योऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः, नासौ कर्मान्तररूपः, किंतु
पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्येऽपचरिते सति
तत्प्रतिनिधिद्रव्य-

त्वेनायं विधीयते । कुतः । दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षित्वात् । इति चेत् ।
मैवम् । “ऐन्द्रं पञ्चशरावम्” इति द्रव्यदेवतयोः प्रतीतौ
कर्मान्तरविधेर्वारयितुमशक्यत्वात् । यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं
विधीयते, तदा कर्मणः प्राप्तत्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत ।
तस्मादद्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

दर्शं प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्तितः ।

दर्शयागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नायतया विधिः ॥

पूर्वं द्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य संभवात् ।

अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादार्तिवैगुण्यहानये ॥

पञ्चशरावद्रव्यमिन्द्रदेवताकं यत्कर्मान्तरं कथितं तदेतद्दर्शयागस्य
प्रतिनिधित्वेन विधीयते । कुतः । उभयहविरार्त्या दर्शयागस्य
निवृत्तत्वात् । इति चेत् । मैवम् । पूर्वयोर्दधिपयसोर्नाशेऽपि पयोन्तरेण
दध्यन्तरेण च दर्शेऽनुष्ठीयमाने हविरार्तिकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं
पञ्चशरावयागो दर्शयागस्याङ्गं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे दर्शपूर्णमासेष्टिविषयाणि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि ।
द्वितीयेऽग्निहोत्रसांनाय्यसाधारणानि प्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते । यदुक्तं
सूत्रकारेण-“ यस्याग्निहोत्रं सांनाय्यं वा विष्यन्देतोदङ्परेत्य
वल्मीकवपामुद्धृत्य ‘प्रजापते न त्वदेतानि’ इति प्राजापत्ययर्चा
वल्मीकवपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयाद्यदि
सांनाय्यमन्यदा गमयेत्” इति । तदिदं विधत्ते-

यद्विष्यण्णेन जुहुयात् । अप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् ।

यदनायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् । प्राजापत्ययर्चा

वल्मीकवपायामवनयेत् । प्राजापत्यो वै वल्मीकः ।

यज्ञः प्रजापतिः । प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति ।

भूरित्याह । भूतो वै प्रजापतिः (१) । भूर्तिमेवोपैति ।

तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः, इति ।

विष्यण्णं विष्यन्दितं श्रपणादिकाले पात्रादबहिः पतितं तदवशिष्टेन हविषा किं होतव्यं किंवा तद्धविरग्न्यायतनादन्यत्र निनयेदिति चिन्तनीया । अत्र होमपक्षे यजमानः प्रजापशुरहितः स्यात् । अन्यत्र निनयनपक्षे गृहरहितः स्यात् । तदुभयदोषपरिहाराय वल्मीकवपायां ‘प्रजापते न त्वदेतानि’ इत्युक्त्वा तदवनयेत् । वल्मीकस्य प्रजापतिवदबहुप्रायश्चित्तित्वात्प्रजापत्यत्वम् । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तद्रूपः । अतो वल्मीके तदवनयनेन वल्मीकरूपे प्रजापतावेव प्रजापतिरूपं यज्ञं प्रतिष्ठापयति । ततो भूरिति मन्त्रेणोपतिष्ठेत् । सत्तावाचिनो भूधातोरुत्पन्नः शब्दो भूतं नित्यसिद्धं प्रजापतिमाचष्टे । तदुपस्थानेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति । तदेतत्कृत्वा पुनरग्निहोत्रार्थमन्यां गां दुग्ध्वा होतव्यम् । सैव तथाविधक्रियैव ततो दोषादपगमहेतुः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यदि कीटोऽवपद्येत मध्यमेनान्तिमेन वा पलाशपर्णेन ‘महि द्यौः पृथिवी च नः’ इति द्यावापृथिव्ययर्चाऽन्तःपरिधि निनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयाद्यदि सांनाय्यमन्यदा गमयेत्” इति । तदिदं विधत्त-

यत्कीटावपन्नेन जुहुयात् । अप्रजा अपशुर्यजमानः
स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् ।
मध्यमेन पर्णेन द्यावापृथिव्ययर्चाऽन्तःपरिधि निनयेत् ।
द्यावापृथिव्योरेवैतत्प्रतिष्ठापयति (२) । तत्कृत्वा । अन्यां
दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

अग्निहोत्रार्थं यदहविः कीटेनोपहतं तस्य होमपक्षान्यत्रनिनयनपक्षौ पूर्ववदुष्टौ । ततो मध्यमेन पलाशपर्णेन मही द्यौरिति मन्त्रेण परिधेरन्तः प्रदेशे नि नयेत् । ततो द्यावापृथिव्योरेव प्रतिष्ठापितं भवति । तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् । यदि सांनाय्ये कीटपतनं स्यात्तदानीमन्तःपरिधि निनीयान्यत्सांनाय्यं संपादयेदिति द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यस्याग्निहोत्रमववर्षेन्मित्रो जनान्कल्पयति प्रजानन् । मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे ।

सत्याय हव्यं घृतवजुहोतेति तत्कृत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ” इति । तदिदं विधत्ते-

यदववृष्टेन जुहुयात् । अपरूपमस्याऽऽत्मज्जायेत ।
 किलासो वा स्यादर्शसो वा । यत्प्रत्येयात् । यज्ञं
 विच्छिन्द्यात् । स जुहुयात् । मित्रो जनान्कल्पयति
 प्रजानन् (३) । मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः
 कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे । सत्याय हव्यं घृतवजुहोतेति ।
 मित्रेणैवैनत्कल्पयति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा
 पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्रार्यश्चित्तिः, इति ।

अवपतितेन वर्षेण दूषितमववृष्टं तादृशं हविर्यदा भवेत्तदा किं तेन
 होतव्यं किंवा होममकृत्वा प्रत्यागन्तव्यम् । होमपक्षेऽस्य
 यजमानस्याऽऽत्मनि स्वदेहेऽपरूपं निन्दितं रूपं प्रादुर्भवेत् । किं
 तन्निन्दितमिति तदुच्यते । किलासः कुष्टी । अर्शसा रोगेण युक्तोऽर्शसः ।
 उभयोरन्यतरदरूपं शरीरे प्रादुर्भवेत् । दोषद्वयनिवृत्यर्थं मित्रो जनानिति
 मन्त्रेण जुहुयात् । मन्त्रस्यामर्थः-योऽयं मित्रारुवो देवः सोऽयं
 प्रजानंस्तत्तज्जनसामर्थ्यं प्रकर्षेण विद्वान्सञ्जानान्सर्वान्कल्पयति ।
 इष्टसाधनसमर्थन्करोति । स च मित्रः पृथिवीं दाधार । उत द्यामपि
 दाधार । द्यावापृथिव्योर्दाढर्यं कृतवानित्यर्थः । किंच स मित्रः
 कृष्टीर्मनुष्याननिमिषा निमेषरहिता आलस्यरहिता यथा भवन्ति
 तथाऽभिचष्टेऽभितः ख्यापयति बोधयतीत्यर्थः । बोधप्रकार एव स्पष्टी
 क्रियते-हे मनुष्याः सत्यायावितथाय कर्मफलाय घृतवद् घृतपूर्णं हव्यं
 जुहोत जुहुतेति । एवं सति मित्रदेवतामुखेनैवैनदहविःकल्पयत्यववर्षेण
 दो (र्षणदो) षरहितं करोति । तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“यदि पूर्वस्यामाहुत्या * हुतायामुत्तराऽऽहुतिः
 स्कन्देद्यदि वोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाद्यत्र वेत्थ वनस्पते” इत्यादि । तदिदं
 विधत्ते-

यत्पूर्वस्यामाहुत्या * हुतायामुत्तराऽऽहुतिः स्कन्देत् ।
 द्विपाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत । यदुत्तरयाऽभिजुहुयात्
 (४) । चतुष्पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत । यत्र वेत्थ
 वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामयेति

वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय । तूष्णीमेव पुनर्जुहुयात् ।
 वनस्पतिनैव यज्ञस्याऽऽर्ता चानार्ता चाऽऽहुती विदाधार ।
 तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः
 प्रार्थाश्चित्तिः, इति ।

अग्निहोत्रे द्वे आहुती होतव्ये, तत्रैकाहुतेरूर्ध्वं द्वितीयाहुतिद्रव्यस्य
 नाशे सति यजमानसंबन्धिनो द्विपात्पशवो मनुष्या विनश्येयुः ।
 द्रव्यविनाशाभावेऽपि होमकालेऽतिहाय पूर्वामाहुतिं जुहोतीति
 पूर्वाहुतिस्थानमतिलङ्घयान्यत्र होमविधानाद्यदि पूर्वाहुतेरुपर्युत्तराहुतिं
 जुहुयात्तदा चतुष्पात्पशवो विनश्येयुः । तस्माद् द्रव्यनाशे
 पूर्वाहुतिदेशहोमे च दोषपरिहाराय 'यत्र वेत्थ' इत्यादिमन्त्रेण
 समिधमादध्यात् । मन्त्रस्यायमर्थः—हे वनस्पते देवानां गोप्यानि नामानि
 यस्मिन्देशे त्वं वेत्थ तस्मिन्देशेऽस्मदीयानि हव्यानि प्रापय । अनेन
 मन्त्रेण समिधमाधायान्निहोत्रहवण्यामवशिष्टं द्रव्यं मन्त्ररहितमेव
 जुहुयात् । तथा सति यज्ञस्य संबन्धिनी येयमार्ता
 द्वितीयाऽऽहुतिर्याऽप्यनार्ता प्रथमाऽऽहुतिस्तदुभयमपि
 वनस्पतिदेवतामुख्ये (खे) नैव विभज्य धृतवान्भवति । तत्कृत्वेत्यादि
 पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिष्परिध्यङ्गारः स्कन्देत्तं
 स्रुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात् । 'मा तमो मा' इत्यादि । तदेनद्विधत्ते -

यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङङ्गारः स्कन्देत् । अध्वर्यवे च
 यजमानाय चार्कं ५ स्यात् (५) । यदक्षिणा । ब्रह्मणे च
 यजमानाय चार्कं ५ स्यात् । यत्प्रत्यक् । होत्रे च पत्नियै च
 यजमानाय चार्कं ५ स्यात् । यदुदङ् । अग्नीधे च पशुभ्यश्च
 यजमानाय चार्कं ५ स्यात् । यदभिजुहुयात् । रुद्रोऽस्य
 पशून्धातुकः स्यात् । यन्नाभिजुहुयात् । अशान्तः प्रहिंयेत
 (६) । स्रुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात् । मा तमो मा
 यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तमत् । नमस्ते अस्त्वायते । नमो
 रुद्र परायते । नमो यत्र निषीदसि । अमुं मा हिं ५ सीरमुं
 मा हिं ५ सीरिति येन स्कन्देत् । तं प्रहरेत् । सहस्रशृङ्गो

वृषभो जातवेदाः । स्तोमपृष्ठो घृतवान्त्सुप्रतीकः । मा
नो हासीन्मेत्थितो नेत्वा जहाम । गोपोषं नो वीरपोषं च
यच्छेति । ब्रह्मणैवैनं प्रहरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः (७),
इति ।

वै प्रजापतिः स्थापयति प्रजानन्नभिर्जुहुयात्स्याद्विरयेत । जहाम
त्रीणि च । यद्विष्वण्णेन यत्कीटा यद्वृष्टेन यत्पूर्वस्यां यत्पुरा ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अङ्गारस्कन्दनं कालभेदेन द्विविधम् । प्रयाजेभ्यः पूर्वमुत्तरं चेति ।
तत्रोत्तरकालीनस्य स्कन्दनस्य पूर्वानुवाकोक्तं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तत्र हि
यस्याऽऽहिताग्नेरग्नेरपक्षायतीत्यादिना प्रायश्चित्तमुक्तं तद्यद्यपि
सर्वकालसाधारणं तथाऽप्यत्र पुरा प्रयाजेभ्य इति
विशेषाभिधानादेतत्त्वयतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् । अङ्गारादिस्कन्दनं
प्राच्यादिदिग्भेदाच्चतुर्विधम् । तत्र प्राच्यां स्कन्दने सत्यध्वर्युयजमानयोरकं
स्यात् । कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखम् । एवं दक्षिणादिदिक्ष्वपि योज्यम् ।
तस्य स्कन्नाङ्गारस्योपरि होमाहोमपक्षयोरुभयोरपि दोषोऽस्ति । होमपक्षे
पशुहानिः । अहोमपक्षे रुद्ररूपोऽग्निरशान्त उग्रः सन्ग्रहतः स्यात् ।
अतस्तद्दोषपरिहाराय स्तुवस्य मूलेन तमङ्गारं “मा तमो मा”
इत्यादिमन्त्रेणाभिनदध्यात् । मन्त्रस्य चायमर्थः—हेऽग्ने स्कन्नाङ्गार त्वं मा
तमोग्लानि मा प्राप्नुहि यज्ञोऽपि मा तमत्, ग्लानिं मा प्राप्नोति ।
यजमानोऽपि मा तमत् । आयते पुनः स्वस्थानं प्रत्यागच्छते ते तुभ्यं
नमोऽस्तु । हे रुद्र परायते परतो गच्छते तुभ्यं नमोऽस्तु । अथ यत्र स्थाने
गत्वा निषीदसि तस्मै च स्थानाय नमोऽस्तु । पूर्वादिदिक्षु मध्ये येन
दिग्भागेनायमङ्गारः स्कन्देत्तस्मिन्दिग्भागे पूर्वप्रोक्तस्याध्वर्युयजमाना देर्नाम
गृहीत्वा मा हिंसीरित्येवं प्रार्थयेत् । अमुं मा हिंसीरिति द्विरुक्तिः
सर्वसंग्रहार्था । तद्विवरणं त्वापस्तम्बेन प्रपञ्चितम्—“अध्वर्युं मा हिं
सीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि पुरस्ताद्ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं
मा हिंसीरिति यदि दक्षिणतो होतारं मा हिंसीः पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं
मा हिंसीरिति यदि पश्चादाग्नीध्रं मा हिंसीः पशून्मा हिंसीर्यजमानं
मा हिंसीरिति यद्युत्तरतः” इति । अनेन प्रकारेणाङ्गारस्योपरि
स्तुवमूलमाक्रमय्य तत ऊर्ध्वं सहस्रशृङ्ग इति मन्त्रेण तमङ्गारं पुनरप्यग्नौ
प्रहरेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—सहस्रशृङ्गो बहुज्वालो वृषभः कामानां वर्षिता
जातवेदा जातानां वेदिता स्तोमपृष्टः स्तोमैस्त्रिवृदादिभिः साध्यस्तोत्रो

घृतवान्प्रशस्तेन बहुना घृतेन युक्तः सुप्रतीकः शोभनमुखस्तादृशो
भवान्मेत्थितोऽस्माभिरेकीभूतः सन्नोऽस्मान्मा हासीन्मा परित्यजतु ।
वयमपि त्वां तथा वर्तमानं नेज्जहाम नैव परित्यजाम । किञ्च गवादिपुष्टिं
पुत्रादिपुष्टिं च नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ । एवं सति ब्रह्मणैवानेन मन्त्राभिमानिना
देवेनैवेनमग्निमायतने प्रक्षिपति । इयमेवोक्तिर्दोषस्य प्रायश्चित्तिः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽग्निहोत्रादिप्रायश्चित्तान्युक्तानि । तृतीये मुख्याग्न्यसंभवे
सत्यनुकल्पा होमाधारा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“यदि
कालसंनिकर्षेऽग्निर्मध्यमानो न जायेत यत्रान्यं पश्येत्तत आहत्य
जुहुयादथात्वरमाणः पुनर्मन्थेद्यन्न्यं न विन्देदजाया दक्षिणे कर्णे
होतव्यमजस्य तु ततो नाशनीयात्” इत्यादि । तत्र प्रथममनुकल्पं विधत्ते—

वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण धर्यते । यस्याऽऽ
हिताग्नेरग्निर्मध्यमानो न जायते । यत्रान्यं पश्येत् । तत
आहत्य होतव्यम् । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति,
इति ।

यस्य यजमानस्यारणिसमारूढो विनष्टो वाऽग्निः प्रत्यासन्ने
होमकाले निर्मध्यमानोऽपि सहसा न जायत एष यजमान इन्द्रियपाटवेन
शरीरसामर्थ्येन च वियुक्तो भवति । तस्य होमकालातिपातो मा भूदिति
लौकिकं कंचिदग्निमानीयाग्निहोत्रे हुते सति शास्त्रीयाग्नावेव हुतं
भवति । ततः पुनरग्निसिद्ध्यर्थं मन्थनं कुर्यात् ।

अथाऽऽहर्तव्यस्याप्यग्नेरसंभवे पक्षान्तरं विधत्ते —

यद्यन्न्यं न विन्देत् । अजायां हुतव्यम् । आग्नेयी वा
एषा । यदजा । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति (१),
इति ।

यदा लौकिकोऽग्निरपि न लभ्येत तदानीमजामानीयाऽऽ
हवनीयस्थाने स्थापयित्वा तदीये दक्षिणे कर्णे जुहुयात् । अग्नेरजायाश्च

सृष्टिकाले प्रजापतिमुखे समुद्भूतत्वात्परस्परसंबन्धः । अग्नावित्यादि पूर्ववत् ।

अजाकर्णे हुतवतः कंचिन्नियमं विधत्ते -

अजस्य तु नाशनीयात् । यदजस्याशनी यात् ।
यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तामद्यात् । तस्मादजस्य
नाऽऽश्श्यम्, इति ।

अजासंबन्धि यत्क्षीरादिकं तदयं नाशनीयात् । तद्भक्षणे त्वाहुतिरेव भक्षिता स्वात् । तस्मान्न भक्षेत् ।

अजाया अप्यलाभे पक्षान्तरमत्र विधत्ते -

यद्यजां न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् ।
एष वा अग्निर्बैश्वानरः । यद्ब्राह्मणः ।
अग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति (१) ब्राह्मणं तु वसत्यै
नापरुन्ध्यात् । यद्ब्राह्मणं वसत्या अपरुन्ध्यात् ।
यस्मिन्नेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तं भागधेयेन व्यर्धयेत् ।
तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरुर्ध्यः, इति ।

वैश्वानरनामकस्याग्नेब्राह्मणजात्यभिमानिदेवता त्वादब्राह्मणस्य तद्रूपत्वम् । तदहस्ते हुतवान्पुरुषः स्वगृहे निवासार्थमागतं ब्राह्मणं न परिहरेत् । तत्परिहारे स्वकीयमग्निं भागरहितं कुर्यात् । तस्माद्ब्राह्मणो वासाय नापरुर्ध्यः ।

अथ ब्राह्मणस्याप्यलाभे पक्षान्तरं विधत्ते -

यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवान्वै
दर्भस्तम्बः । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । दर्भा
स्तुनाध्यासीत (३) । यद्दर्भानध्यासीत ।
यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तामध्यासीत । तस्माद्दर्भा
नाध्यासितव्याः, इति

पुनराधानब्राह्मणे दर्भैरादधीत इत्येवमग्न्याधानसाधनत्वेन दर्भाणां श्रुतत्वाददर्भस्तम्बस्थाग्नियुक्तत्वम् । तत्र होता दर्भाणामुपरि न वसेत् ।

अथ दर्भाणामप्यलाभे पक्षान्तरं विधत्ते -

यदि दर्भान् विन्देत् । अप्सु होतव्यम् । आपो वै सर्वा
देवताः । देवतास्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । आपस्तु
न परिचक्षीत । यदापः परिचक्षीत (४) । यामेवाप्साहुतं
जुहुयात् । तां परिचक्षीत । तस्मादापो न परिचक्ष्याः,
इति ।

अन्यत्र-“ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत्” इत्यभिधानादग्निः
सर्वदेवतात्मकः । स चाग्निरप्सु प्रविष्टः-“स निलायत सोऽपः
प्राविशत्” इति श्रुतेः । तस्मादपां सर्वदेवतारूपत्वम् । अप्सु होता
कदाचिदप्यपो न निन्देत् । अजस्य तु नाशनीयादित्यादिनोक्ता व्रतविशेषाः
सांवत्सरिकाः । तथा चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः-“सांवत्सरिकाण्येतानि
व्रतानीत्याश्मरथ्यो यावज्जीवमित्यालेखनः” इति ।

तदेवं मुख्याग्न्यसंभवेऽनुकल्पपरम्पराऽभिहिता । अथ तदुक्तं
सूत्रकारेण- “अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं यस्याऽऽहिताग्नेरन्यै-
ग्निभिरग्नयः स ऋसृजेरन्मिथो वा” इति । तदिदं विधत्ते -

मेध्या च वा एतस्यामेध्या च तनुवौ स ऋसृज्येते ।
यस्याऽऽहिताग्नेरन्यैर्ग्निभिरग्नयः स ऋसृज्यन्तै । अग्नये
विविचये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । मेध्यां
चैवास्यामेध्यां च तनुवौ व्यावर्तयति, इति ।

आहिताग्नेर्यस्य यजमानस्य स्वकीया अग्नयोऽन्यदीयेः
श्रौतस्मार्तलौकिकाग्निभिः संसृज्येरन् । एतस्य यजमानस्य
मेध्यामेध्यतनुवौ संसृष्टे भवतः । स्वकीयाः श्रौताग्नयो
यागयोग्यत्वान्मेध्या तनूः । अग्न्यन्तरममेध्या तनूः । तदुभयं
योऽग्निविविनक्ति सोऽयं विविचिस्तस्मै हविर्निर्वाप सत्यसौ तनूद्वयं
परस्परं व्यावृत्तं करोति ।

अथ पूर्वोक्तसंवत्सरव्रतधारणयोर्विशेषः सूत्रकारेणोक्तं रुद्र-
संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् इति ।
तदिदं विधत्ते -

अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव

व्रतपति ५ स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं
व्रतमालम्बयति (५), इति ।

अजस्य तु नाश्रीयादित्यादीनां व्रतानां पालकोव्रतपतिः ।
तथाविधायाम्नये पुरोडाशनिर्वापे सति तमग्निं स्वोचितेन भागेन
परितोषयति । स च तुष्ट एनं यजमानं व्रतसंपूर्तियुक्तं करोति ।

“अथ गर्भ ५ स्रवन्तमित्यारभ्याग्निहोत्रस्थालीं श्रवन्तीमभिमन्त्रय”
इति सूत्रकारेण यदुक्तं तभभिप्रेत्याऽऽह -

गर्भ ५ स्रवन्तमगदमकः । अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।
पृथिव्यामवचुश्चोतैतत् । नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं पराचैः ।
रेतो वा एतद्वार्जिनमाहिताग्नेः । यदग्निहोत्रम् ।
तद्यत्स्रवेत् । रेतोऽस्य वाजिनं ५ स्रवेत् । गर्भ ५
स्रवन्तमगदमकरित्याह । रेत एवास्मिन्वाजिनं दधाति
(६), इति ।

अत्र गर्भमित्यारभ्य पराचैरित्यन्तो मन्त्रः । तस्यायमर्थः
-अग्निहोत्रस्थाल्यां हविर्लक्षणो यो गर्भो वर्तते स यदि स्थालीभङ्गे सति
तच्छिद्रेण स्रवेत्तदानीमग्नीन्द्रादिदेवसंघस्तं गर्भमगदं
स्रवणरूपोऽग्निरहितमकः करोतु । एतदग्निहोत्रहविःपृथिव्यामवचुश्चोत
गलितमासीत् । तदिदं गलितं हविर्निर्ऋतिं पापदेवतां पराचैः
पराङ्मुखीभूत्वा (य) नाभिप्राप्नोत्याभिमुख्येन तदहविर्नाऽऽप्नोत्विति ।
यद्यप्यनेन मन्त्रेण स्थालीमभिमन्त्रयेदिति विधिः साक्षान्न श्रुतस्तथाऽपि
मन्त्रलिङ्गं शाखान्तरं च पर्यालोच्य सूत्रकारेण विधिरुनीतः । तस्मिन्मन्त्रे
प्रथमपादस्य तात्पर्यं रेतो वा इत्यादिनोच्यते । अग्निहोत्राख्यं हविर्यदस्ति
तदेतदाहिताग्ने रेतो वाजिनं भोज्यान्स्थानीयं च । अतो हविः- स्रवणेन
तस्योभयस्य स्रवणं भवति । ततो मन्त्रस्य प्रथमपादे-“स्रवन्तमगदमकः”
इत्युक्तत्वा (क्त्या) यजमाने रेतो वाजिनं चेत्युभयमपि स्थापितं भवति ।

द्वितीयपादगतानामग्निरित्यादीनां चतुर्णां पदानां क्रमेण तात्पर्यं
दर्शयति-

अग्निरित्याह । अग्निरै रेतोधाः । रेत एव तदधाति ।
इन्द्र इत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । त्वष्टेत्याह ।

त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् । रूपमेव पशुषु
दधाति । बृहस्पतिरित्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति, इति ।

जाठराग्निर्वै रेतः पक्वं कृत्वा गर्भरूपेण धारयत्यतो रेतोधाः । इन्द्रो
हीन्द्रियस्याधिष्ठाता । त्वष्टा च रूपनिर्माता । बृहस्पतिश्च
ब्रह्मरूपत्वात्प्रजोत्पादकः । तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

पृथिव्यामवचुश्चोतैतदित्याह । अस्यामेवैनत्प्रतिष्ठापयति,
इति ।

भूम्यां मलितमित्युक्तवा तदहविर्भूमौ प्रतिष्ठितं करोति ।
चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

नाभिप्राप्नोति निरृतिं पराचैरित्याह । रक्षसामपहृत्यै (७),
इति ।

अजाग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति भवत्यासीत् परिचक्षीत्
लम्भयति दधाति देवानां बृहस्पतिः पञ्च च ।

वि वै यद्यन्यमजायां ब्राह्मणस्य दर्भस्तम्बेऽप्सु होतव्यम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

निरृतेरप्राप्तिकथनेन सर्वाण्यपि रक्षांस्यपहतानि भवन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये श्रौताग्निप्रतिनिधौ लौकिकग्न्यजादयः केचित्प्रायश्चित्त-
विशेषाश्चोक्ताः । चतुर्थपञ्चमषष्ठानुवाकैरौष्टिकयाजमानमन्त्रा उच्यन्ते ।
अनुवाकभेदस्त्वध्ययनसंप्रदायप्राप्तः । तत्र चतुर्थानुवाके “याः पुरस्तात्”
इति यो मन्त्रस्तस्य विनियोगमापस्तम्ब आह - “प्रणीताः प्रणीयमाना
अनुमन्त्रयते” इति । पाठस्तु-

याः पुरस्तात्प्रस्रवन्ति । उपरिष्ठात्सर्वतश्च याः । तार्भी
रश्मिपवित्राभिः । श्रद्धां यज्ञमारभे, इति ।

या आपः पूर्वस्यां दिशि प्रवहन्ति याश्चोपरिष्ठाद्याश्च सर्वास्वपि दिक्षु
प्रवहन्ति । रश्मिपवित्राभिः सूर्यरश्मय एव पवित्रं शुद्धिकारणं यासां
तास्तादृशीभिः । अत एवोत्पदनमन्त्रे समाम्नायते—“देवो वः
सवितोत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेण वशोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति ।
ताभिरद्भिरहं श्रद्धां प्राप्य यज्ञं प्रारब्धं करोमि ।

“देवा गातुविदः” इत्यन्वाधानोपक्रमे जपेत् । पाठस्तु -

देवां गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना
देवेन । वाताद्यज्ञः प्रयज्यताम्, इति ।

गातुर्मार्गस्तं विदन्तीति गातुविदस्तादृशा हे देवा यूयं यज्ञानुष्ठानार्थं
गातुं विन्दत मार्गं लभध्वम् । सोऽयं यज्ञो
मनसस्पतिनाऽस्मदीयमनःपालकेन देवेन परमेश्वरेण वाताद्वायोः
सकाशात्प्रयुज्यतां प्रेर्यताम् । अनुष्ठानस्य क्रियारूपस्य चलनहेतुर्वायुः
कारणम् ।

“तृतीयस्यै” इत्यनेन मन्त्रेण पलाशशाखाछेदने यः शकलो भूमौ
पतितस्तमाददीत । पाठस्तु -

तृतीयस्यै दिवः । गायत्रिया सोम आभृतः (१) ।
सोमपीथाय संनयितुम् । वकलमन्तरमाददे, इति ।

पृथिवीमारभ्य गणनायां येयं तृतीयलोकरूपा द्यौस्तस्या दिवः
सकाशाद्वायत्रीछन्दोदेवतया सोमो वल्लयात्मक आभृतः समानीतः ।
सोमपीथाय दिवः साकाशादानीतस्य सोमस्य पानाय संनयितुं सांनाय्यं
कर्तुमन्तरं वकलं पलाशशाखाया अभ्यन्तरं यच्छकलं तदाददे
स्वीकरोमि । अयमर्थः— पर्णवल्लैरातञ्चनं कृत्वा तेन निष्पन्नेन दध्ना
सांनाय्येन हुत्वा तच्छेषे भक्षिते सोमःपीतो भवति । दध्ना मन्त्रेण
सोमीकरणात् । तथा चाऽऽतञ्चनमन्त्रब्राह्मणे समाम्नातम्—“सोमेन
त्वाऽऽतनच्मीन्द्राय दधीत्याह । सोममेवैनत्करोति” इति ।

आपो देवीरिति सांनाय्यपात्राणि प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रयेत् ।
पाठस्तु -

आपो देवीः शुद्धाः स्थ । इमा पात्राणि शुन्धत ।

उपातङ्कयाय देवानाम । पर्णवल्कमुत शुन्धत, इति ।

देवीर्द्योतनात्मिका हे आपो यूयं स्वत एव शुद्धाः स्थ । तस्मादिमानि सांनाय्यपात्राणि शोधयत । ततो देवानां संबन्धि यदुपातङ्क्यमातञ्चनं तदर्थं पर्णवल्कं नूतनपलाशशकलमपि शुन्धत शोधयत ।

अथाऽऽतञ्चनमन्त्रमाह -

पयो गृहेषु पयो अघ्नियासु । पयो वत्सेषु पय इन्द्राय
हविषे ध्रियस्व । गायत्री पर्णवल्केन । पयः सोमं
करोत्विमम् (२) , इति ।

अस्मदीयेषु गृहेषु यत्पयो विद्यते यच्च पयो गोषु स्थितं यदपि पयो वत्सेषु पीतमविनष्टं तथाविधं हे पय इन्द्राय हविष इन्द्रसंबन्धिहविरर्थं ध्रियस्व धृतं भव । गायत्री देवी पर्णवल्केनाऽऽतञ्चनार्थं निक्षिप्यमाणेन पात्रस्थं पय इमं सोमं करोतु ।

अथाऽऽहवनीयेऽन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रत्रयम् । तत्र प्रथममाह -

अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूः । य उद्यन्तमारोहति
सूर्यमह्वै । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् । श्वो यज्ञाय
रमतां देवताभ्यः, इति ।

योऽग्निर्मयोभूः सुखस्य भावयिता योऽग्निरह्वैऽहः सिद्धयर्थमुद्यन्तं सूर्यमारोहति । तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे पठ्यते-“उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति” इति । कीदृशं सूर्यमादित्यमदितेः पुत्रं ज्योतिषां चन्द्रादीनां मध्य उत्तमं ज्योतिरधिकज्योतिः स्वरूपमीदृशं सूर्यं योऽग्निः समारोहति तादृशमग्निं सुरथं शोभनरथयुक्तं गृह्णामि स्वीकरोमि । ततो गृहीतोऽयमग्निः श्वः परं द्युर्देवताभ्यो देवता आराधयितुं यज्ञाय यज्ञनिष्पत्तये रमतामस्मद्गृहं क्रीडतु ।

अथ द्वितीयमाह -

वसूँरूद्रानादित्यान् । इन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वाः
परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया, इति ।

वस्वादीनन्यांश्च देवता इन्द्रेण सहितास्ताः सर्वाः पूर्वा

इतरयजमानेभ्यः प्रथमभूतोऽहं स्व आयतने स्वकीयस्थाने मनीषया प्रज्ञया परिगृह्णामि ।

अथ तृतीयमाह -

इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टाः । तान्देवान्परिगृह्णामि पूर्वः
(३) । अग्निर्हव्यवाडिह तानावहतु । पौर्णमासं
हविरिदमेषां मयि । आमावास्यं हविरिदमेषां मयि,
इति ।

इमां वर्तमानमूर्जमन्त्रहेतुं पञ्चदशीं शुक्लपक्षस्य कृष्णपक्षस्य वा पञ्चदशसंख्यापूरणीं तिथिं ये देवाः प्रविष्टास्तान्देवानहमितरयजमानेभ्यः । पूर्वभावी सन्परिगृह्णामि । हव्यवाडयमग्निरिह कर्मणि तान्देवानिहाऽऽवहतु । एषां देवानां संबन्धि पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्यमिदं हविर्मयि वर्तताम् । तथाऽमावास्यां (यां) प्रयोक्तव्यमेषां देवानामिदं हविर्मयि वर्तताम् । इदं च मन्त्रभागद्वयं य (त) योस्तिथ्योर्व्यवस्थया पठनीयम् ।

अथाऽऽहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये स्थित्वा जप्यं मन्त्रमाह-

अन्तराऽग्नी पशवः । देवसं सदमार्गमन् । तान्पूर्वः
परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया, इति ।

अग्नी अन्तराऽनयोरग्न्योर्मध्ये येयं देवसंसदेवानां स्थानं तदुद्दिश्य पशवः सर्वे समागमन् । तस्मात्तत्रस्थान्देवान्पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि पूर्ववद्वयाख्येयम् ।

अथ गार्हपत्येऽन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रद्वयम् । तत्र प्रथममाह -

इह प्रजा विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं
गृहपतिमभिसंवसानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि (४) । स्व
आयतने मनीषया, इति ।

गृहपतिं गृहस्य पालकमिमं गार्हपत्याग्निमभिसंवसानां अभितः सम्यगाच्छाद्य वर्तमाना विश्वरूपा बहुविधाः पुत्रपौत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा इहास्मिन्स्थानं रमन्तां क्रीडन्तु । अतस्तत्र स्थितास्ताः सर्वा देवताः पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह -

इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्नि
गृहपतिमभिसंवसनाः । तान्यूर्वः परिगृहामि । स्व
आयतने मनीषया, इति ।

पशवो गवाश्वादयः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ दक्षिणाग्नावन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रमाह--

अयं पितॄणामग्निः । अवाङ्द्व्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः
परिगृहामि । अविषं नः पितुं करतु, इति ।

अयं दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानः पितॄणां संबन्धी वह्निः पितृभ्यः
पित्रर्यना समन्ताद्भव्या हवीष्यवाङ्भवतु । तं दक्षिणाग्निमितरेभ्यः ।
पूर्वभावी सन्नहं परिगृहामि । सोऽग्निर्नोऽस्मदीयं पितुमन्नमविषं
करद्विषरहितं करोतु ।

अथ सध्याग्निरुपस्थानमन्त्रमाह -

अजस्रं त्वा * सभापालाः (५) । विजयभाग *
समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्य । विजित्यै शरदः
शतम्, इति ।

यत्राक्षैर्दीव्यन्ति विजयन्ते सा सभा तस्यां सभायां साधुः सोऽग्निः
सभ्यः । हे सभ्य त्वामस्मदीयाः सभापालकाः समिन्धतां
सम्यग्दीप्यन्ताम् । कीदृशं त्वामजस्रमनवरतं विजयभागं विजयेन लभ्यो
भागो यस्य तादृशम् । हे सध्याग्ने मे मम शतं शरदः
शतसंख्याकान्संवत्सरान्विजित्यै विजयाय त्वं दीदाय दीप्यस्व ।

अथाऽऽवसथ्योपस्थानमन्त्रमाह -

अन्नमावसथीयम् । अभिहराणि शरदः शतम् । आवसथे
श्रियं मन्त्रम् । अहिर्बुध्नियो निर्यच्छतु, इति ।

अहि द्यूते विजयं प्राप्ताः पुरुषा आगत्य यत्र भोजनार्थं निवसन्ति स
प्रदेश आवसथस्तत्राऽऽनीतमावसथीयं तादृशमन्नमभिहराण्या-
भिमुख्येनोपहरामि । कंचिदपि न हिमस्तीत्वहिः । बुध्ने मूले जगदादौ

भवो बुध्नियः । अहिर्बुध्निय इत्येतन्नामकः पञ्चमोऽग्निः शतं शरदः
शतसंख्याकान्संवत्सरानावसथेऽस्मदीये गृहे श्रियं धनादिसमृद्धिं
मन्त्रमृगादिसमृद्धिं च नियच्छतु ददातु ।

अथ पञ्चस्वप्यग्निघ्नन्वाहितेषु जप्यं मन्त्रमाह -

इदम॒हम॒ग्निज्यै॑ष्ठेभ्यः । वसु॑भ्यो य॒ज्ञं प्र॒ब्रवी॑मि ।
इदम॒हमिन्द्र॑ज्येष्ठेभ्यः (६) । रु॒द्रेभ्यो॑ य॒ज्ञं प्र॒ब्रवी॑मि ।
इदम॒हं वरु॑णज्येष्ठेभ्यः । आ॒दि॒त्येभ्यो॑ य॒ज्ञं प्र॒ब्रवी॑मि,
इति ।

अग्निज्यैष्ठो मुख्यो येषु ते वसवोऽग्निज्येष्ठास्तदर्थमस्मदीयं
यज्ञमिदं प्रब्रवीमीदानीमेव भवदीयोऽयं यज्ञ इति कथयामि । एवं
रुद्रादित्यवाक्ययोरपि योजनीयः ।

कल्पः-‘पयस्वतीरोषधय इति पुरा बर्हिष आहर्तोर्जायापती
अशनीतः’ इति । पाठस्तु-

पय॑स्वती॒रोष॑धयः । पय॑स्वद्वी॒रुधां॑ पयः । अ॒पां पय॑सो
यत्पयः । तेन॒ मामिन्द्र॑ स * सृ॒ज, इति ।

सारवाची पयःशब्दः । ओषधयः पयस्वत्यः सारवत्यः । वीरुधां
लतानां संबन्धि यत्पयो निर्गतं क्षीरं तदपि पयस्वत्सारवत् । अपां मध्ये
यत्पयः सारं यच्च पयसो गवादिक्षीरस्य पयः सारं तेन सारण सर्वेण हे
इन्द्र मां संसृज योजय ।

अथ व्रतापायमन्त्रमाह -

आने॑ व्रतपते व्रतं चरि॑ष्यामि । तच्छ॑केयं तन्मै॑ राध्यताम् ।
वा॒यो व्रत॑पत॒ आदि॑त्य व्रतपते (७) । व्र॒तानां॑ व्रतपते व्रतं
चरि॑ष्यामि । तच्छ॑केयं चत॑मै राध्यताम्, इति ।

व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पालको व्रतपतिस्तादृश हेऽग्ने व्रतमिदमहं
चरिष्यामि । त्वदनुग्रहेण तद्व्रतं कर्तुमहं शक्यं शक्तो भूयासम् । तद्व्रतं
मे मदर्थं राध्यतां समृद्धं भवतु । वाय्वादित्यमन्त्रयोरपि व्रतं
चरिष्यामीत्यादिकमनुषज्जनीयम् । अग्निवाय्वादित्येभ्यो व्यतिरिक्तोऽपि
यः कश्चिद्देवो व्रतानां सर्वेषां मध्ये विशेषेणास्मदीयस्य व्रतस्य

पालकस्तद्विषयश्चतुर्थो मन्त्रः । 'अग्ने व्रतपते' इत्येक एव मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्येकः पक्षः । तदनुसारेण 'मम नाम प्रथमम्' इत्यनुवाके स मन्त्र आम्नातः । चत्वारोऽप्येते मन्त्रा ब्राह्मणस्येत्यपरः पक्षः । तथा च सूत्रकार आह—'सर्वान्ब्राह्मणः' इति । एतदनुसारेणाऽऽद्यमन्त्रस्यात्र पुनः पाठः ।

अथ वत्सापाकरणहेतोः पलाशशाखाया आहरणमन्त्रमाह—

इ॒मां प्रा॒चीमु॒दीची॑म् । इ॒षमूर्ज॑म॒भि स ५ स्कृ॑ताम् ।
ब॒हुप॑र्णमशु॒ष्काग्रा॑म् । ह॒रामि॑, प॒शुपाम॑हम्, इति ।

इमां पलाशशाखामहं हरामि गृहे प्रापयामि । कीदृशीं प्राचीं प्राच्यां दिशि प्रसृताम् । उदीचीमुत्तरस्यां प्रसृतां वा । इषमन्नमूर्जं क्षीरादिरसं चाभि संस्कृताम्, "इषे त्वोर्जे त्वा" इतिमन्त्रपूर्वकच्छेदनेन संपादिताम् । बहुपर्णत्वमशुष्काग्रत्वं च प्रसिद्धम् । पशुपां पशूनां वत्सानां च पालयित्रीम् । आर्द्रत्वात्पर्णबहुत्वाच्च ताडनं वेदनाभावः पालनम् ।

अथ प्रसारिते शुल्बे द्वाविधमसंभरणमन्त्रौ । तयोः प्रथमं मन्त्रमाह—

यत्कृ॒ष्णो रू॒पं कृ॒त्वा । प्रा॒विश॑स्त्वं वन॒स्पती॑न् ।
तत॑स्त्वा॒मैक॑वि ५ श॒ति॒धा । संभ॑रामि सु॒संभृ॑तां (८),
इति ।

हेऽग्ने त्वं यद्यस्मात्कारणात्कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं रूपं कृत्वा वनस्पतीन्प्राविशः प्रविष्टवानसि । तथा च ब्राह्मण आम्नायते—“अग्निर्देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत्” इति । ततस्तस्मात्कारणाद्वनस्पतिषु प्रविष्टं त्वामैकविंशतिधा पञ्चदश सामिधेनीकाष्ठानि त्रयः परिधयो द्वे आधारसमिधावनूयाजसमिदेकेत्येकविंशतिप्रकारम् । सुसंभृता सष्टु भरणसमर्थेन शुल्बेन संभरामि संभूय धारयामि ।

अथ द्वितीयमाह —

त्री॒र्ण॒रि॒धी ५ स्ति॒स्रः स॒मिधः॑ । य॒ज्ञाय॑रनु॒संच॑रान् ।
उ॒प॒वे॒ष मे॒क्ष्णं॑ धृ॒ष्टिम् । संभ॑रामि सु॒संभृ॑तां, इति ।

य एते त्रयः परिधयो ये चाऽऽधारसमिधावेकाऽनूयाजसमिदिति त्रयः समिद्विशेषाः । एते षडपि यज्ञस्याऽऽयुरनुसंचरन्ति ।

उपवेषोऽङ्गाराणामुदीच्यां दिशिनिरूहणहेतुः । मेक्षणं चरोरुपधानसाधनम् । धृष्टिरङ्गाराणां प्रत्यङ्निरूहणसाधनम् । एतत्सर्वं सुसंभृता संभरामि ।

अथ परिस्तरणार्थानां दर्भाणां द्वेदनाय शस्त्रसंयोजनमन्त्रमाह-

या जाता ओषधयः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां पर्व राध्यासम् । परिस्तरमाहरन् इति ।

युगशब्देन कालविशेषा लक्ष्यन्ते । ते च कालविशेषास्त्रिविधाः वर्षाशरद्वसन्तात्मकाः । त्रियुगं यथोक्तकालं देवेभ्यो देवार्थं पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधयो जाताः । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽग्रयणप्रकरणे सूत्रकारेणोक्तम्- “वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि व्रीहिभिर्वसन्ते यवैः” इति । तासामोषधीनामहं पर्वच्छेदनयोग्यं संधिस्थानं राध्यासं साधयिष्यामि । किं कुर्वन्परिस्तरमाहरन्परिस्तरणसाधनहेतुं दर्भमानयन् ।

अथ च्छेदनमन्त्रमाह-

अपां मेध्यं यज्ञियम् । सदेवं ५ शिवमस्तु मे (१) ।

आच्छेत्ता वो मा रिषम् । जीवानि शरदः शतम् इति ।

अपां संबन्धि मेध्यं शुद्धमत एव यज्ञियं यज्ञयोग्यं सदेवं देवैः सहितं देवानां परिस्तरणयोग्यं तादृशं यत्सारमस्ति तन्मे मम शिवमस्तु । तच्चापां सारं दर्भरूपम् । तथा चान्यत्रापः प्रकृत्याऽऽम्नायते- तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदक्रामत् । ते दर्भा अभवन् इति । तादृशा हे दर्भा वो युष्माकमाच्छेत्ताऽप्यहं मारिषं हिंसितो मा भूवं किंतु शतं शरदः संवत्सराञ्जीवानि ।

अथ संनहनमन्त्रमाह -

अपरिमितानां परिमिताः । संनह्ये सुकृताय कम् । एनो मा निगां कतमञ्चनाहम् । पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु इति ।

अपरिमिता अनन्ता ये दर्भास्तेषां मध्ये परिमिताः कतिपये दर्भा मया गृहीता न तु सर्वे । संतानविच्छेदं न करोमि । सुकृताय शोभनाय कर्मणे तान्दर्भानहं कं सुखं यथा भवति तथा संनह्ये बध्नामि । कतमञ्चन किञ्चिदपि स्वल्पमप्येनः पापं मा निगां नितरामहं मा प्राप्रवानि ।

पापाभावे हेतुः-एते दर्भाः पुनरुत्थाय भूयोऽप्याच्छेदनस्थानादुत्पद्य बहुलाः प्रभूता भवन्तु । अत आच्छेदनं दर्भाणां हितमेव ।

अथ पिण्डपितृयज्ञे बर्हिरास्तरणमन्त्रमाह-

सकृदाच्छिन्नं बर्हिरूर्णामृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा
भराम्यहम् । अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः ।
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सह (१०), इति ।

सकृदाच्छिन्नमेकवारमेव लूनं यद्बर्हिरूर्णामृदु तूलवन्मृदुस्पशं स्योनं सुखकरमस्ति । हे बर्हिस्तादृशं त्वां पितृभ्यः पितृर्थमहं भरामि संस्तृणामि । अस्मिन्नास्तीर्णे बर्हिषि सोम्याः सोमार्हा मे पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः स्वकीयैर्भृत्यैः सह सीदन्तु निवसन्त ।

अथ शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्यानुमन्त्राणार्थं द्वौ मन्त्रौ । तत्र प्रथममाह-

त्रिवृत्पलाशे दर्भः । इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं
पोतृतमम् । पयौ हव्यं करोतु मे, इति ।

पलाशे पलाशशाखाविशेषे दर्भः पवित्ररूप आश्रित इति शेषः । कीदृशो दर्भस्त्रिवृत्त्रिगुणः । तद्दर्भस्य परिमाणमियानित्यभिनीय प्रादेशसंमित इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते । सोऽयं दर्भो मे ममास्मिन्यज्ञे पयोऽस्माभिः संपाद्यमानं क्षीरं हव्यं होमयोग्यं करोतु । कीदृशं पयः पवित्रं स्वयंशुद्धं पोतृतममस्माकमतिशयेन शोधकम् ।

अथ द्वितीयमाह -

इमौ प्राणापानौ । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ
संचरताम् । पवित्रे हव्यशोधने, इति ।

हव्यशोधने हविषां शोधके द्वे पवित्रे दर्भरूपे तद्रूपाविमावस्मदीयौ प्राणापानौ यज्ञस्य सर्वशोऽङ्गानि सर्वानप्यवयवानाप्याययन्तौ वर्धयन्तौ संचरताम् ।

अथ पवित्रकरणमन्त्रमाह -

पवित्रे स्थो वैष्णवी । वायुर्वा मनसा पुनातु (११), इति ।

हे पवित्रे शुद्धिहेतू युवां वैष्णवी स्थो यज्ञात्मकस्य विष्णोः
संबन्धिनी स्थः । वायुर्देवो युवां मनसा स्मरणमात्रेण पुनातु शोधयतु ।

अथ प्रस्तरे पवित्रसंसर्जनमन्त्रमाह -

अयं प्राणश्चापानश्च । यजमानमपि गच्छताम् । यज्ञे ह्यभूतां
पोतारौ । पवित्रे हव्यशोधने, इति ।

अयं दर्भरूपः प्राणश्चापानश्चेत्युभौ यजमानं
प्रस्तररूपमपि गच्छतामनुप्रविश्य वर्तताम् । हि यस्मादेतौ यज्ञे पोतारौ
शोधकावप्यभूतां तस्मादिमे पवित्रे । हव्यशोधने सर्वस्यापि हविषः
शोधके ।

अथ दर्भमयस्य वेवस्य निष्पादनमन्त्रमाह -

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीम् । त्वया यज्ञो जायते
विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वैषि विद्वान् । त्वया होता
संतनोत्यर्धमासान्, इति ।

हे वेद निष्पाद्यमान त्वया सहायभूतेन सर्वे देवाः पृथिवीं विस्तीर्ण
भूम्यात्मिकां वा वेदिं विविदुर्लब्धवन्तः । अत एव
ब्राह्मणमाम्नायते—“वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देवस्य
वेदत्वम्” इति । असुरवित्तं चेयं भूमिः । तथा
चान्यत्राऽऽम्नातम्—“असुराणां वा इयमग्र आसीत् ” इति । “भूमिरेव
वेदिः सा वा इय ५ सर्वैव वेदिः” इति श्रुत्यन्तरात् । तस्माद्देवेन साधनेन
भूम्यात्मिका वेदिर्देवैर्लब्धा । किंच हे वेद त्वया यज्ञो
विश्वदानिर्विश्वस्य फलस्य दाता जायते । किंच त्वं विद्वानभिज्ञः
सन्नच्छिद्रमविगुणं यज्ञमन्वेष्यनुप्राप्नोषि सर्पादयसीत्यर्थः । किंच त्वया
सहायभूतेन होता होमस्य कर्ताऽर्धमासाञ्जुष्कृष्णपक्षरूपान्संतनोति
यज्ञानुष्ठानेन संततान्करोति । तथा च ब्राह्मणम्—“वेद ५
होताऽऽहवनीयात्स्तृणन्नेति । यज्ञमेव तत्संतनोत्युत्तरस्मादर्धमासात् । त ५
संततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं काले काल आगते यजते” इति । एवं
पुनः पुनरनुष्ठानाद्यज्ञविशिष्टानामर्धमासनां सातत्यं संपद्यते ।

अथ दोहने वत्सबन्धरज्जुस्वीकारानुमन्त्रणमन्त्रमाह -

त्रयसि ५ शोऽसि तन्तूनाम् । पवित्रेण सहाऽऽगहि

(१२) । शिवेय * रज्जुरभिधानी । अधिन्यामुपसेवताम्,
इति ।

जायमानरज्जवंशा गुणास्तन्तवस्तेषां तन्तूनां त्रयींस्त्रिंशोऽसि । हे
वत्सबन्धनरज्जुविशेष त्वं त्रयस्त्रिंशत्संख्य विशिष्टः समूहोऽसि,
तावद्विस्तन्तुभिर्निष्पादित इत्यर्थः । हविर्भुजां देवानां
तत्संख्योपेतत्वात्तदात्मना प्रशंसितुमियं संख्योच्यते न त्वत्र विहिता
काचित्तन्तुसंख्याऽस्ति । हे तथाविधि रज्जुविशेष स त्वं पवित्रेण
शुद्धिसामर्थ्येन सहाऽऽगच्छाम्यगच्छ । इयमभिधानी बन्धनरज्जुः शिवा
सुखकरी सत्यधियां गामुपसेवताम् ।

अथ क्षीरपाकार्थमङ्गारेषु कुम्भ्यामधिश्रयणे मन्त्रमाह -

अप्रस्र * साय यज्ञस्य । उखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
संनीतं बिभृताम् । इन्द्राय शृतं दधि, इति ।

हे उखे कुम्भि यज्ञस्य यज्ञार्थस्य सांनाय्यस्याप्रस्रसाय
स्त्रस्त्रनपरिहारार्थं त्वामहमुपदधाम्यङ्गारेषु स्थापयामि । सेयमुखा पशुभिः
संनीतं गोभिः संपादितं क्षीरमिन्द्रार्थं शृतं पक्वं दधि च कृत्वा बिभृतां
धारयतु । यद्यपि “मातरिश्वनो घर्मोऽसि” इत्यधिश्रयणमन्त्रः
संहितायामाम्नातस्तथाऽप्ययं मन्त्रस्तेन सह विकल्प्यते ।

अथ वत्सापाकरणार्थायाः पलाशशाखाया मूलं छित्त्वा
प्रादेशपरिमितं यमुपवेषं करोति तस्य करणे मन्त्रमाह -

उपवेषोऽसि यज्ञाय । त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय
हविः कुण्वन्तः । शिवः शग्मो भवासि नः (१३), इति ।

हे पलाशशाखांश यज्ञार्थं त्वमुपवेषोऽस्युपेत्याङ्गारनिरूहणादिना
व्यापकोऽसि तस्मादिन्द्रार्थं हविः कुर्वन्त ऋत्विग्यजमानास्त्वां परिवेषं
यज्ञस्य परितो व्यापकमधारयन् । तादृशस्त्वं नोऽस्माकं शिवः सुखकरः
शग्मः शान्तश्च भवसि ।

अथ दारुपावादिना कुम्भ्यामपिधानकाले यजमानेन
जप्यमन्त्रमाह -

अमृण्मयं देवपात्रम् । यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयुज्यताम् ।
तिरःपवित्रमति नीताः । आपो धारय माऽतिगुः, इति ।

यदेतद्देवपात्रं देवानां योग्यं पिधानपात्रं तदेतन्मृन्मयं न भवति । 'न मृन्मयेनापिदध्यात्' इति निषेधात् । किं त्वयामयं दारुमयं वा । 'अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वा पिदधाति' इति विधानात् । तच्च पात्रं यज्ञस्य यज्ञाङ्गस्य सांनाय्यस्याऽऽयुष्यायुर्निमित्तं सुरक्षितत्वनिमित्तं प्रयुज्यतां पिधाने साधनी क्रियताम् । पिधानस्य प्रयोजनमुच्यते । तिरःपवित्रं कुम्भ्यां तिर्यक्तवेन स्थापितं यत्पवित्रं तदतिक्रम्याऽऽपो नीता दोहनपात्रसंक्षालनीया आपस्तिरः पवित्रव्यवधानेन कुम्भ्यामासिक्ताः । हेऽध्वर्यो ताः पवित्रगता आपो माऽतिगुर्यथा कुम्भीमतिक्रम्य बहिर्न गच्छन्ति तथा कर्तुं पिधानमात्रेण धारय ।

अथ प्रोक्ष्यमाणानां सांनाय्यपात्रात्मभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

देवेन सवित्रोत्पूताः । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । गां दोहपवित्रे रज्जुम् । सर्वा पात्राणि । शुन्धत, इति ।

एताः प्रोक्षणसाधनभूता आपः सवित्रा सूर्येण देवेन वसोर्जगन्निवासहेतोस्तस्य सूर्यस्य रश्मिभिश्चोत्पूता उत्कर्षेण शुद्धा संपन्नास्तादृश्यो हे आप इमां गां दोहपवित्रे यदोहनपात्रं यच्च कुम्भ्यां स्थापितं तदुभयं रज्जुं बन्धनहेतुमन्यान्यपि सर्वाणि सांनाय्यपात्राणि शुन्धत शोधयत ।

अथ सायंकालेऽरण्यादागच्छन्तीनां गवां प्रतीक्षणे मन्त्रमाह -

एता आचरन्ति मधुमदुहानाः । प्रजावतीर्यशसो विश्वरूपाः (१४) । बह्वीर्भवन्तीरुपजायमानाः । इह व इन्द्रो रमयतु गावः , इति ।

एता दृश्यमाना गाव आचरन्ति, अस्मानाभिमुख्येनाऽऽ गच्छन्ति । कीदृश्यो गावो मधुमन्मधुरसोपेतं दुग्धं दुहानाः प्रजावतीर्बहुवत्सा यशसो हेतुरूपा विश्वरूपाः शुक्लकृष्णादिनानारूपा बह्वीर्भवन्तीः संतानवृद्धया बहुभावं गच्छन्त्य उपजायमानाः कर्मसु पुनः पुनरुपयुज्यमानाः । तादृश्यो हे गावो वो युष्मानिह मद्गृह इन्द्रो रमयतु क्षीरादिसमृद्धया रतिहेतून्करोतु ।

अथ वत्सबन्धने मन्त्रमाह -

पूषा स्थ, इति ।

हे वत्स त्वं पूषा स्थ पूषाऽसि क्षीरस्य पुष्टिहेतुरसि । अथ
दोग्धुरूपसादने मन्त्रमाह -

अ॒य॒क्ष्मा वः प्र॒य॒जा स ॑सृ॒जामि । रा॒य॒स्पोषेण॑ बहु॒ला
भव॑न्ती । ऊ॒र्जं प॒यः पि॒न्व॒माना घृ॒तं च॑ । जी॒वो
जी॒वन्ती॒रुपं वः स॒देयम्, इति॑ ।

हे गावो वो युष्मान्प्रजया संसृजामि वत्सेन संयोजयामि ।
कीदृशीर्युष्मो नयक्ष्मा रोगरहिता रायस्पोषेण धनपुष्ट्या बहुला
भवन्तीर्बहुलाः प्रथिता भवन्ती पुष्टिहेतुभूता भवन्त्वित्यर्थः । ऊर्जं रसोपेतं
पयो घृतं च पिन्वमानाः सिञ्चतीर्युष्मत्प्रसादादहं जीवश्चिरंजीवी
जीवन्तीश्चिरं जीवन्तीर्वो युष्मानुपसदेयमुपेत्य भजामि । अदुह्यमानाया
गोरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

द्यौश्चे॒म य॒ज्ञं पृ॒थि॒वी च॒ स॒दु॒हाताम् । धा॒ता सोमै॑न स॒ह
वा॒तेन॑ वा॒युः । य॒ज॒मा॒नाय॒ द्रवि॑णं दधातु (१५), इति॑ ।

द्यौः पृथिवी चेत्यते उभे देवते इमं यज्ञमेतद्यज्ञसाधनं पयः
संदुहाताम् । तथा सोमेनौषधीशेन सहावस्थितो यो धाता वातेन
प्राणात्मनाऽवस्थितो यश्च वायुस्तावुभावपि संदुहाताम् । अथ सर्वोऽयं
देवतागणो यजमानाय द्रविणं दधातु धनं संपादयतु ।

अथ धाराघोषस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

उत्सं॑ दु॒हन्ति क॒लशं॑ चतुर्बि॒लम् । इडां॑ दे॒वीं मधु॑मती ॑
सुव॒र्वि॒दम् । तदि॑न्द्रा॒ग्नी जि॒न्वत ॑ सू॒नृता॑वत् ।
तद्य॒ज॒मा॒नम॒मृत॑त्वे दधातु, इति॑ ।

दोग्धारः पुरुषा इडां गां कलशं कलशसमानमूधो दुहन्ति । कीदृशं
कलशमुत्सं क्षीरप्रस्रवणोपेतं चतुर्बिलं स्तनचतुष्टयगतैश्चतुर्भिर्बिलैर्युक्तम् ।
कीदृशीमिडां देवीं द्योतमानां मधुमतीं मधुररसोपेतां सुवर्विदं स्वर्गस्य
लम्भयित्रीम् । तददुग्धमिन्द्राग्नी जिन्वतं प्रीणयतं प्रीतिहेतु कुरुतम् ।
कीदृशं तददुग्धं सूनृतावत्प्रियसत्यात्मकवचनयुक्तमिदं क्षीरं मधुरं
स्वादुतरमित्यादिशब्दैरुच्यमामित्यर्थः । तच्चेन्द्राग्न्यनुगृहीतं क्षीरं
यजमानममृतत्वे कर्मफले दधातु स्थापयतु ।

अथ दुग्धमानयन्तं पुरुषं प्रत्यध्वर्योः । प्रश्नमन्त्रमाह -

कामधुक्षः प्र णौ ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम्, इति ।

हे दोग्धर्विद्यमानासु गोषु मध्ये गां कामधुक्षो दुग्धवानसि नोऽस्मभ्यं ब्रूहि । इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकारणमिदं हविरिन्द्राय संपादयते तस्माद्युक्तमाचक्ष्व ।

अथ दोग्धुः प्रत्युत्तरमन्त्रमाह -

अ॒मुं यस्यां दे॒वानां॑ । मनु॒ष्याणां॑ पयो॑ हितम्, इति ।

गङ्गायमुनादिनामानि मनुष्यैर्गोषु व्यवहियन्ते । स च नामविशेषोऽमूमितिसर्वनाम्ना निर्दिश्यते । इमां गङ्गां दुग्धवानस्मीत्यर्थः । यस्यां गङ्गायां देवानां मनुष्याणां च हितं पयो वर्तते ताममूमिति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्योर्वाग्विसर्जनमन्त्रमाह-

ब॒हु दु॒ग्धीन्द्रा दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्यमा॒प्यायतां॑ पुनः (१६) ।

व॒त्सेभ्यो॑ मनु॒ष्येभ्यः॑ । पुन॒र्दो॒हाय॑ कल्पताम्, इति ।

हे गौर्बहु क्षीरं दुग्धि । तत्क्षीररूपं हव्यमिन्द्रार्थं देवार्थं च पुनराप्यायतां भूयो वर्धताम् । ततो वत्सार्थं मनुष्यार्थं च । पुनर्दोहाय गौरियं कल्पतां शक्ता भवतु ।

अथ दध्याद्यातञ्चनस्योपर्यग्निहोत्रोच्छेषणस्याभ्यातञ्चने मन्त्रमाह -

य॒ज्ञस्य॑ संत॒तिरसि॑ । य॒ज्ञस्य॑ त्वां संत॒तिमनु॑ संत॒नोमि॑,
इति ।

हेऽग्निहोत्रोच्छेषण यज्ञस्य संततिरविच्छेदकारणं त्वमसि । तादृशं त्वां यज्ञस्य संततिमनु यज्ञसंबन्धिमविच्छेदमभिलक्ष्य संतनोमि दुग्धेन संततं करोमि ।

अथ दारुपात्रादिना कुम्भ्या अपिधाने मन्त्रमाह -

अद॑स्तमसि॒ विष्ण॑वे त्वा । य॒ज्ञायापि॑दधाम्य॒हम् ।

अ॒द्भिररि॑क्तेन॒ पात्रे॑ण । याः पू॒ताः प॑रि॒शेर॑ते, इति ।

हे क्षीरादस्तमनुपक्षीणं त्वमसि । या आपः पूताः शुद्धाः सत्यः

परिशेरतेऽपिधानपात्रस्योपरि वर्तन्ते ताभिरन्दिररिक्तेन जलसहितेन पात्रेण विष्णवे व्याप्तिमते यज्ञाय हे क्षीर त्वामहमपिदधामि ।

अथ परिवासनशकलस्य प्रक्षेपणे मन्त्रमाह -

अयं पयः सोमं कृत्वा । स्वां योनिमपिगच्छतु (१७) ।

पर्णवल्कः पवित्रम् । सौम्यः सोमाद्धि निर्मितः, इति ।

अयं क्षीरं प्रक्षिप्यमाणः पर्णवल्कः पलाशशाखासंबन्धिशकलः पवित्रं शुद्धं पयः सोमं सोमसमानं कृत्वा स्वां योनिं स्वकीयस्थानमपिगच्छतु प्राप्नोतु । कीदृशः पर्णवल्कः सौम्यः सोमसंबन्धी तदेव स्पष्टीक्रियते-सोमाद्धि निर्मितस्तृतीयस्या दिवो गायत्र्य समानीयमानात्सोमाद्यः पर्णो भूमौ पतितस्तस्मात्सोमपर्णादुत्पन्नः पलाशवृक्षः । अतः पर्णवल्कस्य सोमसंबन्धित्वम् ।

अथ शाखापवित्रस्य प्रज्ञातत्वेन क्वचिदवस्थापने मन्त्रमाह -

इमौ पर्णं च दर्भं च । देवानां हव्यशोधनौ । प्रातर्वेषाय

गोपाय । विष्णो हव्यं हि रक्षसि, इति ।

योऽयं पर्णः पलाशशाखारूपो यश्च दर्भः पवित्ररूपस्ताविमावुभौ देवानां हविषः शोधकौ । प्रातर्वेषाय प्रातर्दीहात्मने व्यापिने यज्ञाय तौ पर्णदर्भौ गोपाय रक्ष । हि यस्मात्कारणाद्धे विष्णो त्वं हव्यं रक्षसि तस्मात्तदुपयुक्तस्य शाखापवित्रस्य रक्षणं तवोचितम् ।

सायंकाले वहिषु परिस्तीर्यमाणेषु जप्यं मन्त्रमाह -

उभावग्नी उपस्तृणते । देवता उपवसन्तु मे । अहं

ग्राम्यानुपवसामि । मह्यं गोपतये पशून् (१८), इति ।

आभृतं इमं गृह्णामि पूर्वस्ताः पूर्वं परिगृह्णामि सभापाला इन्द्र ज्येष्ठेभ्य आदित्य व्रतपते सुसंभृता मे सह पुनातु गहिनो विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छतु पशून् ।

याः पुरस्तादिमामूर्जमिह प्रजा इह पशवोऽयं पितॄणामग्निः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

आहवनीयगार्हपत्यावुभावप्यग्नी उपस्तृणतेऽध्वर्युरुपस्तृणाति । दक्षिणाग्निरपि ताभ्यामुपलक्ष्यते । एतन्नागसंबन्धिन्यो देवता मे मदर्थमुपवसन्त्वत्रोपेत्य निवसन्तु । अहं हि ग्राम्यान्पशूनुवसामि

नाशनामि । किमर्थं मह्यं गोपतयेऽहं गोपतिर्गवां स्वामी तथा स्यामिति ।
अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्-“यद्गराम्यानुपवसति तेन ग्राम्यान्वरुन्धे” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

अथ दार्शिकमन्त्राः स्युर्याः पुरस्तेत्यपो जपेत् ।
प्रणीयमाना देवा गेत्यन्वाधानात्पुरा जपेत् ॥ १ ॥
तृतीयशकलमादद्यादापः पात्राभिमन्त्रणम् ।
सपर्णवैल्कैरातञ्च्यादग्निं पूर्वाग्निं संजपः ॥ २ ॥
अन्तर्वहन्योर्जपेन्मध्य इह प्रेत्यपरानलम् ।
अयं त्रिभिर्जपेद्दक्षिणाग्निं सभ्यावसथ्यकान् ॥ ३ ॥
इदं जपेच्च सर्वाग्नीन्पयोऽश्नीतोऽत्र दंपती ।
अग्ने ब्रेत्यादिका मन्त्रा ब्रतोपायनकर्मणि ॥ ४ ॥
इमामाहरते शाखां यदिध्मं संभरेद्वयान् ।
याः परिस्तरणे दात्रस्पर्शच्छेदनबन्धनम् ॥ ५ ॥
सकृद्दर्भेण वेदिं तु पितृयज्ञे स्तृणाति हि ।
त्रिवृच्छाखापवित्रे तु क्रियमाणेऽनुमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥
पविं कृत्वा पवित्रे द्वे अयं प्रस्तरयोजनम् ।
त्वयेति वेदं कुरुते त्रयो रजवभिमन्त्रणम् ॥ ७ ॥
अप्र कुम्भीं क्षिपेद्ब्रह्मावुपवेषं करोत्युप ।
अमृज्जप्यं पिधाने स्याद्देवे पात्रोक्षणे जपः ॥ ८ ॥
एताः प्रतीक्षते धेनूः पूषा वत्साभिवन्धनम् ।
अयेति दोग्धोपसीदेद्यौश्च दोह्येति गां जपेत् ॥ ९ ॥
उत्सं धाराघोषमन्त्रः कामधुक्षेति पृच्छति ।
अमूं दोग्धा पतिं ब्रूयाद्बहु ब्रूयात्त्रिदोहते ॥ १० ॥
यज्ञाग्निहोवशेषं तु क्षिपेदातञ्चनोपरि ।
अदस्तं दारुपात्रेण पिधतेऽयं पयस्त्विति ॥ ११ ॥
शकलं निदधातीमौ गूहेच्छाखापवित्रकम् ।
उभौ सायं परिस्तीर्यमाणेष्वग्निषु संजपेत् ॥ १२ ॥
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दर्शपूर्णमासाङ्गभूताः केचिन्मन्त्राः उक्ताः । पञ्चमे त्वपरे मन्त्राः कियन्तोऽप्यभिधीयन्ते । तत्राऽऽहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शयानेन जप्यं मन्त्रमाह -

देवा देवेषु पराक्रमध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु ।
द्वितीयास्तृतीयेषु । त्रिरेकादशा इहमाऽवत । इदं शक्यं
यदिदं करोमि । आत्मा करोत्वात्मनः । इदं करिष्ये
भेषजम् । इदं मे विश्वभेषजा । अश्विना प्रावतं युवम्
इति ।

द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च प्रत्येकमेकादशसंख्याका देवा वर्तन्ते । एतच्च ये देवा दिव्येकादश स्थ इति मन्त्रे समाम्नातम् । तत्र द्युलोकवर्तिन एकादशसंख्याका देवाः प्रथमास्तादृशा हे देवा द्वितीयेषु पृथिवीवर्तिषु देवेषु पराक्रमध्वमप्रतिबन्धेन वर्तध्वम् । तथा द्वितीया हे देवास्तृतीयेष्वन्तरिक्षवर्तिषु देवेषु पराक्रमध्वम् । हे त्रिरेकादशास्त्रिरावृत्ता एकादशसंख्याका देवाः सर्वेऽपि यूयं संभूयेह कर्मणि वर्तमानं मामवत रक्षत । यदिदं कर्मेदानीं करोमि तदिदं कर्म शक्यं संपूर्णं कर्तुं शक्तो भूयासम् । तत्रैतद्देहस्थमात्मैव स्वार्थं करोतु । कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति । तद्यथा संपद्यते तथा युष्माभिः प्रसादनीयम् । किञ्च भेषजं सर्वानिष्टोपशमनमिदं कर्म करिष्ये । हे विश्वभेषजा सर्वानिष्टोपशमनकुशलावश्विनौ युवामपि मे मदीयमिदं कर्म प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् ।

अथाङ्गाराणां पुरोडाशादपोहने मन्त्रमाह -

इदमहं सेनाया अभीत्वयै (१) । मुखमपौहामि, इति ।

अभीत्वया अभिभवितुं पुरोडाशमतिदाहेन हिंसितुं प्रवृत्ताये सेनाया अङ्गाररूपायां सेनायां मुखं प्रधानभूतमङ्गारमहमिदमिदानीमेवापोहाम्यपनयामि ।

अथ पुरोडाशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

सूर्य ज्योतिर्विर्भाहि । महत इन्द्रियाय, इति ।

हे पुरोडाशाधिकस्येन्द्रियस्य सिद्धयर्थं सूर्यसमानदीप्तिः सन्विशेषेण दीप्यस्व ।

अथाभिधारणे मन्त्रमाह -

आप्यायतां घृतयोनिः । अग्निहव्याऽनुमन्यताम् ।
खमङ्गव त्वचमङ्गव । सुरूप त्वा वसुविदम् । पशूनां
तेजसा । अग्नये जुष्टमाभिधारयामि, इति ।

घृतमेव योनिः कारणं यस्यासौ घृतयोनिः । घृतेन हि
ज्वालोद्भवति । तादृशोऽग्निराप्यायतां हव्यानि
चास्मदीयान्यनुमन्यतामङ्गी करोतु । हे पुरोडाश त्वमपि खं रन्ध्रं
पाकजन्यमङ्गवाञ्जय । तथा त्वचमङ्गवाञ्जय । घृतेन पिहितरन्ध्रं
स्निग्धच्छायं चाऽऽत्मानं कुरु । ततोऽहं सुरूपं शोभनरूपं च वसुविदं
धनानां लम्भयितारमग्नये जुष्टं प्रियं त्वा पशूनां तेजसाऽनेन
घृतेनाभिधारयाम्युपरि घृतधारया संस्करोमि ।

अथ पात्र्यमुपस्तरणमन्त्रमाह -

स्योनं ते सदनं करोमि (२) । घृतस्य धारया सुशेवं
कल्पयामि, इति ।

हे पुरोडाश ते तव स्योनं सुखहेतुं सदनं स्थानं करोमि । घृतस्य
धारया सुशेवं सुसेवितुं योग्यं यथा भवति तथा कल्पयामि संपादयामि ।

अथ पुरोडाशस्य सादने मन्त्रमाह -

तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ । व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः,
इति ।

हे व्रीहीणां मेध सारभूत पुरोडाश तस्मिन्स्थानं सीदावस्थितिं कुरु ।
तथा सुमनस्यमानः, सुप्रीयमाणोऽमृते निरुपद्रवे तस्मिन्स्थानं प्रतितिष्ठ
प्रविष्टो भव ।

अथ पुरोडाशस्योद्भासने मन्त्रमाह -

आर्द्रः प्रथसुर्भुवनस्य गोपाः । शृत उत्स्नाति जनिता
मतीनाम्, इति ।

आर्द्रो घृतेन शीतीकृतः प्रथस्नुः प्रथनशीलो भुवनस्य गोपा
भूतजातस्य गोपायिता शृतः पक्वो मतीनां प्रा (प्र)ज्ञानां जनितोत्पादयिता
पुरोडाश उत्सनाति स्वात्मानमग्नेः सकाशादुन्मुञ्चति ।

प्रातर्दोहस्याभिधारणे मन्त्रमाह -

यस्तं आत्मा पशुषु प्रविष्टः । देवानां विष्टामनु यो
वितस्थे । आत्मन्वान्त्सोम घृतवान्हि भूत्वा । देवानाच्छ
सुर्वविद यजमानाय मह्यम् इति ।

हे प्रातर्दोह ते तव य आत्मा घृतोपलक्षणः पशुषु प्रविष्टः प्रविश्य
वर्तते । यश्च देवानां विष्टां विविधमवस्थानमनुलक्षीकृत्य स्वयमपि
तदनुरूपं वितस्थे विविधं तिष्ठति । हे सोमसदृश पुरोडाश
त्वमात्मन्वान्समीचीनस्वरूपवान्मृतवान्हि घृतयुक्तः प्रसिद्धो भूत्वा
देवानाच्छ प्राप्तुहि । यजमानाय मह्यं सुर्वविद स्वर्गं लभस्व ।

अथ कपालानां प्रत्यञ्जने मन्त्रमाह -

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत् (३), इति ।

इराऽन्नरूपो भूतिः प्रजानां भवनहेतुः पृथिव्यै रसः कपालरूपायाः
पृथिव्याः सारांशो मोत्क्रमीत्कपालेभ्य उत्क्रान्तो मा भूत् ।

अथ होतृप्रवरंऽध्वर्युप्रवरे च यजमानेन जप्यं मन्त्रमाह -

देवाः पितरः पितरो देवाः । योऽहमस्मि स सन्यजे ।
यस्यास्मि न तमन्तरेमि । स्वं मं इष्टं स्वं दत्तम् । स्वं
पूर्तं स्वं श्रान्तम् । स्वं हुतम् । तस्य मेऽग्निरूपद्रष्टा ।
वायुरूपश्रोता । आदित्योऽनुख्याता । द्यौः पिता (४) ।
पृथिवी माता । प्रजापतिर्बन्धुः । य एवास्मि स सन्यजे,
इति ।

हे देवाः पितरः पालयितारो हे पितरो देवा द्योतनात्मका उभयविधा
यूयं मद्भिज्ञापनां शृणुतेति शेषः । योऽहमस्मि पुरा वर्णाश्रमाभ्यां
यादृशाचारोऽहमस्मि स सन्यजे तादृशाचार एव सन्स्वोचिताचारस्य
लोपमकृत्वा युष्मान्यजे । किञ्च यस्यामि यस्य पितरहं पुत्रोऽस्मि तं पितरं
नान्तरेमि तदीयस्याऽऽचारस्यान्तरायं च करोमि । अवश्यं पितुराचारं

मनसाऽपि न लङ्घयेत् इति हि सर्वे वदन्ति । तादृशस्य मे यदिष्टं तत्स्वं भवतु । इह लोके वषट्कारेण देवेभ्यो यदत्तं तद्युष्मत्प्रसादात्परलोके भोगाय ममैव स्वं भवतु । तथा दत्तं दक्षिणाद्रव्यादिकं मम स्वं भवतु । पूर्तं पक्वमन्नादि पितृभ्यो दत्तं मम स्वं भवतु । श्रान्तं तपो रूपेणानुष्ठितं मम स्वं भवतु । तथा हुतं स्वाहाकारेण दत्तं मम स्वं भवतु । सर्वमेतद्यथा भवति तथा हे देवाः पितरश्च यूयमनुमन्यध्वम् । तस्य यथाशास्त्रं कुर्वतो मेऽयमग्निरुपद्रष्टा समीपेस्थित्वा द्रष्टा साक्षीत्यर्थः । अयं वायुरुपश्रोता समीपे स्थित्वा मद्वृत्तान्तं साक्षित्वेन शृणोति । आदित्यश्चानुख्याता मदीयस्य वृत्तान्तस्यानुक्रमेण ख्यापयिता । द्यौः पिता मम पितृस्थानीया पृथिवी च मातृस्थानीया प्रजापतिश्च बन्धुस्थानीयः । यस्मादेवं तस्मादहं य एवास्मि यादृशाचारो यदीयपुत्रो यद्देवतासाक्षिकश्चास्मि स तादृश एव सन्यजे यष्टुं योग्यतां मम कुरुतेत्यभिप्रायः ।

अथ हविरवदाने मन्त्रमाह -

मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हि ँसिषम् । मा ते तेजोऽ
पक्रमीत् । भरतमुद्धरेमनुषिञ्च । अवदानानि ते
प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा मा हि ँसीः, इति ।

हे पुरोडाश मा भेर्मा भेषीर्भयं मा कार्षी । मा च संविकथा मा कम्पिष्ठाः कम्पं मा कार्षी । कम्पमानं त्वामहं मा हिंसिषं हिंसां न करोमि । अतो भीतस्य ते तव तेजो माऽपक्रमीद्भयस्यास्माभिर्निराकृतत्वात् । अतस्तं भरतमिमं यजमानमुद्धर । देवेभ्यो हविर्भरणाद्यजमानो भरतः । ततोऽनुषिञ्च वृष्टिद्वारेण “ईम्” इमां छान्दसोऽयं मवर्णलोपः । पृथिवीमनुक्रमेण सिक्तां कुरु । त्वदीयान्यवदानानि प्रत्यवदास्यामि प्रत्येकमवदानं करिष्यामि । ते तुभ्यं नमोऽस्तु । मा मा हिंसीः प्रतिकूलस्यानाचरणात् ।

अथ हविषः प्रत्यभिचारणे मन्त्रमाह -

यदवदानानि तेऽवद्यन् । विलोमाकार्षमात्मनः (५) ।
आज्येन प्रत्यनज्येनत् । तत् आप्यायतां पुनः, इति ।

अवदानान्यवद्यन्नहं ते तव यद्विलोम प्रतिकूलमकार्षं तद् द्वारणाऽऽत्मनो ममापि प्रतिकूलमकार्षमेतदुभयमप्याज्येन प्रत्यनज्मि प्रतिसमाहितं यथा भवति तथाऽञ्जनं करोमि । किञ्च ते तव विकृतमङ्गं पुनराप्यायतां भूयो वर्धताम् ।

अथ प्राशिन्नावदाने मन्त्रमाह -

अज्यायो यवमात्रात् । आव्याधात्कृत्यतामिदम् । मा
रूरूपाम यज्ञस्य । शुद्ध * स्विष्टमिदं हविः, इति ।

पुरा कदाचिद्रुद्रो यज्ञस्य साधनस्य पुरोडाशस्य कंचिदंशमविध्यत् ।
तथा च ब्राह्मणमाम्नायते-“देवा वै यज्ञाद्रुद्रमन्तरायन् । स यज्ञमविध्यत्
” इति । तस्मादाव्याधाद्विद्वत्प्रदेशादिदं हविः कृत्यतां छिद्यताम् ।
कियद्धविर्यवमात्रादज्यायो यवपरिमितमेव न तु ततोऽधिकं वयं यज्ञस्य
पुरोडाशरूपस्य शरीरं मा रूरूपाम रोपणं विमोहनमुपद्रवस्तद्वत् न
करवाम । यवमात्रादधिकावदाने ह्युपद्रवः स्यात् । तथा
चान्यत्राऽऽम्नातम्-“ यज्यायोऽवद्येद्रोपयेत्तद्यज्ञस्य” इति । इदं तु यवमात्रं
हविर्देवैश्छिन्नत्वाच्छुद्धम् । तथा चाऽऽम्नायते-“तस्याऽऽविद्धं
निरकृन्तन्यवेनं समित तस्माद्यवमात्रमवद्येत्” इति । किंचेदं हविः स्विष्टं
शोभनयागहेतुः । तदप्याम्नातम्-स्विष्टं वै न इदं भविष्यति” इति ।

अथेडावदाने मन्त्रमाह -

मनुना दृष्टां घृतपदीम् । मित्रावरुणसमीरिताम् ।
दक्षिणार्धादसंभिन्दन् । अवद्याम्येकतोमुखाम् (६), इति ।

दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य दक्षिणभागादसंभिन्दन्नितरा वदानैर-
संमिश्रयन्नहमिडामुद्दिश्यावद्यामि पुरोडाशांशमवखण्डयामि
कीदृशीमिडां मनुना प्रथमं दृष्टां तथा घृतं पादानिष्पीडितं यस्याः सा
घृतपदी तादृशीं मित्रावरुणाभ्यां सम्यक्प्रेरिता मित्रावरुणसमीरिता ताम् ।
तथा च मन्त्रान्तरमाम्नातम्-“ मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी” इति । पदानां
ब्राह्मणमेवमाम्नायते-“मानवीत्याह । मनुर्ह्येतामग्नेऽपश्यत् ।
घृतपदीत्याह । यदेवास्यै पदाद्घृतमपीडयत् तस्मादेवमाह ।
मैत्रावरुणीत्याह । मित्रावरुणौ ह्येना * समैरयताम्” इति ।
तथैकतोमुखामेकदिङ्मुखप्रभवां दक्षिणदिश्येवावस्थितां न तु दिगन्तर
इत्यर्थः ।

अथ यजमानपञ्चमानामृतत्वजाभिडाक्षणे मन्त्रमाह-

इडै भागं जुषस्व नः । जिन्व गा जिन्वार्वतः । तस्यांस्ते
भक्षिवाणः स्याम । सर्वात्मानः सर्वगणाः, इति ।

हे इड इडाख्ये देवि नोऽस्माकं भागं जुषस्व पीनिपूर्वकमनुभन्यस्व ।

ततो गा जिन्व गोमहिष्यादीन्प्रीणय सनर्धयेत्यर्थः । अर्वतोऽश्वांश्च जिन्व तस्यास्तादृश्यास्ते तव भक्षिवाणो भक्षयितारः सर्वात्मनोऽविकलस्वरूपाः सर्वगणाः सर्वैःत्रपौत्रादिगणैश्च सहिताः (स्याम) ।

अथ बर्हिषदः पुरोडाशस्याभिमर्शने मन्त्रमाह -

ब्रध्न पिन्वस्व । ददतो मे मा क्षायि । कुर्वतो मे मोपदसत् । दिशां कृप्तिरसि । दिशो मे कल्पन्ताम् । कल्पन्तां मे दिशः (७) । दैवींश्चि मानुषींश्च । अहोरात्रे मे कल्पेताम् । अर्धमासा मे कल्पन्ताम् । मासा मे कल्पन्ताम् । ऋतवो मे कल्पन्ताम् । संवत्सारो मे कल्पताम् । कृप्तिरसि कल्पातं मे, इति ।

यज्ञो वै ब्रध्न इति श्रुतेः, हे ब्रध्न यज्ञसाधकपुरोडाश पिन्वस्व त्वं प्रीतो भव । देवेभ्यस्त्वां ददतो मे मम मा क्षायि विद्यमानस्वरूपादुपक्षीणो मा भूः । यागं कुर्वतो मम फलं मोपदसत्क्षीणं मा भूत् । पूर्ववाक्येन (ण) साधनस्य यज्ञस्योपक्षयाभावः । उत्तरवाक्येन (ण) साध्यस्य फलस्याप्युपक्षयाभावः । हे पुरोडाश त्वं दिशां दिग्वासिजनानां कृप्तिः । सामर्थ्यं स्वस्वव्यापारक्षमता सैव त्वमसि । अतस्त्वत्प्रसादान्मे मदर्थं दिशो दिग्वासिजनाः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । ताश्च दिशो द्विविधा दैव्यो मानुष्यश्च । आदित्यगत्या संपादिताः प्राच्यादयो दैव्यः । मनुष्याणां परस्परावस्थानापेक्षया परिकल्पिताः प्राच्यादयो मानुष्यः । यद्वा दिशो देशकालव्यवस्थाः । ताश्च प्रजापत्यादिकृता दैव्यः । मन्वादिकृता मानुष्यः । अहोरात्रादयः स्पष्टाः । किं बहुना सर्वत्र त्वमेव कृप्तिः सामर्थ्यमसि । त्वज्जनितयज्ञाधनित्वात्सर्वव्यवहारसामर्थ्यस्य । अतो मे मदर्थं सर्वं दिगादिकं कल्पताम् ।

अथ चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहने मन्त्रमाह -

आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतैभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः (८) । विधेम हविषा वयम् । भजतां भागीभागम् । माऽभागो भक्त । निरभागं भजामः । अप स्पिन्व । ओषधीर्जिन्व । द्विपात्पाहि । चतुपादव । दिवो यृष्टिमेरय । ब्राह्मणानामिदं हविः (९) । सोम्यानां ५

सोमपीथिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः । नेहाब्राह्मणस्यास्ति,
इति ।

हे पुरोडाश त्वामाशानां सर्वासां दिशां संबन्धिभ्य आशांपालेभ्यो
दिक्पालकेभ्यश्चतुर्भ्य इन्द्रयमवरुणकुबेरभ्योऽमृतेभ्यो देवेभ्यः
समर्पयामीति शेषः । भूतस्य सिद्धस्यास्य पुरोडाशस्याध्यक्षेभ्यः ।
स्वामिभ्य इदमिदानीं वयं हविषा विधेम परिचरेम । अत्र भागी
भागयोग्यः पुमान्वक्कीयं भागं भजताम् । अभागस्तदयोग्यः पुमान्मा भक्त
भागं मा प्राप्नोतु । अभागं पुरुषं निर्भजामो वयं भागरहितं कुर्मः । अपः
क्रियमाणमिदं कर्म पिन्व हे पुरोडाश त्वं वर्धय । ओषधीश्च जिन्व
प्रीणय । द्विपात्पुत्रभृत्यादिकं पाहि । चतुष्पाद्गोमहिष्यादिकमव रक्ष ।
दिवः सकाशाद्दृष्टिमेरय प्रवर्तय । सोम्यानां सोमयोग्यानामत एव
सोमपीथिनां सोमपानयुक्तानां ब्राह्मणानामृत्विजामिदं चतुर्धाकृतं हविः
संपादितम् । अब्राह्मणस्तु निर्भक्तो भागान्निःसारितः । इहास्मिन्नार्त्विज्ये
कर्मण्यब्राह्मणस्य भागो नास्ति । याजनस्य ब्राह्मणैकविषयत्वात् ।

अथ स्तुक्षु प्रस्तरस्याज्यमानस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

समङ्क्तां बर्हिर्हविषा घृतेन । समादित्यैर्वसुभिः स
मरुद्भिः । समिन्द्रैर्न विश्वेभिर्देवेभिरङ्क्ताम् । दिव्यं नभो
गच्छतु यत्स्वाहा, इति ।

इदं प्रस्ताराख्यं बर्हिर्घृतरूपेण हविषा समङ्क्तां सम्यगक्तं भवतु ।
तथाऽऽदित्यवसुमरुदादिभिर्देवैर्घृतेन सम्यगज्यमानमस्तु । ततो दिव्यं
द्योतमानं नभ आदित्याख्यं यत्तेजोऽयं तत्तेजोऽयं प्रस्तरः प्राप्नोतु । स्वाहा
समर्पितोऽयं प्रस्तरः ।

अथ गार्हपत्यस्य दक्षिणत उपविष्टायाः पत्या जपार्थं मन्त्रमाह-

इन्द्राणीवाविधवा भूयासम् । अदितिरिव सुपुत्रा ।
अस्थूरि त्वां गार्हपत्य (१०) । उपनिषदे सुप्रजास्त्वाय,
इति ।

इन्द्रस्य पत्नीन्द्राणी सा कदाचिदपि विधवा न भवति दद्वदहमपि
यावज्जीवमविधवा भूयासम् । अदितिर्देवमाता तद्वदहं सुपुत्रा भूयासम् ।
हे गार्हपत्यास्थूरि सर्वार्थसाधनसंपूर्णं त्वां सुप्रजास्त्वाय
शोभनापत्यत्वसिद्धय उपनिषद उपेत्य निषीदामि ।

अथ संपत्नीयहोममन्त्रामाह -

सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छताम् । यज्ञस्य युक्तौ
धुर्यावभूताम् । संजानानौ विजहतामरातीः । दिवि
ज्योतिरजरमारभेताम्, इति ।

पत्या सहिता येयं पत्नी सा सुकृतेन सुष्ठु संपादितेन कर्मफलेन
संगच्छताम् । तावुभौ युक्तौ परस्परसंबद्धौ यज्ञस्य धुर्यौ भारवाहकावभूतां
यज्ञमनुतिष्ठतामित्यर्थः । संजानानौ परस्परमैकमत्यं गतावरातीः शत्रुं
विजहतां विनाशयताम् । दिवि द्युलोकस्थितमजरं जरारहितं
ज्योतिरादित्यात्मकमारभेतामाभिमुख्येन प्राप्नुताम् ।

अथ नारिष्ठहोमार्थाश्चत्वारो मन्त्राः । तत्र प्रथममन्त्रमाह -

दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्रीणातु यजमानो
घृतेन । नारिष्ठयैः प्रशिषमीडमानः । देवानां दैव्येऽपि
यजमानोऽमृतोऽभूत्, इति ।

ये यज्ञ तदभिमानिदेवते तव यज्ञिया यज्ञयोग्यास्तनवः शरीराणि
दशतंख्याकाः सन्ति । ताः सर्वास्तनूर्यजमानो घृतेन वर्षयतु ।
नारिष्ठयोर्यज्ञस्य नेतारो यजमाना नरास्तेषां संबन्धिनो नारास्तेष्वतिशययुक्तौ
नारिष्ठावग्निवायु जाठराग्निः प्राणवायुश्चातिशयेन नरेण संबद्धौ
तयोर्नारिष्ठयोर्देवयोः प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमीडमानः स्तुवन्यजमान इह
देवानां संबन्धी सन्दैव्ये देवयोग्ये स्वर्गेऽप्यमृतो देवोऽभूत् ।

अथ द्वितीयमाह -

यं वां देवा अकल्पयन् (११) । ऊर्जो भाग ९शतक्रतू ।
एतद्वां तेन प्रीणानि । तेन तृप्यतम ९हहौ, इति ।

हे शतक्रतू शतसंख्याककर्मनिष्पादकौ नारिष्ठौ वां युवोरूर्जो
रसस्य यं भागं देवा अकल्पयंस्तदेतदिदानीं मया दीयत इति शेषः । तेन
दत्तेन वां युवामुभौ प्रीणानि प्रीतौ करोमि । तेन भागेन हेऽहहावंहसः
पापस्य हन्तारौ युवां तृप्यतम् ।

अथ तृतीयमाह -

अहं देवानां ९सुकृतामस्मि लोके । ममेदमिष्टं न

मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान् ।
यदाभ्यामिन्द्रो अर्दधाद्भागधेयम्, इति ।

सुकृतां शोभनकर्मणां देवानां संबन्धिनि लोकेऽहमस्मि भूयासं मम
संबन्धि यदिष्टं कर्म तदिदं मिथुर्न भवाति मिथ्या न भवत्यवश्यं
फलप्रदमित्यर्थः । अहं नारिष्ठौ देवौ विद्वांस्तदीयमहिमानं
जानन्ननुयजाम्यनुकूलां पूजां करोमि । यद्यस्मात्कारणादाभ्यां
नारिष्ठाभ्यामिन्द्रो भागधेयं हविर्भागमदधात्संपादितवान् । तस्मा-
द्यजामीति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ चतुर्थमाह -

अदारसृद्धवत देव सोम । अस्मिन्यज्ञे मरुतो मृडता नः !
मा नौ विददभि भामो अशस्तिः (१२) मा नौ विद्वृजना
द्वेष्ट्या या, इति ।

हे देव सोम त्वमदारसृद्धवत दाराणामस्मदीयानां
पत्नीनामसंसयिता भव पालको भवेत्यर्थः । हे मरुतो देवा यूयमस्मिन्यज्ञे
नोऽस्मान्मृडता सुखयत । भामो भवदीयः क्रोधो नोऽभ्यस्मदाभिमुख्येन
मा विदन्मा प्राप्नोतु । तथाऽशस्तिरपकीर्तिः शत्रुकृता नोऽस्मान्मा विदन्मा
प्राप्नोतु । द्वेष्ट्या वृजना द्वेष्ट्यमन्यदपि पापं यदस्ति तन्मा प्राप्नोतु ।

अथ पौर्णमास्यां पार्वणहोमे मन्त्रमाह -

ऋषभं वाजिनं वयम् । पूर्णमासं यजामहे । स नौ दोहता ५
सुवीर्यम् । रायस्पोष ५ सहस्रिणम् । प्राणाय सुरार्धसे ।
पूर्णमासाय स्वाहा, इति ।

ऋषभं श्रेष्ठं वाजिनमन्नवन्तं पूर्णमासमेतन्नामकं देवं वयं यजामहे ।
स च देवः सुरार्धसे शोभनधनहेतवे प्राणाय प्राणवृत्तिस्थित्यर्थं नोऽस्माकं
सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं रायस्पोषं धनपुष्टिं
दोहतां दोग्धां संपादयत्वित्यर्थः । पूर्णमासाय देवाय स्वाहेदं हविः
स्वाहुतमस्तु ।

अमावास्यायां पार्वणहोममन्त्रमाह -

अमावास्या सुभगा सुशेवा । धेनुरिव भूय

आप्यायमाना । सा नो दोहता सुवीर्यम् । रायस्पोष ॥
सहस्रिणम् । अपानाय सुरार्धसे । अमावास्यायै स्वाहा,
इति ।

इयममावास्या देवता सुभगा सौभाग्ययुक्ता सुशेवा सुष्टु सेवितुं योग्या । यथा धेनुः प्रतिदिनं क्षीरं प्रयच्छति पुनः पुनराप्याययति, एवमियममावास्या प्रतिमासं भूयो देवानामाप्याययति । सा न इत्यादि पूर्ववत् । अपानायापानवृत्तिस्थित्यर्थम् ।

अथ होतुरुपवेशनाधारेर्दर्वैर्वेद्या अभिस्तरणे मन्त्रमाह -

अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिम् । जामिं मा हिंसीरमुया
शयाना । होतृषदना हरिताः सुवर्णाः । निष्का इमे
यजमानस्य ब्रग्ने, इति ।

अभीत्वैर्ये करोमि कमीत्पिताऽऽत्मन एकतोमुखां मे दिशोऽर्धक्षेभ्यो
हविर्गर्हिर्पत्याकल्पयन्नशीस्तिः सा नो दोहता सुवीर्यं सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हे दर्भाभिस्तृणीह्यभित आस्तीर्णा भव । वेदिं परिधेह्याच्छादय ।
अमुया वेद्या तल शयाना शयनं प्राप्तस्त्वं जामिं जायमानां प्रजां मा
हिंसीः । होतृवदना होता येषु दर्भेषु निषीदति तादृशा दर्भा हरिता
हरितवर्णाः सुवर्णाः शोभनच्छाया इमे पुरतो वर्तमानाः सन्तो यजमानस्य
ब्रध्नं कर्मफलभूत आदित्यलोके निष्का अलंकाराः सन्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

देवाः स्वामिजपायेदमङ्गाराणामपोहनम् ।

हविर्मन्त्रयते सूर्य आप्यायेत्यभिघारयेत् ॥

स्योनं पात्र्यमुपस्तीर्य तस्मिन्निति हविः क्षिपेत् ।

आर्द्रेति हविरुद्वास्य यस्ते दोहाभिघारणम् ॥

इरा कपालान्यभ्यज्य देवास्तु प्रवरे जपेत् ।

मा भे हविरवद्येत यदा प्रत्यभिघारयेत् ॥

अज्या प्राशिन्नावदानं मनुनेडामवद्यति ।

इडे प्राश्नन्ति तां ब्रध्न पुरोडाशमभिस्पृशेत् ॥

आशा प्रतिदिशं व्यूहेत्समङ्कतां प्रस्तराञ्जनम् ।

इन्द्राणीति जपेत्पत्नी सं पत्नीति जुहोति हि ॥

दशेति नारिष्ठहोम ऋषभं पूर्णिमाहुतिः ।

अमेति दर्शहोमः स्यादभि वेदिं स्तृणाति हि ॥

अथ मीमांसा । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

संकीर्णौ संघयोर्होमौ न वा प्रकरणादुभौ ।

संकीर्णावुपकार्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात्प्रयाजादिवद्दर्शेऽपि होमद्वयं कर्तव्यम् । पूर्णमासेऽपि तथेति चेत् । मैवम् । उपकार्ययोः संघयोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थाया युक्तत्वात् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

चतुर्थपञ्चमयोरनुवाकयोरनुक्ताः परिशिष्टा ये मन्त्रास्ते सर्वे षष्ठेऽस्मिन्ननुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र दोहादूर्ध्वं प्रैषमन्त्रमाह -

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निम् । परिहितोऽग्निर्यजमानं
भुनक्तु । अ॒पा र॒स ओष॑धीना सु॒वर्णः । नि॒ष्का इ॒मे
यज॑मानस्य सन्तु काम॒दुघाः । अ॒मुत्रा॒मुष्मि॑ ५ ल्लो॒के,
इति ।

हे दर्भा अग्नि परिस्तृणीत परित आच्छादयत । परिधत्त परितो धारयत । परिहितो युष्माभिः परितो धारितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु पालयतु । अयं दर्भसमूहोऽपां रसः सारभूत ओषधीनां मध्ये सुवर्णः शोभनवर्णोपितः । इमे दर्भा यजमानस्यापुत्र परलोके तत्राप्यमुष्मिन्निन्द्रादिलोके निष्का अलंकारभूता कामदुघाः सन्तु ।

अथ ब्रह्मणो वरणे मन्त्रमाह -

भूप॑ते भुव॑नपते । म॒ह॒तो भू॒तस्य॑ पते । ब्र॒ह्माणं॑ त्वा वृ॒णीमहे,
इति ।

हे भूपते भूमेः पालक भुवनपतेऽन्तरिक्षपालक महती भूतस्य पते
द्युलोकस्यापि पालक त्वां वृणीमहे ।

अथ वृतस्य ब्रह्मणो जप्यं मन्त्रमाह -

अ॒हं भू॒पति॒र॒हं भु॒व॒न॒पतिः । अ॒हं म॒ह॒तो भू॒तस्य॒ पतिः (१) ।
दे॒वेन॑ स॒वि॒त्रा प्र॒सू॒त आ॒त्वि॒ज्यं करि॑ष्यामि । दे॒वस॒वित॑रे॒तं
त्वां वृ॑णते । बृ॒ह॒स्पतिं॑ दै॒व्यं ब्र॒ह्माण॑म् । तद॒हं मन॑से
प्रब्र॑वीमि । मनो॑ गाय॒त्रियै॑ । गा॒य॒त्र्या त्रि॒ष्टुभै॑ ।
त्रि॒ष्टुब्ज॑ग॒त्यै । जग॑त्यनु॒ष्टुभै॑ । अ॒नु॒ष्टुक् प॒ङ्क्त॑तयै । प॒ङ्क्ति॑त
प्र॒जाप॑तये (२) । प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यः॑ । वि॒श्वे
दे॒वा बृ॒ह॒स्पत॑ये । बृ॒ह॒स्पति॑र्ब्रह्म॒णे । ब्रह्म॑ भूर्भुवः॒ सुवः॑ ।
बृ॒ह॒स्पति॑र्दे॒वानां॑ ब्र॒ह्मा । अ॒हं म॑नु॒ष्याणा॑म् । बृ॒ह॒स्पते॑ य॒ज्ञं
गो॑पाय, इति ।

यजमानोक्तप्रकारेणाहं भूम्यादिलोकत्रयस्य पालकोऽस्मि ।
तत्पालकदेवरूपेण भावितत्वात्तादृशोऽहं सवित्रा प्रेरकं देवेन
प्रसूतोऽनुज्ञातः सन्नात्विज्यं करिष्यामि । हे सवितर्देव त्वामेवैतं ब्रह्माणं
सर्वं यजमाना वृणते । कीदृशं त्वां बृहस्पतिरूपेणावस्थितं दैव्यं
देवसंबन्धिनं ब्रह्माणं ब्राह्मणजातिम् । तत्सर्वं वृत्तान्तजातमहं मनसे
मनोभिमानिने देवाय प्रब्रवीमि । मनोदेवश्च गायत्रियै देवतायै प्रब्रवीति ।
एवं गायत्र्यदयस्त्रिष्टुबादिभ्यो ब्रह्मपर्यन्तेभ्यो ब्रुवन्ति । तत्र ब्रह्मा (ह्य)
भूरादिलोकत्रयात्मकम् । देवानां मध्ये बृहस्पतिरेव ब्रह्मा मनुष्याणां
मध्येऽहं ब्रह्मा । हे बृहस्पते यज्ञमिमं गोपाय रक्ष । अहमपि
त्वत्प्रसादाद्रक्षामीत्यभिप्रायः ।

अथाऽऽग्नीध्रेणाभिगृह्यमाणस्योत्करस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

इ॒दं तस्मै॑ ह॒र्म्यं करो॑मि । यो वो॑ दे॒वाश्चर॑ति ब्रह्म॒चर्य॑म् ।
मे॒धा॒वी दि॒क्षु मन॑सा तप॒स्वी (२३) । अ॒न्तर्दू॑तश्चरति
मा॒नु॒षीषु॑, इति ।

हे देवा वो युष्मानुद्दिश्य (यो) ब्रह्मचर्यं चरति नियमे करोति तस्मै
नियमवत् इदमिदानीं हर्म्यं निवासस्थानं करोमि । स ब्रह्मचारी मेधावी
प्रज्ञावान् । तपस्वी नित्यं तपोयुक्तः । मानुषीषु मनुष्ययोग्यासु

दिक्ष्वन्तर्मध्ये मनसा विवेकेन युक्तः सन्दूतश्चरति
हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायज्ञो वर्तते ।

अथ वेदेन संमृज्यमानाय वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य
मध्ये । मर्मृज्यमाना महते सौभगाय । मह्यं धुक्स्व
यजमानाय कामान्, इति ।

चतुःशिखण्डा चतुर्भिर्भूषणस्थानीयैर्युक्ता चतुष्कोणा वा
युवतिराकारेण युवतिसदृशी यथा युवतिर्मध्ये संनततरा तथा वेदिरपि ।
अत एव सुपेशाः शोभनरूपयुक्ता घृतप्रतीका घृतोपक्रमा तस्यां हि वेद्यां
प्रथमं घृतं स्थाप्यते । सा च भुवनस्य समस्तलोकस्य मध्ये यजमानस्य
मम महते सौभगाय मर्मृज्यमाना वेदेन भृशं शोध्यमाना वर्तते । तथाविधे
हे वेदे यजमानाय मह्यं कामान्धुक्स्व संपादय ।

अथ क्रियमाणाया वेदेरनुमन्त्रमाह -

भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष । ततो देवी वर्धयते पर्या ५
सि । यज्ञिया यज्ञं वि च यन्ति शं च । ओषधीराप इह
शक्वरीश्च, इति ।

इयं वेदिर्भूमिर्भूत्वा सर्वत्र पृथिवीभावेन वर्तमाना महिमानं माहात्म्यं
पुपोष पुष्पाति । तत इयं वेदिर्देवीरूपा यागद्वारेण पर्यासि वृष्टिजलानि
वर्धयते । ततो जलवृद्धेरुर्ध्वं यज्ञिया यज्ञसंपादनार्हा ओषध्य आपः
शक्वर्यः पशवश्चैह वेद्यां यज्ञं वियन्ति च विविधं प्राप्नुवन्त्यपि । ततः शं
च सुखमपि प्रयच्छन्तीति शेषः ।

अथाऽऽहियमाणस्य स्तम्बयजुषोऽनुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा (४) । यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च । तस्येन्द्र वज्रैण
शिरश्छिनधि, इति ।

हे देवा यः शत्रुमां हृदा तात्पर्ययुक्तेन मनसा द्वेष्टि यश्च
वाचाऽधिक्षेपतया द्वेष्टि । यश्च ब्रह्मणा ब्रह्मवर्चसेन वेदाध्ययनादिना वा
कर्मणा तपोऽतिशयेन दानेन वा द्वेष्टि मात्सर्यं करोतीत्यर्थः । यश्च श्रुतेन

बहुशास्त्रश्रवणेनेष्णतैषणशीलेनेदं धनादिकं ममैव भूयादित्येवंरूपेण हृदयेन च द्वेष्टि । हे इन्द्र तस्य सर्वस्य शत्रोः शिरस्त्वदीयेन वज्रेण स्फ्यरूपेण च्छिनधि ।

अथ समास्तीर्णस्य बर्हिषोऽनुमन्त्रणं मन्त्रमाह -

ऊर्णामृदु प्रथमानं * स्योनम् । देवेभ्यो जुष्टं * सदनाय
बर्हिः । सुवर्गे लोके यजमानं * हि धेहि । मां नाकस्य
पृष्ठे परमे व्योमन्, इति ।

ऊर्णामृदु कम्बलवन्मृदुस्वरूपं प्रथमानं विस्तारयुक्तं स्योनं सुखकरमिदं बर्हिः सदनायोपवेशनाय देवेभ्यो जुष्टं देवानां प्रियं हे तादृग्बर्हिर्नाकस्य पृष्ठे दुःखरहितस्य स्थानस्योपरिभागे परम उत्कृष्टेऽत एव व्योमन्विशेषेण रक्षके स्वर्गलोके यजमानं मां धेहि स्थापय । हिशब्दोऽवधारणे । सर्वथा स्थापयेत्यर्थः ।

अथ बर्हिषाऽऽस्तीर्यमाणाया वेदेरनुमन्त्रणं मन्त्रमाह -

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका वयुनानि
वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय (५) । सा मै धुक्ष्व
यजमानाय कामान् । शिवा च मे शग्मा चैधि । स्योना
च मे सुषदा चैधि । ऊर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि ।
इषमूर्जं मे पिन्वस्व । ब्रह्मतेजो मे पिन्वस्व । क्षत्रमोजो मे
पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पिन्वस्व । आयुरन्नाद्यं मे
पिन्वस्व । प्रजां पशून्मै पिन्वस्व (६), इति ।

घृतप्रतीकेत्यन्तं पूर्ववद्वयाख्येयम् । तादृशीं वेदिर्वयुनानि कमनीयानि बर्हिषि वस्ते वस्त्रवदाच्छायति । सा तादृशी वेदिर्यजमानस्य महते सौभगाय बर्हिषा स्तीर्यमाणा वर्तते । हे वेदे सा त्वं यजमानाय मे कामान्धुक्ष्व संपादय । किंच मे मदर्थं शिवा च शान्तोपद्रवा च शग्मा सर्वकार्यशक्ता चैधि भव । तथा स्योना च सुखहेतुश्च सुषदा च सुष्टुपवेशनयोग्या चैधि । तथोर्जस्वती बलवती पयस्वती क्षीरादिमती चैधि । तथेषमन्नमूर्जं दुग्धादिरसं च मे मदर्थं पिन्वस्व वर्धय । ब्रह्माध्ययनादिसंपत्तिं तेजस्तन्निमित्तां कीर्तिं च मे पिन्वस्व । तथा क्षत्रं बलमोजः कान्तिं मे मदर्थं पिन्वस्व । विशं प्रजां शरीरपुष्टिं च मे

पिन्वस्व । अथवा ब्रह्मक्षत्रविशो वर्णत्रययुक्ताः प्रजाः । आयुः शतसंवत्सरोपेतमन्नाद्यमन्नादनसाममर्थ्यं प्रजां पुत्रादीन्पशून्गवादीन् ।

अथ परिधिषु परिधीयमानेष्वनुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

अस्मिन्यज्ञ उप भूय इन्नु मे । अविक्षोभाय
परिधीन्दधामि । धर्ता धरुणो धरीयान् । अग्निर्द्वेषाँसि
निरितो नुदातै, इति ।

अस्मिन्यज्ञे भूय इन्नु पुनः पुनरेव मे यजमानस्याविक्षोभाय चलनाभावाय परिधीनुपधामि समीपे स्थापयामि । ते च परिधयस्त्रयोऽपि धारणशक्तियुक्ताः क्रमेण धर्तादिशब्दौस्त्रिभिरुच्यन्ते । तैः परिधिभिर्युक्तोऽग्निर्द्वेषाँसि द्वेष्यासि रक्षःप्रभृतीनितो यज्ञस्थानान्निर्णुदातै निष्कृत्य नाशयतु ।

अथ वेदेर्मध्ये तिर्यक्तवेन साद्यमानयोर्विधृत्याख्ययोर्दर्भयोरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

विच्छिनधि विधृतीभ्याँसपत्नान् । जातान्भ्रातृव्यान् च
जनिष्यमाणाः । विशोयन्त्राभ्याँ विधमाम्येनान् । अहं
स्वानामुत्तमोऽसानि देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरा-
तिम् । विश्वं पाप्मानममतिं दुर्मरायुम् (७) । सीदन्ती
देवी सुकृतस्य लोके । धृतीं स्थो विधृतीं स्वधृती ।
प्राणान्मयि धारयतम् । प्रजां मयि धारयतम् । पशून्मयि
धारयतम्, इति ।

विविधमधोऽवस्थितो बर्हिषः पृथक्तवेन प्रस्तरो धारयत आभ्यामिति विधृती ताभ्याँ सपत्नाञ्शत्रून्विच्छिनधि विनाशयामि । एवं सामान्येनोक्तवा पुनर्विशेषेणोच्यते- जातान्पूर्वमुत्पन्नान्भ्रातृव्यान्विच्छिनधि । ये चान्ये जनिष्यमाणा भ्रातृव्याः शत्रव एनान्भ्रातृव्यान्विशः प्रजाया यन्त्राभ्याँ नियमनसाधकाभ्याँ दर्भाभ्याँ विधमामि विनाशयामि । प्रजानियमनहेतुत्वम् “विशेयन्त्रे स्थः” इत्यस्मिन्नपि मन्त्रे समाम्नातम् । हे देवा अहं स्वानामात्मीयानां जनानां मध्य उत्तमोऽसान्युत्कृष्टो भूयासन् । विशो यन्त्रे प्रजाया नियामके अरातिं शत्रुं नुदमाने विनाशयन्त्यौ तथा विश्वं पाप्मानं समस्तमपि पापममतिं

रोगं दुर्मरायुं दुर्मरणहेतुं च नुदमाने सुकृतस्य लोके सीदन्ती अस्मिन्स्थाने तिष्ठन्त्यौ देवी द्योतनवत्यौ तादृश्यौ हे विधृती युवां धृती स्थः सर्वस्य जगतो धारयित्र्यौ स्थः । स्वधृती स्वायत्तधारणशक्तियुक्ते स्थः । तादृश्यौ युवां मयि प्राणान्धारयतं स्थापयतम् ।

अथ साद्यमानस्य प्रस्तरस्यानुमन्त्रणं मन्त्रमाह -

अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता । धर्ता प्रयाजानां
मुतानूयाजानाम् । स दाधार समिधौ विश्वरूपाः ।
तस्मिन्स्रचो अध्यासादयामि, इति ।

अयं साद्यमानः प्रस्तराख्यो दर्भमुष्टिरुभयस्य जुहूपभृल्लक्षणस्य धर्ता धारयिता । उतापि च प्रयाजार्थानामनूयाजार्थानां चाऽऽज्यानां धारयिता । अत एव स प्रस्तर आज्यधारणद्वारा विश्वरूपा नानाविधरूपयुक्ताः समिधः समिदाद्याः प्रयाजदेवता दाधार धारयति । तस्मिन्नेवंविधे प्रस्तरे स्रुचो जुह्वादिका अध्यासादयाम्युपरि स्थापयामि ।

अथ प्रस्तरे साद्यमानाया जुह्वा अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

आरौह पथो जुहु देवयानान् (८), यषय प्रथमजा ये
पुराणाः । हिरण्यपक्षाऽजिरा संभृताङ्गा । वहासि मा
सुकृतां यत्र लोकाः, इति ।

हे जुहु देवयानान्देवानां गमनयोग्यान्पथो मार्गानारोह । ये महर्षयः पुराणा अनादिसिद्धा वसिष्ठादयस्ते प्रथमजा अस्मत्तः पूर्वजा यत्र येषु कर्मानुष्ठानमार्गेषु वर्तन्ते तानारोहेति पूर्वेणान्वयः । हिरण्यपक्षा हितरमणीयपाशर्वाऽजिरा होमस्थाने गमनशीला संभृताङ्गा संपूर्णवयवेदृशी त्वं सुकृतां पुण्यवतां लोका भोगभूमयो यत्र सन्ति तत्र मां वहासि प्रापय ।

अथ साद्यमानाय उपभृतोऽनुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

अवाहं बाध उपभृता सपत्नान् । जातान्भ्रातृव्यान्ये च
जनिष्यमाणाः । दोहं यज्ञ सुदुष्मिव धेनुम् । अहमुत्तरो
भूयासम् । अधरे मत्सपत्नाः, इति ।

अहमनयोपभृता सपत्नानवबाधे विनाशयामामि । जातानित्यादि

पूर्ववत् । सुदुष्ठां सुष्ठु दोहनयोग्यां धेनुमिव यज्ञमहं दोहै यज्ञसाधनभूताया उपभृतां दोहनं करवाणि तज्जन्यं फलं संपादयामित्यर्थः । ततोऽहमितरेषु यजमानेषूत्तर उत्कृष्टो भूयासम् । मत्सपन्ना अधरे निकृष्टाः सन्तु ।

अथ साद्यमानाया ध्वरूवाया अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

यो मां वाचा मनसा दुर्मरायु । हृदाऽरातीयादभिदासदग्ने
(९) । इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवायाः । अहमुत्तरो
भूयासम् । अधरे मत्सपत्नाः, इति ।

यः शत्रुर्वाचा मनसा च मा मां दुर्मरायुर्दुर्मरणमिच्छुर्हृदा स्वकीयेन मनसाऽरातीयाच्छत्रुत्वमिच्छेत् । हेऽग्नेऽभिदासदभितो हिंसां कुर्वदस्य शत्रोश्चित्तमिदं ध्रुवाया अधरमधस्तान्यग्भूतत्वेनावस्थितं विनष्टप्रायमेव भवत्विति शेषः । अहमुत्तर इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ जुह्वा दक्षिणभागे स्तुवस्य सादने मन्त्रमाह -

ऋषभोऽसि शाक्वरः । घृताचीनां सूनुः । प्रियेण नाम्ना
प्रिये सदसि सीद, इति ।

हे स्तुवर्षभः श्रेष्ठः शाक्वरः शक्तियुक्तो घृताचीनां घृतप्राप्तियुक्तानां जुह्वादीनां सूनुः पुत्रस्थानीयश्चासि । प्रियेण नाम्ना स्तुवाख्येन (ण) युक्तः प्रिये सदसि जुहूपाश्वस्थाने सीद ।

अथ तस्य साद्यमानस्य स्तुवस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

स्योनो मे सीद सुषदः पृथिव्याम् । प्रथयि प्रजयां पशुभिः
सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्यामन्तरिक्षे । अहमुत्तरो
भूयासम् (१०) । अधरे मत्सपत्नाः, इति ।

हे स्तुव सुषदः सुखेन सादनीयस्त्वं मे स्योनः सुखहेतुरत्र स्थाने सीद । अहमपि पृथिव्यां प्रजया पशुभिश्च प्रथयि प्रथितः स्याम् । तथा सुवर्गे लोके च प्रथितः स्याम् । त्वं द्युलोककादिस्वरूपेऽस्मिन्स्थाने सीद । अहमित्यादि पूर्ववत् ।

अथ साद्यमानाया आज्यस्थाल्या अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

इयं स्थाली घृतस्य पूर्णा । अच्छिन्नपयाः शतधोर
उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येन, इति ।

इयमाज्यस्थाली घृतस्य पूर्णा घृतेन पूरिता वर्तते । तत्र दृष्टान्तो
यथोत्सः प्रवाहस्तद्वत् । कीदृश उत्सो दैव्येन शर्मणा देवसंबन्धिना
सुखहेतुना मारुतेन वायुनाऽच्छिन्नपया अक्षीणोदको वर्षतो वायौ वाति
सति प्रवाहजलमविच्छिन्नमत्यन्दते । अत एव शतधारोऽ-
नेकधारायुक्तः ।

अथाऽऽसन्नस्य पुरोडाशस्याऽऽग्नेयस्याभिमर्शने मन्त्रमाह -

यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः । सर्वतो मां भूतं
भविष्यच्छ्रयताम् । शतं मे सन्त्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु
सूनृताः । इरावतीः पशुमतीः । प्रजापतिरसि सर्वतः
श्रितः (११) । सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयताम् । शतं
मे सन्त्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु सूनृताः । इरावतीः
पशुमतीः, इति ।

हे आग्नेव पुरोडाश त्वमेव सर्वतः श्रितः सर्वेणापि प्रकारेण सेवितो
यज्ञो यज्ञहेतुरसि । अतस्तादृशेन त्वया सह येन मामपि भूतं भविष्यच्च
पुत्रपौत्रादिरूपं फलं श्रयतां सेवताम् । किञ्च मे ममाऽऽशिषः प्रार्थनीयाः
कामाः शतं सन्तु बहुतरा भवन्तु । तथा सूनृताः प्रिया वाचो मम
सहस्रसंख्याकाः सन्तु । कीदृश्यः सूनृता या इरावतीरन्नवत्यः पशुमतीः
पशुमत्यः । पशवन्नादेर्दातारं पुरुषं बहुधा स्तुवन्ति ताः प्रिया वाचो
भवन्ति । हे पुरोडाश त्वं वृष्ट्यादिना सर्वस्थितिहेतुत्वात्प्रजापतिरेवासि ।
सर्वतः श्रित इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ पक्वे पयसि सादिते सत्यभिमर्शने मन्त्रमाह -

इदमिन्द्रियममृतं वीर्यम् । अनेनेन्द्राय पशवोऽ
चिकित्सन् । तेन देवा अवतोपमाम् । इहेषमूर्जं यशः सह
ओजः सनेयम् । शृतं मयि श्रयताम्, इति ।

इदं क्षीरमिन्द्रियमिन्द्रेण जुष्टममृतं यागसाधनत्वेन विनाशरहितं
वीर्यं वीर्यप्रदम् । अनेन क्षीरेणन्द्राथं पशवोऽचिकित्सन्नारोग्यमकुर्वन् ।

पशुभिः क्षीराख्ये हविषि संपादिते सति योऽयमिन्द्रस्य परितोषः
सैवानिष्टस्य चिकित्सा । हे देवास्तेनानेन पयसेहास्मिन्कर्मणि वर्तमानं
मामुपावतोपेत्य रक्षत । ततो युष्मत्प्रसादा- दहमिषमूर्जं क्षीरादिरसं यशः
कीर्तिं सहो बलमोजो बलकारणधातुपोषं च सनेयं लभेय । शृतं चेदं क्षीरं
मयि श्रयतां पुनः पुनर्मामेव भजताम् ।

अथाऽऽसन्नस्य दध्नोऽभिमर्शने मन्त्रमाह -

यत्पृथिवीमचरत्तत्प्रविष्टम् (१२) । येनासिञ्चद्बलमिन्द्रै
प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवत् ।
येनोपरिष्ठादधिनोन्महेन्द्रम् । दधि मां धिनोतु, इति ।

यत्प्रसिद्धं दधि पृथिवीं सांनाय्यकुम्भिरूपां प्रविष्टं सत्,
अचरत्तत्रैवावस्थितमासीत् । येन दध्ना प्रजापतिरिन्द्रे
बलमसिञ्चत्स्थापितवान् । एतच्च प्रजापतिः पशून्ब्रवीदेतदस्मै
सनयतेत्यादिब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम् । येन दध्नोपरिष्ठाच्छृतावस्थाया
अप्यूर्ध्वं वर्तमानेन महेन्द्रदेवमधिनोत्प्रजापतिरिणीयत् । तदिदं दधि
शुक्रं निर्मलं मधुररसोपेतं वाजिनीवद्विशिष्टगति-
मत्कर्मप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । तद्दधि मामपि महेन्द्रमिव धिनोतु
प्रीणयतु ।

अथाग्रेणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदस्य निधाने मन्त्रमाह -

अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दत् । गुहा सतीं गहने गह्वरेषु ।
स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा
करोतु, इति ।

अयं वेदः पृथिवीं वेदरूपामसूरेभ्योऽन्वविन्ददनुक्रमेणालभत । अत
एव ब्राह्मणमाम्नायते-“वेदेन वै देवा असुराणां वित्तम् ” इत्यादि ।
कीदृशीं पृथिवीं गृहा गोप्यस्थाने तत्रापि गहने द्रष्टुमशक्ये स्थाने तत्रापि
गह्वरेषु दुष्प्राप्येषु प्रदेशेषु सतीं वर्तमानाम् । तथा च
ब्राह्मणमाम्नातम्-“वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्तात्”
इत्यादि । स तादृशो वेदो यजमानार्थं लोकं स्थानविशेषं विन्दतु
लभताम् । तत्सिद्ध्यर्थं भूरिकर्मा बहुव्यापारोऽयं वेदो
यज्ञमच्छिद्रमविकलं करोतु ।

अथाऽऽसन्नानां सर्वेषां हविषामभिमर्शने मन्त्रमाह-

अयं यज्ञः समसदद्द्विष्मान् । ऋचा साम्ना यजुषा
देवताभिः (१३) । तेन लोकान्तसूर्यवतो जयेम । इन्द्रस्य
सख्यममृतत्वमश्याम् इति ।

अयं प्रवर्तमानो यज्ञो हविष्मान्वहुभिर्हविर्भिर्युक्तः
ऋगादिमन्त्रैर्देवताभिश्च युक्तः समसदत्सम्यगिह सीदति ।
दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति साम तथाऽपि सामप्रतिनिधिरूपम् 'अग्र आयाहि'
इत्यादिमन्त्रजातं विद्यते । तथा च ब्राह्मणमात्मातम् -- "अग्न आयाहि
वीतय इत्याह । रथंतरस्येष वर्णः" इत्यादि । तेन यज्ञेन वयं सूर्यवतः
सूर्यकिरणापहततमयस्काल्लोकाञ्जयेम । तत इन्द्रस्य सख्यं
सखिवत्स्नेहविषयत्वममृतत्वं कर्मभोगानुरूपं चाश्यां व्याप्नुयाम् ।

अथाऽऽसन्नस्यैन्द्राग्नपुरोडाशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

यो नः कनीय इह कामयातै । अस्मिन्यज्ञे यजमानाय
मह्यम् । अप तमिन्द्राग्नी भुवनान्नुदेताम् । अहं प्रजां
वीरवतीं विदेय, इति ।

यः शत्रुर्नाऽस्मदीय इह कर्मणि कनीयोऽतिशयेनाल्पत्व-
मनुष्ठानवैकल्यं कामयातै कामयेत, तथाऽस्मिन्यज्ञे वर्तमानाय मह्यं
यजमानाय फलाघातं कामयेत तं शत्रुमिन्द्राग्नी देवौ
भुवनान्त्सर्वलोकादपनुदेताम् । तयोः प्रसादादहं वीरवतीं वीरिभृत्यैर्युक्तां
प्रजां पुत्रादिरूपां विदेय लभेय ।

अथाऽऽग्नीध्रस्येध्मसंनहनैरग्निसंमार्गे मन्त्रमाह -

अग्ने वाजजित् । वाज त्वा सरिष्यन्तम् । वाजं
जेष्यन्तम् । वाजिनं वाजजितम् । (१४) । वाजजित्यायै
संमार्ज्मि । अग्निमन्नादमन्नाद्याय, इति ।

हेऽग्ने वाजजिद्वाजस्यान्नस्य जेतस्त्वां वाजजित्याया अन्नजयार्थं
संमार्ज्मि दर्भैः सम्यक्शोधयामि । कीदृशं त्वां वाजगन्तमुद्दिश्य सरिष्यन्तं
प्रवर्तिष्यमाणं तथा वाजमन्नमुद्दिश्य शत्रूञ्जेष्यन्तं जित्वा च वाजिनं
बहन्नयुक्तं वाजजितमनेन प्रकारेण सर्वस्यान्नस्य जेतारम् ।
किंचान्नाद्यायान्नभक्षणसामर्थ्यान्नादमन्नभक्षणसमर्थमग्निं संमार्ज्मि ।

अथाऽऽग्नीध्रभागस्य विशेषं व्यूहने मन्त्रमाह -

उपहूतो द्यौः पिता । उप मां द्यौः पिता ह्वयताम् ।
 अग्निराग्नीध्रात् । आयुषे वर्चसे । जीवात्वै पुण्याय ।
 उपहूता पृथिवी माता । उप मां माता पृथिवी ह्वयताम् ।
 अग्निराग्नीध्रात् (१५) । आयुषे वर्चसे । जीवात्वै
 पुण्याय, इति ।

द्यौः पिता द्युलोकदेवोऽस्मत्पितृस्थानीय उपहूतोऽनुज्ञातः सोऽपि
 द्युलोकारव्यः पिता मामुपह्वयतामनुजानातु । तथैवाग्निः स्वयमुपहूतो
 मामप्युपह्वयताम् । कुतो हेतोराग्नीध्रादाग्नीध्रभागनिमित्तम् । तदपि
 किमर्थमस्माकमायुषे चिरजीवनाय वर्चसे बलाय जीवात्वै जीवनौषधाय
 पुण्याय सुकृतसिद्धये च । एवमियं पृथिवी देवता
 मातृस्थानीयोपहूतोपमामित्यादि पूर्ववत् ।

अथेडाभक्षणाङ्गमार्जने मन्त्रमाह -

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यम् । विच्छिन्नं यज्ञं समिमं
 दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नः । विश्वे देवा इह
 मादयन्ताम्, इति ।

मनोभिमानी देवो ज्योतिः प्रकाशात्मकमिदमाज्यं जुषतां सेवताम् ।
 विच्छिन्नं केनापि वैकल्येन युक्तमिमं यज्ञं संदधातु वैकल्यरहितं करोतु ।
 बृहस्पतिर्देवो नोऽस्माकमिमं वैकल्यपरिहारं तनुतां कुरुताम् । विश्वे
 देवाश्चेह कर्मणि मादयन्तामस्मान्हर्षयन्तु ।

अथ समिध्यानूयाजिक्यामाहितायामग्न्यभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

यं तै अग्न आवृश्नामि । अहं वा क्षिपितश्चरन् । प्रजां च
 तस्य मूलं च । नीचैर्देवा निर्वृश्नत (१६) अग्ने यो नोऽ
 भिदासति । समानो यश्च निष्टयः । इध्मस्यैव प्रक्षायतः ।
 मा तस्योच्छैषि किंचन । यो मां द्वेष्टि जातवेदः । यं चाहं
 द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वा स्तानग्ने संदह । याश्चाहं
 द्वेष्मि ये च माम्, इति ।

हेऽग्ने ते त्वदीयोऽहं यं रिपुमावृश्नामि सर्वतो नाशयितुं

प्रवृत्तोऽस्मि । हे पितः पालकाग्ने चरंस्त्वां परिचरन्महं वा तेन रिपुणा
क्षिपितः क्षयं नेतुं विक्रियाकृतोऽस्मि । तस्य दुरात्मनः प्रजां पुत्रादिकां
मूलं जीवनहेतुं धनं च हे देवाः संनिहिता नीचैर्निवृश्चत न्यग्भूतं यथा
भवति तथा नाशयत । हेऽग्ने यः प्रबलः शत्रुर्नोऽस्मानभिदासति हिनस्ति
यश्चान्यः समानबलो निष्टयो नित्यं शत्रुत्वेनावस्थितो हिनस्ति तस्य
द्विविधस्य शत्रोः संबन्धि द्रव्यं किंचन किमपि मोच्छेप्यवशिष्टं मा कुरु ।
तत्र दृष्टान्तः- इध्मस्येव प्रक्षायतो यथाऽग्नौ प्रक्षिप्तस्य प्रदाहेन
क्षीयमाणस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत् । हे जातवेदो यः शत्रुर्मा द्वेष्टि,
अहं च यं द्वेष्मि । द्विविधो द्वेषः । प्रत्यक्षः परोक्षश्च । प्रत्यक्षश्चोयकर्तृको
द्वेष उदाहृतः । परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यश्च मामिति पुनरुक्तम् ।
एवं च सति द्वेष्यो द्वेष्टा च द्वौ प्रत्यक्षौ द्वौ परोक्षौ च तांश्चतुर्विधान्सर्वन्हेऽग्ने
संदह सम्यग्भस्मी कुरु । यौ मुख्यौ द्वेष्यद्वेष्टारौ तद्वारा तदीया अन्येऽपि
द्वेष्या द्वेष्टारश्च ये सन्ति तान्संग्रहीतं यानिति पुनरुक्तिः ।
तान्सर्वान्संदहेति पूर्वत्रान्वयः ।

अस्त्रिमकर्मणि द्वावग्निसंमार्गौ सुच्यात्रात्पूर्वमेकः । संमार्गस्तत्र
मन्त्रः पूर्वमभिहितः । अनूयाजसमिदाधानादूर्ध्वं द्वितीयः संमार्गः । तत्राऽ
ऽह--

अग्ने वाजजित् । वाजं त्वा ससृवा ५ संम् (१७) । वाजं
जिगिवा ५ संम् । वाजिनं वाजजितम् । वाजजित्यायै
संमार्ज्मि । अग्निर्मन्नादमन्नाद्याय, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । तत्र कार्यस्य निष्पत्त्यमानत्वात्स-
रिष्यन्तमित्युक्तम् । अत्र तु निष्पन्नत्वात्ससृवांसमिति विशेषः ।

अथ हुतानामग्निसंमार्गाणां दर्भाणामभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

वेदिर्बर्हि श्रित ५ हविः । इध्मः परिधयः सुचः । आज्यं
यज्ञ ऋचो यजुः । याज्याश्च वषट्काराः । सं मे संनतयो
नमन्ताम् । इध्मसंनहने हुते (१८), इति ।

श्रितमासादितं हविः । वेदायदयो वषट्कारान्ताः सर्वे संनतयः
संनमनशीलाः तन्तो मे मदर्थं संनमन्तां पुनः पुनर्विधेया भूयो वर्तन्ताम् ।
कस्मिन्काल इति तदुच्यते-इध्मसंनहन इध्मबन्धनहेतौ दर्भे हुते सति
संनमन्तामित्यन्वयः ।

अथ यत्प्रस्तरात्तृणमपातं तस्मिन्नग्नौ प्रहियमाणे सति जप्यं
मन्त्रमाह -

दि॒वः खीलोऽव॑ततः । पृ॒थि॒व्या अ॒ध्युत्थि॑तः । तेन
स॒हस्र॑काण्डेन । द्वि॒षन्त * शोच॑यामसि । द्वि॒षन्मै बहु
शौच॑तु । ओष॑धे मो अह * शुच॑म्, इति ।

हे प्रस्तरात्तृण त्वं दिवो द्युलोकादवततोऽधस्तात्प्रसारितः पृथिव्या
अध्युपर्युत्थित ऊर्ध्वत्वेन स्थापितः खीलः स्तम्भो
लोकद्वयधारणहेतुस्तम्भोऽसीत्यर्थः । तेन त्वया सहस्रकाण्डेन
बहुप्रकारेण द्विषन्तं शोचयामसि शत्रुं शोकयुक्तं कुरु । तथा मे
द्विषञ्शत्रुर्वहु शौचत्वधिकं शोकयुक्तो भवतु । हे, ओषधे दर्भाहं
त्वत्प्रसादान्मा शुचं शोकं मा प्राप्त्वानि ।

अथानूच्यमानस्य शंयुवाकस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

यज्ञ॑ नम॑स्ते यज्ञ॑ । नमो॑ नम॑श्च ते यज्ञ॑ । शि॒वेन॑ मे
संतिष्ठ॑स्व । स्यो॒नेन॑ मे संतिष्ठ॑स्व (१९) । सु॒भूतेन॑ मे
संतिष्ठ॑स्व । ब्र॒ह्मव॑र्च॒सेन॑ मे संतिष्ठ॑स्व । य॒ज्ञस्य॑र्द्धि॒मनु
संतिष्ठ॑स्व । उप॑ ते यज्ञ॑ नमः । उप॑ ते नमः । उप॑ ते
नमः, इति ।

हे यज्ञ शंयुवाकरूपयज्ञाङ्ग ते नमोऽस्तु । किञ्च हे यज्ञ ते नमो नमः
पुनः पुनर्नमस्कारोऽस्तु । आदरातिशयद्योतनार्थमेवमभिधानम् । हे यज्ञ
मे शिवेन सर्वोपद्रवोपशमनरूपेण संतिष्ठस्व समाप्तिं गच्छ । तथा स्योयेन
सुखप्राप्तिरूपेण सुभूतेन सुष्ठु निष्पन्नत्वाकारेण ब्रह्मवर्चसेन मन्त्रबलेन च
संतिष्ठस्व । तथा यज्ञस्य यजमानस्यर्द्धिं फलमनुलक्षीकृत्य संतिष्ठस्व ।
हे यज्ञ ते तवोप समीपे नमोऽस्तु । त्र्यभिधानमत्यादरार्थम् ।

अथ तण्डुलप्रक्षालनजलस्योत्करदेशे निनयनाय मन्त्रमाह -

त्रि॒ष्फ॒ली क्रि॒यमा॑णानाम् । यो न्य॒ङ्गो अ॒वशिष्य॑ते । रक्ष॑सां
भा॒गधे॑यम् । आप॒स्तत्प्रव॑हतादितः (२०), इति ।

तण्डुलानां कणादिनिरसनेन शोधनं फलीकरणं तविवारं
कर्तव्यम् । तथा क्रियमाणानां तण्डुलानां संबन्धी न्यङ्गो निकृष्टांशः

कणादिरूपो यः स्वल्पोऽवशिष्यते रक्षसां भागधेयं तत्कणादिरूपमङ्गं हे
आप इतोऽस्मात्स्थानात्प्रवहतात्प्रकर्षेणान्यत्र नयत ।

अथान्वाहार्यपचने पिष्टलेपस्य होमे मन्त्रमाह -

उलूखले मुसले यच्च शूर्पे । आशिश्लेष दृषदि
यत्कपाले । अवपुषौ विपुषः संयजामि । विश्वे देवा
हविरिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विपुषः सन्ति बह्वीः ।
अग्नौताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि, इति ।

उलूखलादौ कपालान्ते द्रव्ये यद्यत्पिष्टमाशिश्लेषा, ऽऽशिलष्टमभूते
सर्वे पिष्टांशा अवपुषः प्रधानाहुतावनुपयुक्ता विपुषो
लेपास्तान्सर्वान्संयजामि संभूय वहनौ प्रक्षिपामि । इदं हविर्विश्वे देवाः
सेवन्ताम् । किञ्चस्मिन्यज्ञ उलूखलादावनाशिलष्टा विपुषो या बह्वयः
सन्ति ताः सर्वा अप्यग्नावेव स्विष्टाः सुष्टु देवतोद्देशेन त्यक्ताः सुहुताः
सुष्टु प्रक्षिप्ताश्च यथा भवन्ति तथा जुहोमि ।

अथाऽऽदित्योपस्थानार्थाः षण्मन्त्राः । तत्र प्रथममाह-

उद्यन्द्य मित्रमहः । सपत्नान्मे अनीनशः ।
दिवैनान्विद्युता जहि । निम्रोचन्नधरान्कृधि (२१), इति ।

हे मित्रमहोऽनुकूलतंजोयुक्ताऽऽदित्य त्वमुद्यन्नुदयं गच्छन्नद्येवाहि
मे सपत्नाञ्शत्रुमनीनशो नाशय । तत्प्रकार उच्यते-दिवा विद्युता
विद्योतमानया तीक्ष्णया भासैनाञ्शनूञ्जाहि नाशय । अथ निम्रोचन्नस्तं
गच्छन्नधरान्कृष्टान्कृधि कुरु रात्रौ तमसेव पीडितान्कुरु ।

अथ द्वितीयमाह -

उद्यन्द्य वि नो भज । पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य
हेशिषे । तस्य नो देहि सूर्य, इति ।

हे सूर्याद्यास्मिन्नेवाह्युद्यन्स्त्वं नोऽस्मभ्यं विभज धनादिकं
पृथक्पृथग्देहि । तत्र दृष्टान्तः-यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो विभज्य ददाति
तद्वत् । किञ्च दीर्घायुत्वस्य हेशिषे समर्थोऽसि । नोऽस्मभ्यं तस्य
तदीर्घायुष्टवं देहि ।

अथ तृतीयमाह -

उद्यन्नुद्य मित्रमहः । आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम
सूर्य । हरिमाणं च नाशाय, इति ।

मित्रमहोऽनुकूलतेजोयुक्त हे सूर्याद्यास्मिन्दिन उद्यन्नुदयं
गच्छन्नुत्तरामतिशयेनोत्कृष्टां दिवमारोहन्मम हृद्रोगं मानसीं पीडां हरिमाणं
च हरितता शोकप्रभवं वैवर्ण्यं व्याधिप्रभवं विरूपत्वं च नाशाय ।

अथ चतुर्थमाह -

शुकेषु मे हरिमाणम् । रोपणाकासु दध्मसि (२२) । अथौ
हारिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदध्मसि, इति ।

मे मदीयं हरिमाणं हरितवर्णं शुकेषु पक्षिविशेषेषु तत्रापि
रोपणाकासु स्त्रीजातिषु दध्मसि स्थापयामः । ते हि हरिमाणं प्रार्थयन्ते ।
अथो अपि च हारिद्रवेषु हरितालद्रुमेषु मे मम हरिमाणं निदध्मसि नितरां
स्थापयामः ।

अथ पञ्चममाह -

उदगादयमादित्यः । विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मम
रन्धयन् । मो अहं द्विषतो रन्धम्, इति ।

अयमादित्यो विश्वेन सहसा सर्वेणापि बलेन सहोदगादुदयं
प्राप्तवान् । किं कुर्वन्मम द्विषन्तं शत्रुं रन्धयन् हिंसयन् । यस्मादयमेवं
कुर्वन्नुदेति तस्मादस्य प्रसादादहं द्विषतः सकाशान्मो रन्धं मैव हिंसां
प्राप्तवानि ।

अथ षष्ठमाह -

यो नः शपादशपतः । यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च
तस्मै निमृकृ । सर्वं पापं समूहताम्, इति ।

अशपतोऽनाक्रोशतो नोऽस्मान्यः शत्रुः शपाच्छपत्यधिक्षिपति
यश्चान्यः शत्रुः शपतोऽधिक्षिपतो नोऽस्माञ्शपात्प्रत्यधिक्षिपति तस्मै तदर्थं
तस्मिन्नावस्थापयितुमुवाश्च निमृकरोदयास्तमयदेवावहोरात्रदेवौ सर्वं
पापमस्मदीयं पापसमूहं समूहतां संगतं कृत्वा तस्मिन्नेव स्थापयताम् ।

अथ समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धनादूर्ध्वमाहवनीयस्योपस्थाने
मन्त्रमाह -

यो नः स॒प॒त्नो यो र॒णः । म॒तोऽभि॒दास॑ति दे॒वाः ।

इ॒ध्मस्यै॒व प्र॒क्षाय॑तः । मा तस्योच्छे॑षि कि॒ञ्चन॑, इति ।

हे दे॒वा यो म॒तो मनु॑ष्यो नोऽस्माकं स॒प॒त्नः शत्रुः सन्न॑नर्थं चिन्तयति । यश्चास्माभिः सह र॒णो यु॒द्धका॑री सन्नभिदासत्युपक्षपयति तस्योभयविधस्य संबन्धि किञ्चन धनादिकं मोच्छे॒ष्यव॑शिष्टं मा कुरुत । किंतु सर्वं विनाशय (त) । यथा प्रक्षायतः प्रकर्षेण क्षीयमाणस्य दह्यमानस्येध्मस्य काष्ठस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत् ।

अथाभिचरत उपवेषोद्भासने विकल्पितं मन्त्रमाह -

अ॒व॒सृष्टः॒ परा॑प॒त । श॒रो ब्र॒ह्म॑स ५ शि॒तः ।

गच्छा॒मित्रा॒न्प्रवि॑श । मै॒षां क॑ञ्चनोच्छि॒षः (२३), इति ।

पतिः प्रजाप॑तये तपस्वी वा॒चा सौ॒भगा॑य प॒शून्मे पि॒न्वस्व॑ दुर्मराय॑द्धे॒वयाना॑नग्नेऽन्तरिक्षेऽहमु॑त्तरो भूयासं प्रजाप॑तिरसि स॒र्वतः॑ श्रितः प्रविष्टं दे॒वता॑भिर्वाजजितं पृथि॒वी ह्य॑यताम॒ग्निग॑र्गी॒ध्रादृ॑श्चत ससृ॒वा ५ स हु॑ते स्यो॒नेन॑ मे संतिष्ठ॒स्वेतः॑ कृ॒धिः दध्म॑स्यू॒हता॑म॒ष्टौ च॑ ।

परिस्तृणीत॒ भुव॑नस्य॒ मध्ये॑ मह्यं धु॒क्ष्व भुव॑नानि वस्ते सा मे॒ धुक्ष्व॑ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हे, उपवेषावसृष्टो मया क्षिप्तः, परापतापुनरावृत्तो भव । शरो बाणो हिंसकस्त्वं ब्रह्मसंशितो मन्त्रेण तीक्ष्णीकृतः सन्तितः स्थानाद्गच्छ । गत्वा चामित्राञ्शत्रून्प्रविश । प्रविश्य चैषाममित्राणां संबन्धि किञ्चिदपि गृहादिकं मोच्छिषोऽवशिष्टं मा कार्षीः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

परि दोहो परिप्रेषो भूपते ब्रह्मणो वृतिः ।

अहं वृतो जपेद्धीदमुत्करं त्वनुमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

चतुस्तु वेदिसंसृष्टिं भूमिर्वेदिकृतिं तथा ।

यो मा स्तम्बयजुश्चोर्णा बर्हिर्वेद्यास्तृतिं चतुः ॥ २ ॥

अस्मिंस्तु परिधीन्विच्छि विधृती प्रस्तरं त्वयम् ।

जुहूपभृद्भुवास्तिस्त्रस्तिसृभी ऋषभः सुवम् ॥ ३ ॥

इयं स्थाली पुरोडाशं यज्ञोऽसीत्यभिसंस्पृशेत् ।
 इदं क्षीरं यत्पृदध्ययं वेदं निदधाति हि ॥ ४ ॥
 अयं सर्वहविः स्पर्शो यो न ऐन्द्राग्नमर्शनम् ।
 अग्नेऽग्निं मार्ष्टि चोपाग्नीध्रभागमुपमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥
 मनोऽद्भिर्मार्जयेद्यं ते समिद्धाग्न्यभिमन्त्रणम् ।
 अग्नेऽग्निः मार्ष्टि वेदिस्तु जपेत्समार्गकाहुतिम् ॥ ६ ॥
 दिवः प्रस्तरसंहारं यज्ञेति शंयुवाककम् ।
 त्रिस्तण्डुलक्षालनं तु निनयेदुत्करे ह्यलू ॥ ७ ॥
 पिष्टलेपाहुतिश्चोद्यन्नादित्यमुपतिष्ठते ।
 यो नः पूर्वाग्न्युपस्थानमुपवेषं त्यजेदव ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
 सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

चतुर्थपञ्चमषष्ठेऽनुवाकेषु दर्शपूर्णमासेष्टिशेषा मन्त्रा उक्ताः । तेषु
 मन्त्रेषु याजमानत्वादिविभागः कल्पसूत्रादवगन्तव्यः । उत्तरेऽनुवाकेषु
 सोमाङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाके दीक्षाङ्गमन्त्राः । आदौ
 तावदेव यजनार्थं दैवतोपस्थानमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“अपि वा न
 देवयजनं याचेद्देवता एवोपतिष्ठेत्” इति । तत्रोपस्थाने मन्त्रमाह -

सक्षेदं पश्य । विधर्त॑रिदं पश्य । नाकेदं पश्य । र॒मतिः
 प॒निष्ठा । ऋ॒तं व॑र्षिष्ठम् । अ॒मृता॒ यान्या॒हुः । सू॒र्यो॒ वरि॑ष्ठो
 अ॒क्षभिर्वि॑र्भाति । अनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी दे॒वपु॑त्रे, इति ।

हे सक्ष सहनशील शत्रूणामभिभावकाग्ने, इदं देवयजनं
 पश्यानुजानीहि । हे विधर्तः सर्वस्य विविधं धारक वायो त्वमपीदं
 पश्य । हे नाक सुखैकस्थानस्थिताऽऽदित्य त्वमपीदं पश्य । इयं च
 देवयजनभूमी रमतिः प॒निष्ठा चास्तु । रमन्तेऽस्यां देवपितृमनुष्या इति
 रमतिः । अतिशयेन व्यवहारयोग्या प॒निष्ठा । ऋतं यज्ञं वर्षिष्ठं प्रवृद्धतमं
 भवतु । यानि चान्यानि प्राग्वंशसदोहविधानादीन्यपेक्षितान्याहुस्तान्य-
 प्यमृताऽमृतत्वस्य फलस्य साधनानि सन्तु । वरिष्ठोऽत्युत्तमः ।

सूर्यश्चाक्षभिरक्षिस्थानीयैरश्मिभिर्विभाति विविधं प्रकाशते । देवाः पुत्रा ययोस्ते देवपुत्रे तादृश्यौ द्यावापृथिव्यावप्यनुकूले भवताम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथास्मै क्षौममहतं महद्वासः प्रयच्छति तत्परिगृह्णाति” इति । तत्र प्रतिग्रहे मन्त्रमाह -

दीक्षाऽसि तपसो योनिः । तपोऽसि ब्रह्मणो योनिः (१) ।
ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः । क्षत्रमस्यृतस्य योनिः । ऋतमसि
भूरारभे श्रद्धां मनसा । दीक्षां तपसा । विश्वस्य
भुवनस्याधिपत्नीम् । सर्वे कामा यजमानस्य सन्तु, इति ।

हे क्षौम दीक्षाऽसि त्वं दीक्षासाधनमसि । तपस एकस्नानादिनियमरूपस्य योनिः कारणमसि । तच्च तपस्त्वमेवासि । तस्यापि कारणत्वात् । ब्रह्मणो ब्रह्मवर्चसस्य योनिः कारणमसि । कारणत्वादेव तच्च ब्रह्मापि त्वमेवासि । क्षत्रस्य बलस्य योनिरसि । अत एव तदपि क्षत्रं त्वमेवासि । ऋतस्य यज्ञस्य योनिरसि । अत एव तदप्यृतं त्वमेवासि । भूर्यज्ञद्वारा सर्वस्य भावयिताऽहं मनसा सह श्रद्धां कर्मानुष्ठाने विश्वासमारभे । तथा तपसा सह दीक्षां नियमविशेषमारभे । कीदृशी दीक्षां विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतजातस्याधिपत्नीं यज्ञद्वारेणाधिकं पालयित्रीम् । ततश्च यजमानस्य सर्वे कामाः सन्तु संपद्यन्ताम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“पूर्णाहुति ः हूयमानामनुमन्त्रयते” इति । तत्र मन्त्रमाह -

वातं प्राणं मनसाऽन्वारभामहे । प्रजापतिं यो भुवनस्य
गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्व ः हंसः (२) ।
ज्योग्जीवाजरामशीमहि, इति ।

यः प्रजापतिर्भुवनस्य गोपा रक्षकस्तं प्रजापतिं वातं देहादबहिर्वायुरूपं देहस्यान्तः प्राणरूपं मनसा भक्तियुक्तेनान्वारभामहेऽनुक्रमेण परिगृहीमः । स प्रजापतिर्नाऽस्मानपमृत्योस्त्रायतामहंसः । पापाञ्च पातु । ज्योग्जीवाश्चिरकालं जीवन्तो जरामशीमहि स्थविरत्वं प्राप्नुमः ।

अथ कृष्णाजिनस्य चतुर्दिक्षु मध्ये च स्पर्शं मन्त्रमाह -

इन्द्रं शाक्वर गायत्रीं प्रपद्ये । तां तै युनज्मि । इन्द्रं शाक्वर

त्रिष्टुभं प्रपद्ये । तां तै युनज्मि । इन्द्रं शाक्वरं जगतीं
प्रपद्ये । तां तै युनज्मि । इन्द्रं शाक्वरानुष्टुभं प्रपद्ये । तां
तै युनज्मि । इन्द्रं शाक्वरं पङ्कितं प्रपद्ये (३) । तां तै
युनज्मि, इति ।

हे इन्द्र शाक्वर शक्वरीछन्दः स्वामिञ्शक्तिमत्त्वात्त्वदनुज्ञया गायत्रीं
देवीं प्रपद्ये प्राप्नोमि । ते त्वदीयां तां गायत्रीं युनज्म्यस्मिन्कर्मणि युक्तं
करोमि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।

अथ कृष्णाजिनमारूढस्य जप्यं मन्त्रमाह -

आऽहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीम् । गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा
च । ऋतं सत्यैऽधायि । सत्यमृतैऽधायि । ऋतं च मे
सत्यं चाभूताम् । ज्योतिरभूव सुवर्गमम् । सुवर्गं लोकं
नाकस्य पृष्ठम् । ब्रह्मस्य विष्टपमगमम्, इति ।

ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीं दीक्षामरुहमारूढोऽस्मि ।
कीदृशोऽहं गायत्रेण छन्दसा छन्दोभिमानिदेवेन ब्रह्मणा मन्त्रेण
चानुगृहीतः । तादृशस्य ममर्तं सत्ये स्थापितं सत्यमृते स्थापितम् ।
मानसमृतम् । वाचिकं सत्यम् । ऋतं च सत्यं चेत्येतदुभयं मे ममाभूतां
सर्वदा वर्तेताम् । तथा सत्यहं ज्योतिरभूवं परं ज्योतिरेव संपत्स्ये । ततश्च
सुवः स्वर्गमगमं गमिष्यामि । ततश्च सर्वं (सुवर्गं) मपि स्वर्गाख्यं लोकं
गमिष्यामि । ततो नाकस्याविद्यमानदुःखस्याऽऽदित्यमण्डलस्य
पृष्ठमुपरिभागं गमिष्यामि । ततो ब्रह्मस्य परिवृढस्य परमात्मनो विष्टपं
स्थानमगमं गमिष्यामि ।

सूत्रकारेण दीक्षितं प्रत्युक्तं - “अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयते” इति । तत्र
मन्त्रमाह -

पृथिवी दीक्षा (४) । तयाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितः ।
यथाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया
दीक्षयामि । अन्तरिक्षं दीक्षा । तया वायुर्दीक्षया
दीक्षितः । यया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया
दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा । तयाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः ।

ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः (५) । तया त्वा दीक्षया
 दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । तया चन्द्रमा दीक्षया
 दीक्षितः । यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा
 दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा । तया वरुणो राजा
 दीक्षया दीक्षितः । यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः ।
 तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओषधयो दीक्षा (६) ।
 तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया सोमो राजा
 दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।
 वाग्दीक्षा । तया प्राणो दीक्षया दीक्षितः । यया प्राणो
 दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । पृथिवी
 त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनु
 दीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षताम् (७) ।
 दिशस्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्ताम् । आपस्त्वा
 दीक्षमाणमनु दीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनु
 दीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षताम् । ऋचस्त्वा
 दीक्षमाणमनु दीक्षन्ताम् । सामानि त्वा दीक्षमाणमनु
 दीक्षन्ताम् । यजूं षि त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्ताम् ।
 अहश्च रात्रिश्च । कुषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चापचितिश्च (८) ।
 आपश्चौषधयश्च । उक्चं सूनृतां च । तास्त्वा दीक्षमाणमनु
 दीक्षन्ताम्, इति ।

येयं पृथिवी सा दीक्षया निष्पादकत्वाद्दीक्षा तया पृथिव्यात्मिकया
 दीक्षयाऽग्निर्दीक्षितः संस्कृत । अग्नेः संस्कारिकया तया दीक्षया हे
 यजमान त्वां दीक्षयामि । एवमन्तरिक्षद्युदिगोषधिवाक्क्षु योज्यम् । ये
 यजमान दीक्षमाणं संस्कारभाजं त्वामनु पृथिवी देवता दीक्षतां
 संस्कारयुक्ता भवतु । एवमन्तरिक्षादिष्वपि योज्यम् । अहराद्यभिमानिनो
 देवाश्च दीक्षमाणं त्वामनुदीक्षन्ताम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण -“पुरस्तादीक्षणीयाया आहवनीयं यजमान उपतिष्ठते” इति । तत्र मन्त्रमाह-

स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद । देवानां सुम्नो महते रणाय ।
स्वासस्थस्तनुवा संविशस्व । पितेवैधि सूनव
आसुशेवः । शिवो मां शिवमाविश । सत्यं मे आत्मा ।
श्रद्धा मे क्षितिः (९) । तपो मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा
दिशो दीक्षयन्तु । सत्यमस्मि, इति ।

हेऽग्ने त्वं स्वे स्वकीये दक्षे प्रवृद्धे स्थान इह कर्मदेशे महते
रणायात्यन्तरमणार्थं सीदोपविश । कीदृशस्त्वं दक्षपिता दक्षस्य
कुशलस्य यजमानस्य पालयिता देवानां सुम्नः सुखहेतुः श्वासस्थः
शोभनासनस्थितस्तनुवा शरीरेण संविशस्व सम्यगिह प्रविश । सूनवे
पितेव यथा पुत्राय पिता सुखहेतुस्तद्वदासुशेव एधि सर्वतः सुखेन सेवितुं
योग्यो भव । शिवः शान्तोपद्रवस्त्वं शिवं शान्तोपद्रवं मामाविश ।
त्वत्प्रसादान्मे ममाऽऽत्मा स्वभावः सत्यमस्तु सत्यैकस्वभावो भूयासम् ।
तथा मे श्रद्धाऽक्षितिरक्षयाऽस्तु । तपो मे प्रतिष्ठा स्थैर्यहेतुरस्तु ।
सवितृप्रसूताः सवित्रैवानुज्ञाता दिशो मा दीक्षयन्तु सर्वत्रैव दीक्षितत्वेन
मां स्थापयन्तु । इदानीमहं सत्यमेव परं ब्रह्मास्मि न तु मर्त्यः ।

अथ प्रायणीयायाः पुरस्ताद्यदुक्तं सूत्रकारेण -“अहं त्वदस्याजुह्वान
इत्येताभ्यामाहवनीयं यजमान उपतिष्ठते” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह-

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममासि योनिस्तव
योनिरस्मि । ममैव सन्वहं हव्यान्यग्ने । पुत्रः पित्रे
लोककृज्जातवेदः, इति ।

हेऽग्नेऽहं त्वदस्मि त्वत्तः सकाशाद्यजमानोऽस्मि । त्वमप्येतद्रूपं
मदसि मत्तः सकाशादेतदाहवनीयरूपं प्राप्नोषि । मया ह्याधीयमानस्य
तवाऽऽहवनीयत्वम् । अतः कारणात्त्वं मम योनिरहं च तव योनिः
कारणमस्मि । हेऽग्ने ममैव संस्त्वं मदीय एव भूत्वा हव्यानि वह । हे
जातवेदः सर्वत्र पुत्रः पित्रे लोककृत्स्थानसंपादको भवति, अतो यथा मया
तव स्थानं संपादितं तथा त्वयाऽपि मम पुण्यलोकः संपादनीयः ।

अथ द्वितीयमाह -

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तात् । अग्ने स्वां योनिमासीद
साध्या । अस्मिन्सधस्थे अध्येत्तरस्मिन् (१०) । विश्वे
देवा यजमानश्च सीदत, इति ।

हेऽग्न आजुह्वानो देवानाह्वयन्सुप्रतीकः शोभनाङ्गः सन्साध्या
साधनीया मन्त्रैः संस्करणीयां स्वां योनिमासीद स्वकीये स्थाने तिष्ठ ।
हे विश्वे देवा यूयं यजमानश्चोत्तरस्मिन्नुत्कृष्टे सधस्थे
सहावस्थानयोग्येऽस्मिन्स्थानेऽधिसीदताधिष्ठाय तिष्ठत ।

अथ सोमक्रयणीपदविषये यदुक्तं सूत्रकारेण—“ निष्क्रम्यमाणेषु
यजमानोऽनुवर्तयित्वा” (?) इति । तत्र मन्त्रमाह -

एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।
त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । चत्वारि मायौ भवाय
विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।
षड्रायस्योषाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो
विष्णुस्त्वाऽन्वेतु, इति ।

हे सोमक्रयणि त्वामन्विषेऽन्नार्थं विष्णुर्देव एकं प्रथमं पदमेतु
प्राप्नोतु । तथा त्वामनु, ऊर्जे रसार्थं द्वे प्रथमद्वितीयं पदे विष्णुरेतु प्राप्नोतु ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । व्रताय कर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं मयोभूः सुखस्य
भावयिता वायुः । ‘मयोभूर्वातो अभिवातूस्त्राः’ इति मन्त्रान्तरात् । तस्य
संबन्धी मायोभवः प्राणस्तदर्थं पशुभ्यः पश्वर्थं रायस्पोषाय धनपुष्ट्यर्थं
सप्तभ्यो होत्राभ्यो होता मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंस्ते पोता चेष्टाऽछावाक
आग्नीघ्र इत्येताभ्यः सप्तभ्यो होत्राभ्यस्तदीयसामर्थ्यसिद्ध्यर्थम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “सप्तमे पदे जपति” इति । तत्र मन्त्रमाह—

सखायः सप्तपदा अभूम । सख्यं ते गमेयम् (११) ।
सख्यात्ते मा योषम् । सख्यान्मे मा योषाः, इति,

सप्तपदास्त्वया सह संचारवन्ति सप्तसंख्याकानि पदानि
येषामस्माकं ते वयं तव सखायोऽभूम संपन्नास्ते त्वदीयं गमेयं प्राप्नुयाम् ।
ते त्वदीयात्सख्यान्मा योषमहं पृथग्भूतो मा भूवम् । मे मदीयात्सख्यान्मा
योषास्त्वमपि पृथग्भूतो मा भव ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानो जपति” इति । तत्र मन्त्रमाह -

साऽसिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते पृथिवी पादः । साऽसिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः । साऽसिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते द्यौः पादः । साऽसिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते दिशः पादः (१२) । परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इषमूर्जं धुक्व । तेज इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यम् इति ।

हे सुब्रह्मण्याख्ये देवते त्वं सा प्रसिद्धाऽसि । तस्याः प्रसिद्धायास्तव पृथिव्येकः पादः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । रजसः परस्ताद्वर्तमानः सात्त्विक आदित्यः परोरजास्तथाविधपञ्चमपादयुक्ता त्वं नोऽस्माकमिषमन्नमूर्जं रसं च धुक्व संपादय । तथा तेजआदिकं च संपादय ।

अथ सौमिक्या वेदेर्विमाने मन्त्रमाह -

विमिमै त्वा पयस्वतीम् । देवानां धेनुं सुदुधामनपस्फुरन्तीम् । इन्द्रः सोमं पिबतु । क्षेमो अस्तु नः, इति ।

हे वेदे त्वां विमिमे विशेषेण मितिं करोमि, इयती वेदिरिति निश्चिनामि । कीदृशीं पयस्वतीं यागद्वारेण वृष्टिहेतुं देवानां धेनुं धेनुवत्प्रीणयित्रीं सुदुधां सुष्ठु कामानां दोग्ध्रीमनपस्फुरन्तीं प्रातिकूल्यमप्रतिपद्यमानाम् । ईदृश्यां वेद्यामिन्द्रोऽस्मदीयं सोमं पिबतु तेन चास्माकं क्षेमोऽरोगोऽस्तु ।

अथ वेदिकर्तृन्प्रति प्रेषमन्त्रमाह -

इमां नराः कृणुत वेदिमेत्यं । वसुमती रुद्रवतीमादित्यवतीम् (१३) । वर्षमिन्द्रिवः । नाभा पृथिव्याः । यथाऽयं यजमानो न रिष्येत् । देवस्य सवितुः सुवे, इति ।

हे नरा वेदिकर्तारः पुरुषाः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवेऽनुज्ञायां सत्यामयं यजमानो यथा न रिष्येन्न विनश्येत्तथा पृथिव्या नाभावुपरि

दिवः स्वर्गस्य हेतौ वर्ष्मन्नुच्छ्रिते प्रदेशे यूयमागत्येमां वेदिं कृणुत ।
कीदृशीं वस्वादिमतीं तेषां प्रियामित्यर्थः ।

अथ तस्या वेदेरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य
मध्ये । तस्या * सुपर्णाविधि यौ निर्विष्टौ ।
तयोर्देवानामधि भागधेयम्, इति ।

चत्वारि शिखण्डस्थानीयानि कोणानि चतुःशिखण्डा युवतिर्यौ-
वनोपेता योषेव देवानां प्रीतिहेतुः, अत एव सुपेशाः शोभनरूपोपेता
घृतप्रतीका घृतं प्रतीकं प्रथममासाद्यते यस्यां सा घृतप्रतीका तादृशी
वेदिरियं भुवनस्य लोकस्य मध्ये वर्तते । तस्यां वेद्यामध्युपरि सुपर्णौ
पक्षिसदृशौ यावग्निवायू वर्तते तत्राग्निर्देवेभ्यो हवींषि वायुस्तत्फलभूतां
वृष्टिमुत्पादयति । ततस्तयोरग्निवाय्वोरन्येषां च देवानां हे वेद त्वं
भागधेयमधिकभजनीयस्वरूपं भवसि ।

अथ वेद्याः सकाशाल्लोष्टस्य बहिःक्षेपणे मन्त्रमाह-

अप ज्ञ्यं भयं नुद । अप चक्राणि वर्तय । गृह सोमस्य
गच्छतम्, इति ।

हे दक्षिणहविर्धानिरूपशकट त्वं ज्ञ्यं जनेषु वर्तमानं भयमपनुद ।
हे उत्तरहविर्धानि चक्राणि परबलान्यपवर्तय, एतल्लोष्टवदपगमय । हे
हविर्धानि युवामुने सोमस्य गृहं गच्छतं प्राप्तुम् ।

अथ पशोः संज्ञप्यमानस्य परावृत्तौ मन्त्रमाह -

न वा उवेतन्त्रियसे न रिष्यसि । देवा इदैषि पृथिभिः
सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवः
संविता दधातु, इति ।

ब्रह्मणो योनिर *हंसः पङ्क्तिं प्रपद्ये दीक्षा ययाऽऽदित्यो दीक्षया
दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयान्योषधयो दीक्षा द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनु
दीक्षतामपचित्तिश्चाक्षितिरुत्तरस्मिन्गमेयं दिशः पादं आदित्यवर्ती वर्तय
पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

हे पशो त्वमेतदेतेन संज्ञपनव्यापारेण न वा उ सर्वथा नैव प्रियसे ।
अत एव न रिष्यसि न विनश्यसि । किंतु सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः
पथिभिर्मार्गैर्देवानि देषि देवानेव प्राप्नोषि । यत्र यस्मिन्नुत्तमलोके सुकृतः
पुण्यकृत एव यन्ति गच्छन्ति दुष्कृतः पापिनो नापि नैव गच्छन्ति तत्र
तस्मिन्नुत्तमलोके सविता देवस्त्वां दधातु स्थापयतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

अथ ज्योतिष्टोममन्त्रा देवान्सक्षोपतिष्ठते ।
दीक्षा क्षौमं प्रगृहाति वातं पूर्णाहुतिं जपेत् ॥ १ ॥
इन्द्राजिनं स्पृशेदाऽहं तदारूढो जपेत्पृथि ।
यजमानं मन्त्रयेत्स्वे स्वाम्यग्निमुपतिष्ठते ॥ २ ॥
अहमाजुहान इति द्वाभ्यां वह्नेरुपस्थितिः ।
एकमित्येकहायन्याः पदानित्यनुवर्तयेत् ॥ ३ ॥
सखा जपेदन्त्यपदे सुब्रह्मण्यमुपस्पृशेत् ।
जपेत्साऽसीत्यमुं मन्त्रं विमि वेदिं विमाति हि ॥ ४ ॥
इमां नरास्तु संप्रेष्य चतुर्वेदिं तु मन्त्रयेत् ।
अप लोष्टं क्षिपेन्नेति निवर्तेत पशोर्वधे ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे दीक्षामारभ्याग्नीषोमीयपशुपर्यन्ते प्रयोगे छिद्रपूरणार्था ये
मन्त्रास्तेऽभिहिताः । अष्टमे पशुविषया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं
सूत्रकारेण-“यदि पशुरुपाकृतो वाश्येत यदस्य पारे रजस इत्याहुतिं
जुहुयात्” इति । तन्मन्त्रपाठस्तु-

यदस्य पारे रजसः । शुक्रं ज्योतिरजायत । तन्नः पर्षदति
द्विषः । अग्नै वैश्वानर स्वाहा, इति ।

हे वैश्वानर सर्वमनुष्यहितकारिन्गनेऽस्य रजसो रजोगुणयुक्तस्य
संसारस्य पारे परतीरे रजोगुणास्पृष्टे स्थाने शुक्रं निर्मलं त्वदीयं
यज्ञयोतिरजायत, तज्ज्योतिर्नोऽस्माकं द्विषः शत्रूनतिपर्षदतिशयेन
विनाशयतु, स्वाहेदं च स्वाहुतमस्तु ।

१००४

(३.७.८)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

यत्पशोर्वाशनं शब्दनं तन्निमित्तहोमार्थं एको मन्त्र उक्तः । अथ तत्रैव मन्त्रान्तरमाह-

यस्माद्दी॒षाऽवा॒शिष्ठाः । ततो॒ नो॒ अभ॒यं कृ॒धि । प्र॒जाभ्यः॒
सर्वा॑भ्यो मृड । नमो॑ रु॒द्राय॑ मी॒ढुषे॑, इति ।

हे पशो यस्मात्कारणाद्दीषा भीत्या त्वमवाशिष्ठाः शब्दं कृतवानसि ततो मरणात्पापान्नोऽस्माकमभयं कृधि यथा पापभीतिर्नास्ति तथा कुरु । किञ्च प्रजाभ्यः सर्वाभ्यः सर्वप्रजार्थं मृड सुखहेतुर्भव । मीढुषे सेक्त्रे त्वामुत्पादितवत् रुद्राय नमोऽस्तु । पूर्वोक्तो यदस्य पारे इति मन्त्रो वाशनवेपनादिषु सर्वेषु निमित्तेषु साधारणः । अथं तु वाशन एवेति विशेषः ।

अथ पशोरुपवेशने होममन्त्रमाह -

यस्माद्दी॒षा न्य॒षदः । ततो॒ नो॒ अभ॒यं कृ॒धि (१) । प्र॒जाभ्यः॒
सर्वा॑भ्यो मृड । नमो॑ रु॒द्राय॑ मी॒ढुषे॑, इति ।

न्यषदो निषण्णवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ।

यदुक्त सूत्रकारेण-“तं मैत्रावरुणदण्डेनोत्थापयेत्” इति । तत्र मन्त्रमाह-

उदु॒स्र तिष्ठ॒ प्र॒तितिष्ठ॒ मा रि॒षः । मेमं॒ य॒ज्ञं यज॑मानं च
रीरि॒षः । सु॒व॒र्गे लो॒के यज॑मानं ५हि धे॒हि । शं न॑ एधि
द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे, इति ।

हे उग्र पशो, उत्तिष्ठोत्थाय च प्रतितिष्ठ स्थिरो भव । मा रिषो हिंसां माऽऽप्नुहि । इमं यज्ञं यजमानं च मा रीरिषो मा विनाशय । इमं यजमानं स्वर्गे लोके धेहि स्थापय । नोऽस्मदीये द्विपदे मनुष्याय शमेधि सुखहेतुर्भव । चतुष्पदे गवादिरूपाय च शमेधि सुखहेतुर्भव ।

अथ वेपनपलायनमरणेषु त्रिषु त्रीन्मन्त्रानाह -

यस्याद्दी॒षाऽवै॒पिष्ठाः पु॒लायि॑ष्ठाः सु॒म॒ज्ञा॒स्थाः । ततो॒ नो॒
अभ॒यं कृ॒धि । प्र॒जाभ्यः॒ सर्वा॑भ्यो मृड । नमो॑ रु॒द्राय॑ मी॒ढुषे॑
(२), इति ।

अवेपिष्ठा अकम्पथाः । पलायिष्ठाः पलायनं कृतवानसि ।
समज्ञास्थाः संज्ञानं मरणं तत्प्राप्तोऽसि । अन्यत्पूर्ववत् ।
वेपनपलायनमन्त्रयोरपि ततो न इत्यादिकमनुषञ्जनीयम् ।

अथ सर्वनिमित्तसाधारणं मन्त्रमाह -

य इदमर्कः । तस्मै नमः तस्मै स्वाहा, इति ।

यः पशुरिदं वाशनं निषदनं वेपनं पलायनं संज्ञानं चैतेष्वन्यतममर्कः
कृतवांस्तस्मै पशवे नमोऽस्तु । तस्मै पशवे स्वाहेदं हविः स्वाहुतमस्तु ।
अत्र वाशनादावेकैकस्मिन्निमित्ते तत्तदसाधारणः पुरस्तात्, यदस्य पारे
इति होमः । पश्चात्तु य इदमर्क इति होमो द्रष्टव्यः ।

अथ पशौ स्वयमेव मृते सति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“न वा
उवेतन्म्रियस आशानां त्वा विश्वा आशा आपो हि ष्ठा मयोभुव
इत्येताभिश्चतसृभिरपोऽभ्यवहत्यान्यं तद्रूपवर्णवयसं तदेवतमुपाकृत्य
यजेत्” इति । तत्र मन्त्रत्रयस्य प्रतीकानि दर्शयति—

न वा उ वेतन्म्रियसे । आशानां त्वा विश्वा आशाः,
इति ।

न वा इति मन्त्रः पूर्वानुवाके व्याख्यातः । “आशानां
त्वाऽऽशापालेभ्यः” इति मन्त्रो देवा देवेष्वित्यनुवाके व्याख्यातः ।
“विश्वा आशा मधुना” इति मन्त्रः पुनर्न इन्द्र इत्यनुवाके व्याख्यातः ।

अथ ग्रहचमसयोर्हुते शेषो यः सोमो योऽप्यहुतस्तयोः संसर्गे
होममन्त्रमाह—

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विग्यौ । इन्द्राग्नी चेतनस्य च ।
हुताहुतस्य तृप्यतम् । अहुतस्य हुतस्य च । हुतस्य
चाहुतस्य च । अहुतस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य
सोमस्य । वीतं पिबतं जुषेथाम्, इति ।

हे इन्द्राग्नी युवां हि यस्मात्कारणाद्यज्ञस्यत्विजौ स्थ ऋत्विक्सदृशौ
निर्वाहकौ भवद्यः, चेतनस्य यजमानस्य च स्वामिनौ भवथ इति शेषः ।
तादृशौ युवां हुताहुतस्योभयविधस्य सोमस्य सारेण तृप्यतम् ।
हुतस्येत्पादिस्त्रिरम्यासोऽत्यन्तमादरार्थः । तादृशस्य सोमस्य सारं हे,

१००६

(३.७.९)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

इन्द्राग्नी वीतं युवां प्राप्नुतां प्राप्यं च पिबतं पीत्वां च जुषेथां प्रीतियुक्तौ भवतम् ।

अथ सोमभक्षणे मन्त्रमाह --

अथ यजमानं तमो विदत् । मर्त्विजो मो इमाः प्रजाः ।
मा यः सोममिमं पिबात् । स संसृष्टमुभयं कृतम् (३),
इति ।

कृधि मीढुषे हुतस्य च सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यदज्ञानरूपं तमोऽस्ति तद्यजमानं मा विदन्मा लभतां तस्मिन्नज्ञानं मा प्रविशत्वित्यर्थः । ऋत्विजोऽपि मा विदत् । इमाः प्रजा अपि मा सर्वथैव मा प्राप्नुतु । एतेषु मध्ये यः कोऽपीमं सोमं पिबात्पिबति तं पातारं तमो मा विदत् । कीदृशं सोममुभयं हुताहुतरूपं संसृष्टं कृतं परस्परमिश्रणेनैकीकृतम् । तादृशसोमपानेऽपि तमो मा प्रविशतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

यदस्येति निमित्तेषु प्रायश्चित्ताहुतिः पशोः ।

सर्वसाधारणं त्वेतद्यस्माद्भीषेति वाशने ॥ १ ॥

शयनेऽपि तथा यस्मादुदुस्त्रोस्थापयेत्ततः ।

कम्पे पलायने मृत्यौ यस्मान्मन्त्रत्रयं क्रमात् ॥ २ ॥

वाशनादौ हि सर्वत्र य इदेत्यपि चाऽऽहुतिम् ।

न वा आशेति विश्वेति स्वयमेव मृते सति ॥ ३ ॥

अप्सु तं संपरित्यज्य तादृशं पशुमाहरेत् ।

हुताहुतस्य होमस्य संसर्गे जुयादिमम् ॥

यज्ञस्येत्यथ मा येति शेषभक्षणमिष्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्साणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे पशुविषया अच्छिद्रमन्त्रा उक्ताः । नवमेऽभिषवादिविषया मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रोपांशुग्रहार्थाभिषवे मन्त्रमाह-

अनागसस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुष्टै अस्त्व ५
शभूः । मित्रस्तै अस्त्व ५ शभूः । वरुणस्ते अस्त्व शभूः ,
इति ।

हे सोम, अनागसोऽपराधरहिता वयं त्वां
प्रतीन्द्रेणोपप्रेषितास्तस्मान्नास्त्यस्माकमपराधः । वायुर्देवस्ते तवांशभूरस्तु
कस्यचिदंशस्य भावयिता भवतु । तथा मित्रो वरुणश्च ।

अथ सन्नानां ग्राव्णामभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

अपां क्षया ऋतस्य गर्भाः । भुवनस्य गोपाः श्येना
अतिथयः । पर्वतानां ककुभः प्रयुतो नपातारः ।
वगुनेन्द्रं ह्वयत । घोषेणामीं वा ५श्वातयत (१) । युक्ता
स्थ वहत, इति ।

एते ग्रावाणोऽपां क्षया जलस्य निवासहेतवः । यज्ञद्वारेण
वृष्टिहेतुत्वात् । ऋतस्य गर्भा यज्ञस्य गर्भवदन्तर्वर्तिनः । भुवस्य गोपाः
कर्मनिष्पादनेन लोकस्य पालकाः । श्येनाः श्येनवदतिप्रबलाः ।
अतिथयोऽतिथिवदिहाभिषवप्रदेशे समागताः । पर्वतानां ककुभः
प्राच्यादिदिग्बत्परितो वर्तमानाः । ग्रावाणो हि पर्वतेशूत्पद्यन्ते । प्रयुतः
प्रकर्षेण सोमं मिश्रयन्तः । नपातारः पालका न भवन्ति किंतु सोमस्य
हिंसकाः । तादृशा हे ग्रावाणो यूयं वगुना वाचा भवदीयेन शब्देनेन्द्रं
ह्वयत । इन्द्रो हि ग्रावध्वनिं श्रुत्वा तदानीमेवाऽऽगच्छति । घोषेण
भवदीयेनोज्जध्वनिनाऽमीवान्नोगांश्वातयत विनाशयत । युक्ताः स्थ परस्परं
संबद्धा भवत वहत, इममभिषवं निर्वहत ।

अथ माध्यन्दिनवनेऽभिषावदूर्ध्वं प्रतिस्थातुर्गाव्णामनुमोदने
मन्त्रमाह-

देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुः । ऐन्द्रमचुच्यवुः ।
परमस्याः परावतः । आऽस्मात्सधस्थात् ।
ओरोरन्तरिक्षात् । आ सुभूतमसुषवुः । ब्रह्मवर्चसं म
आसुषवुः । समरे रक्षा ५स्यवधिषुः । अपहंत ब्रह्मज्यस्य,
इति ।

ये ग्रावाणो देवा द्योतमानास्तदभिमानिनो देवाः सन्ति ते सर्वेऽप्ययमिन्द्र इन्दुश्चन्द्रवदाहलादकारीत्यवादिषुः । स्वयमपि परमस्याः परावतोऽत्यन्तं दूराद्देशादिन्द्रं प्रति आचुच्यवुराभिमुख्येन प्राप्ताः । सधस्थात्सर्वेषां सहावस्थानप्रदेशादस्माद्भलोकादागत्य तथोरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षादागत्य सुभूतं सुष्टु निष्पन्नमिमं सोम मासुषवुः । साकल्येनाभिषुतं कृतवन्तः । मे मम यजमानस्य ब्रह्मवर्चसं यागानुष्ठानरूपमासुषवुः साकल्येन संपादितवन्तः । समरे संग्रामे रक्षांस्यवधिषुर्हतवन्तः । ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षपयितुर्दुरात्मनो राक्षसस्यापहतमपघातं विनाशं कृतवन्त इति शेषः ।

अथ दधिघर्मे स्तुचि गृहीतस्याभिधारितस्य दध्न आग्नीध्रीयाग्नावधिश्रयणे मन्त्रमाह -

वाक्यं त्वा मनश्च श्रीणीताम् (२) । प्राणश्च त्वाऽपानश्च श्रीणीताम् । चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं च श्रीणीताम् । दक्षश्च त्वा बलं च श्रीणीताम् । ओजश्च त्वा सहश्च श्रीणीताम् । आयुश्च त्वा जरा च श्रीणीताम् । आत्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीताम् । शृतोऽसि शृतं कृतः । शृताय त्वा शृतेभ्यस्त्वा, इति ।

हे दधिद्रव्य वाक्च वाग्देवताऽपि त्वां श्रीणीतां तपाधिश्रयणं करोतु । एवं मनश्चेत्यादिषु योज्यम् । दक्ष उत्साहः । बलं शरीरशक्तिः । ओजः कान्तिः । सहः शत्रूणामभिभवनम् । आयुर्दीर्घायुष्यम् । जरा तस्याऽऽयुषोऽन्तिमावस्था । आत्मा जीवः । तनूः शरीरम् । ऐतर्देवैः शृतं कृतः पक्वं यथा भवति तथा कृतः सञ्शृतोऽसि त्वं पक्वोऽसि । हे दधिपदार्थं शृताय पाकाय त्वामहमत्र श्रपयामि, शृतेभ्यः पूर्वपक्वेभ्यो हविर्भ्यस्त्वामतिशयेन पक्वं करोमि ।

अथ दधिघर्मस्य होमे मन्त्रमाह -

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः । यं मित्रमाहुर्यमुसत्यमाहुः (३) । ये देवानां देवतमस्तपोजाः । तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वा, इति ।

शास्त्राभिज्ञाः पुरुषा यमग्निमिन्द्रादिरूपमाहुः । सत्यं परं ब्रह्म । यथाग्निर्देवानां दीप्तिमतां मध्ये देवतमो दीप्तिमत्तमः । तपोजा नियमरूपेण

तमसा जन्यः । तस्मै सर्वदेवसमष्टिरूपायाग्नये हे दधिद्रव्य त्वां जुहोमि
तेभ्य इन्द्रादिभ्यस्त्वा जुहोमीति शेषः ।

अथ भक्षणमन्त्रमाह -

मयि॒ त्यदिन्द्रि॒यं म॒हत् । मयि॒ दक्षो॒ मयि॒ क्रतुः॑ । मयि॒
धायि॒ सुवीर्य॑म् । त्रि॒शु॒घ॒र्मो वि॒भा॒तु मे । आ॒कू॒त्या॒ मन॑सा
स॒ह । वि॒रा॒जा॒ ज्योति॑षा स॒ह । य॒ज्ञेन॑ पय॑स स॒ह । तस्य॑
दो॒ह॑मशीमहि (४) । तस्य॑ सु॒म्नम॑शीमहि । तस्य॑
भ॒क्षम॑शीमहि । वाग्जु॑षाणा सोम॑स्य तृप्य॑तु, इति ।

त्यत्प्रसिद्धं महदिन्द्रियं सामर्थ्यं मयि धीयतां स्थाप्यताम् । तथा
दक्ष उत्साहः । क्रतुरनुष्ठानम् । सुवीर्यं सर्वेषु कार्येषु शोभनं सामर्थ्यम् ।
तत्सर्वं मयि स्थाप्यताम् । त्रिशुक्, अग्निविद्युदादित्यात्मना
त्रिधाभिन्नदीप्तिर्घर्मोऽग्निमे मदर्थमाकूत्यादिभिः सह विविधं दीप्यताम् ।
आकूतिः संकल्पः । मनः संकल्पसाधनम् । विराडन्नम् ।
ज्योतिस्तेजः । यज्ञः क्रतुः । पयः क्षीरम् । तस्य
तैराकूत्यादिभियुक्तस्याग्नेर्दोहं वृष्ट्यादिसमृद्धिं वयमशीमहि । तस्य सुम्नं
तन्निमित्तं सुखं चाशीमहि । तस्याग्नेः प्रसादाद्भक्षं सोमं चाशीमहि
व्याप्नुयाम । वाक्च मदीया जुषाणा प्रीयमाणा सोमस्य भक्षणेन तृप्यतु ।

अथ नाभिदेशाभिमर्शने मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति-

मि॒त्रो ज॒नान्प्र॒समि॑त्र, इति ।

मित्रो जनान्यातयतीत्येको मन्त्रः । प्रसमित्र मर्तो अस्त्वित्यपरो
मन्त्रः । एतच्चोभयम् -“त्वमग्ने बृहद्वयः” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ षोडशिग्रहस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह -

यस्मा॒न्न जा॒तः प॒रो अ॒न्यो अ॒स्ति । य आ॒वि॒वेश॑ भुव॑नानि
वि॒श्वा । प्र॒जाप॑तिः प्र॒जया॑ संवि॒दानः॑ । त्रीणि॑ ज्योतीं ५
षि स॒च॒ते स षौ॒ड॒शी, इति ।

यस्मात्प्रजातपतेरन्यः पुरुषः कश्चिदपि पर उत्कृष्टो जातो नास्ति ।
यश्च प्रजापतिर्विश्वा भुवनानि सर्वभूतजातान्याविवेश । अतः
एवोपनिषद्याम्नायते-“ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति । स एव

प्रजापतिः प्रजया स्वसृष्टया सह संविदान ऐकमत्यं गतः
सर्वानुकूलस्वभावः सन्षोडश्येतन्नामकग्रहो भूत्वा त्रीणि ज्योतीं-
ष्यग्निविद्युदादित्यरूपाणि सवनत्रयरूपाणि वा सचते समवैति ।

तस्मिन्नेवाभिन्नणे द्वितीयं मन्त्रमाह -

एष ब्रह्मा य ऋत्विग्यः । इन्द्रो नाम श्रुतो गुणे (५), इति ।

एष षोडशी ग्रहः स्वयं ब्रह्मा प्रजापतिरूपो यो ग्रह ऋत्विग्यो
वसन्ताद्युतु काले प्राप्तो गणे सर्वस्मिन्ग्रहसमूह इन्द्रो नामैश्वर्ययोगादिन्द्र
इत्येवं नाम धृत्वा श्रुतो वेदेऽवगतः स एष ब्रह्मेति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ तत्रैव तृतीयं मन्त्रमाह-

प्र ते महे विदथे श ऋसिष ५ हरी । य ऋत्विग्यः प्र ते
वन्वे । वनुषो हर्यतं मदम्, इति ।

हे इन्द्र महे महतस्ते तव हरी अश्वौ विदधे यज्ञे प्रशंसिषं
प्रशंसामि । यो मदो हर्ष ऋत्विग्यो वसन्ताद्युतुकाले प्राप्तो वनुषः
संभजनीयस्य ते तव हर्यतं प्रेप्सितं तादृशं मदं हर्षं प्रवन्वे प्रकर्षेण
संभजामि ।

अथ तस्मिन्नेवाभिन्नमन्त्रणे चतुर्थमन्त्रमाह -

इन्द्रो नाम घृतं न यः । हरिभिश्चारु सेचते । श्रुतो गुण आ
त्वा विशन्त । हरिवर्षसं गिरः, इति ।

यो देव इन्द्रो नामेन्द्र इत्येतादृशं नाम धृत्वा घृतं न घृतमिव प्रियो
भूत्वा हरिभिरश्वैश्चारु शोभनं सेचते समवैति । गणे देवतानां समूहे श्रुत
प्रख्यातो यस्त्वमिन्द्रस्तं त्वामिन्द्रं हरिवर्षसं मनोहरवपुषं मिरोऽस्मदीया
स्तुतय आविशन्तु प्राप्नुवन्तु ।

अथ षोडशिनो होमे मन्त्रमाह -

इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामसि । अधिपतिं माम् ।
आयुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु (६), इति ।

हेऽधिपतेऽधिष्ठानपालकेन्द्र त्वं विशेषतो देवानामधिपतिरसि ।
अतो मामपि मनुष्येष्वधिपतिमधिष्ठानपालकमायुष्मन्तं दीर्घेणाऽऽयुषा युक्तं
वर्चस्वन्तमधिकेन वर्चसा तेजसा युक्तं कुरु ।

अथ षोडशिनो भक्षणे मन्त्रमाह -

इन्द्रश्च स॒म्राड्वरु॑णश्च॒ राजा॑ । तौ ते भ॒क्षं च॑क्रतुरग्रं ए॒तम् ।
तयो॑रनु भ॒क्षं भ॑क्षयामि । वाग्जु॑षा॒णा सोम॑स्य तृप्यतु ,
इति ।

सम्राट्साम्राज्ययुक्त इन्द्रश्च राजा वरुणश्च यौ देवौ विद्येते तावुभौ देवावग्रे प्रथमं हे षोडशिग्रह ते तवैतमंशं भक्षं चक्रतुस्तयोर्भक्षमन्वहमपि भक्षयामि । मदीया वाग्जुषाणा प्रीतियुक्ता सती सोमस्य भक्षणेन तृप्यतु ।

अथ विहारे बहिर्वा यदा भयमागच्छेत्तदा होमे मन्त्रमाह-

प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वकर्मा॑ । तस्य॒ मनो॑ दे॒वं य॒ज्ञेन॑ राध्यासम् ।
अ॒र्थे गा अ॒स्य ज॑हितः । अ॒व॒सान॑पतेऽव॒सान॑ मे विन्द,
इति ।

विश्वं सर्वमपि जगत्कर्म कर्तव्यं यस्यासौ विश्वकर्मा । तादृशः प्रजापतिर्योऽस्ति तस्य प्रजापतेर्देवं द्योतनात्मकं मनो यज्ञेनानेन राध्यासमाराधयिष्यामि । अर्थे गा अस्मद्रक्षणप्रयोजने निमित्तभूते सत्यस्मत्समीपं गतः प्रजापतिरस्य भयहेतोर्दुरात्मनः शरीरादिकं जहितः परित्यजतु विनाशयतु । हेऽवसानपते विघ्नमन्तरेणावसानस्य यागसमाप्तेः । पालक प्रजापते मे ममावसानं कर्मसमाप्तिं विन्दलभस्व ।

अथावभृथगमनकाले होममन्त्रमाह-

नमो॑ रु॒द्राय॑ वास्तो॒ष्पत॑ये । आय॑ने वि॒द्रव॑णे (७) । उ॒द्याने॑
यत्प॒राय॑णे । आ॒वर्त॑ने वि॒वर्त॑ने । यो गो॑पा॒यति॑ तं हु॒वे,
इति ।

वास्तोष्पतये गृहग्रामादिभूमिस्वामिने रुद्राय नमोऽस्तु । आयने वास्तुं प्रत्यागमने प्रवेशावसरे विद्रवणे वास्तोः सकाशादन्यत्र गमनावसर उद्यानेऽन्यत्र वासार्थं वास्तोः परित्यागे परायणे मरणेन वास्तोः परित्यागे यत्र यो रुद्रो गोपायति । आवर्तनं कुत्रचिद्गत्वा पुनर्वास्तुं प्रत्यागमनमावर्तनम् । तस्मिन्नेव वास्तौ विविधं वर्तनं विवर्तनम् । तत्रोभयत्र च यो रुद्रो गोपायति तं रुद्रं हुवे, आराधयितुमाह्वयामि ।

अथ यस्त्रिविधः सक्तुहोमस्तत्र प्रथमो मन्त्रो

विश्वलोपविश्वदावस्य' इत्यसौ संहितायामेवाऽऽम्नातः । अत्र द्वितीयमन्त्रमाह -

यान्य॒पामित्या॒न्यप्रती॒तान्यस्मि॑ । य॒मस्य॑ ब॒लिना॒ चरामि॑ ।
इ॒हैव॑ सन्तः॒ प्रति॒ तद्या॑तयामः । जी॒वा जी॒वेभ्यो॑ नि॒हराम॑
ए॒नत् इति॑ ।

अपामित्यान्यपाकर्तव्यान्यप्रतीतानि पूर्वमप्रत्यर्पितानि तादृशानि यान्यृणानि प्राप्येति शेषः । अहमस्मि वर्ते तेषां सर्वेषामपाकरणाय यमस्य देवस्य बलिना पूजया चरामि पूजां करोमीत्यर्थः । इहैव जन्मनि सन्तो वर्तमाना वयं तत्सर्वमृणं प्रतियातयामः ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह -

अ॒नृणा अ॒स्मिन्न॑नृणाः पर॑स्मिन् । तृती॒ये लो॒के अ॑नृणाः
स्या॑म । ये दे॒व्याना॑ उ॒त पि॑तृयाणाः (८) । सर्व॑न्पि॒थो
अ॑नृणा आ॒क्षीये॑म, इति॑ ।

अस्मिन्वर्तमाने मनुष्यजन्मन्यनृणा ऋणरहिताः स्याम । परस्मिन्नेतदपेक्षया भविष्येऽपि मनुष्यजन्मन्यनृणाः स्याम । उभयापेक्षया तृतीये लोके त्रिसंख्यापूरके स्वर्गजन्मन्यनृणाः स्याम । ततश्च ये देवयाना देवगमनयोग्याः पन्थान उतापि च पितृयाणाः पितृगमनयोग्या ये पन्थानः सन्ति तान्सर्वान्थो वयमनृणा एवाऽऽक्षीयेमाऽऽभिमख्येन प्राप्य निवसाम । यद्वा मन्त्रद्वयमिदमवभृथादागमने द्रष्टव्यम् ।

अथ सौमिकवेदेः प्राच्यामुदीच्यां वोदवसायेष्टेर्देवयजनाध्यवसाने मन्त्रमाह -

इ॒दमू॒नुः श्रेयो॑व॒सान॒माग॑न्म । शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृ॒थिवी॒ उ॒भे
इ॒मे । गो॒म॒द्धर्न॑व॒दश्व॑व॒दूर्ज॑स्वत् । सु॒वीरा॑ वी॒रैर॑नु
स॑चरेम, इति॑ ।

इदमूनुरिदमेव परिदृश्यमानं श्रेयोऽतिशयेन प्रशस्तमवसानं देवयजनरूपं भूमेः प्रदेशं प्रत्यगन्माऽऽगताः स्मः । इमे द्यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्मान्प्रति शिवे यागनिष्पादनेन सुखहेतु भवेताम् । अतस्तद्गोमदबहुभिर्गोभिर्युक्तं धनवदबहुधनोपेतमश्ववदबह्वमूर्जस्वदबह्वन्नं जीवनं यथा भवति तथा सुवीराः शोभनापत्या वयं वीरैर्भृत्यादिभिः सहानुसंचरेमानुक्रमेण द्यावापृथिव्यौ वर्तेमहि ।

अथ महाव्रते फलकं कूर्चं वाऽधिरुह्याध्वर्युः शस्त्रं प्रतिगृणाति ।
तत्राऽऽरोहणे द्वौ मन्त्रौ । तयोः प्रथममन्त्रमाह-

अ॒र्कः प॒वित्र॒ रज॑सो वि॒मानः । पु॒नाति॑ दे॒वानां॑ भुव॑नानि
वि॒श्वा । द्यावा॑पृथि॒वी पय॑सा संविदा॒ने । घृतं॑ दुहाते
अ॒मृतं॑ प्रपी॒ने, इति॑ ।

योऽयमर्क आदित्यः सोऽयं देवानां मध्ये पवित्रं पावनो रजसो
रञ्जनात्मकस्यान्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण परिच्छेत्ता तादृशा आदित्यो
विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि पुनाति शोधयति ।
ततस्तेनाऽऽदित्येन पूते द्यावापृथिव्यौ पयसा युक्ते सत्यौ संविदाने
परस्परमैकमत्यं गते प्रपीने प्रकर्षेण वृद्धे सत्यौ घृतं भूलोके
पातव्यमाज्यममृतं स्वर्गे पातव्यं पीयूषं च दुहाते संपादयतः ।

अथ द्वितीयमाह -

प॒वित्र॒म॒र्को रज॑सो वि॒मानः । पु॒नाति॑ दे॒वानां॑ भुव॑नानि
वि॒श्वा । सुव॒ज्योति॑र्यशो॒ महत् । अशी॑महि॒ गा॒धमु॑त
प्रति॒ष्ठाम् (९), इति॑ ।

चातयतः श्रीणीता सत्यमाहुर्शीमहि गणे कुरु विद्रवणे पितृयाणां
अ॒र्को रज॑सो वि॒मान॒स्त्रीणि॑ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अत्र विश्वेत्यन्तं पूर्ववत् । तस्याऽऽदित्यस्य प्रसादाज्ज्योतिः
प्रकाशोपेतं यशः कीर्त्या युक्तं महत्प्रभूतं गाधं सुस्थितं सुवः स्वर्गमशीमहि
व्याप्नुयाम । उतापि च प्रतिष्ठामिह लोके स्थैर्यं चाशीमहि ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

अनोपांशोरभिषवे अपां ग्रावणोऽभिमन्त्रयेत् ।

देवाः पुनर्ग्राविमन्त्रो वाक्श्रयेद्दधिघर्मकम् ॥ १ ॥

यं होमे दधिघर्मस्य मयीत्येतस्य भक्षणम् ।

मित्रो नाभिं स्पृशेद्द्वाभ्यां यस्मात्खोडशिमन्त्रणम् ॥ २ ॥

इन्द्राधि जुहुयादेतमिन्द्रश्चेति प्रभक्षयेत् ।

प्रजापतिर्भये होमो नमोऽवभृथहोमकः ॥ ३ ॥

यान्यागच्छेदवभृथादिदम् यागभूग्रहः ।

अर्को महाव्रते कूर्चे शस्त्रं प्रतिगृणञ्जपेत् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमेऽनुवाक उपांश्वभिषवादिमन्त्रा उक्ताः । दशमे प्रायश्चित्तमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र हविर्धानादिपते होमादिमन्त्रनाह-

उदस्ताप्सीत्सविता मित्रो अर्यमा ।
सर्वानिमित्रानवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्वीरवन्तम् । रथं
तरे श्रयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये श्रयस्व
स्वाहाऽन्तरिक्षे । बृहतिं श्रयस्व स्वाहा दिवि । बृहता
त्वोपस्तभ्नोमि, इति ।

योऽयं सविता सोऽयमुदस्ताप्सीत्पतितस्य हविर्धानादेरुत्तम्भनं करोतु । एवं मित्रोऽर्यमा चोत्तम्भनं कुरुताम् । सोऽयं देवतात्रयसमूहो युगेन योगेन युगपदेव सर्वानिमित्रान्वैरिणोऽवधीत्, तथा मां यजमानं बृहन्तं धनादिसमृद्धियुक्तं वीरवन्तं कर्मशूरैः पुत्रैरुपेतमकरत्करोतु । रथंतरे साम्नि पृथिव्यां च श्रयस्व । हे देवतासमूह हविर्धानमिदं तत्रोभयत्राऽऽश्रितं कुरु । स्वाहा तुश्यहुतमस्तु । तथा वामदेव्ये साम्यन्तरिक्षलोके चैतत्सदः श्रयस्वाऽऽश्रितं कुरु तथा बृहति सामि दिवि द्युलोके च श्रयस्व । पतितमिदमाग्नीध्रीयमाश्रितं कुरु । तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु । रथंतरादयस्त्रयो मन्त्रा हविर्धानादिषु त्रिषु व्यवस्थिताः । उदस्ताप्सीदिति सर्वशेषोऽनुषज्यते । हे हविर्धानदेव त्वां बृहता साम्ना तत्सामर्थ्येनोपस्तभ्नोम्युपेत्योत्तम्भितं करोति । सोऽयमुपस्तम्भनमन्त्रः ।

अथ यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देत्तदादाने मन्त्रमाह -

आ त्वा ददे यशसे वीर्याय च । अस्मास्वध्निया यूयं
दधाथेन्द्रियं पर्यः, इति ।

हे स्कन्नद्रव्य मम यशो वीर्यसिद्धयर्थं त्वां पुनराददे । हेऽघ्निया गावो यूयमिन्द्रियं पय इन्द्रियाभिवृद्धिसाधनं क्षीरमस्मासु दधाथ संपादयत ।

अथ पूर्वमन्त्रेण स्कन्ने द्रव्ये स्तुच्यवस्थापिते सति स्कन्दप्रायश्चित्तार्थहोममन्त्रमाह-

यस्तै द्रप्सो यस्त उदर्षः (१) । दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पात्सरिष्ट्यै स्वाहा, इति ।

हे हविस्तव संबन्धी यो द्रप्सो लेशो यश्चोदर्ष उद्धूतावयवः स सर्वोऽपि दैव्यो देवयोग्यः केतुर्दैवैः प्रज्ञातश्च सन्धिश्वं भुवनं सर्वं जगदाविवेश न त्वसौ विनष्टः । स त्वमरिष्ट्यै हिंसाराहित्याय नोऽस्मान्पाहि रक्ष । तदर्थं स्वाहुतमिदंमस्तु ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“यद्येनमात्विज्यादज्वृत * सप्तं निर्हरन्नाग्नीध्रे जुहुयात्” इति । तत्र मन्त्रमाह -

अनु मा सर्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा मरुतः सामाकः । आप्रियश्छन्दा * सि निविदो यजू * षि । अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञिर्यम् इति ।

अयं यज्ञः सर्वः कृत्स्नावयवसंयुक्तो मामन्वेतु न त्वन्यमनुगच्छतु । सर्वशब्दार्थ एव स्पष्टी क्रियते-ये च विश्वे देवा यज्ञनिष्ठा ये च मरुतो देवा यच्च साम रथंतरादिकं यश्चार्क आदित्यो याश्चाऽऽप्रियः प्रयाजयाज्या यानि च गायत्र्यदीनि च्छन्दांसि याश्च निविदः शस्त्रावयवा यानि च यजूंषि च्छन्दोरहिता मन्त्रा यच्चान्यद्यज्ञिर्यं यज्ञार्हमङ्गमस्यै पृथिव्या अस्यां पृथिव्यां वर्तते तत्सर्वं मामन्वेतु मदीयो यज्ञः सगुणो भवतु ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“यद्येकपाल स्कन्देत्परि वा यथास्थानं कल्पयति” इति । तत्र मन्त्रमाह-

प्रजापतेर्वर्तनिमनुवर्तस्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्वैरन सर्वैरु पुष्टैः । अनु प्रजयाऽन्विन्द्रियेण (२) । देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु, इति ।

हे, एककपाल प्रजापतेर्वर्तनिं प्रजापतिना योऽयं मार्गस्तव सृष्टस्तमेव मार्गमनवर्तस्वानुसर । ततो वयमपि वीरैः पुत्रादिभिरनुक्रमेण

१०१६

(३.७.१०)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

समृद्धा भूयास्म । तथा गोभिरश्वैः सर्वैरपि पुष्टैर्धनैः प्रजया
भृत्यादिरूपयेन्द्रियेण चक्षुरादिपाटवेन च समृद्धा भूयास्म । देवाः सर्वे
नोऽस्मदीयं यज्ञमृजुधा वैकल्यरहितेन मार्गेण नयन्तु ।

अथ तस्यैकपालस्य यजमानानुमन्त्रणे मन्त्रमाह -

प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि
गोषु । प्रति प्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये ।
विश्वमन्याऽभिवावृधे । तदन्यस्यामधिश्रितम् । दिवे च
विश्वकर्मणे । पृथिव्यै चाकरं नमः, इति ।

क्षत्रे राष्ट्रस्वामिनि राजनि प्रतितिष्ठामि स्वतन्त्रो भवामि । तथा
राष्ट्रेऽश्वेषु गोषु पुत्रादिरूपायां प्रजायां भव्ये प्रशस्ते स्वर्गे च प्रतितिष्ठामि
स्वतन्त्रो भवामि । तथाऽन्या द्यावापृथिव्योर्मध्य एका द्यौर्विश्वं
भूतजातमभिवावृधे वृष्टिद्वाराऽऽभिमुख्येन वर्धयति । तदभिवर्धितं
विश्वमन्यस्यां पृथिव्यामधिश्रितमुपरि स्थितम् । विश्वकर्मणे
कृत्स्नजगदभिवृद्धिकारिण्यै दिवे च जगतो धारयित्र्यै पृथिव्यै च नमो
नमस्कारमकरं करोमि ।

अथैकपालस्कन्नप्रायश्चित्तहोमे मन्त्रमाह -

अस्कान्द्यौः पृथिवीम् । अस्कानृषभो युवा गाः (३) ।
स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।
अस्कानर्जनि प्राजनि । आस्कन्नाजायते वृषा ।
स्कन्नात्प्रजनिषीमहि, इति ।

अत्र स्कन्दतिधातुः प्राप्तयर्थो न तु शोषणार्थः । द्यौरियं वृष्टिद्वारेण
पृथिवीमस्कान्प्राप्नोति । युवा ऋषभश्च वत्सोत्पादनाय गा
अस्कान्प्राप्नोति । इमा विश्वा भुवनानि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतजातानि
स्कन्ना परस्परं प्राप्नोति (प्राप्नुवन्ति) । स्कन्नः प्राप्तोऽयं यज्ञः प्रजनयतु
प्रजामुत्पादयतु । यदिदं हविरस्कान्स्कन्दति स्म तदिदं न विनष्टं
किंत्वजनि हविष्ट्वेनैव निष्पन्नम् । अत एव प्राजनि प्रजापशुरूपेण
प्रकर्षेण जायते । स्कन्नादस्मादहविषो वृषा सेचनसमर्थ आजायते । अतो
वयं च स्कन्नादहविषः प्रजनिषीमहि प्रजापशुसमृद्धा भूयास्म ।

यदा यज्ञस्य विघ्नकरं भयमुपस्थितं भवति तदा सर्वयागद्रव्याणि
द्रोणकलशे गृहीत्वा होममन्त्रमाह -

ये दे॒वा येषा॑मि॒दं भा॒ग॒धेयं ब॒भूव॑ । येषां प्र॒जा॒या
उ॒तानू॑या॒जाः । इन्द्र॑ज्येष्ठेभ्यो वरु॑णराजभ्यः ।
अ॒ग्निहो॑तृभ्यो दे॒वेभ्यः॒ स्वाहा॑, इति ।

ये देवा द्युलोकवासिनः सन्ति, येषां देवानामिदं सर्वं पुरोडाशादिकं भागधेयं बभूव संकल्पितं भवति, येषां च प्रयाजा अनूयाजाश्च भागधेयं, तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहुतमस्तु । कीदृशेभ्यो देवेभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्य इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानभूतो येषां तेभ्यः, वरुणो राजा येषां तेभ्यः, अग्निहोतृभ्योऽग्निहोता येषां तेभ्यः ।

अथ यद्यभक्षिते चमसे स्तोत्रमुपाकुर्यात्तदा प्रायश्चित्तहोमार्थास्त्रयो मन्त्राः । तत्र प्रथममाह-

उ॒त त्या नो॒ दिवा॑ म॒तिः (४) । अ॒दि॒तिरू॒त्याऽऽग॑मत् ।
सा श॒न्ताची॒ मय॑स्करत् । अ॒प स्त्रि॑धः, इति ।

उतापि च त्या यैषा दिवा द्योतनवती, अदितिरखण्डनीया नोऽस्माकं मतिरूत्या रक्षणेन निमित्तेनाऽऽगमदागच्छेत्सा तादृशी मतिः शन्ताची, अनिष्टशमनप्रापिका सती मयस्करत्सुखं करोतु । स्त्रिधः शोषणकर्मविस्मरणनिमित्तमस्मदीयं शरीररादिक्षयमपकरदपकरोत्वपगमयतु ।

अथं द्वितीयं मन्त्रमाह -

उ॒त त्या दै॒व्या भि॒षजा॑ । शं न॑स्करतो अ॒श्विना॑ ।
यू॒याता॑म॒स्मद्र॑पः । अ॒प स्त्रि॑धः, इति ।

उतापि च त्या दैव्या भिषजा तौ देवसंबन्धिनौ चिकित्सकावश्विनौ नोऽस्माकं शं करतः सुखं कुरुताम् । किंच रपो विस्मरणनिमित्तं पापमस्मद्दूपातानस्मत्तः पृथक्कुरुताम् । स्त्रिधः शोषणमपगमयताम् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह -

शम॒ग्नि॒र॒ग्निभि॑स्करत् । शं न॑स्तपतु सूर्यः । शं वा॒तौ
वा॒त्व॒र॒पाः (५) । अ॒प स्त्रि॑धः इति ।

१०१८

(३.७.१०)

तत्तरीयब्राह्मणम्

अयमग्निराहवनीय इतरेग्निभिः सह शं करदस्माकं सुखं करोतु ।
सूर्यश्चास्माकं शं सुखं यथा भवति तथा तपतु । अरपा अपापो
दुःखमकुर्वन्वातो वायुर्वातु प्रवर्तताम् । स्निधः शोषणमपगमयतु ।

अथ तस्य चमसस्य प्रक्षालितस्येतरचमसेषु योजने मन्त्रमाह-

तदि॒त्पदं न विचि॑केत वि॒द्वान् । यन्मृ॒तः पुन॑र॒प्येति॑
जी॒वान् । त्रि॒वृद्ध॒द्भुवन॑स्य रथ॒वृत् । जी॒वो गर्भो॑ न मृ॒तः
स जी॒वात्, इति॑ ।

यद्यस्मिन्कर्मानुष्ठानरूपे पदे स्थितो मृतः पुरुषः पुनर्दे (र्ज) वानप्येहि
न तु नरकं प्राप्नोति, तदि॒त्पदं तदेव कर्मानु॑ष्ठानं मुख्यं पदं, तच्च शास्त्रतो
विद्वानपि पुरुषो न विचि॑केत विविच्य न जानाति ।
यद्यस्मात्कारणाद्भुवनस्थ गर्भो लोकस्य मध्ये वर्तमानो
जीवस्त्रिवृत्सात्त्विक्याद्यास्तिस्रो वृत्तयो यस्यासौ त्रिवृत्,
रथवद्रथचक्रवत्पुनः पुनरावर्तमानः, अत एव लोकदृष्ट्या मृतोऽपि वस्तुतः
स जीवो न मृतः किंतु जीवाजीवत्येव । सर्वात्मना तिरोहिते
रथचक्रवत्पुनः पुनरावृत्तिर्न स्यात् । अतो देहस्यैव मरणम् । आत्मा तु
जीवत्येव । अयमर्थः-यथा रथचक्रं पुनः पुनः पर्यावर्तते तथा जीवोऽपि
संसारे पुनः पुनः परिभ्रमति । स च सत्त्वरजस्तमोगुणै-
रावृत्तत्वात्कदाचित्सत्त्वगुणाधिक्येन शास्त्रार्थं जानन्नपि कालान्तरे
तमोगुणाधिक्ये सति तं शास्त्रार्थं जानात्यतस्तमोगुणकृतं प्रामादिकं
चमसभक्षणविस्मरणं नत्वयं पुरुषापराध इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"अववृष्टं भक्षमभिमन्त्रय" इति । तत्र मन्त्रमाह-

प्र॒त्यस्मै॑ पिपी॑षते । वि॒श्वानि॑ वि॒दुषे॑ भर । अ॒रं॒गमा॒य
जग्म॑वे । अप॑श्चा॒ध्वने॒ नरे॑, इति॑ ।

हे वृष्टिजलमिश्रितभक्षास्मै भक्षकाय प्रतिहर तदीयं स्वरूपं
प्रत्यावर्तय । कीदृशाय पिपीषते पातुमिच्छते । विश्वानि कर्माणि विदुषे
जानते । अरंगमायारमलमन्यूनं यथा भवति तथा प्राप्नुवते । जग्मवे पुनः
पुनः कर्मसु गच्छते प्रवर्तमानाय । अपश्चा॒ध्वने पश्चाद्भक्षोत्तरकालं
दीप्तिरहिताय, भक्षितं जरयितुमसमर्थाय । नरे ऋत्विगादिरूपाय
मनुष्याय ।

अथाववृष्टस्याभिमन्त्रितस्य सोमस्य भक्षणे मन्त्रमाह -

इन्दुरिन्दुमवागात् । इन्द्रोरिन्द्रोऽपात् । तस्य त
इन्द्रविन्द्रपीतस्य मधुमतः । उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि
(६), इति ।

उदर्य इन्द्रियेण गामतिररपा अगात्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

इन्दुर्देवतारूपः सोम इन्दुं लतारूपं सोममवागात्स्वकी-
यत्वेनावगच्छति । इन्द्रो देव इन्द्रोर्लतात्मकस्य सोमस्यांश-
मपात्पीतवान् । हे, इन्द्रो लतात्मसोम तस्य ते तादृशस्य तवांश उपहूतोऽ-
न्यैरनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य तव, इन्द्रपीतस्येन्द्रेण प्रथमं
स्वीकृतस्य मधुमतो मधुरसोपेतस्योपहूतस्यान्यैरनुज्ञातस्य ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

हविर्धाने सदसि चाऽऽग्नीध्रीये पतिते सति । *

उदस्ता जुहुयाद्देदो रथवामबृहत्रिभिः ॥ १ ॥

बृहोष्टयेन्मण्ठपास्तान्यानास्कन्नहविर्ग्रह ।

यस्ते होमोऽनुमाऽऽत्विज्यान्निहतावाहुतिर्भवेत् ॥ २ ॥

स्कन्देदेककपालश्चेत्स्वस्थानं कल्पयेत्प्रजा ।

प्रति तं मन्त्रयेदस्कान्प्रायश्चित्तं जुहोति हि ॥ ३ ॥

ये दे भये यज्ञविघ्नकरे सर्वहविर्हुतिः ।

उत त्याऽभक्षिते सोमचमसे तिसृभिर्हुतिः ॥ ४ ॥

तदिदं प्रक्षालितं पात्रं चमसेष्वमि संसृजेत् ।

प्रति वृष्टं मन्त्रयेत तमिन्दुरिति भक्षयेत् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डे

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । एकादशे दार्शिकादौ
प्रायश्चित्तमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह -

ब्रह्मं प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्मं वाचः । ब्रह्मं यज्ञानां *

हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः
पर्वाणि प्रतिरन्ति कल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु
देवान् । इति ।

ब्रह्म सर्वजगदपादानं यत् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युपनिषदि
प्रोक्तं तदेव मनसो वाचो यज्ञानां दर्शपूर्णमासादीनां हविषां पुरोडाशादीनां
विशेषत आज्यस्य च प्रतिष्ठा निर्वाहहेतुः । सृष्टिस्थित्यादिकारित्वात् ।
एवं सति यदतिरिक्तं मन्त्राद्याधिक्येन कृतं यच्च कर्मणः संबन्धि हीनं
मन्त्रादिभिर्न्यूनं तत्सर्वं यज्ञो यष्टव्यं तदेव परब्रह्म कल्पयन्फलसाधनसयर्थं
कुर्वन् । पर्वाणि यागकालांश्च प्रतिरन्वर्धयन् । यागैरशून्यं
कुर्वन्नेत्यविच्छेदेन वर्तते । तस्मादियं स्वाहाकृता स्वाहाकारेण
संस्कृताऽऽहुतिर्देवानेतु गच्छतु ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह -

आश्रावितमत्याश्रावितम् । वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे ।
अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्ति
कल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान् (१), इति ।

अस्मिन्यज्ञे यद्धविराश्रावितं समीचीनाश्रावणयुक्तं
यच्चात्याश्रावितमतिरिक्ताश्रावणयुक्तं यच्च वषट्कृतं सम्यग्वषट्कारेण दत्तं
यच्चात्यनूक्तमतिक्रान्तानुवचनयुक्तं तत्सर्वं यज्ञः कल्पयन्नेतीत्यन्वयः ।
अतिरिक्तमित्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह -

यद्वौ देवा अतिपादयानि । वाचाचित्प्रयतं देव हेडनम् ।
अरायो अस्मा ५ अभिदुच्छुनायते ।
अन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन इति ।

हे देवा मरुतो वो युष्माकं संबन्धि यत्कर्मातिपादयानि, अहमतिपन्नं
करोमि । अकरणमन्यथाकरणं चातिपत्तिः । वाचाचिद्वाचा मनसाऽपि
देवानां क्रोधकारणं यदस्माभिः प्रयत्नं प्रयत्नेन संपादितम् । अरायोऽरिः
शत्रुर्यः कोऽप्यस्मानभिलक्ष्य दुच्छुनायते दारिद्र्ययुक्तान्करोति
तत्सर्वमस्मत्तोऽन्यत्र निधेतन हे मरुतः स्थापयत । तत्फलमस्मासु मा
भूत् ।

अथ चतुर्थ मन्त्रमाह -

तसं म आऽपस्तदुं तायते पुनः । स्वादिष्टा धीतिरुचष्पाय
शस्वते । अयं समुद्र उत विश्वभैषजः । स्वाहाकृतस्य
समुतृष्णुतर्भुवः, इति ।

मे मदीयमपः कर्माऽऽतं सर्वतो विस्तीर्ण यावज्जीवं संकल्पेन
प्रवृत्तत्वात् । तदु तदेव कर्मेदानीं पुनस्तायते भूयो विस्तार्यते । किंच
स्वादिष्टा स्वादुत्तमा धीतिर्धारणहेतुराज्याहुतिरुचथाय कर्मणे शस्यते ।
प्रशस्यतां भजते । 'उच' समवाय इति धातुः । हविः
समवायाधीनत्वादुचथः कर्म । यस्मादयं हविर्विशेषः प्रशस्तस्तस्मादयं
समुद्रः समुद्रसमानः । 'यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः
प्रथते' इति श्रुतेः । उत विश्वभैषजोऽपि च सर्वानिष्टशमनहेतुः । हे
ऋभुवो देवाः स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेण प्रत्यर्पितस्य हविषः स्वीकारेण
समुतृष्णुत सम्यगेव तृप्ता भवत ।

अथ पञ्चममारभ्य त्रयोदशान्तानां नवानां मन्त्राणां प्रतीकानि
दर्शयति-

उद्वयं तमसस्परि । उदु त्वं चित्रम् (२) । इमं मे वरुण
तत्त्वां यामि । त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने । त्वमग्ने
अयासि प्रजापते, इति ।

उद्वयं तमस इत्ययं मन्त्रः समास्त्वाऽग्ने इत्यनुवाके व्याख्यातः ।
उदु त्वं जातवेदसं चित्रं देवानामित्येतौ मन्त्रौ तदु त्वमित्यनुवाके
व्याख्यातौ । इमं मे वरुण श्रुधी हवं तत्त्वां यामि ब्रह्मणेत्येतौ मन्त्रौ, इन्द्रं
वो विश्वतस्पर्तीन्द्रं नर इत्यनुवाके व्याख्यातौ । त्वं नो अग्ने वरुणस्य
विद्वान्स त्वं नो अग्नेऽवम इत्येतावायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यनुवाके
व्याख्यातौ । त्वमग्ने अयास्ययासन्नित्ययं जुष्टो दमूना इत्यत्र
व्याख्यातः । प्रजापते न त्वदेतानीत्ययं सोमस्य त्विषिरसीत्यनुवाके
व्याख्यातः ।

अथ चतुर्दशमन्त्रमाह-

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि । मेषां नु गादपरो

अर्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीः । तिरो मृत्युं
दधातां । पर्वतेन, इति ।

जीवेभ्यः सर्वेषां जीवानामर्थे, इमं होमं परिधिं परितो धारकं दधामि
स्थापयामि । एषां जीवानां मध्येऽपरः कश्चिदप्येतमर्थं
शतसंवत्सरसंख्याकस्याऽऽयुषोऽर्धं पञ्चाशद्वर्षरूपमेतं भागं मा गान्मा
प्राप्नोतु । किंतु शतं शरदः शतसंख्याकान्संवत्सराज्जीवन्तु । कीदृशीः
शरदः पुरुचीः पुरुन्बहून्भोगानञ्चन्ति प्राप्नुवन्तीति पुरुच्यस्तादृशीः । एषां
जीवानां मृत्युं पर्वतेन पर्वतसदृशेनानेन होमेन तिरो दधतां व्यवहितं
कुर्वताम् । यद्वा गोमायुपतनादिनिमित्ते सति “इमं मे वरुण”
इत्यादिषड्भिरनेन मन्त्रेण वा दक्षिणतः पाषाणं स्थापयेत् । मन्त्रस्तत्परतया
व्याख्येयः ।

अथ पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्यन्तानष्टौ मन्त्रानाह-

इष्टेभ्यः स्वाहा वषट्निष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्टेभ्यः
स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा । दौराद्धयै स्वाहा
दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा (३) । ऋद्धयै स्वाहा समृद्धयै
स्वाहा, इति ।

इष्टेभ्यः सम्यग्यागेनाऽऽराधितेभ्योऽग्न्यादिभ्यस्तृप्त्यतिशयार्थमिदं
स्वाहुतमस्तु । ये त्वनिष्टा अनाराधितास्तेभ्य इदं वषट्ठविदत्तं तदर्थमिदं
स्वाहुतमस्तु । दुरिष्टिरन्यथानुष्ठानं तस्य भेषजं समाधानहेतुरिदं
स्वाहुतमस्तु । निष्कृत्यै प्रायश्चित्तार्थमिदं स्वाहुतमस्तु ।
आसमन्तादृद्धिरार्द्धिर्दुष्टा चासावार्द्धिश्च दुरार्द्धिः फलवेकल्यं
तत्समाधानार्थं स्वाहुतमिदमस्तु । याश्चान्या दैव्यस्तनवस्ताभ्यः
स्वाहुतमिदमस्तु । ऋद्धिः फलप्राप्तिः समृद्धिस्तत्रैवातिशयस्तदुभयार्थं
स्वाहुतमस्तु ।

अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह -

यत् इन्द्र भयामहे । ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छुग्धि
तव तन्न ऊतये । वि द्विषो वि मृधौ जहि, इति ।

हे इन्द्र यतो मृत्युरोगचोरादेर्भयामहे वयं भीतिं प्राप्नुमस्ततः
सर्वस्मान्नोऽस्माकमभयं कृधि कुरु । हे मघवंस्तत्र भयस्थाने नोऽस्माकं

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.७.११)

१०२३

तवोतये त्वदीयरक्षार्थं शक्तो वर्तस्व । किंचास्माकं द्विषः शत्रून्विजहि
विनाशय, मृधः संग्रामांश्च विजहि ।

अथ चतुर्विंशमाह -

स्वस्तिदा विशस्पतिः । वृत्रहा विमृधौ वशी । वृषेन्द्रः
पुर एतु नः । स्वस्तिदा अभयंकरः, इति ।

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं पुर एत्वग्रतो रक्षकत्वेन वर्तताम् । कीदृशः
स्वस्तिदाः क्षेमस्य दाता । विशस्पतिः प्रजायाः पालकः । वृत्रहा पापस्य
हन्ता । विमृधो विनिवारितसंग्रामः । वशी जितेन्द्रियः । वृषा सेक्ता ।
स्वस्तिदाः शोभनं सद्भावमस्मभ्यं प्रयच्छन् । अभयंकरो भयनिवृत्तेः
कर्ता ।

अथ पञ्चविंशमाह -

आभिर्गीर्भिर्यदता न ऊनम् (४) आप्यायय हरिवो
वर्धमानः यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि । भूयिष्ठभाजो
अर्धं ते स्याम, इति ।

हे हरिवोऽश्वयुक्तेन्द्राऽऽभिर्गीर्भिरस्मदीयस्तुतिभिर्वर्धमानस्त्वमतोऽ
स्मात्कर्मण ऊनमङ्गं नोऽस्मदर्थमाप्याययाभिवर्धय । हे हरिवो यदा
यस्मिन्काले स्तोतृभ्यः स्तोत्रनुग्रहार्थं महि गोत्रा महतः पर्वतान्मेघान्वा
रुजासि भग्नान्करोषि, अध तदा वयं ते तवानुग्रहान्भूयिष्ठभाजः स्याम
प्रभूतधनानां लब्धारो भूयास्म ।

अथ षड्विंशमाह -

अनीज्ञातं यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य
कल्पय । त्वं हि वेत्थ यथातथम्, इति ।

यज्ञस्य संबन्धि कियदङ्गमनाज्ञातं शास्त्रक्रमेणास्माभिरज्ञातं
यदप्याज्ञातं सम्यग्विज्ञातं सन्मिथु क्रियते मिथ्या क्रियते ज्ञानादज्ञानाद्वाऽ
न्यथाऽनुष्ठीयते । हेऽग्नेस्य कर्मणः संबन्धि तत्सर्वमङ्गं कल्पय
फलप्रदानसमर्थं कुरु । हि यस्मात्कारणात्त्वं यथातथं कर्मणो वस्तुतत्त्वं
वेत्थ ।

अथ सप्तविंशमाह -

१०२४

(३.७.१२)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

पुरुषसंमितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य
कल्पय ॥ त्वं हि वेत्थ यथातथम्, इति ।

यो यज्ञः सोऽयं पुरुषसंमितः पुरुषसदृशो यथा पुरुषोऽ
यमन्यूनातिरिक्तविशिष्टावयवस्तथा यज्ञोऽपि । किंचायं यज्ञः पुरुषसंमितः
पुरुषेण सम्यङ्निर्मितश्च यस्मादेवं तस्माद्धेऽग्ने तदस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अष्टाविंशमाह -

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न । यज्ञस्य मन्वते मर्तसिः ।
अग्निष्टद्धोता ऋतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवा ऋतुशो
यजाति (५), इति ।

देवाश्चित्रं तनूभ्यः स्वाहो नं पुरुषसंमितोऽग्ने तदस्य कल्पय पञ्च
च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

पाको बालस्तद्वदन्यैस्त्रायन्ते रक्ष्यन्ते इति पाकत्रा
बालवदप्रबुद्धमतयो दीनदक्षाः क्षीणोत्साहा मर्तासो मनुष्या यजमाना
यदङ्गं मनसा स्वकीयेन न मन्वते नावबुध्यन्ते तदङ्गं
विजानन्ऋतुवित्कस्नयागाभिज्ञो यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टुंसमर्थो होता
देवानामाह्वाताऽग्निर्देवान्यष्टव्यान्ऋतुशो यजाति तत्तदकाले पूजयतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

ब्रह्म प्रतिष्ठा दर्शादौ प्रायश्चित्तार्थहोमकाः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । द्वादशे-
ऽग्निष्टोमादावेकविंशत्या दर्भपुञ्जीलैः पाव्यमानस्य यजमानस्य जपार्था
मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह -

यद्दे॒वा दे॒व॒हेड॒नम् । दे॒वा॒सश्च॒कृ॒मा व॒यम् । आदि॑
त्या॒स्तस्मा॑न्मा मुञ्चत । ऋ॒तस्य॑र्तेन मामु॒त, इति॑ ।

देवासो देवनशीला आदित्या अदितेः पुत्रा हे देवा देवहेडनं देवानां क्रोधकारणं यत्कर्म वयं चकृम तस्मादपराधान्मां यूयं मुञ्चत । उतापि चर्तस्य यज्ञस्य संबन्धिना, ऋतेन सत्येनानेन होमेन मा मां मुञ्चत ।

अथ द्वितीयमाह -

दे॒वा जी॒वनका॑म्या यत् । वा॒चाऽनृ॑तमूदि॒म । अ॒ग्नि॒र्मा
तस्मा॑दे॒नसः॑ गा॒र्हप॑त्यः प्रमुञ्चतु । दुरि॒ता या॒नि च॒कृ॒म ।
क॒रोतु॑ मा॒म॒ने॒नस॑म् (१), इति॑ ।

हे देवा वयं जीवनकाम्या जीवनमात्मन इच्छन्तो यदनृतं वाचोदिम राजसेवादौ तत्प्रियार्थमनृतमुक्तवन्तस्तस्मादनृतजन्यादेनसः पापागगार्हपत्योऽग्निर्मा प्रमुञ्चतु । यानि चान्यानि दुरितानि चकृम वयं सपुत्रपौत्रास्तत्र मामनेनसं पापरहितं करोतु । एतद्योपलक्षणं पुत्रादीनपि पापरहितान्करोतु ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह -

ऋ॒तेन॑ द्या॒वापृ॑थिवी । ऋ॒तेन॑ त्व॒ऽसर॑स्वति । ऋ॒ता॒न्मा
मुञ्च॒ता ॑ह॒सः । यद॒न्यकृ॑तमा॒रि॒म, इति॑ ।

हे द्यावापृथिव्यावृतेन यज्ञेन विगुणेन यत्पापं प्राप्तं तथा हे सरस्वति ऋतेन यत्पापं प्राप्तमृतात्प्राप्तात्तस्मादंहसस्त्वं द्यावापृथिव्यौ चेत्येता यूयं मां मुञ्चत मुक्तं कुरुत । यच्चान्यकृतमन्येन यज्ञव्यतिरिक्तेन निमित्तेन कृतं पापमारिम वयं प्राप्तवन्तस्तस्माच्च मां मुञ्चत ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह -

स॒जा॒त॒श॒ऽसा॒दुत॑ वा॒ जा॒मि॒श॒ऽसा॒त् । ज्या॒य॒सुः॑ श॒ऽ
सा॒दुत॑ वा॒ कनी॑यसः । अ॒ना॒ज्ञा॒तं दे॒वकृ॑तं यदे॒नः ।
तस्मा॑त्त्वम॒स्मान्जा॑तवे॒दो मु॒मु॒ग्धि, इति॑ ।

सजाताः समानजन्मानो ज्ञातयः समानवयस्काः सखायो वा तैर्मयि कृतः शंसः प्रशंसा स्तुतिरुत वाऽथवा जामयो जाया भार्यास्ताभिर्मयि कृतः शंसः स्तुतिर्ज्यायाञ्ज्येष्ठभ्राता तस्य शंसस्तेन मयि कृता स्तुतिरुत वाऽथवा

१०२६

(३.७.१२)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

कनीयान्कनिष्ठभ्राता तस्य शंसस्तेन मयि कृता
स्तुतिस्तस्मात्स्तुतिसंघान्मत्तेन मयाऽनाज्ञातं स्वचित्तेनापरामृष्टं देवकृतं
संपादितं यदेनः पापं हे जातवेदस्त्वमस्मात्पापान्मुमुग्धि मां मुक्तं कुरु ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह -

यद्वाचा यन्मनसा । बाहुभ्यामुरुभ्यां मष्ठीवद्भयाम् (२) ।

शिश्नैर्यदनृतं चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसः, इति ।

अष्ठीवद्भयां जानुभ्यां शिश्नैः शिश्नचापलप्रकारैर्वागादिभिः
सर्वैर्यदनृतं लोकवेदविरुद्धं व्यापारं वयं चकृम । अग्निरित्यादिकं
द्वितीयमन्त्रोक्तस्य वाक्यशेषस्य प्रतीकं स वाक्यशेषोऽत्राध्याहृत्य
योजनीयः ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह -

यप्सरसावनुदत्तामृणानि, इति ।

यद्यानि किल्बिषाणि परद्रव्यापहरणादीनि हस्ताभ्यां वयं चकृम ।
अक्षाणां चक्षुरादीन्द्रियाणां वगुं वर्जनीयं गन्तव्यं रूपादिविषयमित्यर्थः ।
तं विषयमुपजिघ्रमान उपहतं कुर्वन्, यत्पापं कृतवानस्मि तानि
पापात्मकान्यृणानि दूरेपेश्या च राष्ट्रभृच्चेत्येतन्नामधारिण्या
वप्सरसावनुदत्तामानुकूल्येन प्रत्यर्पयताम् । पापरूपमृणं यथाऽस्माकं न
भवति तथा कुरुतामित्यर्थः ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह -

अदीव्यन्नृणं यदहं चकार । यद्बाऽदास्यन्त्संजगारा

जनैर्भ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः, इति ।

अदीव्यन्समीचीनं व्यवहारमकुर्वन्नहं यादृशं चकार कपटेन
परकीयं यद्वस्तु गृहीतवानस्मि, यद्वा यद्यान्यद्वस्तु,
अदास्यन्नप्रत्यर्पयिष्यञ्जनेभ्यः सकाशादादाय सम्यग्भक्षितवानस्मि ।
अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथाष्टममन्त्रमाह -

यन्मयि माता गर्भे सति (३) । एनश्चकार यत्पिता ।

अग्निर्मा तस्मादेनसः, इति ।

मयि गर्भरूपेणोदरं प्रविष्टे सति माता यदेनश्चकार परपुरुषसेवादिकं कृतवती । पिता यदेनः प्रतिषिद्धदिने मैथुनादि चकार । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथ नवमं मन्त्रमाह -

यदा पिपे॒ष मा॒तरं पि॒तरम् । पु॒त्रः प्र॒मु॒दि॒तो ध॒र्यन् । अहिं ५
सि॒तौ पि॒तरौ मया॒ तत् । तद॒ग्ने अ॒नृ॒णो भ॒वामि, इति ।

यदा बालः पुनः शिशुरहं प्रमुदितः प्रकर्षेण हृष्टो धयन्स्तनं पिबन्मातरं पिपे॒ष पीडितवानस्मि तथा पितरं च हस्तपादोपघातेन पीडितवानस्मि तत्तदानीं पितरौ मातापितराबुभौ मयाऽहिंसितावनुपद्रुतौ भवताम् । तत्तन्मातापित्रोर्विषये हेऽग्नेऽहमनृ॒णो भवामि प्रत्युपकारराहित्यरूपं यत्पापं तेन मुक्तो भूयासम् ।

अथ दशमं मन्त्रमाह -

यद॒न्तरि॑क्षं पृ॒थि॒वीमु॒त द्याम् । यमा॒न्तरं पि॒तरं वा जिहि ५
सि॒म । अ॒ग्नि॒र्मा तस्मा॒दे॒नसः, इति ।

अन्तरिक्षादिकं लोकत्रयं जिहिंसिम वयं हिंसितवन्त इति यच्च तथा मातरं पितरं च जिहिंसिमेति यत् । लोकत्रयवर्तिनां मातापित्रोश्चानिष्टाचरणमेव हिंसा । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथैकादशं मन्त्रमाह -

यदा॒शसा॑ नि॒शसा॑ यत्परा॒शसा॑ (४) । यदे॒नश्च॑कु॒मा नू॒तनं॑
यत्पु॒राणम् । अ॒ग्नि॒र्मा तस्मा॒दे॒नसः, इति ।

शसु हिंसायामिति धातुः । आशसाऽऽभिमुख्येन कृतया हिंसया यत्पापं निराशा नितरां कृतया हिंसया यत्पापं पराशसा परावृत्तेन कृतया हिंसया यत्पापमन्यदपि नूतनमिदानीतनं यदेनश्चक्रम पुराणं चिरकालव्यवहितं यदेनश्चक्रमः । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वादशं मन्त्रमाह -

अ॒ति॒क्रामा॑मि दु॒रितं॑ यदे॒नः । जहा॑मि रि॒प्रं पर॒मे सु॒धस्थे॑ ।
यत्र॒ यन्ति॑ सु॒कृ॒तो नापि॑ दु॒ष्कृ॒तः । तमा॒रौहा॑मि सु॒कृ॒तां नु
लो॒कम्, इति ।

१०२८

(३.७.१२)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

दुरितं दुर्गतिकारणं यदेनस्तादृशमग्नेः प्रसादादतिक्रामामि । किञ्च परम उत्कृष्टं सधस्थे सहस्थाने विद्वत्सभादौ कृतं रिप्रं पापं जहाम्यग्नेः प्रसादात्परित्यजामि । ततश्च यत्र यस्मिंल्लोके सुकृतः पुण्यकृतो यन्ति न कदाचिदपि दुष्कृतो यन्ति तं सुकृतां पुण्यकृतां लोकं नु क्षिप्रमारोहामि ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह -

त्रिते दे॒वा अ॒मृज॑तै॒तदे॑नः । त्रित ए॒तन्म॑नुष्येषु मामृ॒जे । ततो॑
मा यदि किञ्चि॒दान॑शे । अ॒ग्निर्मा तस्मा॑दे॒नसः॑ (५) ।
गा॒र्हप॑त्यः प्रमुञ्चतु । दु॒रि॒ता या॒नि च॑कृ॒म । क॒रोतु॑
मा॒र्मने॑नसम्, इति ।

एकतद्वितत्रितरूपाणां पुरुषाणामुत्पत्तिः । पौरोडाशिककाण्ड उक्ता । योऽयं त्रितस्तत्रोक्तस्तस्मिन्देवा एतदेनः पापमपृजत । अत एव ब्राह्मणमात्मायते- 'ते देवा आप्येष्वमृजत' इति । अब्दयो जाता एकतद्वितत्रिता आप्या देवलेपितपापापराधाः । सोऽयं त्रित एतत्पापं मनुष्येषु मामृजे मृष्टवाल्लेपितवानित्यर्थः । एतदपि तत्रैवाऽऽस्मात्-“आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते सूर्याभ्युदितः सूर्याभिन्निष्पुक्ते” इत्यादि । तत्र सूर्याभ्युदितादिमनुष्येष्ववस्थितात्पापात्सकाशात्किञ्चित्पाप यदि मामानशे प्राप्नुयात् । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्दशमन्त्रमाह -

दि॒वि जा॒ता अ॒प्सु जा॒ताः । या जा॒ता ओष॑धीभ्यः । अथो॒
या अ॒ग्नि॒जा आपः॑ । ता नः शु॒न्धतु॑ शु॒न्धनीः, इति ।

या आपो दिविजाता ह्युलोके प्रादुर्भूता नित्या वर्तन्ते याश्चाप्सु कर्मसु जाताः कर्मजन्या आपः कूपादिघ्राविर्भूता याश्चौषधीभ्यो रसात्मिका आविर्भूता आपोऽथो अपि च याश्चाऽऽपोऽग्निजा विद्युतो जाता वर्षास्ताः सर्वा अपि शुन्धनीः सर्वस्य लोकस्य शोधयित्र्योनोऽस्माञ्शुन्धन्तु शोधयन्तु ।

अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह -

यदापो॒ नक्तं॑ दु॒रितं॑ च॒राम॑ । यद्वा दि॒वा नू॒तनं॑ यत्पु॒राणम्॑ ।
हि॒र॒ण्यव॑र्णास्त॒त उत्पु॑नीत नः, इति ।

नक्तं रात्रौ यदुरितं चराम यद्वा दिवा यच्च दुरितमहनि चराम यत्पापं

नूतनभिदानीतनं यत्पुराणं चिरकालव्यवहितं हे, आपो हिरण्यवर्णाः,
सुवर्णवत्तेजस्विन्यो यूयं ततः सर्वस्मात्पापान्नोऽस्मानुत्पुनीतोत्कर्षेण
शुद्धान्कुरुत ।

अथ षोडशादीनां विंशान्तानां पञ्चानां मन्त्राणां प्रतीकानि
दर्शयति -

इ॒मं मे वरु॒ण तत्त्वा॑ या॒मि । त्वं नो॑ अ॒ग्ने स त्वं नो॑ अ॒ग्ने ।

त्वम॒ग्ने अ॒यासि॑ (६), इति ।

अ॒नेन॑स॒मष्टी॑वद्भ॒या ५ स॒ति यत्प॒राश॑सा न॒शेऽग्नि॑र्मा तस्मा॒देन॑सः
पुनीत न॒स्त्रीणि॑ च ।

गा॒र्हप॒त्य ऋ॒तेन॑ यद्भ॒स्ताभ्यां॑ यन्म॒रि॒ मा॒ता यदा॑ पि॒पेष॑ यदन्त॒रिक्षं॑
यदा॑श॒साऽति॑क्रामामि त्रि॒ते दे॒वा गा॒र्हप॒त्यो दि॒वि जा॒ता यदा॑प॒ इ॒मं मे
वरु॒ण तत्त्वा॑ या॒मि त्वं नो॑ अ॒ग्ने स त्वं अ॒ग्ने त्वम॒ग्ने अ॒यासि॑ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयायाष्टके

सप्तमाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

एतानि प्रतीकानि पूर्वानुवाकवद्व्याख्येयानि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

यद्दे॒वा दर्भ॑पु॒ञ्जीलैः॑ पु॒तो ज॑पति मन्त्रकान् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे यजमानेन जप्या मन्त्रा उक्ताः त्रयोदशे
त्ववभृथकर्मण्यूजीषस्य दध्ना पयसा वा मधुमिश्रेण प्रोक्षणे मन्त्रा
उच्यन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह-

य॒त्ते ग्रा॒व्णा चि॒च्छि॒दुः सौ॒मरा॑जन् । प्रि॒याण्य॑ङ्गानि॒

स्व॒धि॒ता परू॑ ५ षि । तत्स॒ध॒त्स्वाऽऽज्ये॑नोत व॒र्धय॑स्व ।

अ॒ना॒ग॒सो अ॒ध॒मि॒त्स॒क्षये॑म, इति ।

१०३०

(३.७.१३)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

हे सोमराजंस्ते तव यद्यानि प्रियाण्यङ्गानि प्रिया अवयवाः स्वधिता परूषि स्वास्थ्येनावस्थितानि पर्वाणि च ग्रावणापाषाणेन चिच्छिदुश्छिन्नवन्तस्तदङ्गजातमाज्येनाऽऽज्यसदृशेन दध्ना पयसा वा संघत्स्व संधानप्राप्तानि प्रकृतिस्थानि यथा भवन्ति तथा कुरु । उतापि च वर्धयस्व भूयो वृद्धतराणि कुरु । ततो वयमनागसोऽपराधरहिता अधमिदनन्तरमेव संक्षयेम सम्यङ्निवसेम ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह -

यत्ते ग्रावा बाहुच्युतो अचुच्यवुः । नरो यत्ते दुदुहुर्दक्षिणेन । तत्त आप्यायतां तत्ते । निष्ठयायतां देव सोम, इति ।

बाहुच्युत ऋत्विजो बाहुना प्रेरितो ग्रावा ते तव यदङ्गमचुच्यवुरच्यावयत् । नरः पुरुषा ऋत्विजो दक्षिणेन हस्तेन ते यदङ्गं दुदुहु रसस्वीकारेण रिक्तीकृतवन्तस्ते तव तदङ्गमाप्यायतामनेन प्रोक्षणेन वर्धताम् । हे देव सोम ते तदङ्गं निष्ठयायतां पूर्वं पीडनेन विशिलष्टं सत्पुनः संधी भवतु ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह-

यत्ते त्वचं बिभिदुर्यच्च योनिम् । यदास्थानात्प्रच्युतो वेनसिन्मनो (१) त्वया तत्सोम गुप्तमस्तु नः । सा नः संधाऽसत्परमे व्योमन्, इति ।

हे सोम ते तव त्वचं बिभिदुर्ऋत्विजो भिन्नवन्त इति यद्योनिं च कारणं कन्दमूलमपि बिभिदुरुत्पाटितवन्त इति यत्, तथा त्वमास्थानादुत्पत्तिस्थानात्प्रच्युतः संस्तमना वेनस्यात्मना स्वचित्तेनैव तत्स्थानं स्मरसि, इति यत्, हे सोम नोऽस्मदीयं तत्सर्वमपराधजातं त्वया गुप्तं रहस्येवावस्थापितमस्तु । नोऽस्माकं परम उत्कृष्टे व्योमन्विशेषेण रक्षकं स्वर्गे निमित्तभूते सति त्वया सह सा संधा तत्संधानमपकारणविस्मृतिलक्षणमसदस्तु ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह-

अहाच्छरीरं पर्यसा समेत्य । अन्योऽन्यो भवति वर्णो
 अस्य । तस्मिन्वयमुपहृतास्तव स्मः । आ नो भजु सदसि
 विश्वरूपे, इति ।

अस्यजीषरूपस्य सोमस्य पूर्वसिद्धो योऽन्यो वर्णो नीरसत्वाकरः स
 तु प्रोक्षणसाधनेनानेन पर्यसा समेत्य शरीरं पूर्वसिद्धं
 स्वरूपमहात्यक्तवान् । अन्यो वर्णो नूतनः सरसत्वाकरेऽस्य भवति ।
 तस्मिन्नीरसत्वे गते सरसत्वे समागते सति हे सोम तादृशे त्वय्युपहृता
 अनुज्ञता वयं तव स्मस्त्वत्संबन्धिनि कर्मणि समर्था भूयास्म । अतस्त्वं
 विश्वरूपे सर्वभोग्यफलसमृद्धे सदसि स्थाने नोऽस्मानाभज सर्वतः
 स्थापय ।

अथ पञ्चममन्त्रमाह -

नृचक्षाः सोम उक्त शुश्रुगस्तु । मा नो विहासीदिगरं
 आवृणानः । अनागास्तनुवो वावृधानः । आ नो रूपं
 वहतु जायमानः, (२) इति ।

उतापि चायं सोमो नृचक्षा नृन्मष्याननुग्रहदृशा
 पश्यञ्शुश्रुगस्त्वस्मदिगरां श्रोता भवतु । गिरः स्तुतीरावृणानः
 संभजमानोऽयं सोमो नोऽस्मान्मा विहासीन्मा परित्यजतु । स्तुतिभिः
 प्रसन्नः सन्निभिषवाद्यपराधं क्षमतामित्यर्थः । ततोऽयमनागा
 विस्मृतास्मदीयापराधः संस्तनुवो निजशरीराणि वावृधानः प्रत्यङ्गं
 वर्धयन्नोऽऽस्माकमाजायमानः सर्वतः सर्वकार्येषु वर्तमानो रूपं
 तदनुकूलस्वरूपं वहतु स्वी करोतु ।

अथ षष्ठमन्त्रमाह -

उपक्षरन्ति जुहो घृतेन प्रियाण्यङ्गानि तव वर्धयन्तीः ।
 तस्मै ते सोम नम इद्वषट्च । उप मा राजन्त्सुकृते ह्यस्व,
 इति ।

जुहूप्रभृतयः सुचो घृतेन क्षरणात्मकेन पयोदध्यादिद्रव्येणोपक्षरन्ति
 हे सोम त्वामुपेत्य सिञ्चन्ति । कीदृशो जुह्वस्तव
 प्रियाण्यङ्गान्यवयवानाप्यायनेन वर्धयन्त्यः । हे सोम तस्मै ते तादृशाय

तुभ्यं नम इन्नमस्कार एव । वषट्च वषट्कारो हविष्टेन प्रदानं हे राजन्सुकृते शोभने कर्मफले मामुपह्वयस्वानुजानीहि ।

अथ सप्तममन्त्रमाह -

संप्राणापानाभ्यां * शमु चक्षुषा त्वम् । सं * श्रोत्रेण
गच्छस्व सोम राजन् । यत् आस्थितुं * शमु तत्तै अस्तु ।
जानीतां नः संगमने पथीनाम् इति ।

हे सोम राजंस्त्वं प्राणादिभिः संगच्छस्व पूर्वमभिषवादिना त्वत्तो वियुक्ताः प्राणादयः पुनरस्त्वया संयुज्यन्ताम् । यत्तव शरीर आस्थितमस्माभिः कृतं निष्पीडनादिविकारजातमवस्थितं तत्सर्वं ते तव शमु सुखनिमित्तमेवास्तु । पथीनां स्वर्गाद्युत्तमलोकमार्गाणां संगमने सम्यक्प्राप्तौ जानीताद्धे सोम त्वं नोऽस्माञ्जानीह्यस्माभिः कथितमित्येवमनुस्मर ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह -

एतं जानीतात्परमे व्योमन् । वृकाः सधस्था विद रूपमस्य
(३) । यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैः । इष्टापूर्ते
कृणुतादाविरस्मै , इति ।

हे हो (सो) म परमे व्योमन्नुत्कृष्टे विशेषेण रक्षकं स्वर्ग एतं यजमानं जानीतात्त्वं जानीहि स्वर्गप्राप्तयर्थमेतमनुगृहाण । हे सधस्था अनेन यजमानेन सहास्मिन्नवस्थिता हे देवा वृकाः पापनिवारकाः सन्तोऽस्य यजमानस्य रूपं कर्मानुष्ठाने वृत्तलक्षणं विद जानीतैतावत्पुण्यमनेन कृतमिति स्मरत । तत्र सतो यदाऽयं यजमानो देवयानैर्देवगमनार्हैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छाद्गच्छेत्तदानीमस्मा अस्य यजमानस्येष्काष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी दैविकपैतृककर्मणी वाऽऽविष्कृणुताद्धे सोम स्वर्गलोके प्रकटी कुरु ।

अथ नवमं मन्त्रमाह -

अरिष्टो राजन्नगदः परेहि । नमस्ते अस्तु चक्षसे रघूयते ।
नाकमारोह सह यजमानेन । सूर्यं गच्छतात्परमे व्योमन्
इति ।

हे सोम राजन्नरिष्टः केनचिदप्यहिंसितोऽगदो रोगरहितश्च सन्परेहि
परावृत्य स्वस्थाने गच्छ । चक्षसे दर्शने कुशलाय रघूयते लघ्वीं शीघ्रां
गतिमात्मन इच्छते ते तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वं यजमानेन सह नाकं
स्वर्गमारोह । परमे व्योमनुत्कृष्टे विशेषण रक्षके स्वर्गस्थाने स्थितं सूर्यं
गच्छतादयं यजमानो गच्छतु ।

अथ दशमं मन्त्रमाह-

अभूदेवः सविता वन्द्यो नु नः । इदानीमहं उपवाच्यो
नृभिः । वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः । श्रेष्ठं नो अत्र
द्रविणं यथा दधत्, इति ।

सविता देवो नोऽस्माकं नु क्षिप्रमेव वन्द्यो नमस्कार्योऽभूत् ।
इदानीमस्मिन्नुदयकालेऽहो निमित्तभूतानृभिर्मनुष्यैरयं सवितोपवाच्य
उपेत्य वक्तव्यः स्वस्वव्यापारसिद्ध्यर्थं प्रकाशं कुर्विति प्रार्थनीयः सविता
मानवेभ्यो रत्ना श्रेष्ठानि धनानि भजत्यस्येदमिति विभागं करोति । सोऽयं
सविताऽत्रास्मि कर्माणि नोऽस्माकं श्रेष्ठं द्रविणमतिप्रशस्तं धनं यथा
दधद्यधावत्संपादयतु ।

अथैकादशं मन्त्रमाह -

उप नो मित्रावरुणाविहावतम् । अन्वा दीध्याथामिह नः
सखाया । आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः । उग्रा शतापाष्ठा
घ विषा परि णो वृणक्तु, इति ।

हे मित्रावरुणौ नोऽस्मान्सोमापराधरहितानिह कर्मण्युपावतमुपेत्य
रक्षतम् । हे सखाया सखिवदत्यन्तस्निग्धौ युवामिह कर्मणि नोऽ
स्मानन्वादीध्याथामनुक्रमेण सर्वतो दीप्तान्कुरुतम् । आदित्यानां
संबन्धिनी हेतिः पापिषु हिंसाकरणसाधनमायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु सर्वतो
वर्णयतु । कीदृशी हेतिः प्रसिविः प्रकृष्टबन्धनोग्रा तीक्ष्णा शतापाष्ठा
बहुभिरवयवैः प्रहर्तुं समर्थेत्यर्थः । विषा व्यापिनी । घशब्दो
यथोरुविशेषणसमुच्चयार्थः ।

अथ द्वादशत्रयोदशमन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति-

आप्यायस्व सं ते (४), इति ।

त्मना जायमानोऽस्य दधत्पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

‘आप्यायस्व समेतु ते, सं ते पयांसि’ इत्येतौ मन्त्रौ मा नो हिंसीज्जनितेत्यनुवाके व्याख्यातौ ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यत्ते ग्राव्णा ऋजीषांस्तु प्रोक्षेद्दध्ना च शाखया ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदश ऋजीषप्रोक्षणमन्त्रा उक्ताः । चतुर्दशे त्ववभृथादिसेचनादिमन्त्रा उच्यन्ते । अत्र यजमानोऽवभृथे स्नात्वा त्रिभिर्मन्त्रैरञ्जलिनाऽपो विषिञ्चति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

यद्दिदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यद्वा प्राणैश्च क्षुषा यच्च

श्रोत्रेण । यद्रेतसा मिथुनेनाप्यात्मना । अद्भयो लोका

दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः ।

आपो विमोक्तरीर्मयि तेज इन्द्रियम् इति ।

अहं यजमाने मनसा यद्दिदीक्षे यां दीक्षां प्राप्तवानस्मि । मनसो नियमनमेव मानसी दीक्षा । एवं वागादिषु द्रष्टव्यम् । ब्रह्मचर्यं रेतसो दीक्षा । स्त्रिया सह विनोदाभावो मिथुनेन दीक्षा । प्रकृतकर्मव्यतिरिक्तात्पुरुषार्थान्निवृत्तिरात्मनो दीक्षा । तस्याः सर्वस्या मदीयदीक्षाया एता आपो विमोक्तरीर्विमोचनकत्रयोऽ तस्ताभिर्दीक्षाभिर्विमोचिते मयि तेज इन्द्रियं च संपद्यताम् । अपां विमोचनहेतुत्वं तेजआदिहेतुत्वं च स्पष्टी क्रियते । लोकाः सर्वेऽप्यद्भयः सकाशात्तेज इन्द्रियं च दधिरे । अप्सु स्नानेन शरीरमलाभावात्कान्तिर्भवति । अपां पानेन चेन्द्रियं वर्धते । तथा शुक्रा निर्मला आपो दीक्षायै तपसो विमोचनीः सर्वस्य दीक्षादिरूपस्य तपसो

विमोचनहेतवः । स्नानादिना नियमसमाप्तिर्भवति । तस्मान्ममापि आप
एव दीक्षाया विमोचनं कृत्वेन्द्रियादिकं प्रयच्छन्तु ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह -

यद्वा साम्ना यजुषा । पशूनां चर्महविषा दिदीक्षे ।
यच्छन्दोभिरोषधीभिर्वनस्पतौ । अद्भयो लोका दधिरे तेज
इन्द्रियम् (१) । शुक्रा दीक्षायै तर्पसो विमोचनीः । आपो
विमोक्तरीर्मयि तेज इन्द्रियम्, इति ।

अहमृगादिभिर्दिदीक्षे यां दीक्षामृगादिदेवतानुग्रहार्थं दीक्षानियमं
प्राप्नोऽस्मि तथा पशूनां चर्मणि कृष्णाजिनादौ यद्दिदीक्षे यच्च हविषा
पयआदिना दिदीक्षे यच्च च्छन्दोभिर्मन्त्रगतेर्दिदीक्षे
यच्चौषधीभिर्दध्मपुञ्जीलादिभिर्दिदीक्षे यच्च वनस्पतौ दण्डादौ दिदीक्षे ।
अद्भय इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह -

येन ब्रह्म येन क्षत्रम् । येनैन्द्राग्नी प्रजापतिः सोमो वरुणो
येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो येन प्राणाः अद्भयो
लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तर्पसो
विमोचनीः । आपो विमोक्तरीर्मयि तेज इन्द्रियम्, इति ।

येन दीक्षाकर्मणा ब्रह्मक्षत्रादीनि स्वस्वमहिमानं प्रतिपेदिरे । प्राणाश्च
यजमानानुष्ठितदीक्षाकर्मणैव स्वकीयोच्छ्वासनिःश्वासादिव्यापारक्षमत्वं
प्रतिपेदिरे । अद्भय इत्यादि पूर्ववत् ।

य आहिताग्निरसोमयाज्यन्यदीये याग आर्त्विज्यं कृत्वा सोमं
भक्षयेत्तस्य होमार्थस्त्रयो मन्त्राः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह-

अपां पुष्पमस्योषधीना रसः । सोमस्य प्रियं धाम (२) ।
अग्नेः प्रियतम हविः स्वाहा, इति ।

हे, आज्य त्वमपां पुष्पं कार्यमसि । अप्सु गोभिः पीतासु
क्षीरद्वारेणाऽऽज्यनिष्पत्तेः । तथौषधीनां रसः सारभूतमसि ।
गोभिर्भिक्षिताभ्य ओषधीभ्यो निष्पन्नत्वात् । तथा सोमस्य प्रियं धाम

स्थानमसि । सोमो हि देवतात्माऽऽज्येन हुतेन परितुष्यति । किंचाग्नेः प्रियतमं हविरसि । तादृशं त्वां स्वाहुतं करोमि ।

अथ द्वितीयतृतीयौ मन्त्रवाह -

अ॒पां पु॒ष्पम॒स्योष॑धीना ॒रसः । सोम॑स्य प्रि॒यं धाम॑ ।
इन्द्र॑स्य प्रि॒यत॑मं ॒हविः॑ स्वाहा । अ॒पां पु॒ष्पम॒स्योष॑धीना ॒रसः । सोम॑स्य प्रि॒यं धाम॑ । वि॒श्वेषां॑ दे॒वानां॑ प्रि॒यत॑मं ॒हविः॑ स्वाहा, इति ।

पूर्ववद्वयारुच्येयम् ।

तथाऽऽज्यशेषस्य भक्षणमन्त्रमाह -

व॒य ॒सौम॑ व्र॒ते तव॑ । मन॑स्त॒नूषु॑ पिप्र॑तः । प्र॒जाव॑न्तो अशीमहि (३), इति ।

हे सोम वयं व्रतेऽस्मिन्कर्मणि वर्तमाना मनश्च तनूषु शरीरेषु पिप्रतः पूरयन्तः प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादियुक्ता अशीमहि हविः शेषं भक्षयामः ।

अथ ये दक्षिणाग्नौ होममन्त्रास्तानाह-

दे॒वेभ्यः॑ पि॒तृभ्यः॑ स्वाहा । सो॒म्येभ्यः॑ पि॒तृभ्यः॑ स्वाहा ।
क॒व्येभ्यः॑ पि॒तृभ्यः॑ स्वाहा, इति ।

ये पितरो देवा दीप्तिमन्तो ये च सोम्याः सोमार्हाः कव्या हविर्भुजस्तेभ्यः पितृभ्यः स्वाहुतमस्तु ।

यदुक्तं सूत्रकारेण--“तं जघनेन दक्षिणाग्नेः प्रागग्रान्दर्भान्स ॐ स्तीर्य दधि दधाति” इति । तत्र मन्त्रत्रयमाह -

दे॒वांस॑ इ॒ह मा॑दयध्वम् । सो॒म्यांस॑ इ॒ह मा॑दयध्वम् ।
क॒व्यांस॑ इ॒ह मा॑दयध्वम्, इति ।

देवसोम्यकव्यशब्दवाच्याः पूर्वोक्तास्त्रिविधाः पितर इहास्मिन्नहनि स्वयं हृष्टा अस्मानपि हर्षध्वम् ।

अथौपस्थाने मन्त्रमाह -

अनन्तरिताः पितरः सोम्याः सोमपीथात्, इति ।

सोम्याः सोमयोग्याः पितरः सोमपीथात्सोमपानादनन्तरिता
अन्तरायरहिता भवन्तु ।

अथ द्वादशाहे दीक्षितेषु समन्वारब्धेषु गार्हपत्ये होममन्त्रमाह -

अपैतु मृत्युरमृतं न आगन् । वैवस्वातो नो अभयं कृणोतु ।
पर्णं वनस्पतैरिव (४) । अभि नः शीयता रयिः । सचतां
नः शचीपतिः, इति ।

योऽयं मृत्युः सोऽयमपैतु । अमृतं मरणराहित्यं
नोऽस्मान्प्रत्यागन्नामच्छतु । वैवस्वतो यमोऽस्माकमभयं कृणोतु
मरणभीतिराहित्यं करोतु । किञ्च यथा वनस्पतेः पक्वं पर्णमयत्नेनैव
पतति तथा रयिर्धनं नोऽभ्यस्मानभिलक्ष्य शीयतां पततु स्वयमेवाऽऽ
गच्छत्वित्यर्थः । अपि च शचीपतिरिन्द्रो नोऽस्मान्सचतां समवैतु ।

अथ दक्षिणाग्नौ होममन्त्रमाह-

परं मृत्यो अनुपरैहि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते तै ब्रवीमि । मा नः प्रजा रीरिषो मोत
वीरान्, इति ।

हे मृत्यो परं पन्थामस्मान्मार्गद्वयं मार्गमनुपरेहि, अनुक्रमेण
पुनरावृत्तिरहितो गच्छ । देवयानात्स्वर्गलोकमार्गादितरो यो मार्गस्ते तव
स्वः स्वकीयस्तमनुपरेहीति पूर्वत्रान्वयः । चक्षुष्मतेऽ
स्मास्वनुग्रहकारिदृष्टियुक्ताय शृण्वतेऽस्पृद्धिज्ञापनमादरेण स्वीकुर्वते ते
तुभ्यमिदं ब्रवीमि । नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां मा रीरिषो मा हिंसीः,
उतापि च वीरान्भृत्यानपि मा रीरिषः ।

अथाऽऽहवनीये होममन्त्रमाह-

इदमु नु श्रेयोऽवसानमार्गम् ।
यद्रोजिद्धं नजिदं श्वजिद्यत् । पर्णं वनस्पतैरिव । अभि नः
शीयता रयिः । सचतां नः शचीपतिः (५), इति ।

वनस्पतावद्भयो लोकादधिरे तेज इन्द्रियं धामाशीमहीवाभि नः
शीयता रयि रेके च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

सर्वान्यद्विर्बष्णनेन वि वै याः पुरस्ताद्देवा देवेषु परिस्तृणीत सक्षेदं
यदस्य पोरऽनागस उदस्ताप्सीदब्रह्म प्रतिष्ठा यद्देवा यत्ते ग्राव्णा यद्दिदीक्षे
चतुर्दश ।

सर्वान्भूतिमेव यामेवाप्स्वाहुतिं व्रतानां व्रतपते पर्णवल्कः
सोम्यानामस्मिन्यज्ञेऽग्ने यो नो ज्योग्जीवाः पुरोरजास्ते प्रतेमहे ब्रह्म प्रतिष्ठा
गाहपत्यस्ति शदुत्तरशतम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

यद्यागगृहं गोधनाश्वजयकारणमिदमु, इदमेव श्रेयः प्रशस्यतरम् ।
अवसानं यागगृहं नु क्षिप्रमागम्माऽऽगताः स्मः । पर्णमित्यादि पूर्ववत् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

यद्दीत्यवभृथे स्नात्वा त्रिभिर्नीरं विषिञ्चति ।

अपां पुष्पेत्याहिताग्निरात्विज्ये सोमभक्षणे ॥ १ ॥

वयं सोम भक्षयेत देहो मे दक्षिणानले ।

देवा दर्भे दाधि क्षिप्त्वा ह्यनमित्युपतिष्ठते ॥ २ ॥

अपै होमो द्वादशाहे क्रमादाग्नित्रये त्रिभिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे

तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अच्छिद्रार्थाः कर्ममन्त्राः सप्तमे पाठके श्रुताः ।

अष्टमे नवमे चाश्वमेधब्राह्मणमुच्यते ॥ २ ॥

अश्वमेधस्त्रिरात्रोऽयमहराद्यं त्विहाष्टमे ।

पाठके वर्ण्यते तत्र प्रोक्ताऽऽदौ स्वामिसंस्कृतिः ॥ ३ ॥

सूत्रकारेण—“राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत” इत्युपक्रम्य “चैत्र्यं पौर्णमास्यां सांग्रहण्येष्ट्या यजेत” इति यदुक्तं तदिदं विधत्ते—

हरिः ॐ ।

सांग्रहण्येष्ट्या यजेत । इमां जनतां संगृह्णानीति, इति ।

इमां जनतां स्वस्यापेक्षितं जनसमूहं संग्रहीष्यामीत्यभिप्रेत्य सांग्रहण्याख्ययेष्ट्या यजेत । सा चेष्टिः “वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः” इत्यत्रोत्पन्ना । संगृह्यतेऽपेक्षितं सर्वं यया, ऽसौ संग्रहणी सैव सांग्रहणी ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दर्भमयी मौञ्जी वा रशना” इति । तत्राश्वबन्धनार्थाया रशनायाः परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते—

द्वादशारत्नी रशना भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः ।

संवत्सरमैवावर्तुन्धे । मौञ्जी भवति । ऊर्ग्वै मुञ्जाः ।

ऊर्जमेवावर्तुन्धे, इति ।

चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरत्निः । द्वादशारत्निप्रमाणेयमश्वाभिधानी रशना कर्तव्या । तत्र संख्याबलान्मासद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति । मुञ्जाख्येन तृणविशेषेण सा रशना निष्पाद्या । पशुभिर्भक्ष्यत्वान्मुञ्जानामूर्गपत्त्वम् ।

अश्वमेधस्य संकल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते-

चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एतत्कर्म (१) । यदश्वमेधः
समृद्धयै, इति ।

बहुविधानामनुष्ठेयानामिष्टिपशुसोमरूपाणां सद्भावादश्व-
मेधकर्मणश्चित्रत्वमतस्तस्य समृद्धयर्थं चित्रा नक्षत्रम् ।

कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते-

पुण्यं नाम देवयजनमध्यवस्यति । पुण्यामेव तेन
कीर्तिमभिर्जयति, इति ।

पुण्यं पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत्पुण्यनाम स्थानं
पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसी कुरुक्षेत्रमित्यादि । तादृशं देवयजनदेशं
चित्रानक्षत्रकालेऽध्यवस्यति तेन पुण्यां कीर्तिं प्राप्नोति ।

देशकालयोर्विशेषं विधायत्विगानयने विशेषं विधत्ते -

अर्पदातीनृत्वजः समावहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टयै, इति ।

ये ऋत्वजः स्वस्वगृहे वृतास्तानृत्वजोऽपदातीनावहन्ति पादसंचारं
निवार्य हस्त्यश्वादीनारोप्य राजपुरुषास्तानृत्वज आनयन्ति । तत्र
कालावधिरा सुब्रह्मण्याया इति । यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां सांग्रहणी तत
आरभ्य संवत्सरेऽतीते सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममावास्यायां
त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयायां
समाप्तायां तत्समाप्तिदिनमारभ्य दिनत्रये दीक्षां परिसमाप्य तत्रोपरितने
प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्या प्रवर्तते । तत्सुब्रह्मण्यापर्यन्तमृत्वजां
समावहनं कर्तव्यम् । तद्यथा-सांग्रहणीष्टिदिने तस्य तस्य गृहे गत्वा
सोमप्रवाकेण वृतानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादि-
कमारोप्येष्ट्यर्थमानयन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां
प्राजापत्यमृषभं तूपरमालब्धुं सोमप्रवाकवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ
हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । तदनन्तरभाविन्यां
वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मौदनार्थंचतुर्णां महर्त्विजामपेक्षितत्वा-
दध्वर्युब्रह्महोतृणां पूर्वमेवाऽऽनीतत्वाद- वशिष्टमहर्त्विजमुद्रातारं
हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथाऽऽगामिसंवत्सरगतायां
वैशाख्याममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्तौतारं

हस्त्यादिभिरानयन्ति । ततो दीक्षारम्भदिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहः
स्वन्वहमितरानष्टावृत्तिजो हस्त्यश्वादि- कमारोप्याऽऽनयन्ति ।
ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं ग्रावस्तुतं पोतारमुनेतारं
सुब्रह्मण्यमित्येतान्सोमार्थमानयन्ति । एवमा
सुब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विज आवहन्ति, तच्चोच्छ्रितस्थाना-
रोहणसाम्यात्स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

यद्यप्ययमश्वमेधो द्वादशाहविकृतिद्वारा परम्परयाऽग्निष्टो-
मविकृतिः । अतो वपनादिकमत्र प्राप्तम् । तथाऽप्येतद्दीक्षासमीपे न
त्वत्र । अतोऽप्राप्तमपूर्वं वपनादिकमत्र विधत्ते -

केशश्मश्रु वपते । नखानि निकृन्तते । दूतो धावते ।
स्नाति । अहंतं वासः परिधत्ते । पाप्मनोऽपहृत्यै । वाचं
यत्वोपवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै । रात्रिं
जागरयन्त आसते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

कर्म धत्ते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अहतमच्छन्नं नूतनं तेन पापं विनश्यति ।
वाग्यमनपूर्वकेणोपवासेन स्वर्गलोको रक्षितो भवति । एनं यजमानं
राजानं रात्रिं जागरयन्तो निवृत्तनिद्रं कुर्वन्तः कथाभिर्ना-
नाविधाभिर्विनोदयन्तः पार्श्वस्था आसते । तज्जागरणं स्वर्गस्य
सम्यक्प्राप्तये भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके यजमानसंस्कारा उक्ताः । द्वितीये
ब्रह्मौदनमभिधीयते । तदर्थमादौ चतुर्विधानि जलानि विधत्ते-
चतुष्टय्य आपो भवन्ति । चतुःशफो वा अश्वः प्राजापत्यः
समृद्ध्यै, इति ।

प्राजापतिदेवताकस्याश्वस्य

शफसंख्यासाम्याजलचतुष्टयं

समृद्धिहेत्वानयति । वर्ष्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्चेति जलानां चातुर्विध्यम् । एतच्चाऽऽ रुणकेतुके चयने स्पष्टमाम्नातम् ।

तासामपामाहरणे देशविषान्विधत्ते-

ता दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति । दिक्षु वा आपः । अन्नं वा आपः । अद्भ्यो वा अन्नं जायते । यदेवादम्योऽन्नं जायते । तदवर्न्धे, इति ।

प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो आप आहर्तव्याः । न त्वेकस्या दिशः । आपश्च सर्वासु दिक्षु वर्तन्ते । ताश्चान्नरूपा अन्नस्याद्भ्यो जातत्वात् । तस्मादपामाहरणे सत्यद्भ्यो जातमन्नं सर्वं प्राप्तं भवति ।

आहतास्वप्सोदनपाकं विधत्ते -

तासु ब्रह्मौदनं पंचति । रेत एव तदधाति (१), इति ।

रेतस ओदनजन्यत्वात्तेनौदनपाके (न) रेत एव धारयति ।

ओदनस्य परिमाणं विधत्ते -

चतुःशरावो भवति । दिक्ष्वैव प्रतितिष्ठति, इति ।

शरावचतुष्टयपरिमितैर्व्रीहिभिरयमोदनो निष्पादनीयः ।
चतुःसंख्यासाम्येन दिक्षु प्रतिष्ठा ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"पात्र्या ५ राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन्ब्रह्मौदनमुद्धृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा कर्षन्नुनच्छिन्दं श्वतुर्भ्य आर्षेयेभ्यो महर्त्विग्भ्य उपोहति प्राशितवद्भ्यश्चतुरः साहस्रान्सौवर्णान्निष्कान्ददाति" इति । तदेतत्सर्वं क्रमेण विधत्ते -

उभयतौ रुक्मौ भवतः । उभयत एवास्मिन्नुचं दधाति ।
उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्वाभवति मेध्यत्वाय । चत्वारि
आर्षेयाः प्राश्नन्ति । दिशामेव ज्योतिषि जुहोति ।
चत्वारि हिरण्यानि ददाति । दिशामेव ज्योती ऋक्वर्न्धे
(२), इति ।

ओदनस्याधस्तादुपरिष्ठाच्च रुक्मस्थापनेनोभयतो ज्योतिः
संपादयति । पात्र्यामुद्धरणेन पक्वत्वं स्पष्टी भवति । प्रभूतसर्पिर्योगेन

शुद्धतया यज्ञयोग्यं भवति । आर्षेया ऋषिपुत्रसमानाश्चत्वारो मुख्या ऋत्विजस्तेषां प्राशनेन चतसृणां दिशां संबन्धिनि ज्योतिष्येव हुतं भवति । चतुःसहस्रनिष्कदानेन चतुर्दिक्संबन्धीनि ज्योतींषि प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दर्भमयी मौञ्जी वा रशना तां ब्रह्मौदनोच्छेषेणानक्ति” इति । तदिदमञ्जनं विधत्ते—

यदाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन्नशनां न्युनत्ति । प्रजापतिर्वा
ओदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रशनान्युनत्ति ।
प्रजापतिमेव रेतसा समर्धयति, इति ।

पात्र्यामुद्धृत ओदने बह्माज्यं प्रक्षिप्य तत्राऽऽज्यविशिष्ट ओदनो यावान् ऋत्विग्भ्यो दत्तः तस्मादन्यत् यदाज्यष्टं ओदनविशिष्टं पात्र्यां उच्छिष्यते तस्मिनाज्ये अश्व बन्धनं हसतुं रशनां न्युनत्ति नितरांक्लिन्नां कुर्यात् रेतोरूपत्वादोदनविशिष्ट आज्ये रशनाया उन्दनेन प्रजापतिमेव रेतसा समृद्धं करोति । तस्या रशनाया मौञ्जीत्वं पक्षः पूर्वानुवाकेऽभिहितः ।

दर्भमयत्वपक्षमत्र विधत्ते -

दर्भमयी रशना भवति । बहु वा एष
कुचरोऽमेध्यमुपगच्छति । यदश्वः । पवित्रं वै दर्भाः
(३) । यद्दर्भमयी रशना भवति । पुनात्येवैनम् । पूतमेनं
मेध्यमालभते, इति ।

कुचरो भूम्यां संचरन्मयमश्वो बहु वै प्रभूतमेवामेध्यमशुचिरूपमुपगच्छति । उच्छिष्टाद्युपेक्षितेषु देशेषु संचरणात् । दर्भाणां शुद्धिहेतुत्वात्तन्मयया रशनया तमेनमश्वं पुनात्येव । ततः शुद्धत्वेन यज्ञयोग्यमेनमश्वमालभते ।

‘चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति’ इति यदुक्तं तदेव स्पष्टी कुर्वन्प्रशंसति—
अश्वस्य वा आलब्धस्य महिमोदक्रामत् । स महर्त्विजः
प्राविशत् । तन्महर्त्विजां महर्त्विक्त्वम् । यन्महर्त्विजः
प्राश्नन्ति । महिमानमेवास्मिन्तद्धति, इति ।

पुरा कदाचिदालब्धाश्वादुत्क्रान्तस्तदीयो महिमा सामर्थ्यातिशयो महर्त्विजोऽध्वर्युर्ब्रह्मा होतोद्गातेत्येतान्मुख्यानृत्विजः प्राविशत्,

तत्तस्मान्महिम्नः प्रवेशान्महर्त्विक्त्वमेषां संपन्नम् । तत्तेन महर्त्विजां
ब्रह्मौदनप्राशनेनास्मिन्यजमाने महिमानमेव संपादयन्ति ।

यदुक्तम्-‘चत्वारि हिरण्यानि ददाति’ इति । तदेतत्प्रशंसति -
अश्वस्य वा आलब्धस्य रेत उदक्रामत् । तत्सुवर्णं ५
हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्णं ५ हिरण्यं ददाति । रेत एव
तदधाति, इति ।

पुरा कदाचिदालब्धस्याश्वस्यरेतः सारभूतोऽशस्तस्मादश्वदुत्क्रम्य
शोभनवर्णीपेतं हिरण्यमभवत् । अश्वस्तस्य दानेन रेत एव धारयति ।

सुवर्णदानस्य फलं विधत्ते-

ओदने ददाति । रेतो वा ओदनः । रेतो हिरण्यम् ।
रेतसैवास्मिन्नेतौ दधाति, इति ।

ददाति रुन्धे दर्भा अभवत्षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

सप्तमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

हिरण्यस्य रेतः कार्यत्वादोदनस्य तत्कारणाच्चोभयोरपि
रेतोरूपत्वम् । अत ओदने भुक्ते सत्यनन्तरमेव यद्दानं तेन
दानेनास्मिन्यजमान ओदनरूपेण रेतसैव हिरण्यरूपं रेतो धारयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः

द्वितीये ब्रह्मौदनोऽभिहितः । तृतीये रशनयाऽश्वबन्धनमभिधीयते ।
तत्राऽऽदौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापने मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति-

यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः । प्रजापतयेऽप्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं
बध्नाति । आ देवताभ्यो वृश्च्यते । पापीयान्भवति ।
यः प्रतिप्रोच्य । न देव ताभ्य आवृश्च्यते ।
वसीयान्भवति, इति ।

योऽश्वमेधयाजी देवार्थं प्रजापत्यं च वर्तमानं
यागयोग्यमश्वमृत्विगूपायं ब्रह्मणे स्वयमप्रतिप्रोच्यानुक्त्वा तदनुज्ञामलब्धा
बध्नाति सोऽयं ख-देवताभ्ये आवृश्च्यते विच्छिद्यते ।
तदनुग्रहाभावात्पापीयानतिशयेन दरिद्रो भवति । यस्तु ब्रह्मणे तस्मै
प्रतिप्रोच्य तदनुज्ञां लब्ध्वा बध्नाति ऽयं देवताभ्यो न विच्छिद्यते । तत
एवातिशयेन धनवान्भवति ।

इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्यं दर्शयति-

यदाह । ब्रह्मन्_१श्वं_२ मेध्यं_३ भन्त्स्यामि_४ देवेभ्यः_५ प्रजापतये_६
तेन_७ राध्यासमिति_८ । ब्रह्म_९ वै ब्रह्मा_{१०} । ब्रह्मण_{११} एव देवेभ्यः_{१२}
प्रजापतये_{१३} प्रतिप्रोच्याश्वं_{१४} मेध्यं_{१५} बध्नाति (१) । न
देवताभ्य_{१६} आवृश्च्यते । वसीयान्भवति, इति ।

हे ब्रह्मन्देवार्थं प्रजापत्यर्थं मेध्यं यागयोग्यमश्वं भन्त्स्यामि रशनाया
बद्धं करिष्यामि । तेनाश्वबन्धनेन राध्यासं समृद्धो भूयासम् । इत्येतं मन्त्रं
यद्यध्वर्युराह तदानीं देवताभ्यो न विच्छिद्यतेऽतिशयेन धनवान्श्च भवति ।
मन्त्रे योऽयमृत्विगूपो ब्रह्मा कथितः सोऽयं ब्रह्मैवातस्तस्मै परब्रह्मण एव
कथयित्वा मेध्यमश्वं बध्नाति । ततो युक्तमस्य धनिकत्वादिति ।

अत्र रशनास्वीकारे मन्त्रः सप्तमकाण्डे समाप्तातः- “देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामाददे” इति । तेन
मन्त्रेण स्वीकारं विदधानस्तन्मन्त्रं व्याचष्टे-

देवस्य_१ त्वा सवि_२तुः प्रस_३व इति रशना_४मादत्ते प्रसू_५त्यै ।
अश्विनो_६र्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ_७ हि देवाना_८मध्वर्यु_९
आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै, इति ।

तदिदं ब्राह्मणं तत्र तत्रासकृचयाख्यातम् । स्वीकृताया रशनाया
अभिमन्त्रणार्थं मन्त्रः सप्तमकाण्डे एवमाप्तातः-“
इमामगृष्णान् रशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्या । तया देवाः
सुतमाबभूवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती” इति ।

तमिमं मन्त्रं रशनाभिमन्त्रणे विनियुङ्क्ते-

व्यृद्धं_१ वा एतद्यज्ञस्य_२ । यदयजुष्केण_३ क्रियते_४ ।
इमामगृष्णान् रशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै । यज्ञस्य_५
समृद्धयै (२), इति ।

यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गमयजुष्केण मन्त्ररहितेन व्यापारेण क्रियते तदिदमङ्गं व्यृद्धं समृद्धिविकलम् । यद्यप्यृगेषा तथाऽपि युज्यत इति व्युत्पत्त्या यजुर्वेदपठित्वेन च यजुरित्युच्यते । तस्मात्सयजुष्कानुष्ठानाय 'इनाम्' इति मन्त्रं पठेत्ततो यज्ञः समृद्धो भवति । प्रथमपादस्यायमर्थः— ऋतस्य यज्ञाङ्गाश्वस्य संबन्धिनीमिमां रशनां पूर्वं पुरुषा अगृह्णन्स्वीकृतवन्त इति ।

अस्या अश्वरशनाया द्वादशारलित्वपक्षः प्रथमानुवाकेऽभिहितः । अत्र त्रयोदशारलित्वपक्षं विचारमुखेण विधत्ते—

तदाहुः । द्वादशारल्नी रशना कर्तव्या३
त्रयोदशारल्नी३रिति । ऋषभो वा एष ऋतूनाम् ।
यत्संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो मासौ विष्टपम् । ऋषभ
एष यज्ञानाम् । यदश्वमेधः । यथा वा ऋषभस्य
विष्टपम् । एवमेतस्य विष्टपम् । त्रयोदशमरत्नि ५
रशनायामुपादधाति । यथर्षभस्य विष्टपं ५संस्करोति ।
तादृगेव तत्, इति ।

तत्र तत्र रशनाविषये परीक्षकाः परस्परमेवमाहुः—किमेषा द्वादशारलिः कर्तव्या किंवा त्रयोदशारलिरिति । तत्राभिज्ञः कश्चिददृष्टान्तमुखेनोत्तरं ब्रूते यथा लोके गवामृषभः पतिरेवं गोस्थानीयानामृतूनां संवत्सरः स्वामी । अतः प्रथमानुवाके मासद्वारा संवत्सरसाम्याद्द्वादशारलित्वपक्षः समर्थितः । इह तु तत ऊर्ध्वं त्रयोदशारलित्वपक्षं समर्थयितुमपरो विशेष उच्यते— यथा लोक ऋषभस्योपरि ककुदुन्नतं भवति, एवं द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्यर्षभस्थानीयस्य योऽयमधिकमासस्त्रयोदशः सोऽयं विष्टपं ककुत्स्थानीय एवं ह्यत्राप्यग्निष्टोमादयो यज्ञा गोस्थानीयाः । अश्वमेध ऋषभस्थानीयः । तस्य च लौकिकस्यर्षभस्येव विष्टपं ककुदपेक्षितम् । अतो विष्टपत्वेन रशनायां त्रयोदशमरत्नि संपादयेत् । तथा सत्यृषभस्येवाश्वमेधस्य विष्टपं संस्कृतं भवति ।

अथ रशनादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन्पाद आयुःशब्दतात्पर्यमाह —

पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्येत्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति,
इति ।

विदथेषु यज्ञेष्वायुषि निमित्तभूते सति कव्या कवयो विद्वांसः पूर्वे महर्षय इमां रशनां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादस्याक्षरार्थः । तत्राऽऽयुषीति प्रयोगादायुर्यजमाने संपादयति ।

तृतीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति-

तया देवाः सुतमाबभूवुरित्याह । भूतिमेवोपावर्तते, इति ।

देवाः सर्वे तया रशनयाऽश्वबन्धादिद्वारेण सुतमभिषवोपे-
तमश्वमेधात्मकं सोमयागमाबभूवुः सर्वतः प्राप्ता इत्यक्षरार्थः । तत्र भवतिधातोर्भूतेरभिधायकत्वात्तत्पाठेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति ।

चतुर्थपाद ऋतशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति-

ऋतस्य सामन्सरमारपन्तीत्याह । सत्यं वा ऋतम् ।

सत्येनैवैनमुतेनाऽऽरभते, इति ।

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य सामन्समीचीनेऽनुष्ठाने सरं प्रवृत्तिं पारमारपन्ती कथयन्ती संपादयन्ती रशनेत्यक्षरार्थः । तत्रर्तशब्द ऋताविति धातुजन्यः प्राप्त्यर्थो न भवति किंत्वत्र रूढः सत्यवाची । तस्मात्सत्यात्मकेनर्तेन यथावदनुष्ठानेनैनमश्वमेधं प्रारभते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“अभिधा असीत्यश्वमभिदधाति” इति । तत्राश्वबन्धनमन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमाम्नातः-“अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि सोऽग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड्यन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा रय्ये त्वा पोषाय त्वा” इति ।

तस्मिन्मन्त्रे प्रतिवाक्यं तात्पर्यं दर्शयति-

अभिधा असीत्याह । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वाणि भूतान्यभिभवति । भुवनमसीत्याह । भूमानमेवोपैति । यन्ताऽसीत्याह । यन्तारमेवैनं करोति । धर्ताऽसीत्याह । धर्तारमेवैनं करोति । सोऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावेवैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमीत्याह (५) । प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत इत्याह । होम एवास्यैषः ।

पृथिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ता
 राड्यन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुण इत्याह ।
 रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा
 रय्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

हेऽश्व त्वमभिधा बन्धनीयोऽसि । तत्राभिषब्दप्रयोगादभिभवितृत्वं
 यजमानस्य युक्तम् । भुवनत्वेन स्तुतत्वाद्भूमप्राप्तिर्यजमानस्य ।
 यन्तृधर्तृशब्दप्रयोगात्तद्रूपत्वमश्वस्य संपाद्यते । हेऽश्व स त्वमग्निं
 गच्छेत्युक्त्या तमेतमश्वमग्नौ हुतवान्भवति । प्रथावाचिना
 सप्रथसमित्यग्निविशेषणेन यजमानं प्रजादिभिः प्रथयति । स्वाहाकृत
 इत्युक्तत्वात्तस्याश्वस्य होम एवाग्नौ संपद्यते । पृथिव्यामित्युक्त्या तमश्चं
 भूमौ प्रतिष्ठापयति । हेऽश्व त्वं पृथिव्यां यन्तां मनुष्यादीनां नियामको
 राट् दीप्यमानश्चासि । तथाऽन्तरिक्षेऽपि ग्रहनक्षत्रादीनां नियन्ता
 नियमनसमर्थश्चासि । तथा द्युलोकेऽपि देवानां धारको
 धारणसमर्थश्चासि । एतस्मिन्मन्त्रभागे पठिते सत्यस्य मन्त्रस्यैतत्प्रतीयमानं
 स्वरूपमेवास्यश्वस्य महिमानं विशेषेण कथयति । न
 चात्रास्माभिव्याख्यातव्यं किञ्चिदस्ति । अथ कृष्यादिसिद्ध्यर्थं त्वां
 बध्नामीत्यनयोक्त्या स्वस्याऽऽशिषमेव प्रार्थितवान्भवति ।

अथ सप्तमकाण्डानुक्तं शाखान्तरगतं मन्त्रशेषं वाक्यद्वयमनूद्य तात्पर्यं
 दर्शयति-

स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति ।
 स्वाहा त्वा प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः ।
 यस्या एव देवताया आलभ्यते । तयैयैनं समर्धयति,
 इति ।

बध्नाति समृद्धया उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य
 इत्याह पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हेऽश्व त्वां देवेभ्यो देवार्थं स्वगा स्वगतं स्वाधीनं बध्नामि ।
 अनयोक्त्यैनमश्वं देवानां स्वाधीनं करोति । हेऽव त्वां प्रजापतये स्वाहा
 समर्पयामि । एतस्मिन्मन्त्रांशे पठितं सत्यश्वस्य

प्राजापत्यत्वाद्यद्देवतार्थोऽस्याऽऽलम्भस्तथैव देवतयाऽश्वं समृद्धं करोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽश्वबन्धनमुक्तम् । चतुर्थे रशनया बद्धं तमश्वं नीत्वा
जलेऽवगाहनमुच्यते । अत एवानुवाकस्याभिप्रेतमवगाहनं
शाखान्तरपर्यालोचनया सूत्रकारः स्पष्टमाह—“आपोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति”
इति । तत्राश्वस्यावगाहनप्रदेशे श्वा कश्चिन्नेतव्यस्तन्नयनप्रकारं सूत्रकार
आह—“आनयन्ति श्वानं चतुरक्षं विष्वग्बन्धेन बद्धं पितुरनुजायाः पुत्रः
पुरस्तान्नयति मातुरनुजायाः पुत्रः पश्चात्सैध्रकं मुसलं पौश्चलेयः पेशसा
जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्याऽऽपोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति श्वानं च” इति ।
तदेतद्विधत्ते—

यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति । यो
मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चान्नयति ।
विष्वञ्चमेवास्मात्पाप्मानं विवृहतः, इति ।

यजमानस्य राज्ञः पितृवृत्तीयो मानृप्रसीयश्च गच्छतः । सर्वतो बद्धवा
नीयमानस्य शुनः पुरस्तात्पश्चाच्चोभौ गच्छतः । तेन विष्वञ्चमेव
यजमानस्य सर्वतो वर्तमानमेव पाप्मानं विवृहतो यजमानाद्वियोजयतः ।
अथाश्वस्य शुनश्चावगाहने सति जलमध्ये यत्र शुनः पादा भूमिं न
स्पृशन्ति तत्र श्वानं हन्तुं दासीपुत्रस्याध्वर्युरनुज्ञां प्रयच्छति । स च
दासीपुत्रो मुसलेन श्वानं हन्ति तदिदमुभयं विधत्ते —

यो अर्वान्तं जिघाँसति तमभ्यमीति वरुण इति श्वानं
चतुरक्षं प्रसौति । पुरो मर्तः परःश्वेति शुनश्चतुरक्षस्य
प्रहन्ति । श्वेव वै पाप्मा भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवास्य
भ्रातृव्यँ हन्ति, इति ।

योऽयं श्वाऽस्मदीयमश्वं हन्तुमिच्छति तं श्वानं
जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यमीति विनाशयति । तमिमं मन्त्रं पठन्नध्वर्युश्चतुरक्षं
श्वानं प्रति दासीपुत्रमनुजानीयात् । हे दासीपुत्र श्वानं जहीति ब्रूयात् ।
अक्ष्णोस्परिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं यस्य शुनः सोऽयं चतुरक्षः ।

योऽयमस्याश्वस्य विरोधी मर्तो मनुष्यः स परो भवति परस्तात्तिष्ठतु । यश्चश्वा सोऽपि परो भवतु परस्तात्तिष्ठतु । एतस्मिन्मन्त्रेऽध्वर्युणा पठ्यमाने दासीपुत्रश्चतुरक्षं श्वानं हन्यात् । सूत्रकारस्तु ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य 'यो अर्वन्तम्' इति मन्त्रं हनने विनियुज्य 'परो मर्तः' इति मन्त्रं पादानामधः शुनोऽक्षणोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं तत्प्रक्षेपे विनियुक्तवान् । योऽयं पापरूपः शत्रुः ऽयं शुना सदृशः । अतः शुनो वधेन पाप्मैव हतो भवति ।

हननसाधनं विधत्ते-

सैध्रकं मुसलं भवति (१) । कर्म कर्मैवास्मै साधयति, इति ।

सैध्रको महासारो वृक्षो यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं कृष्णारुणादिवर्णयुक्तं विद्यते तदीयं मुसलं साधनम् । तच्चास्मै यजमानायापेक्षितमवघातादिकं सर्वं कर्म साधयति ।

हन्तारं विधत्ते-

पौ श्र्लेयो हन्ति । पुश्चाल्यां वै देवाः शुचं न्यदधुः । शुचैवास्य शुचं हन्ति, इति ।

बहुषु पुरुषेषु चलति न त्वेकस्मिन्भर्तरि नियता वर्तत इति पुंश्चली दासी तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पुरा देवा दास्यामेव शोकं सर्वं स्थापितवन्तः । अतः शोकरूपेणैव दासीपुत्रेण शोकरूपस्य शुनो हननं युक्तम् ।

हतस्य शुनोऽश्वपादानामधस्तादवस्थापनं विधत्ते-

पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । अश्वस्याधस्पदमुपास्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः । वज्रैणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति, इति ।

योऽश्वमेधमनुतिष्ठत्येतं पाप्मा प्राप्नुमिच्छति हिंसाया बहुत्वादित्येवमभिज्ञा आहुः । अतः पापप्राप्तिपरिहाराय मृतं श्वानमश्वपादानामधस्तत्प्रक्षेपेत् । अयमश्वो वज्री वज्रसमानैः खुरैर्युक्तत्वात् । अतस्तेन वज्रेण पापरूपं श्वानं वैरिणमवक्रामति ।

पादानामधस्तात्प्रक्षिप्तस्य मृतस्य शुनः पश्चादश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलमध्ये परित्यागं विधत्ते -

दक्षिणाऽपप्लावयति (२) । पाप्मानमेवा-
स्माच्छर्मलमपप्लावयति, इति ।

दक्षिणपार्श्वे प्लावनेन मलरूपं पाप्मानं यजमानादपनयति ।

अथ जलमध्ये स्थितस्याश्वस्य तीरे प्रत्यङ्मुखत्वेनोद्गमयितुं साधनं
विधत्ते-

ऐषीक उद्गुहो भवति । आयुर्वाइषीकाः ।
आयुरेवास्मिन्दधति । अमृतं वा इषीकाः ।
अमृतमेवास्मिन्दधति, इति ।

उद्गुह्यत ऊर्ध्वं तीरप्रदेशे प्रेर्यते येन दण्डबद्धतृणसमूहेन सोऽयमुद्गुहः
स चेपीकाख्येन तृणविशेषेण निर्मितत्वादेषीकः । स प्रौढः कार्यः ।
अत एव सूत्रकारणोक्तम् -“तं द्वे शते दक्षिणतो धारयन्तो द्वे
उत्तरतस्तेनाश्वं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभ्युद्गहन्ति”इति । इषीकाणां तृणानां
गवादिभक्षत्वेनाऽऽयुर्हेतुत्वम् । अत एवामृतरूपत्वम् । तस्मादैषीकेणाऽऽ
युरपमृत्युपरिहारं च यजमाने संपादयति ।

अस्मिन्नुद्गुहे वेतसशाखाया बन्धनं विधत्ते -

वेतसशाखोपसंबद्धा भवति । अप्सु योनिर्वा अश्वः ।
अप्सुजो वेतसः । स्वादेवैनं योनेर्निर्मिमीते, इति ।

अश्वजातीयस्योच्चैःश्रवसः समुद्रादुत्पत्तेरपां योनित्वम् । वेतसस्य
वज्रुलस्याव्योनित्वं प्रसिद्धम् । अतोऽश्वस्य स्वकीयादेव योनेरेनमुद्गुहं
निर्मितवान्भवति ।

जलमध्यात्तीरं प्रत्यश्वस्य नोदनं विधत्ते -

पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभ्युद्गहति । पुरस्तादेवास्मिन्प्रतीच्यमृतं
दधाति, इति ।

पूर्वस्यां दिशि वर्तमानश्चतुःशतसंख्याकैर्धारितोऽयमुद्गुहः
प्रत्यङ्मुखमश्वं तीरमभिलक्ष्योद्गुह्यतूर्ध्वं प्रेरयति । तथा सति पुरस्तादेव
पूर्वस्मादेव वयस आरभ्य प्रतीची प्रतीचीनेऽपि वयस्यस्मिन्यजमानेऽ
मृतममरणत्वं दधाति ।

सप्तमकाण्डाम्नातौ द्वौ मन्त्रौ क्रमेण विधत्ते -

१०५२

(३.८.५)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

अहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृहाति ।
 ब्रह्मक्षत्रे एव संदधाति । अभि क्रत्वैन्द्र
 भूरधृज्मन्नित्यध्वर्युयजमानं वाचयत्यभिर्जित्यै (३), इति ।

भवति प्लावयति मिमीते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः । मन्त्रयोः प्रतीकमात्रमिह निर्दिष्टं
 संपूर्णयोस्तत्रैवाऽऽप्नातत्वात्तदर्थोऽपि तत्रैव द्रष्टव्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽश्वस्य जलावगाहनमुक्तम् । पञ्चमे
 महर्विजामश्वप्रोक्षमुच्यते । तदेतद्विधत्ते-

चत्वारं क्रत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं चतसृभ्यो
 ऽभिसमीरयन्ति, इति ।

अध्वर्युब्रह्महोत्रयुग्दातारश्चत्वारस्तदीयेन समुक्षणेन प्राच्या-
 दिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः सकाशादेनमश्वभिसमीरयन्त्याभिमुख्येन
 तत्तदिशि सम्यगुत्साहयन्ति ।

चतुर्णां प्रोक्षणं संगृह्योक्तत्वाद्विवरितुमादावध्वर्योः प्रोक्षणं विधत्ते -

शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः । पुरस्तात्प्रत्यङ्गितिष्टन्प्रोक्षति ।
 अनेनाश्वेन मेध्यैनेष्ट्वा । अयं राजा वृत्रं वध्यादिति ।
 राज्यं वा अध्वर्युः । क्षत्रं राजपुत्रः । राज्येनैवास्मिन्क्षत्रं
 दधाति, इति ।

राजपुत्रा अभिषिक्तक्षत्रियपुत्राः स्वयं राज्यार्हास्तैः शतसंख्याकैः
 सहितोऽयमध्वर्युः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोक्षेत् ।
 अनेनेत्यादिवध्यादित्यन्तः प्रोक्षणमन्त्रः । स्पष्टो मन्त्रार्थः । वृत्रं वारकं पापं
 शत्रुं वा । राज्यस्वरूपोऽयमध्वर्युः । यजमानेन राज्यार्थमध्वर्योः

परीदानात् । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्- “ब्राह्मणा राजानश्चायं वोऽध्वर्यू राजा या ममापचितिः । सा वा एतस्मिन्यद्वेष करोति तद्वः कृतमासदिति संप्रेष्य यावदाज्ञमध्वर्यू राजा भवति” इति । योऽयं राजपुत्रः स क्षत्रं बलरूपोऽतस्तत्प्रोक्षणे सत्यस्मिन्यजमाने राज्येनैव सह बलं संपादयति ।

ब्रह्मणः प्रोक्षणं विधत्ते -

शतेना राजभिर्गैः सह ब्रह्मा (१) । दक्षिणत उदङ्दित्छन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्यैनेष्ट्वा । अयं राजाऽप्रतिधृष्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा । बलमराजोऽग्रः । बलैर्नैवास्मिन्बलं दधाति, इति ।

क्षत्रियाः संतोऽपि राज्यानर्हा अराजानः । उग्राः शूराः । अप्रतिधृष्यः केनाप्यतिरस्कार्यः । स्पष्टमन्यत् ।

होतुः प्रोक्षणं विधत्ते -

शतेन सूतग्रामणिभिः सह होता । पश्चात्प्राङ्दित्छन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्यैनेष्ट्वा । अयं राजाऽस्यै विशः (२) । बहुग्वै बहश्वायै बहजाविकायै । बहुव्रीहियवायै बहुमाषतिलायै । बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै । बहु दासपुरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै बहुरायस्पोषायै राजाऽस्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रामण्यः । भूमवास्मिन्भूमानं दधाति, इति ।

सूताः सारथयः । ग्रामण्या ग्रामनेतारो ग्रामस्वामिनः । विट्प्रजा, सा विशेष्यते । बहवो गावो यस्या विशः सा बहुगुः । तथा बहश्वादीनि विशेषणानि । रयिमती प्रभूतधनयुक्ता । पुष्टिमती शरीरपुष्टियुक्ता । बहुरायस्योषा बहुविधमणिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता । यथोक्तविशेषणविशिष्टायाः प्रजाया अयं यजमानो राजाऽस्तु । प्रतिविशेषणं पृथक्कर्तुमादरार्थं वा राजेति द्विरुक्तिः । होतुर्भूमरूपत्वं पठनीयमन्त्रबाहुल्यादवगन्तव्यम् । सूतानां ग्रामण्यां भूमरूपत्वं व्यापाराबाहुल्यात् ।

उगदातुः प्रोक्षणं विधत्ते -

श॒तेन॑ क्ष॒त्तसंग्र॑ही॒तृभिः॑ स॒होद्गा॑ता । उ॒त्तर॑तो दक्षि॒णा
तिष्ठ॑न्प्रोक्ष॑ति (३) । अ॒ग्नेना॑श्वे॒न मे॒ध्येन॑ष्ट्वा । अ॒य राजा॑
सर्व॑मायु॒रेत्त्विति॑ । आ॒युर्वा उ॑द्गा॒ता । आ॒युः
क्ष॒त्तसंग्र॑ही॒तारः॑ । आ॒युषै॒वास्मि॒न्नायु॑र्दधाति, इति ।

वैश्यशूद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः क्षत्तारः, कोशवृद्धिकारिणः
संग्रहीतारः । उद्गात्रादीनामायुष्यत्वं तद्धेतुत्वादुपचर्यते ।

प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसंख्या तां प्रशंसति-

श॒त * श॑तं भवन्ति । श॒तायुः॑ पुरु॑षः श॒तेन्द्रि॑यः ।

आ॒युष्ये॒वेन्द्रि॑ये प्र॒तिति॑ष्ठति, इति ।

दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीषु वृत्तेः शतेन्द्रियत्वम् ।
शतसंख्यागता या चतुःसंख्या समूहे प्रवृत्ता तां प्रशंसति--

च॒तुःश॒ता भ॑वन्ति । च॒तस्रो॑ दि॒शः । दि॒क्ष्वैव॑ प्र॒तिति॑ष्ठति

(४), इति ।

ब्र॒ह्मा वि॒श उ॑क्षति दि॒श एकं॑ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

चतुःशता चत्वारि शतानि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे महर्त्विजां प्रोक्षणमुक्तम् । षष्ठेऽश्वशरीराद्धूमौ पततां
बिन्दूनामनुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधत्ते-

यथा॒ वै ह॒विषो॑ गृही॒तस्य॑ स्क॒न्दति॑ । ए॒वं वा ए॒त द॒श्वस्य॑
स्क॒न्दति॑ । य॒न्नि॒क्तम॒नाल॑ब्धमु॒त्सृज॑न्ति । य॒त्स्तो॒क्या
अ॒न्वाह॑ । स॒र्वहु॑तमे॒वैनं॑ करो॒त्यस्क॑न्दाय । अ॒स्क॑न् *हि
तत् । य॒द्धु॒तस्य॑ स्क॒न्दति॑, इति ।

यद्यदि नित्तं स्नानेन शोधितमश्वमनालब्धमालम्भ-
नरहितमुत्सृजन्ति । बिन्दवः परिक्षिपन्ति तदानीं यस्य यथा यागान्तरेषु
गृहीतस्य हविषः कश्चिदंशः स्कन्दति भूमौ पतित्वा
विनश्यत्येवमेवाश्वस्य तद्विन्दुजातं स्कन्दति भूमौ पतित्वा विनश्यति ।
तस्मादिबिन्दुस्कन्दनदोषपरिहाराय स्तोक्वा अन्वाह । स्तोका जलस्य
लेशा बिन्दवस्तद्विषयाः “अग्नये स्वाहा” इत्यादिमन्त्रोक्तयः स्तोक्वास्ता
अनुब्रूयान्भूमौ पतितस्तोकाननु तदानीमेव पठेत् । यदेतदनुवचनं
तेनानुवचनेन बिन्दूनामस्कन्दाय स्कन्दनदोषपरिहारार्थमेवमश्वं
सर्वहुतमेव करोति । स्वाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य पाठादेव सर्वैर्बिन्दुभिः
सहितोऽश्वो हुत एव भवति । तथा सति हुतस्य द्रव्यस्य यल्लेशरूपं
स्कन्दति तदस्कन्दनम् । न हि तत्र स्कन्दनदोषोऽस्ति ।

अनुवचनीयानां मन्त्राणां संख्यां विधत्ते -

सहस्रमन्वाह । सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य
लोकस्याभिजित्यै (१), इति ।

सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशिनीषु ‘अग्नये स्वाहा ’
इत्यनुवाकास्त्रय आम्नाताः । तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश मन्त्राः ।
तत्रान्तिमः ‘सर्वस्मै स्वाहा ’ इत्ययमुपसंहाररूपत्वादान्ते पठनीयः । ततः
पूर्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं संपद्यन्ते ।
तत्सहस्रमनुब्रूयात् । स्वर्गलोकस्य बहुमूल्यत्वाभिप्रायेण
सहस्रसंमितत्वमुक्तम् । न हि स्वर्गभोगोऽल्पेन मूल्येन संपादयितुं
शक्यः । अतः सहस्रानुवचनेन स्वर्गाभिजयो भवति ।

अथ मन्त्रसंख्यायां पक्षान्तरं विधत्ते -

यत्परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमवर्न्धीत ।
अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितः सुवर्गो लोकः ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

सहस्रसंख्यां गणयित्वा परिमितस्यानुवचनेन भोगमपि परिमितमेव
प्राप्नुयात् । अतो गणनामकृत्वैवापरिमिता अनुब्रूयात् ।
स्वर्गलोकभोगस्यैयत्तया परिमितत्वाभावेनापरिमितवचनं तत्प्राप्तये
संपद्यते ।

मन्त्राणां स्वाहाकारोपेतत्वेनानुवचनस्य होमसाम्यमभिप्रेत्य
प्रशंसति -

स्तोक्या जुहोति । या एव वर्ष्या आपः । ता अवरुन्धे,
इति ।

बिन्दुविषया मन्त्रोक्तयः स्तोक्यास्तासामनुवचरूपेण होमेन वर्षेषु
भवा अपः प्राप्नोति ।

होतव्यानां बिन्दूनां भूमौ पतनाद्भूमेरग्निसादृश्यमभिप्रेत्य प्रशंसति-

अस्यां जुहोति । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः (२) ।

अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठापयति, इति ।

होमाधारत्वसंपादनाद्भूमेर्वैश्वानराग्निरूपत्वम् । अतस्तत्र होमे सति
भूमावेवैना अपः प्रतिष्ठापयति ।

स्तोक्यानुवचनस्य यज्ञसमाप्तिहोतुत्वमापद्य प्रशंसति-

उवाच ह प्रजापतिः । स्तोक्यासु वा अहमश्वमेध ॐ स ॐ

स्थापयामि । तेन ततः स ॐ स्थितेन चरामीति, इति ।

स्तोक्यासु स्तोकरूपास्वप्सु तद्विषयासु मन्त्रोक्तिषु
चैनमश्वमेधक्रतुमहं प्रजापतिः संस्थापयामि । ततः संस्थितेन तावतैव
समाप्तेन तेनाश्वमेधेन युक्तोऽहं चराम्यवशिष्टं सर्वं
प्रतिपत्तिकर्मरूपत्वेनानुतिष्ठामीत्येवं पुरा कदाचित्प्रजापतिरूवाच किल ।
तस्मात्प्रशस्तमिदं स्तोक्यानुवचनम् ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति -

अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुहोति, इति ।

चतुर्थ्यन्तमग्निशब्दमुच्चार्य प्रदानार्थस्य स्वाहाशब्दस्य प्रयोगादेन
स्तोकमग्नये हुतवानेव भवति ।

एवमुत्तरेषां नवानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं जुहोति । सवित्रे

स्वाहेत्याह । सवित्र एवैनं जुहोति । (३) । सरस्वत्यै

स्वाहेत्याह । सरस्वत्या एवैनं जुहोति । पूष्णे

स्वाहेत्याह । पूष्ण एवैनं जुहोति । बृहस्पतये

स्वाहेत्याह । बृहस्पतय एवैनं जुहोति । अपां मोदाय
स्वाहेत्याह । अद्भ्य एवैनं जुहोति । वायवे स्वाहेत्याह ।
वायवं एवैनं जुहोति (४) । मित्राय स्वाहेत्याह ।
मित्रायैवैनं जुहोति । वरुणाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं
जुहोति, इति ।

प्रथममन्त्रवद्वयाख्येयम् ।

सर्वमन्त्रतात्पर्यं निगमयति -

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति, इति ।

अग्न्यादिभ्यो वरुणान्ताभ्य एव देवताभ्य उक्तमन्त्रपाठेनैनं स्तोकसंघं
जुहोति ।

पूर्वत्र सहस्रमन्वाहेति यदुक्तं तत्रैकैकस्य मन्त्रस्य शतावृत्याऽपि
क्रमेण सहस्रं संपादयितुं शक्यते । तद्वयावर्तयितुं मन्त्रदशकस्यैवाऽऽवृत्तिं
विधत्ते -

दशं दश संपादं जुहोति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं
विराट् । विराजैवान्नाद्यमवर्न्धे, इति ।

एकैकस्यामावृत्तौ दशसंख्याकान्मन्त्रान्संपाद्यानुब्रूयात् ।
संघस्यैवानुवृत्तिर्नित्वेकैकस्य मन्त्रस्य । दशसंख्यायां संपन्नायां विराट्
छन्दसो दशाक्षरत्वादनहेतुत्वेनान्नरूपत्वाद्विराजैव भक्ष्यमाणयोग्यमन्नं
प्राप्नोति ।

दशानां मन्त्राणामावृत्तिं विधत्ते -

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः
पराचीराहुतीर्जुहोति । पुनः पुनरभ्यावंतं जुहोति ।
अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, इति ।

यो यजमानो मन्त्रानुवचनरूपां एता आहुतीः पराचीरावृत्तिरहिता
जुहोति एष यजमानः पुनरावृत्यभावाद्भूलोकात्प्रच्यवते, अतस्तत्परिहाराय
भूयो भूयो मन्त्रानावृत्याऽऽवृत्यैता जुहोति । तेन भूमौ प्रतितिष्ठति ।

योऽयमनुवाकादावुपक्रान्तः स्कन्दनदोषस्तं समाधायोपसंहरति-

ए॒ता ॐ ह॒ वाव॒ सौ॒ऽश्वमे॒धस्य॒ स ॐ
 स्थि॒तिमुवा॒चास्क॑न्दाय । अस्क॑न् ॐ हि तत् । यद्य॒ज्ञस्य॒
 स ॐ स्थि॒तस्य॒ स्कन्दा॑ति, इति ।

अ॒भिजि॑त्यै वैश्वान॒रः स॒वित्र॒ ए॒वैनं॒ जुहो॑ति वा॒यवं ए॒वैनं॒ जुहो॑ति
 च्यव॑ते षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

स प्रजापतिरेतामेवोक्तामाहुतिं स्कन्दनदोषपरिहारायाश्वमेधस्य
 समाप्तिहेतुमुवाच । संस्थितस्य यज्ञस्य संबन्धि यद्द्रव्यं स्कन्दति
 तदस्कन्दनमेव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयषष्ठोऽकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे स्तोकानुमन्त्रणमुक्तम् । सप्तमेऽध्वर्योरकेस्यैव चतुर्दिक्षु
 प्रोक्षणमुच्यते । तत्र प्राच्यां प्रोक्षणं विधत्ते -

प्र॒जाप॑तये॒त्वा जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मीति॒ पुर॒स्तात्प्र॒त्यङ्गि॒त्तु॒न्प्रोक्ष॑ति ।
 प्र॒जाप॑तिर्वै दे॒वाना॑म॒न्नादो॒ वी॒र्या॑वान् ।
 अ॒न्नाद्य॑मे॒वास्मि॑न्वी॒र्यं द॑धाति । तस्मा॒दश्वः॑
 प॒शूना॑म॒न्नादो॒ वी॒र्या॑वत्तमः, इति ।

हेऽश्व प्रजापतये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि । अनेन मन्त्रेण पूर्वस्या
 दिशि प्रत्यङ्गुखावस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् । प्रजापतिर्देवानां मध्येऽ
 तिशयेनान्नभक्षणसमर्थो वीर्योपेतश्च । तन्मन्त्रबलादस्मिन्-
 श्वेऽन्नादनसामर्थ्यं शक्त्यतिशयं च संपादयति ।
 तस्मात्कारणाल्लोकेऽप्यश्वः पशूनां मध्ये बह्वन्नभक्षकोऽतिशयेन
 वीर्यवांश्च दृश्यते ।

दक्षिणस्यां प्रोक्षणं विधत्ते -

इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॑ त्वेति॒ दक्षि॑णतः । इ॒न्द्रा॒ग्नी वै
 दे॒वाना॑मोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओज॑ ए॒वास्मि॑न्बलं दधाति ।

तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः, इति ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः । देवानां मध्ये तावतिशयेनौजसा बलहेतुना युक्तौ बलाधिक्ययुक्तौ चातोऽश्वेऽपि तदुभयं संपादयति । तस्माल्लोकेऽप्यश्वस्तादृशो दृश्यते ।

पश्चिमिदिशि प्रोक्षणं विधत्ते -

वायवे त्वेति पश्चात् । वायुर्वै देवानामाशुः सारसारितमः
(१) । ज्वमेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशुं
सारसारितमः, इति ।

देवानां मध्ये वायुराशुः शैध्रवानत एवातिशयेन सारसार्युत्कर्षगामी । वायुमन्त्रेणास्मिन्नश्वे वेगस्थापनाल्लोकेऽप्यश्वस्तादृशो दृश्यते ।

उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते -

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः । विश्वे वै देवा देवानां
यशस्वितमाः । यश एवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः,
पशूनां यशस्वितमः, इति ।

युद्धादावश्वस्यातिशयेन यशस्वित्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

अश्वस्याधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते -

देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात् । देवा वै देवानामपचिततमाः ।
अपचितिमेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनाम-
पचिततमः (२), इति ।

सर्वलोकवर्तिनां सर्वेषां देवानां मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन पूजिताः । ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते -

सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात् । सर्वे वै
देवास्त्विषिमन्तो हरस्विनः । त्विषिमेवास्मिन्हरो
दधाति । तस्मादश्वः पशूनां त्विषिमान्हरस्वितमः, इति ।

त्विषिमन्तो दीप्तिमन्तो हरस्विनो हरसा कार्यक्षमत्वलक्षणेन तेजसा युक्ताः । स्पष्टमन्यत् ।

अथावशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति -

दि॒वे त्वाऽन्तरि॑क्षाय त्वा पृथि॒व्यै त्वेत्या॑ह । ए॒भ्य ए॒वैनं
लो॒केभ्य॒ प्रोक्ष॑ति, इति ।

दिवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यध्याहृत्यार्थो द्रष्टव्यः । एवमन्तरिक्षाय त्वेत्यादौ योजनीयम् । अनेन लोकत्रयप्रीतिर्भवति ।

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति-

स॒ते त्वाऽस॑ते त्वाऽद्भ्य॑स्त्वौष॒धीभ्य॑स्त्वा वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा
भू॒तेभ्य॒ इत्या॑ह । तस्मा॑दश्वमे॒धया॒जिनं ५ सर्वा॑णि
भू॒तान्यु॑पजीवन्ति, इति ।

सते वर्तमानवस्तुप्राप्त्यर्थमसत इदानीमप्यविद्यमानाय कालान्तरवर्तिने । यस्मात् 'विश्वेभ्यो भूतेभ्यः' इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितस्तस्मादश्वमेधयाजिनं देवादिरूपेणोत्पन्नं सर्वे प्राणिन उपजीवन्ति । संहितायां - 'पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा' इति मन्त्रपाठः । अत्र तु - 'दिवे त्वा' इत्यादिक इति पाठो विकल्प (ल्प्य) ते ।

अथ 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः' इति मन्त्रेण प्रोक्षणं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति-

ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒नो व॑दन्ति । यत्प्रा॒जाप॒त्योऽश्वः॑ । अथ॒
कस्मा॑दे॒नम॒न्याभ्यो॑ दे॒वता॑भ्योऽपि प्रोक्ष॑तीति । अ॒श्वे वै
सर्वा॑ दे॒वता॑ अ॒न्वार्य॑ताः । तं यद्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा भू॒तेभ्य॒
इति॑ प्रोक्ष॑ति । दे॒वता॑ ए॒वास्मि॑न् अ॒न्वार्या॑तयति ।
तस्मा॑दश्वे सर्वा॑ दे॒वता॑ अ॒न्वार्य॑ताः (३), इति ।

सार॒सारि॒तमोऽप॑चिततमः प्रा॒जाप॒त्योऽश्वः॑ । पञ्च॑ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अश्वस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्प्रजापत्यर्थं प्रोक्षणं युक्तम् । अत्र त्विन्द्राग्न्यादिदेवतार्थमपि प्रोक्ष्यते तत्किनिमित्तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यद्यपि प्रजापतिरेव मुख्यस्वामी तथाऽपि प्रजापतेः सर्वदेवात्मकत्वात्तद्वारा सर्वासामपि देवतानामश्वेऽनुगतिरस्ति । अतः

एवोदीच्यां दिशि 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः' इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितस्तेन प्रोक्षणेन सर्वा अपि देवता अस्मिन्नश्वेऽनुगताः करोति । तस्मात्प्रजापतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्मिन्नश्वे सर्वा अपि देवता अनुगता इति तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमेऽध्वर्योरश्वप्रोक्षणमुक्तम् । अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणां च होमा उच्यन्ते । तत्राश्वचरितहोमं विधत्ते -

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यत्प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति । सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय । अस्कन् हि तत् । यद्धुतस्य स्कन्दति, इति ।

स्तोक्यानुमन्त्रणविधिवाक्यववदिदमश्वचरितहोमविधिवाक्यं व्याख्येयम् । होममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

ईकाराय स्वाहेंकृताय स्वाहेत्याह । एतानि वा अश्वचरितानि । चरितैरेवैनं समर्धयति (१), इति ।

अश्वो हि खाद्यं दृष्ट्वा याचितुं यं शब्दं करोति स शब्द ईकारस्तस्मै स्वाहुतमिदमस्तु । ईकारेण शब्देन विषयीकृतं यद् द्रव्यं तदीकृतं तस्मै स्वाहुतमिदमस्तु । ईकारायेत्यादिकः सप्तमकाण्डोक्तो योऽनुवाकस्तस्मिन्नुवाके प्रोक्तान्येतानि सर्वाण्यश्वचरितानि । तद्धोमेनाश्वचरितैः समृद्धं करोति ।

अश्वचरितहोममाक्षिप्य समाधत्ते -

तदाहुः । अनाहुतयो वा अश्वचरितानि । नैता होतव्या इति । अथो खल्वाहुः । होतव्या एव । अत्र वावैवं विद्वानश्वमेध * स * स्थापयति । यदश्वचरितानि जुहोति । तस्माद्धोतव्या इति, इति ।

ब॒हि॒र्धा वा ए॒नमे॒तदा॒यत॑नाद्धाति । भ्रातृ॒व्यमस्मै॑ जनयति
(२) । यस्या॑नायतने॒ऽन्यत्राग्ने॑राहुतीर्जुहोति । सा॒वि॒त्रि॒या
इष्ट्याः पुरस्ता॑त्स्विष्ट॒कृतः । आ॒ह॒व॒नीये॑ऽश्वचरि॒तानि॑
जुहोति । आ॒यात॑न ए॒वास्याऽऽहुती॑र्जुहोति । नास्मै॑
भ्रातृ॒व्यं जनयति॑, इति ।

यस्य यजमानस्याग्नेरन्यत्र प्रदेशेऽनायतन आहुतीनामयोग्ये स्थाने
यद्याहुतीर्जुहोति तदानीमेनं यजमानमेतदेतेनान्यत्र होमेनाऽऽयतनाद्बहिर्धा
बहिर्दधाति स्वकीयस्थानानिःसारयति । किंचास्य यजमानस्य शत्रुं
जनयति । तस्माद्येयमिष्टिः 'सावित्रमष्टाकपालं निर्वपति' इति विधास्यते
तदीयस्विष्टकृतः पूर्वमाहवनीयाग्नावेतानि जुहुयात् । 'स्विष्टकृतः
पुरस्तात्' इति कालविधिः । 'आहवनीये' इति देशविधिः । एवं
सत्याहुतियोग्य एव स्थाने हुतवान्भवति । शत्रुश्च नोत्पद्यते ।

“तत्र सावित्रिया इष्ट्याः” इति विशेषमसहमानानां
केषांचिन्मतमुपन्यसति-

तदाहुः । य॒ज्ञ॒मुखे य॒ज्ञ॒मुखे होत॒व्याः । य॒ज्ञ॒स्य॒ कृ॒प्त्यै ।
सुव॒र्गस्य॑ लो॒कस्यानु॑ख्यात्या॒ इति॑, इति ।

तत्तदिष्टिप्रारम्भे सर्वत्र होतव्याः । तथा सति यज्ञस्येष्टेः सर्वस्याः
स्वफलसामर्थ्याय स होमः संपद्यते । किंच स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्येण
प्रख्यापितो भवति ।

एतस्य पूर्वपक्षमतस्य निरोधकर्तृणां सिद्धान्तिनां मतं दर्शयति-

अथो खल्वाहुः । यद्यज्ञ॒मुखे य॒ज्ञ॒मुखे जुहु॑यात् ।
प॒शुभि॒र्यज॑मानं व्य॒र्धयेत् । अ॒व सुव॒र्गाल्लो॒कात्प॑द्येत ।
पापी॑यान्त्स्या॒दिति॑ । स॒कृदे॒व होत॑व्या न यज॑मानं
प॒शुभि॒र्व्य॒र्धयति॑ । अ॒भि सु॒व॒र्गं लो॒कं ज॑यति । न
पापी॑यान्भवति, इति ।

तत्तदिष्ट्यारम्भे यदि जुहुयात्तदानीमेकस्मिन्होमे
फलसाधकत्वविश्वासाभावेनेह लोके यजमानं पशुभिर्वियुक्तं कुर्यात् ।
जन्मान्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेश्चावपद्येत तत्प्राप्तिरहितो भवेत् । यत्रोत्पन्नस्तत्रापि

पापीयानतिशयेन दरिद्रो भवेदित्येवमभिज्ञाः पूर्वमतं दूषयन्ति । तस्मात्सकृदेव होतव्याः । तथा सति तत्र विश्वाससद्भावान्नोक्तदोषाः प्रसरन्ति ।

यथोक्ताश्चरितहोमानन्तरमेव 'अञ्ज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा' इत्यनुवाकद्वयोक्तानामश्वरूपाणां होमं विधत्ते -

अष्टार्चत्वारि *शतमश्वरूपाणि जुहोति । अष्टार्चत्वारि *
शदक्षरा जगती । जागतोऽश्वः । प्राजापत्यः समृद्धयै,
इति ।

'अञ्ज्येताय स्वाहा' इति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते । अञ्जिरञ्जनवर्णः कृष्ण एतः शुक्ल उभयवर्णमेलनेन मिश्रमश्वस्य रूपमत्रोक्तम् । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते । तद्रूपप्रतिपादकाश्च मन्त्रा अनुवाकद्वये मिलित्वाऽष्टार्चत्वारिंशत्संख्याकास्तत्प्रतिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य जुहुयात् । जगतीछन्दसस्तत्संख्यायुक्ताक्षरोपेतत्वात्पशूनां जगतीछन्दो लभ्यते । तेनाश्वस्य जागतत्वात्तादृशोऽश्वः प्रजापतिदेवताकः ।

अनुवाकद्वयेऽपि 'सर्वस्मै स्वाहा' इत्ययं मन्त्रोऽन्ते समाम्नातः । नासौ पूर्वमन्त्रवत्कंचिद्रूपविशेषं ब्रूते । तस्य समष्टिरूपवाचकत्वात् । नाप्यष्टार्चत्वारिंशत्संख्यायामन्तर्भूतः । तस्मात्तद्धोमं पृथग्विधत्ते -

एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मादेकः प्रजास्वर्धुकः (४),
इति ।

अर्धयति जनयति खल्वाहुर्जगती त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽ

ष्टमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यस्मादत्र समष्टिवाचक उक्तसंख्यातिरिक्तस्तस्माल्लोकेऽपि प्रजासु सर्वासु मध्य एक एव स्वामी समृद्धिशीलो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽ

ष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणां च होम उक्तः । नवमेऽश्वनामवाचनमभिधीयते । तथा च सूत्रकार आह-"विभूर्मात्रा प्रभूः

पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वना मानिवाचयित्वा” इति । तानि च नामानि सप्तमकाण्ड एवमाप्रातानि -“विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि नृम्णा असि ययुर्नामाऽस्यादित्यानां पत्वाऽन्विहि ’ इति । तत्राऽऽद्यस्य नामद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति -

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता । असौ पिता ।

आभ्यामेवैनं परिददाति, इति ।

अयमश्वः स्वकीयमातृसामर्थ्येन विभूर्वैभवयुक्तः । स्वकीयपितृसामर्थ्येन प्रभूःप्रभावयुक्तः । वैभवं विविधभक्षसंपत्तिः । प्रभवं युद्धादौ योद्धृत्वम् । इति मन्त्रौ यदाह तेन सर्वजगन्मात्रे पृथिव्यै सर्वजगत्पितृस्थानीद्युलोकाय चैनमश्वं समर्पितवान्भवति ।

तृतीयचतुर्थयोर्नाम्नोस्तात्पर्यं दर्शयति -

अश्वोऽसि हयोऽसीत्याह । शास्त्येवैनमेतत् ।

तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते, इति ।

अश्वोऽसि व्याप्तिशीलोऽसि । हयोऽसि शीघ्रगतिमानसि । एतदेतेन मन्त्रेणैनमश्वं शास्त्येव व्याप्तिशीलः शीघ्रगतिशीलो भवेत्युपदिशत्येव । यस्मादत्र शासनं कृतं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः पुत्रादयः शिष्टा जायन्ते । एवमेवं वर्तध्वमिति मातापितृभ्यामनुशिष्टा भवन्ति ।

पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति -

अत्योऽसीत्याह । तस्मादश्वः सर्वान्पशून्त्येति ।

तस्मादश्वः सर्वेषां पशूनां श्रेष्ठ्यं गच्छति (१), इति ।

पशुजातीयान्सर्वानपि श्रेष्ठ्येन जेतुं समर्थत्वादत्यनामाऽसि । यस्मान्मन्त्र एवमाह तस्माल्लोकेऽप्यश्वो गोमहिषादीन्सर्वान्पशून्त्येति श्रेष्ठ्यं च गच्छति । अधिककार्यकारित्वमत्ययः । बहूमूल्यार्हत्वं श्रेष्ठ्यम् ।

एतन्नामवेदनं प्रशंसति -

प्र यशः श्रेष्ठ्यमाप्नोति । य एवं वेद, इति ।

कीर्तिधनविद्यादिभिराधिक्यं यशः श्रेष्ठ्यम् । षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति-

न॒रोऽस्य॒र्वाऽसि॒ स॒प्तिर॒सि वा॒ज्यं॒सीत्या॒ह ।

रूप॒मे॒वा॒स्यैत॒न्महि॒मानं॒ व्याच॑ष्टे, इति ।

उपर्यारूढान्पुरुषान्नेतुं समर्थो नरः । अर्वा गमनकुशलः । सप्तिः संग्रामेषु समवायकुशलः । वाजी वेगवान् । तेषां नाम्नां स्वरूपमेवाश्वस्य महिमानं विख्यापयति । अतो नास्माभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ।

दशमस्य नाम्नास्तात्पर्यं दर्शयति -

ययु॒र्नामा॒ऽसीत्या॒ह । ए॒तद्वा अ॒श्वस्य॒ प्रि॒यं ना॒म॒धेय॑म् ।
प्रि॒येणै॒वैनं॑ नाम॒धेये॑ना॒भिर्व॑दति । तस्मा॒दप्या॑ऽमि॒त्रौ
संग॑त्य । नाम्ना॒ चेद॒ध्वये॑ते । मि॒त्रमे॒व भ॑वतः (२), इति ।

यानशीलो ययुर्नामाऽस्येतन्नामधार्यसि । ययुरित्येतदेव सर्वेषां नाम्नां मध्येऽश्वस्य प्रियं नामधेयम् । एतदेव प्रियत्वं दर्शयितुमत्र मन्त्रे नामशब्दः प्रयुक्तः । एतन्मन्त्रपाठे सति प्रियेणैव नामधेयेनैनमश्वमभिमुखीकृत्य ब्रवीति । यस्मात्प्रियं नामोक्तं तस्मादमित्रौ परस्परवैरिणावपि क्वचिन्मार्गादौ परस्परं संगत्य हे स्वामिन्हे पितरित्यादिना प्रियेण नाम्ना परस्परमाह्वयेत चेत्तदानीमेव वैरं परित्यज्य मित्रतां प्रतिपद्येते ।

एकादशस्य नाम्नास्तात्पर्यं दर्शयति -

आदि॒त्यानां॑ प॒त्वाऽन्वि॒हीत्या॒ह । आ॒दि॒त्याने॒वैनं॑ गमयति,
इति ।

हेऽश्व त्वमादित्यानां पत्वं पतनं गमनमन्विह्यनुगच्छ । अत्राऽऽदित्यसमानगतिरित्येतन्नामार्थतो निर्दिष्टम् । अनेन मन्त्रेणैनमश्वमादित्यानेव प्रापयति ।

एतस्मान्नामवाचनादनन्तरमनुष्ठेयान्होमान्विधत्ते -

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ स्वाहै॒न्द्राग्नि॒भ्यामि॑ति पूर्व॒होमा॑ञ्जुहोति ।
पूर्व॒ ए॒व द्वि॒षन्तं॒ भ्रातृ॑व्य॒मति॑क्रामति, इति ।

आहवनीयविहरणानन्तरमेवैतेषामितरहोमेभ्यः ।
पूर्वमनुष्ठेयत्वात्पूर्वहोमाः । तत्रैते पञ्च मन्त्राः

संहितायामाम्नाताः—‘अग्नये स्वाहा । स्वाहेन्द्राग्निभ्याम् । स्वाहा प्रजापतये । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः’ इति । अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्तः । इतरे स्वाहादिकाः । तानेतान्यञ्चाभिप्रेत्य होमानिति बहुवचनमुक्तम् । अनेन होमेनेतरयजमानेभ्यः । पूर्वभावी सन्द्देशकारिणं शत्रुमतिक्रामति ।

होमादूर्ध्वमश्वोत्सर्गं विधत्ते -

भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वेत्युत्सृजति
सर्वत्वाय, इति ।

हेऽश्व त्वं भूरसि नित्यं सत्तायुक्तोऽसि । अतो भुवे भूताय पूर्वं निष्पन्नाय वस्तुने त्वामुत्सृजामि । भव्याय भवते वर्तमानाय त्वामुत्सृजामि । तथा भविष्यते भाविने वस्तुने त्वामुत्सृजामि । कालत्रयवर्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य शेषः ‘-विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः’ इत्ययमंशः संहितायामाम्नातः । अतोऽनेन मन्त्रेणोत्सर्गः सर्वत्वाय सर्ववस्तुरक्षार्थं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अश्वमुत्सृज्य देवा आशापाला इति त्रिभ्यः परिददाति शतं कवचिनो रक्षन्त्यपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति चतुःशताइत्येकेषाम् इति । तं मन्त्रमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति -

देवा

चै तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः । तेभ्य एवैनं
परिददाति, इति ।

हे आशापाला दिक्पालका देवा देवेभ्योऽश्वं देवसंबन्धियागार्थं प्रोक्षितमेतमश्वं गोपायत । अस्मिन्मन्त्र आशापालदेवशब्देनाभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रास्तल्प्या राज्ञा सहैकस्मिन्स्तल्पे शयनार्हाः शतसंख्याका विवक्षिताः । अतोऽनेन मन्त्रेण तेभ्य एव राजपुत्रेभ्यो रक्षार्थमेतमश्वं परिददाति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः स्वाहेति सायमश्वस्य चतुर्थं पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोति’ इति । तदिदं विधत्ते -

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तौः । इह धृतिः
स्वाहेह विधृतिः । स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति

चतुषु पत्सु जुहोति (३) । एता वा अश्वस्य बन्धनम् ।
ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो
बन्धनमागच्छति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति,
इति ।

स्वेच्छासंचाराय प्रमुक्तोऽश्वः परां परावतमत्यन्तं दूरं गन्तोरीश्वरो
गन्तुं समर्थः । अतो रात्रावरक्षकेषु यत्र क्वापि गमिष्यतीति भीत्या
सायंकाले तमश्वं रथकारगृहे स्थापयित्वा तदीयेषु चतुर्षु पदेषु
चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहुयात् । मन्त्राणामयमर्थः—इह दक्षिणपूर्वपादस्य स्थाने
धृतिधारणं नैश्चल्यमस्तु तदर्थमिह स्वाहुतम् । इह वामपूर्वपादस्थाने
विधृतिर्विशेषेण धारणमस्तु तदर्थमिदं स्वाहुतम् । इह
दक्षिणपृष्ठपादस्थाने रन्तिः स्थैर्येण क्रीडाऽस्तु । एवं वामपृष्ठपादस्थानेऽपि
रमतिः स्थैर्येण क्रीडाऽस्तु । इत्येता आहुतय एवाश्वस्य बन्धनम् ।
ताभिरेवाऽऽहुतिभिरेनमश्वं बध्नाति । तस्मादाहुतिसामर्थ्यादेव
स्वेच्छासंचाराय प्रमुक्तोऽप्यश्वः सायं बन्धनस्थानं प्रत्यागच्छति ।
तस्मादेव सामर्थ्यात्प्रमुक्तोऽश्वो रात्रौ बन्धनस्थानं न परित्यजति ।

शतं राजपुत्रा रक्षका इत्यमुं पक्षमुक्त्वा शतचतुष्टसंख्याका रक्षका
इत्यमुं पक्षं विधत्ते -

राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते ।
येऽश्वं मेध्य रक्षन्ति । तेषां य उदृचं गच्छन्ति । राष्ट्रादेव
ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य उदृच्चं न गच्छन्ति । राष्ट्रादेव
ते व्यवच्छिद्यन्ते । परा वा एष सिच्यते ।
योऽबलौऽश्वमेधेन यजते । यदमित्रा अश्वं विन्देरन् ।
हन्येतास्य यज्ञः । चतुःशता रक्षन्ति । यज्ञस्याघाताय,
इति ।

योऽयमश्वमेधो यागः सोऽयं राष्ट्रस्वरूपभूत एव ।
तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । एवं सति यागयोग्यमश्वं ये रक्षन्ति ते र एनिमित्तमेव
तत्स्करैः सह कलहं कुर्वन्ति । तेषां रक्षकाणां म एषे पुरुषा
उदृचमुत्तममन्तपर्यन्तं रक्षणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । तां समाप्तिं ये गच्छन्ति
ते पुरुषा अस्माद्वर्तमानाद्राष्ट्रादेव कर्मफलरूपं भावि राष्ट्रं गच्छन्ति अथ
ये रक्षका उदृचं रक्षणसमाप्तिं न गच्छन्ति ते वर्तमानादेव

१०६८

(३.८.१०)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

राष्ट्राद्वयं वच्छिद्यन्ते । किं पुनर्वक्तव्यं भाविराष्ट्रात् । एवं सति यो राजा तस्करानश्वापहारिणो जेतुं बलहीनोऽश्वमेधेन यष्टुमारभत एष राजा परासिच्यते यज्ञात्पराभूतो भवति । यदि शत्रवोऽश्वं विन्देरल्लभेरन्नपहरेयुस्तदानीमस्य यज्ञो हन्येत । तस्मात्तद्व्यावृत्त्यर्थं शतचतुष्टयसंख्याका मुख्याः पुरुषास्तमश्वं रक्षेयुः । तान्सूत्रकार उदाजहार—“शतं तल्प्या राजपुत्राः संनद्धाः संनद्धसारथिनः शतमुग्रा अराजानः संनद्धाः संनद्धसारथिनः शतं वैश्या विपथिनः शतं शूद्रा विमाथिनस्तेऽश्वस्य गोप्सरो भवन्ति” इति ।

प्रमादादश्वेऽपहते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते -

अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव ततः प्रायश्चित्तिः (४),
इति ।

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

चतुःशतैः संरक्ष्यमाणमप्यश्वं यद्यमित्रा गृहीयुस्तदानीमन्यमश्वं तद्रूपवर्णवयसं तमानीय प्रोक्षणं कुर्युः । सैव प्रोक्षणक्रिया ततोऽश्वनाशदोषात्प्रायश्चित्तिर्विमोक्षणहेतुः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमेऽश्वनामवाचनमश्वोत्सर्गश्चेत्युभयमभिहितम् । दशमे दीक्षाऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“एतस्य संवत्सरस्य योत्तराऽमावास्या तस्यामुखां संभरति त्रैधातवीया दीक्षणीयाऽऽकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौदग्रहणानि जुहोति स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति” इति । तत्र वैश्वदेवानि विधत्ते -

प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स तपोऽतप्यत ।

तस्य तेषानस्य । तस्माऽऽत्मनो देवता उदक्रामन् । सा

दीक्षाऽभवत् । स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् ।

तान्यजुहोत् । तैर्वै स दीक्षामवरुन्ध । यद्वैश्वदेवानि
जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे (१), इति ।

प्रजापतिरश्वमेधं यष्टुकामयमानस्तत्सिद्धये तपोऽ कुरुत । तस्य
तेषां तपः कृतवतः प्रजापतेरात्मनः सकाशात्सप्त शीर्षण्या
मुख्यप्राणरूपा देवता उदक्रामन् । ताश्च देवताः स्वकीयं रूपमुपसंहृत्य
दीक्षारूपेणाऽऽविर्भूताः । ततः सा सप्तदेवात्मिका दीक्षाऽभवत् । तस्यां
दीक्षायां स प्रजापतिरेतानि स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेत्यादीनि
वैश्वदेवनामकानि मन्त्रवाक्यानि (णि) दृष्ट्वा तानि हुत्वा तैर्दीक्षां स्वाधीनां
कृतवान् । अतो यजमानो वैश्वदेवानि जुहुयात् । तैर्दीक्षा स्वाधीनां
करोति ।

संख्यां विधत्ते -

सप्त जुहोति । सप्त हि देवता उदक्रामन्, इति ।

देवतानां दीक्षारूपेण परिणतानां सप्तत्वादत्रापि सप्त जुहुयात् ।

तेषां सप्तानां प्रतिदिनं होमं विधत्ते -

अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे, इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सामान्येन विहितं विशेषेण विभज्य विधत्ते -

त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति । चत्वार्यौदग्रहणानि । सप्त

संपद्यन्ते । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा ।

प्राणैरेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे (२), इति ।

स्वाहाऽऽधिमित्यादीनि त्रीणि “आकूत्यै प्रयुजे”
इत्यादीन्यौदग्रहणसंज्ञकानि चत्वारि, एवं सप्तसंख्यया शीर्षण्यप्राणसमा
एते होमाः । दीक्षा च प्राणरूपा । अतः प्राणरूपैर्होमैः प्राणरूपां दीक्षां
प्राप्नोति ।

स्वाहाऽऽधिमित्यादीनां वैश्वदेवाख्यानां सप्तसु दिनेषु होतव्यानां
संख्यां विधत्ते -

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंशतिर्वै

दैवल॒ोकाः । द्वाद॑श॒ मा॒साः पञ्च॑र्त॒वः । त्रय॑ इ॒मे लो॒काः ।

अ॒सावा॑दि॒त्य ए॒कवि॒ ५ शः इति ।

एकैकस्मिन्दिने त्रीणि त्रीणीत्येवं सप्तस्वपि दिनेषु मिलित्वैकविंशतिसंख्या संपद्यते । अत एव स्वाहाऽऽधिमित्यनुवाकेऽप्येकविंशतिरेव मन्त्रा आम्नाताः । भोगहेतवो देवल॒ोकाश्चैकवि॑शतिसंख्याका मासर्तु॒लोका॑दित्याभिमानिभिर्दे॒वैरधि॑ष्ठिताः । अतस्तत्र भोगसिद्धये सा संख्या युक्ता ।

तत्राऽऽदित्यलोकं विशेषतः प्रशंसति -

ए॒ष सु॒वर्गो॑ लो॒कः । तद्दै॒व्यं क्ष॒त्रम् । सा श्रीः । तद्ब्र॒ह्मस्य॑
वि॒ष्ट॒र्पम् । तत्स्वारा॑ज्यमुच्यते (३), इति ।

यत्राऽऽदित्यस्तिष्ठत्येष एलोत्तमः स्वर्गो लोकः । तदेवाऽऽदित्यस्थानम् । तद्दै॒व्यं क्ष॒त्रं दे॒वसं॑बन्धि बलम् । तस्य बलस्याऽऽदित्यप्रकाशाधीनत्वात् । सैवाऽऽदित्यावस्थानभूमिः । श्रीर्दे॒वी वि॒भूतिः । तत्र ह्यै॒श्वर्यं॑ महदस्ति । ऽऽदित्यस्थानम् । ब्रह्मस्य परिवृढस्य स्वर्गस्य लोकस्य विष्ट॒र्पमुत्त॑मस्थानम् । उत्तमभोगानां तत्र विद्यमानत्वात् । तदेवाऽऽदित्यस्थानं स्वाराज्यं ब्रह्मलोकरूपमित्युच्यते । आदित्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोके गन्तव्यम् । अतो वैश्वदे॒वानामे॒कवि॑शतिसंख्या प्रशस्ता । प्रतिदिनं त्रीणि त्रीणीत्येवमेकविंशतिसंख्यां सूत्रकारः स्पष्टीचकार-“सप्ताहमन्वहमौद्ग्रहणैर्वैश्वदे॒वेश्वोत्त॑रोत्तरेः प्रचरति षडुत्तमेऽहन्यौद्ग्रहणानि जुहोति । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम् ” इति ।

प्रकारान्तरेण संख्यां संपाद्य होमं प्रशंसति -

त्रि॒ ५ श॒तमौ॑द्ग्र॒हणा॑नि जुहोति । त्रि॒ ५ श॒दक्ष॑रा वि॒राट् ।
अ॒न्नं वि॒राट् । वि॒राजै॒वान्नाद्य॑मव॒रुन्धे॑, इति ।

यानिवैश्वदे॒वानि॒स्वाहाऽऽधि॑मित्यादीनि तान्यप्यश्वमेधस्योद्यमनहेतुत्वादौद्ग्रहणानीत्युच्यन्ते । उद्यमनहेतुत्वं चोत्तरानुवाके वक्ष्यते-“तं वैश्वदे॒वान्ये॒वा॒दय॑च्छन् ” इति । ततो वैश्वदे॒वरूपा॑ण्यौद्ग्रहणान्येकविंशतिः । प्राकृतानि त्वौद्ग्रहणानि चत्वारि । प्रकृतौ हि यत्राध्वर्युरौद्ग्रहणानि जुहोति तत्र यजमानाऽध्वर्युमन्वारभ्य पञ्च जुहोति । ‘वाचा मे वाग्दीक्षताम् ’ इति

सूत्रोक्ताः पञ्चाऽऽ हुतयोऽत्र प्रवर्तन्ते । वक्ष्यमाणा पूर्णाहुतिरेका । तदेवं
त्रिंशत्संख्यासंपत्तिः । तथा सति विराट्छन्दोद्वाराऽ नप्राप्तिर्भवति ।

वैश्वदेवमन्त्रेषु विद्यमानं कंचिद्विशेषं प्रशंसति-

त्रेधा विभज्य देवता जुहोति । त्र्यावतो वै देवाः । त्र्यावृत
इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्तयै । एषां लोकानां कृप्तयै,
इति ।

वैश्वदेवमन्त्रेष्वेकैकां देवतां त्रेधा विभज्याऽऽम्नाताः ।
तद्यथा-“अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा”
इत्येवमदितिरेव त्रेधोक्ता । एवमितरदप्युदाहार्यम् ।
अतस्त्रेधाविभागेनैकैकस्या देवताया होमः कर्तव्यः । यथा
देवारूपावृतः । पूर्वोदाहृतप्रकारेण त्रिः प्रकारयुक्ताः । एवं लोका अपि
पृथिव्यन्तरि क्षद्युभेदेनैते व्यावृतस्त्रिप्रकाराः । अतस्त्रेधाविभक्तदेवताहोमो
लोकत्रयप्राप्तयै भवति ।

दीक्षायां दिनसंख्यां विधत्ते -

अप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति (४) । यो
दीक्षामतिरेचयति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वै शीर्षण्याः
प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे,
इति ।

यो यजमानो दीक्षामतिरेचयति सप्तभ्यो दिनेभ्योऽधिकां
करोत्येतस्मात्प्राणाः सप्तसंख्याका अपगच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय
सप्तैव दिनानि दीक्षां कुर्युः । तेन शीर्षण्यप्राणरूपां दीक्षां प्राप्नोति ।

अथ सर्वस्मै स्वाहेत्यनेनानुवाकसमाप्तिगतेन मन्त्रेणाऽऽहुतिं
विधत्ते -

पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णाहुतिः ।
सर्वमेवाऽप्नोति । अथौ इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेव
प्रतिष्ठति (५), इति ।

रुन्धे प्राणां दीक्षामवरुन्ध उच्यते क्रामन्ति तिष्ठति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्ट माध्याये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

पूर्णाहुतेः सर्वफलसाधनत्वात्सर्वरूपत्वम् । किञ्च पूर्णाहुत्या
पृथिवीरूपया पृथिव्यां प्रतिष्ठा च भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे वैश्वदेवहोमो विहितः । एकादशे तन्मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।
तत्राऽऽदौ तं विधिमनूद्य प्रशंसति -

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्टं न किञ्चनोदयच्छत् ।

तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् । यद्वैश्वदेवानि जुहोति ।

यज्ञस्योद्यत्यै, इति ।

प्रजापतिरश्वमेधारख्यं यागमसृजत । सृष्टं तं
वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् । उद्यमनं नामोद्धरणमनुष्ठानयोग्यत्वापादनम् ।
तच्च वैश्वदेवैरेव निष्पन्नं नान्येन केनचित् । तस्माद्यज्ञस्योद्यमनहेतुत्वादयं
होमः प्रशस्तः ।

तत्र प्रथमद्वितीयदिनयोर्होतव्यानां षण्णां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा । स्वाहाऽऽधीतमनसे

स्वाहा । स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा । काय स्वाहा

कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्ये मुख्यै भवतः ।

प्रजापतिमुखाभि रेवैनं देवताभिरुद्यच्छते (१), इति ।

तत्र प्रथमदिने प्रयोक्तव्यास्त्रयो मन्त्रा आद्यन्तयोः स्वाहाकारयुक्ताः ।
तेषामयमर्थः । आधीयत उत्पाद्यते जगदनेन त्याधिः प्रजापतिः । स एव
सर्वदा मनुष्यैर्ध्यायमान आधीत इत्युच्यते । स एव सर्वजगन्मननान्मन
इत्युच्यते । प्रजानां पालनात्प्रजापतिरित्यपि । तत्रैकैकस्मिन्मन्त्रे प्रथमः
स्वाहाकारो हविः स्वीकारार्थः । द्वितीयः प्रदानार्थः । आधिं जगत्स्वष्टारं
प्रजापतिमुद्दिश्य स्वाहा यद्धविः स्वीकृतं तदेतदाधीताय प्राणिभिः सर्वत्र
ध्याताय प्रजापतये स्वाहुतमस्त्वित्याद्यमन्त्रस्यार्थः । आधीतं सर्वैर्ध्यातं
प्रजापतिमुद्दिश्य यत्स्वीकृतं तन्मनसे मननशीलाय प्रजापतये
स्वाहुतमस्त्विति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः । यच्च मननशीलाय स्वीकृतं

तत्प्रजानां पालकाय स्वाहुतमिति तृतीयमन्त्रार्थः । एतैस्त्रिभिः प्रथमदिने जुहुयात् । अकारान्तः कशब्दः प्रजापतिवाची तस्मै काय स्वाहुतमस्तु । मकारान्तः किंशब्दः सर्वनामत्वात्सर्वात्मकं प्रजापतिमाचष्टे । कस्मै तादृशाय प्रजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । अव्यक्तरूपत्वेन प्रश्नवाचिना कतमशब्देनापि स एवोच्यते । कतस्मै तादृशाय प्रजापतये स्वाहुतमिदमस्तु एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्द्वितीयदिने जुहुयात् । मुखयोराद्ययोर्दिनयोर्भवे होमकर्मणी मुखे ते च प्राजापत्ये प्रजापतिदेवताके भवतः । तथा सति प्रजापतिमेव मुखं प्रथमं कृत्वा तन्मुखाभिः सर्वाभिर्देवताभिरेनमश्वमुद्यच्छतेऽनुष्ठानं करोति ।

तृतीयदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

अदित्यै स्वाहाऽदित्यै म॒ह्यै स्वाहाऽदित्यै सु॒मृ॒डी॒कायै
स्वाहेत्याह । इ॒यं वा अदितिः । अ॒स्या ए॒वैनं
प्रति॒ष्ठा॒योद्यच्छते, इति ।

अदितिरखण्डनीया पृथिवी सा च स्वविस्तारेण महती । प्राणिनां धारणेन सुमृडीका सुखकरी । अखण्डनमहत्वसुख-करत्वविशेषणभेदेऽस्त्रेधा विभक्त्यायै स्वाहुतमिदमस्तु । अनेन होमेनास्याः पृथिव्याः प्रसादात्स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्यैनमश्वमेधमुद्यच्छते ।

चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

सर॑स्वत्यै स्वाहा सर॑स्वत्यै बृ॒हत्यै स्वाहा सर॑स्वत्यै
पाव॑कायै स्वाहेत्याह । वा॒ग्वै सर॑स्वती ।
वा॒चैवैनमु॒द्यच्छते, इति ।

पूर्ववन्त्रेधा विभज्य व्याख्येयम् ।

पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

पू॒ष्णे स्वाहा पू॒ष्णे प्र॑प॒थ्याय॒ स्वाहा पू॒ष्णे न॑रि॒धिषाय॒
स्वाहेत्याह । प॒शवो॒ वै पू॒षा । प॒शुभि॑रि॒वैनमु॒द्यच्छते,
इति ।

पोषको देवः पूषा स च प्रपथ्यः प्रकृष्टमार्गरक्षकः । नरिधिषो नरीणां स्वानुग्रहेण धारयिता । अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पशुरूपात्पशुभिरेवाश्वमेधमुद्धृतवान्भवति ।

षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय
स्वाहेत्याह । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् ।
रूपमेव पशुषु दधाति । अथौ रूपैरेवैनमुद्यच्छते, इति ।

त्वष्टा विश्वकर्मा स च तुरीपः तूर्णपालकः । पुरुरूपो
बहुविधरूपनिर्माता । एतैर्होमे सति तस्य देवस्य रूपनिर्मातृत्वात्पशुषु
रूपं संपाद्य रूपैरेवैनमश्वमेधमुद्धरति ।

सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे
निभूयपाय स्वाहेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः,
यज्ञायैवैनमुद्यच्छते, इति ।

व्यापको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्यपो खुरमर्हन्तीति खुर्या
अश्वादयस्तेषां नितरां पालकः । तथा च निभूयपः । भवन्त्युत्पद्यन्त इति
भूतानि भूयशब्देनोच्यन्ते । तेषामपि नितरां पालकः । अनेन होमेन
यज्ञपुरुषप्रीत्यर्थमेवैनमश्वमेधमुद्धरति ।

सर्वस्मै स्वाहेत्येतां पूर्णाहुतिं प्रशंसति-

पूर्णाहुतिर्मुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय (२),
इति ।

यच्छते पुरुरूपाय स्वाहेत्याहाष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सर्वस्मै कृत्स्नदेवतासमूहाय स्वाहुतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य
प्रत्युत्तब्धिः पुनः पुनरुत्तम्भनं भवति । षिञ् बन्धन इति । धातोरुत्पन्नः
समशब्दः । सयत्त्वमत्राश्वमेधस्य दृढबद्धत्वम् । तदर्थेयं पूर्णाहुतिः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशो दीक्षाऽभिहिता । अस्या दीक्षायाः पूर्वं प्रमुक्तोऽश्वश्चतुः
शतैः पालितः सन्स्वेच्छया संवत्सरमेकं संचरति । तस्मिन्संवत्सरे
देवयजनदेशे प्रतिदिनं कर्तव्यमिष्टित्रयं द्वादशोऽभिधीयते । तत्र
प्रातरनुष्ठेयामिष्टिं विधत्ते -

सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । अष्टाक्षरा गायत्री ।
गायत्रं प्रातः सवनम् । प्रातः- सवनादेवैनं
गायत्रियाश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो प्रातःसवनमेव
तेनाऽऽप्नोति । गायत्री छन्दः, इति ।

यस्मिन्नहनि रक्षिभ्योऽश्वपरिदानं तदुत्तरेद्युः प्रातःकाले
सेयमिष्टिः । सवितृदेवताकमष्टाकपालं पुरोडाशं प्रातःकाले निर्वपेत् ।
यतो गायत्र्यष्टाक्षरपादा प्रातःसवनं च गायत्रीछन्दःसंबन्धि । यद्यपि
छन्दोन्तरयुक्ता अपि मन्त्राः प्रातःसवने प्रयुज्यन्ते तथाऽपि गायत्री देवतैव
मदीयमिदं सवनमित्यभिमन्यते । तस्मात्तस्य गायत्रत्वम् । अनयेष्टया
प्रातः सवनाद्रायत्रीदेवतायाश्च सकाशादेनमश्वमेधं निर्मितवान्भवति ।
किञ्च सोमयागे यत्प्रातःसवनं तदपि प्राप्नोति । गायत्रीदेवतां च प्राप्नोति-
मध्याह्ने कर्तव्यामिष्टिं विधत्ते -

सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यदिने । एकादशाक्षरा
त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यदिनं सवनम् । माध्यदिनादेवैनं
सवनात्त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते (१) । अथो
माध्यदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोति । त्रिष्टुभं छन्दः, इति ।

प्रकर्षेण स्तौति प्रेरयतीति प्रसविता । तादृशाय सवित्र इयमिष्टिः ।
अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

अपराह्ने कर्तव्यामिष्टिं विधत्ते -

सवित्र आ सवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे । द्वादशाक्षरा
जगती । जागतं तृतीयसवनम् । तृतीयसवनादेवैनं
जगत्याश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो तृतीयसवनमेव
तेनाऽऽप्नोति । जगती छन्दः, इति ।

आ समन्तास्तौति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्ववत् ।

द्वादशकपालेष्टेरूर्ध्वं सायंकाले धृतिहोमं विधत्ते-

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तौः । इह धृतिः
स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति
चतस्र आहुतीर्जुहोति । चतस्रो दिशः । दिग्भिरेवैनं
परिगृहाति, इति ।

पूर्ववद्द्वयाख्येयम् । पूर्वत्राश्वरेक्षका राजपुत्राः सायं
यस्मिन्नथकारगृहे निवसन्ति तत्राश्वस्य पादेषु होम उक्तः । इह तु
देवयजन आहवनीय होम इति विशेषः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे ऽश्वं संबध्नन्ति
तस्मै बद्धाय यवसमाहरन्ति” इति । तमेव व्रजं विधत्ते -

आश्वत्थो व्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्यो निलायत ।

अश्वौ रूपं कृत्वा । सौऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत् ।

तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थो व्रजो भवति ।

स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति (२), इति ।

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते जुहोति नवं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अश्वत्थकाष्ठनिर्मितः शालाविशेष आश्वत्थो व्रजः । स
चाश्वबन्धनार्थं कर्तव्यः । केनापि निमित्तेन देवेभ्यः सकाशान्निगूढः
प्रजापतिरश्वशरीरं धृत्वा तदीयं रूपं च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं
कस्मिंश्चिदश्वत्थेऽ तिष्ठत् । ततोऽश्वस्तिष्ठत्यत्रेति । व्युत्पत्त्याऽ
श्वत्थनाम संपन्नम् । आश्वत्थे व्रजे बन्धनेन स्वकीयस्थान एवाश्वं
प्रतिष्ठापयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं कालत्रयेऽनुष्ठेया इष्टय उक्ताः । तस्मात्संवत्सारादूर्ध्वं उखासंभरणं कृत्वा तस्योखाख्यस्याग्नेरा ब्रह्मन्नित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रकार आह—‘आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतां जज्ञीवीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठते’ इति । तत्राऽऽब्रह्मन्नित्यनुवाके द्वादश वाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्यानं त्रयोदशानुवाकेऽभिधीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं व्याचष्टे—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्य जायत, इति ।

ब्रह्मन्ब्राह्मणजातियुक्ते पुरुषे ब्रह्मवर्चसी वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रो ब्राह्मण आजायताम् । एतन्मन्त्रोपस्थानेन सर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं संपादयति । तस्मान्मन्त्रसामर्थ्यादेव पुरा सृष्टययादौ ब्राह्मणो वेदशास्त्रभिज्ञस्तदर्थानुष्ठायी वाऽजायत ।

द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे -

आऽस्मिन्नाष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव शौर्यं महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्य इषव्यः शूरो महारथोऽजायत, इति ।

इषव्यो बाणेषु कुशलो धानुष्कः । स्पष्टमन्यत् ।

तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण व्याचष्टे—

दोग्ध्रीं धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात्पुरा दोग्ध्रीं धेनुरजायत । वोढाऽनुड्वानित्याह (१) । अनडुह्येव वीर्यं दधाति । तस्मात्पुरा वोढाऽनुड्वानजायत । आशुः सप्तिरित्याह । अश्व एव जवं दधाति । तस्मात्पुराऽऽशुरश्वोऽजायत । पुरंधिर्योषेत्याह । योषित्येव रूपं दधाति । तस्मास्त्री युवतिः प्रिया भारुका, इति ।

१०७८

(३.८.१३)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

एतेषु मन्त्रेषु दोग्ध्री धेनुरित्यादिष्वाजायतामित्यनुवर्तते । पुरं सर्वगुणसंपूर्णं शरीरं धारयतीति पुरंधिः । स्पष्टमन्यत् । सप्तमं व्याचष्टे -

जिष्णू रथेष्ठा इत्याह । आ ह वै तत्र जिष्णू रथेष्ठा जायते
(२) । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

योद्धुं यो रथमारोहति स रथेष्ठाः । स च जयशील आजायताम् । यस्मिन्देश एतेन जिष्णुरित्यादिमन्त्रयुक्तेन यज्ञेन यजन्ते तत्र रथारूढः सर्वोऽपि जिष्णुर्जयशील एवाऽऽजायते ।

अष्टमं व्याचष्टे -

सभेयो युवेत्याह । यो वै पूर्ववयसी । स सभेयो युवा ।
तस्माद्युवा पुमान्प्रियो भावुकः, इति ।

पूर्ववयस्कस्य यौवनोपेतत्वात्सभायोग्यत्वम् । अत एव युवतिवद्युवा सर्वेषां प्रियो भवति-

नवमं व्याचष्टे -

आऽस्य यजमानस्य वीरो जायतामि त्याह । आ ह वै
तत्र यजमानस्य वीरो जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

जिष्णुवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

दशमं व्याचष्टे -

निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्वित्याह । निकामे
निकामे ह वै तत्र पर्जन्यो वर्षति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते,
इति ।

नोऽस्माकं निकामेऽपेक्षा यदा यदा भवति तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु ।
स्पष्टमन्यत् ।

एकादशद्वादशे व्याचष्टे -

फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्याह । फलिन्यो ह वै
तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । योगक्षेमो नः

कल्पतामित्याह । कल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते (३), इति ।

अनड्वानित्याह जायते वर्षति सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

फलिन्यः प्रभूतफलोपेताः । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य
पालनं क्षेमः । योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदश उखाग्न्युपस्थानमन्त्रा । चतुर्दशेऽन्नहोमा उच्यन्ते । तांश्च
उदाजहार—“पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते संस्थितेऽहन्यभित आहवनीयं
षट्त्रिंशतमाश्वत्थानुपतल्प्याञ्चित्वं त्यस्तमित (?) आदित्ये
षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपतल्प्यानधिरुह्य खादिरस्तुवैः सर्वा
रात्रिमन्नहोमाञ्जुहोति, आज्यं मधु तण्डुलान्पृथुकाल्लाजान्करम्बान्धाणाः
सक्तून्मसूस्यानि प्रियङ्गतण्डुलान्” इति । तानतानन्नहोमान्विधत्ते -

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिंशत । स
आत्मानं श्वमेधमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वाव
यज्ञः । यदश्वमेधः । अप्येव नोऽत्रास्त्विति । तेभ्यं
एतान्नहोमान्प्रायच्छत् । तान्जुहोत् । तैर्वै स
देवान्प्रीणात् । यदन्नहोमाञ्जुहोति (१) । देवानेव
तैर्यजमानः प्रीणाति, इति ।

पुरा प्रजापतिरन्येभ्यो देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यो देवेभ्योऽग्न्यादिभ्योऽ
श्वमेधव्यतिरिक्तान्यज्ञान्विभज्य दत्त्वा स्वात्मन्यश्वमेधं स्थापितवान् ।
तदानीं देवाः प्रजापतिमेवमब्रुवन् योऽयमश्वमेध एष एव मुख्यो
यज्ञोऽतोऽस्माकं भागोऽस्त्वेवेति । ततः प्रजापतिस्तेभ्योऽन्नहोमान्दत्त्वा
तद्भामेन तान्सर्वान्देवान्प्रीतानकरोत् । तस्मात्सर्वदेवप्रीत्यर्थमन्नहोमाः
कर्तव्याः ।

तेषु होमेषु यानि दशा द्रव्याणि तत्रैकं द्रव्यं विधत्ते -

आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् ।
यदाज्येन जुहोति । अग्निमेव तत्प्रीणाति, इति ।

आज्यस्याग्निप्रियत्वात्तद्रूपत्वम् । अत आज्यहोमेनाग्निं प्रीतं करोति । एवमन्यानि नव द्रव्याणि क्रमेण विधत्ते -

मधुना जुहोति । महृत्यै वा एतद्देवतायै रूपम् । यन्मधु ।
यन्मधुना जुहोति (२) । महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति ।
तण्डुलैर्जुहोति । वसूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः ।
यत्तण्डुलैर्जुहोति । वसूनेन तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति ।
रुद्राणां वा एतद्रूपम् । यत्पृथुकाः । यत्पृथुकैर्जुहोति
(३) । रुद्रानेव तत्प्रीणाति । लाजैर्जुहोति । आदित्यानां
वा एतद्रूपम् । यल्लाजाः । यल्लाजैर्जुहोति ।
आदित्यानेव तत्प्रीणाति । कर्मबैर्जुहोति । विश्वेषां वा
एतद्देवानां रूपम् । यत्कर्मबाः । यत्कर्मबैर्जुहोति (४) ।
विश्वानेव तद्देवान्प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राणां
वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राण्येव
तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एतद्रूपम् ।
यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति (५) । प्रजापतिमेव
तत्प्रीणाति । मसूस्यैर्जुहोति । सर्वासां वा एतद्देवतानां
रूपम् । यन्मसूस्यानि । यन्मसूस्यैर्जुहोति । सर्वा एव
तद्देवताः प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति । प्रियङ्गा ह
वै नामैते । एतैर्वै देवा अश्वस्याङ्गानि समदधुः ।
यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति । अश्वस्यैवाङ्गानि संदधाति,
इति ।

महती देवता शास्त्रप्रसिद्धो महादेवः । विश्वाधिक्यं तस्य महत्त्वम् । तस्य प्रियत्वान्मधुद्रव्यं तद्रूपमेव । एवं तण्डुलादीनां

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.८.१५)

१०८१

वस्वादिप्रियत्वाद्वस्वादिरूपत्वम् । पृथुकाश्चिपिटकाः । लाजा
व्रीहिप्रभवाः । पुष्पवद्विकसिताः । करम्बा आज्यमिश्रिताः सक्तवः ।
धाना भर्जितयवतण्डुलाः । सक्तवो भर्जिततण्डुलमिष्टानि । मसूस्यानि
एतेनैव नाम्नोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । येन सूपनिष्पत्तिः ।
प्रियङ्गतण्डुलास्तु हेमसमानवर्णत्वात्प्रियाङ्गा । एतैर्देवा अश्वाङ्गानि पुरा
समाहितानि चक्रुः । स्पष्टमन्यत् ।

दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते -

दशान्नानि जुहोति । दशाक्षरा विराट् । विराट्
कृत्स्न्यान्नाद्यस्यावर्द्धयै, (६) इति ।

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति करम्बैर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति
प्रियङ्गतण्डुलैर्जुहोति चत्वारि च ।

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्लाजैः करम्बैर्धानाभिः
सक्तुभिर्मसूत्यैः प्रियङ्गतण्डुलैर्दशान्नानि द्वादश ।

ति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

दशसंख्यासाम्याद्विराट् संपत्तिः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽन्नहोमा विहिताः । पञ्चदशे तु तत्प्रकारविशेषो
विधीयते । तत्राऽऽदौ कालविशेषं विधत्ते -

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्ट्वा
रक्षां संयजिषा संन् । स एतान्प्रजापतिर्नक्तं हो
मानपश्यत् । तान्जुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षां स्पृहन् ।
यन्नक्तं होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षां
स्पृहन्ति, इति ।

प्रजामतिसृष्टमश्वमेधं यदा रक्षांसि हन्तुमैच्छन्, तदा

१०८२

(३.८.१५)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

प्रजापतिस्तत्परिहार समर्थात्रात्रावनुष्ठेयानेतानन्नहोमान्निश्चित्य तद्धोमेन रक्षांस्यपहतवान् । अतो यजमानो रात्रावेतेषां होमेन रक्षांसि विनाशयति ।

तत्र पूर्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूद्य प्रशंसति -
आज्येन जुहोति । वज्रो । आज्यम् । वज्रैर्णैव
यज्ञाद्रक्षां स्पृहन्ति (१), इति ।

घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेत्युक्तत्वादाज्यस्य वज्रत्वम् । तेन वज्रेण यद्रक्षांस्यपहन्ति ।

तस्य द्रव्यस्येतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते -

आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् । मुखं
एवास्यं प्राणं दधाति, इति ।

प्रतिपदं प्राथम्यम् । आज्यस्य प्राणावस्थितिहेतुत्वात्प्राणत्वम् ।
तस्य प्राथम्येन यजमानस्य मुख एव प्राणं स्थापयति ।

आज्यहोमादूर्ध्वमितरान्नहोमान्विधत्ते -

अन्नहोमाञ्जुहोति । शरीरवदेवावरुन्धे, इति ।

शरीरमस्यास्तीति शरीरवदगवादिकं तत्सर्वं प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“एकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन
युजोऽन्नेनाऽऽज्येनानन्तः” इति । तत्रायुग्मयुग्मसंख्ययोरनुपाक
योर्व्यवस्थां विधत्ते -

व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरुद्ध्यै, इति ।

सप्तमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके दशानामनुवाकानामियमानुपूर्वी
‘एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो विंशत्यै
पञ्चाशते शताय’ इति । तत्र प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमानुवाका
अयुजः । तानाज्येन जुहुयात् । द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानुवाकास्तु
युजः । तानन्नेन जुहुयात् । एवं च सत्याज्यमन्नं पुनरप्याज्यमन्नमिति
व्यत्यस्य हुतं भवति । स च व्यत्यास उभयस्याऽऽज्यस्यान्नस्य च
संपादनाय भवति ।

पूर्वत्र “यन्नक्तंहोमाञ्जुहोति” इत्युक्तो योऽयं रात्रिरूपो
होमकालस्तमिमं प्रशंसति । अथवा तत्र नक्तंहोमानिति होमविशेषसंज्ञा ।
अत्र तु कालं विधत्ते -

नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै, इति ।

रात्रौ हि रक्षांसि संसरन्ति तानि चानेन होमेनापहतानि भवन्ति ।

पूर्वोक्तव्यत्यासप्रकारेण शताय स्वाहेत्यस्यान्त्यानुवाकस्यान्नं द्रव्यं प्राप्तां तदपोद्याऽऽज्यद्रव्यं विधत्ते -

आज्यैनान्ततो जुहोति (२) । प्राणो वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च, इति ।

आज्यस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं प्रथमानुवाकस्याऽऽज्यं द्रव्यं पूर्वं विहितम् । तत्रान्त्यस्याप्याज्ये द्रव्ये विहिते सत्यस्य यजमानस्योभयतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोद्यन्तयोर्वयसोः प्राणं संपादयति ।

तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य प्रथमानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे-

एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ।
द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ।
उभयोरैव लोकयोः प्रतितिष्ठति । अस्मिंश्चामुष्मिंश्च,
इति ।

स्वनिवासापेक्षया प्रथमत्वादेकशब्दासामर्थ्येनैतल्लोकप्रतिष्ठा । एतदपेक्षया द्वितीयत्वादिद्वितीयशब्दसामर्थ्येन स्वर्गलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिध्यति ।

अन्त्यानुवाकेऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे -

शताय स्वाहेत्याह (३) । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः ।
आयुरेव वीर्यमवर्न्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह । आयुर्वै
सहस्रम् । आयुरेवावर्न्धे, इति ।

शतसंख्याकासु नाडीषु दशेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य शतवीर्यत्वम् । आयुषि मासानां दिवसानां च सहस्रसंख्योपेतत्वादायुरेव सहस्रम् ।

अन्त्यानुवाकेऽपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे -

सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावर्न्धे (४), इति ।

एव यज्ञाद्रक्षा ऋष्यर्षहन्त्यन्तो जुहोति शताय स्वाहेत्याह सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

तत्राश्वचरितहोमविषये केचिदाक्षेपवादिन एवमाहुः-
यान्येतान्यश्वचरितानि, ईकारादीनि तेषां चेष्टारूपत्वेन
देवतात्वाभावाद्देवतारहितस्य च हविष्प्रदानस्याभावादश्व-
चरितानामाहुतियोग्यता नास्ति । तस्मादेता अश्वचरितप्रतिपादकमन्त्रैः
साध्या आहुतयो न होतव्या इति । अत्र समाधानवादिन
एवमाहुः-होतव्या एवैता आहुतयो देवतानां सद्भावात् । जैमिनीयमते
तावद्विग्रहवती देवता नापेक्षिता । मन्त्रगतशब्दोपहितस्यैवार्थस्य
देवतात्वाभ्युपगमात् । वैयासकमते तु सन्त्येव सर्वत्र तत्तदभिमानिन्यो
देवताः । “अभिमानिव्यपदेशस्तु” इति सूत्रेण ‘मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्’
इत्यादौ विग्रहवतीनां चेतनानां देवतानां प्रतिपादितत्वात् । तस्माद्धोतव्या
एव । न चात्र होमे प्रयोजनाभावः शङ्कनीयः । यदश्वचरितानि
जुहुयात्तदानीमेवं विद्वानेतद्धोमाभिज्ञः कृत्स्नचेष्टाविषयहोमेन
कृत्स्नावयवस्याश्वस्य हुतसमाननत्वादत्रैव कृत्वादावेव सर्वमश्वमेधं
समापयति । अतः प्रोक्षितस्याश्वस्याऽऽ लम्भात्प्रागेवोत्सर्गे-
ऽपिस्कन्दनदोषाभावाद्धोतव्या आहुतय इति निर्णयः ।

तासामाहुतीनां देशकालौ विधत्ते -

संख्याविशेषस्यानुपात्तत्वादपरिमितप्राप्तिः । एवमन्नहोमानुवाका-
नामाद्यन्तव्याख्यानेन ते सर्वेऽप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अन्नहोमप्रकारविशेषः पञ्चदशेऽभिहितः । तत्र
मन्त्रविधानायाऽऽद्यन्तावनुवाकौ संक्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोडशे
तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते । तत्राऽऽदौ तद् व्याख्यानोपयुक्तं प्रस्तौति-

प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत

इति । अथो आहुः । सर्वाणि भूतानीति, इति ।

योऽश्वमेधयाजी स एष प्रजापतिं चतुर्मुखमीप्सति प्राप्तुमिच्छतीत्येवं
केचिदभिज्ञा आहुः । अपि चान्य एवमाहुः-न केवलं

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.८.१६)

१०८५

प्रजापतिप्राप्तिरश्वमेधस्य फलं किंतु सर्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसंख्याविशिष्टं वस्तु तत्तत्प्राप्तये तत्तत्संख्याहोम इत्यभिप्रायः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति -

एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाऽऽप्नोति,
इति ।

न हि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति । तथा सत्यनेकेश्वरत्वप्रसङ्गात् । ततः प्रजापतेरेकत्वात्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ।

तस्मिन्ननुवाके संख्याविशेषा आनुपूर्व्येणाऽऽम्नातास्तदानुपूर्व्यं प्रशंसति-

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति ।
अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमैति, इति ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्यं तदभिपूर्वमित्युच्यते । तदेवोदाहर्तुमेकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रदर्शितम् । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्या युक्तो यः स्वर्गस्तं प्राप्नोति ।

अत्रोत्तरोत्तरसंख्यायाः पूर्वपूर्वसंख्यागर्भितत्वं यदाम्नातं तत्प्रशंसति-

एकोत्तरं जुहोति (१) । एकवदेव सुवर्गं लोकमैति, इति ।

पूर्वोक्तायाः संख्याया एकमुत्तरं यस्मिन्मन्त्रे सोऽयमेकोत्तरः । तद्यथा-प्रथममन्त्रोक्ताया एकसंख्यायाः पुनरेकस्मिन्नधिके सति द्वाभ्यां स्वाहेति मन्त्रो भवति । तस्या अपि संख्यायाः पुनरेकस्मिन्नधिके सति त्रिभ्यः स्वाहेति मन्त्रो भवति । तदिदमेकोत्तरत्वम् । एवंविधमन्त्रसामर्थ्यादिकवदेवैकत्ववत्सर्वमपि स्वर्गमेकेनैव प्रयत्नेन प्राप्नोति ।

उत्तरेष्वनुवाकेषु तत्र तत्र काश्चित्संख्या अन्तरिताः । प्रथमे त्वनुवाके तथा विधान्तरायाभावाद्यत्सातत्यं तत्प्रशंसति-

संततं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै, इति ।

१०८६

(३.८.१६)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

संख्यासातत्येन भोगसातत्यं सिध्यति ।

तदेवं प्रथमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्च्य चरमानुवाक- व्याख्यानं प्रपञ्चयितुमाद्यं मन्त्रं व्याचष्टे -

शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे, इति ।

पूर्वानुवाकवद्व्याख्येयम् ।

तृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

अयुताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहेत्याह
(२) । त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकानवरुन्धे, इति ।

दशगुणितं सहस्रमयुतम् । तत्पुनर्दशगुणितं नियुतम् । तदपि पुनर्दशगुणितं प्रयुतम् । संख्यात्रयेण लोकत्रयवर्तिनो भोगान्प्राप्नोति ।

षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे-

अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे, इति ।

पूर्वोक्तं प्रयुतं दशगुणितं सदर्बुदमित्युच्यते । वाग्देवतायाः शब्दविशेषाणां बहुविधत्वात्सैवार्बुदमित्युपचर्यते । अतो वाचमेव प्राप्नोति ।

सप्तमं व्याचष्टे -

न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो भूमा । तन्न्यर्बुदम् । वाच एव भूमानवरुन्धे, इति ।

अर्बुदमेव दशगुणवृद्धौ सत्यां न्यर्बुदं भवति । पूर्वोक्तसंख्याबाहुल्यविशिष्टाया वाचो यदत्यन्तबाहुल्यं तदेव न्यर्बुदम् । तस्मात्तदबाहुल्यं प्राप्नोति ।

एतन्मुत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसंख्यानां तत्तत्संख्येय-वस्तुप्राप्तिरित्येतददर्शयति-

समुद्राय स्वाहेत्याह (३) । समुद्रमेवाऽऽप्नोति । मध्याय
स्वाहेत्याह । मध्यमेवाऽऽप्नोति । अन्ताय स्वाहेत्याह ।
अन्तमेवाऽऽप्नोति । परार्धाय स्वाहेत्याह ।
परार्धमेवाऽऽप्नोति, इति ।

ब्रह्माण्डाभिमानी परमेश्वरः परशब्देनोच्यते । तदीयस्याऽऽयुषोऽर्धं
परार्धम् । जनैर्व्यवहियमाणा संख्या तत्र पर्यवसिता । तद्धोमेन
तत्संख्येयवस्तुप्राप्तिः ।

संख्यामन्त्राणां पर्यवसानं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रद्वयं व्याचष्टे -

उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा उषाः ।
अहर्व्युष्टिः । अहोरात्रे एवावरुन्धे । अथौ अहोरात्रयोरिव
प्रतितिष्ठति, इति ।

उषःशब्देन रात्र्यभिमानीनी देवतोच्यते । व्युष्टिशब्देनाहरभिमानीनी
देवता । तदुभयहोमेनाहोरात्रदेवतयोः स्वाधीनत्वात्तत्कालयोरसौ
प्रतितिष्ठति ।

अत्रोषसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते-

ता यदुभयीर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे
मौहयेत् । उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहौदेष्यते स्वाहौद्यते
स्वाहेत्यनुदिते जुहोति । उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय
(४), इति ।

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्राय स्वाहेत्याहाह व्युष्टिः
सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अत्रोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ताऽऽहुतयः ।
ताश्चोभयविधाः । तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः ।
तिस्त्रस्त्वहः पक्षपातिन्यः । एवं सत्युभयविधास्ताः सप्ताऽऽहुतयोऽपि दिवा
रात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुहुयात्तदानीमिदमहरियं रात्रिरिति

१०८८

(३.८.१७)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वादव्यामोहो भवेत् । अतस्तत्परिहाराय विभज्य जुहुयात् । तं विभागप्रकारं सूत्रकारः स्पष्टमुदाजहार—“एकस्मै स्वाहेत्येताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वोषसे स्वाहेत्युषसि, व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां, व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टौ, उदेष्यते स्वाहेत्युपादेयम्, उद्यते स्वाहेत्युद्यति, उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते हुत्वा प्रज्ञातानन्नपरिशेषान्निदधाति” इति । अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेत्येष शाखान्तरमन्त्रः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशेऽन्नहोममन्त्राणामाद्यन्तावेकस्मै स्वाहाशताय स्वाहेत्येतावनुवाकौ विस्तरेण व्याख्यातौ । सप्तदशाष्टादशयोरनुवाकयोः सप्तमकाण्डगतद्वितीयप्रपाठकव्यतिरिक्तप्रपाठकगता अन्नहोममन्त्रानुवाका व्याख्यायन्ते । तेषां च मन्त्राणां विविधानि श्रौतनामानि । तत्राश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति -

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति । उभयोरैवेन लोकयौर्नामधेयं गमयति, इति ।

पूर्वत्र नामवाचनविधावियं वै माताऽसौ पितेति लोकद्वयपरत्वेन व्याख्यातत्वादाने नामहोमेन लोकद्वयेऽपि यजमानं प्रसिद्धनामधेयं प्रापयति ।

उद् द्रावमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति -

आर्यनाय स्वाहा प्रार्यणाय स्वाहेत्युद्द्रावाञ्जुहोति ।

सर्वमेवैनमस्कन् ५ सुवर्गं लोकं गमयति, इति ।

आयनायेत्यनुवाके कश्चिन्मन्त्र उद्द्रावाय स्वाहेत्यात्मातः । तद्योगात्सर्वेऽपि मन्त्राश्छत्रिन्यायेनोद्द्रावाः । तेषामुद्द्रवणहेतुत्वेन तद्धोमेन सर्वमपि स्वर्गमार्गमस्कन्मविनष्टमेव यजमानस्य संपादयति ।

पूर्वहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाञ्जुहोति । पूर्वं

एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति, इति ।

तस्मिन्प्रथमप्रपाठकेऽग्रये स्वाहेति त्रयोऽनुवाकाः । तेषां मध्ये प्रथमभावि त्वादेतदनुवाकोक्ताः पूर्वहोमाः । अश्वहोमात्पूर्वभावित्वाद्वा पूर्वहोमत्वम् । एतद्धोमेनेतरेभ्यः पूर्वभावी सन्वैरिणं विनाशयति ।

अनुवाकान्तस्तात्पर्यस्य स्पष्टतां दर्शयति -

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

अत्र हि पृथिव्यादिदेवतातुष्ट्यर्थकाहुतिप्रदानं यजुर्मन्त्रेणोच्यते । तत्तथैव भवति । पृथिव्यादिदेवतास्तेन तुष्यन्तीत्यर्थः । एतेऽपि पूर्वहोमा द्रष्टव्याः ।

पृथिव्यै स्वाहेत्यादेरनुवाकान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्पूर्व-दक्षिणामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति (१), इति ।

दीक्षायाः पूर्वं स्तोक्यानुमन्त्रणस्यानुवाकस्य विहितत्वादेनेनोक्ता आहुतयः पूर्वदीक्षाः । तत्फलं प्रथमत एव शत्रूणां निराकरणम् ।

उत्तरानुवाकोक्तमन्त्राणां संख्यामुपजीव्य प्रशंसति -

पृथिव्य स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनी दीक्षा जुहोति । एकविंशतिर्वै देव लोकाः । द्वादशं मासाः पञ्चर्तवः । त्रयं इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो लोकाः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

एकविंशतिभिर्मन्त्रैरेतैः पुरुषे संस्कारस्योत्पाद्यत्वादयं मन्त्रसमूह एकविंशिनी दीक्षा । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः । एकविंशतिरित्यादिकं तु पूर्वोक्तवैश्वदेव विधौ व्याख्यातम् ।

ऋतुदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

भुवो देवानां कर्मणेत्यृतुदीक्षा जुहोति । ऋतूनेवास्मै कल्पयति, इति ।

१०९०

(३.८.१७)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामीत्याद्यभिधानादेता आहुतय ऋतुदीक्षाः । तद्धोमेन तत्तदूचितफलप्राप्तिः ।

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति-

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहेति॑ जुहो॒त्यन॑न्तरित्यै (२),
इति ।

अनेन होमेन यजमानस्य प्रजादिभिरव्यवधानं भवति । एवं प्रथमप्रपाठ कोक्ता मन्त्रानुवाका व्याख्याताः । द्वितीयप्रपाठकोक्तास्त्वेकस्मै स्वाहेत्यादयः पूर्वमेव व्याख्याताः ।

अथ तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाक व्याख्यायन्ते । तत्राऽस्मिन्मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

अ॒र्वाङ् य॒ज्ञः संक्रा॑म॒त्वित्या॒प्तीर्जु॑होति । सु॒व॒र्गस्य॑
लो॒कस्याऽऽप्त्यै॑, इति ।

स्वर्गं आप्यते याभिरता आप्तयः । अतस्तद्धोमः स्वर्गप्राप्त्यै भवति । पर्याप्तिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जुहोति । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑
प॒र्या॑प्त्यै, इति ।

याभिः स्वर्गः परित आप्यते ताः पर्याप्तयः । तद्धोमेन स्वर्गः संपूर्णः प्राप्यते इति

आभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह -

आ मे॑ गु॒हा भ॑व॒न्वित्या॒भूर्जु॑होति । सु॒व॒र्गस्य॑
लो॒कस्याऽऽभू॑त्यै, इति ।

याभिः स्वर्गं आ समन्ताद्भवति ता आहुतय आभुवः । ताभिः स्वर्गः सर्वोऽपि प्राप्यते ।

अनुभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह -

अ॒ग्निना॒ तपोऽ॒न्व॒भ॒वदित्य॑नु॒भूर्जु॑होति । सु॒व॒र्गस्य॑
लो॒कस्यानु॑भूत्यै, इति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.८.१७)

१०९१

यथा पूर्वेषु मन्त्रेष्वभावन्ति शब्दसद्भावादाभुवः ।
 एवमत्राप्यन्वभवदिति शब्दसद्भावादेता आहुतयोऽनुभुवः । ताभिः
 स्वर्गोऽनुभूयते ।

वैश्वदेवमन्त्राणां तात्पर्यमाह -

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति समस्तानि वैश्वदेवानि
 जुहोति । समस्तमेव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति (३),
 इति ।

सर्वदेवात्मकप्रजापतिविषयत्वादेतानि समस्तानि वैश्वदेवानि
 तद्धोमेन कृत्स्नशत्रुक्षयः ।

अङ्गमन्त्राणां तात्पर्यमाह-

दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्या ऽस्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जुहोति । अङ्गे
 अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपश्लिष्टः । अङ्गादङ्गादेवैनं
 पाप्मनस्तेन मुञ्चति, इति ।

दन्ताद्यङ्गोद्देशेन हूयमानत्वादङ्गहोमाः । यजमानस्य प्रत्यवयवं यः
 पाप्मा संबद्धस्तस्मात्सर्वस्मात्पाप्मन एनं यजमानं तेन होमेन मुञ्चति ।

रूपमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

अञ्ज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा श्वेताय
 स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति । रूपैरेवैनं समर्धयति, इति ।

अस्यानुवाकद्वयस्याश्वरूपमप्रतिपादकत्वं पूर्वमेवोक्तम् ।
 एतद्धोमेनैनं यजमानं रूपैः समीचीनैः समृद्धं करोति ।

ओषधिमन्त्राणां तात्पर्यमाह -

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलैभ्यः स्वाहेत्योषधिहोमाञ्जुहोति ।
 द्वय्यो वा ओषधयः । पुष्पेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति ।
 मूलैभ्योऽन्याः । ता एवोभयीरवरुन्धे (४), इति ।

ओषधितदवयवोद्देशेन हूयमानत्वादोषधिहोमाः ।
 तिलमाषचणकाद्योषधीनां पुष्पेभ्यः फलग्रहणम् । शृङ्गवेरसूरणादीनां

१०९२

(३.८.१७)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

मूलाभिवृद्धेरेव फलत्वान्मूलेभ्यःफलग्रहणम् । मूलेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः
स्वाहेत्याद्यभिधानादुभयविधौषधिप्राप्तिः ।

वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति-

वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पतिहोमाञ्जुहोति ।

आरणस्यान्नाद्यस्यावर्द्धये, इति ।

अश्वत्थोदुम्बरादीन्वनस्पतीनुद्दिश्य हूयमानत्वाद्वनस्पतिहोमाः ।
तेन होमेनादनयोग्यं नीवारादिकमारण्यं प्राप्यते ।

इत्थं तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ
चतुर्थप्रपाठकोक्तास्त्रयोऽनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्रापाव्यमन्त्राणां तात्पर्यं
दर्शयति-

मेषस्त्वा पचतैरवृत्त्वित्यपाव्यानि जुहोति । प्राणा वै देवा

अपाव्याः । प्राणानेवावर्द्धये, इति ।

अवितुं रक्षितुं योग्या अव्यास्तेभ्योऽपेतान्यपाव्यानि ।
स्वयमितररक्षकत्वादन्यरक्षानिरपेक्षाणीत्यर्थः । एतद्धोमेन
रक्षानिरपेक्षाणां प्राप्तिर्भवति । प्राणैर्हि देहो रक्ष्यते नतु प्राणा अन्येन
रक्ष्यन्ते ।

अप्संज्ञकानामनुवाकद्वयोक्तानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपा होमाञ्जुहोति । अप्सु

वा आर्पः । अन्नं वा आर्पः । अद्भ्यो वा अन्नं जायते ।

यदेवाद्भयोऽन्नं जायते । तदवर्द्धये (५), इति ।

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामत्यनन्तरित्यै
क्रामति रन्ध्रे जायत एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

कूपादिषूत्पन्ना अप उद्दिश्य हूयमानत्वादपां होमाः । अप्सु ह्याप
उत्पद्यन्ते । आप्यत इति व्युत्पत्त्याऽन्नमेवात्राप्ताब्देन विवक्षितम् ।
अद्भ्यो ह्यन्नं जायते । तस्मादाप्यमन्नशब्दावाच्यमन्नमप्सु वर्तत
इत्युच्यते । अनेन होमेन यदद्भ्यो जायते तदाप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशसंख्यानुवाकव्यतिरिक्तेष्वन्नहोमानुवाकेषु केचिद्-
व्याख्याताः । अष्टा दशोऽवशिष्टा व्याख्यायन्ते । तत्राद्भ्यः
स्वाहेत्यनुवाकान्तेऽम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहेति
मन्त्रत्रयमाम्नातम् । तत्र बहुप्रशंसनीयमस्तीत्यभिप्रेत्यानुवाकान्तरे
पृथगुक्तिः । तत्राऽऽदावम्भोमन्त्रं प्रशंसति-

अम्भा ५ 'सि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भा ५ सि । तस्य
वसवोऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भा ५ सि
जुहोति । इमेव लोकमवरुन्धे । वसूना ५ सायुज्यं
गच्छति । अग्निः ज्योतिरवरुन्धे, इति ।

अम्भोभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य बहुवचनोपेतत्वाद्विधावपि
बहुवचनोक्तिः । अम्भसामाधारत्वाद्भूलोकस्य तद्रूपत्वम् । वसवश्च तस्य
पालकाः । अग्निस्तस्य प्रकाशकः । अतस्तद्धोमेन भूलोकवस्वग्नीनां
स्वाधीनता भवति ।

नभोमन्त्रमहोमन्त्रौ प्रशंसति -

नभा ५ सि जुहोति । अन्तरिक्षं वै नभा ५ सि (१) । तस्य
रुद्रा अधिपतयः । वायुर्ज्योतिः । यन्नभा ५ सि जुहोति ।
अन्तरिक्षमेवावरुन्धे । रुद्राणां ५ सायुज्यं गच्छति । वायुं
ज्योतिरवरुन्धे । महा ५ सि जुहोति । असौ वै लोको महा ५
सि । तस्याऽऽदित्या अधिपतयः । सूर्यो ज्योतिः (२) ।
यन्महा ५ सि जुहोति । अमुमेव लोकमवरुन्धे ।
आदित्यानां ५ सायुज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योतिरवरुन्धे,
इति ।

अत्रापिपूर्ववन्मन्त्रानुसारेणबहुवचनम् । नभःशब्दस्यान्तरि-
क्षपर्यायत्वात्तद्वाचित्वम् । सूर्यस्य महनीयत्वान्महः शब्दाभिधेयत्वम् ।
अन्यत्पूर्वद्व्याख्येयम् ।

अथ यव्याख्यानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

नमो॒ राज्ञे॒ नमो॒ वरुणा॒येति॒ य॒व्यानि॒ जुहोति॒ ।
अ॒न्नाद्य॒स्याव॑रुद्धयै, इति ।

यवो मिश्रणं तत्साधनानि यव्यानि । तेषु मन्त्रेष्वधिपतिं मा कुर्वधपतिरहं प्रजानां भूयासमिति स्वामित्वेन प्रजासु मिश्रणमाम्नायते ततो यव्यत्वम् । प्रजास्वामित्वे ह्यन्नाद्यमधीनं भवति ।

गव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

मयो॒भूर्वा॒तौ अ॒भि वा॒तू॒स्ता इति॒ ग॒व्यानि॒ जुहोति॒ ।
प॒शूना॒मव॑रुद्धयै, इति ।

उस्ताशब्दो गोवाचकः । तद्योगादगव्यत्वम् । तद्धोमेन पशुप्राप्तिः । संतत्याख्यमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति-

प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ व्या॒नाय॒ स्वाहेति॒ संत॑तिहो॒माङ्गु॑होति ।
सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॒ संत॑त्यै (३), इति ।

तन्मन्त्रेषु संतानेभ्यः स्वाहेत्याम्नानात्संततिनामत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गः संततो भवति ।

प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यमाह -

सि॒ताय॒ स्वाहा॑ऽसि॒ताय॒ स्वाहेति॒ प्रमु॑क्तीर्जुहोति ।
सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॒ प्रमु॑क्त्यै, इति ।

प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वाम्नानात्प्रमुक्तिनामत्वम् । सुवर्गस्य प्रमुक्तिर्मुक्त्यभावः सर्वदा स्वर्गेण संबन्धः । यथाऽपस्मरणमित्युक्ते स्मृत्यभावस्तद्वत् ।

चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ पञ्चमप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्रैकस्यानुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति-

पृ॒थि॒व्यै स्वाहा॑ऽन्तरि॒क्षाय॒ स्वाहे॒ त्याह॑ । य॒था य॒जुरे॒वैतत्॒
इति॒ ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.८.१८)

१०९५

शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

द॒त्व॒ते॒ स्वा॒हाऽद॒न्त॒का॒य॒ स्वा॒हेति॑ शरीरहोमाञ्जुहोति ।
पि॒तृ॒लो॒क॒मे॒व तैर्य॑ज॒मा॒नोऽव॑रुन्धे, इति ।

दन्तादीनां शरीरसंबन्धादेते शरीरहोमाः । तद्धोमेन
शरीरपातानन्तरभाविनः पितृलोकस्य प्राप्तिः ।

योगमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

क॒स्त्वा॑ यु॒नक्ति॑ स॒ त्वा॑ यु॒न॒क्त्विति॑ परि॒धी॒न्यु॒नक्ति॑ । इ॒मे
वै लो॒काः परि॑ध॒यः । इ॒मा॒ने॒वास्मै॑ लो॒कान्यु॑नक्ति ।
सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ स॒म॒ष्ट्यै (४), इति॑ ।

युनक्ति हस्तेन स्पृशेत् । सकृत्परिधीन्स्पृष्ट्वा पश्चादुत्तरे मन्त्रा
होतव्या इत्यर्थः । परिधीनां लोकत्रयरूपत्वान्ल्लोका एव स्पृष्टा भवन्ति ।
तेन स्वर्गप्राप्तिः ।

महिममन्त्रयोस्तात्पर्यं दर्शयति-

यः प्रा॒णतो॑ य आ॒त्म॒दा इति॑ म॒हि॒मानौ॑ जुहोति । सु॒व॒र्गो
वै लो॒को म॒हः । सु॒व॒र्गमे॒व ता॒भ्यां लो॒कं यज॑मा॒नोऽव॑रुन्धे,
इति॑ ।

तयोर्मन्त्रयोस्तस्यचपृथिवीमहिमातस्य तयोर्महिमेत्यभिधा-
नान्महिमनामत्वम् । स्वर्गस्य पूज्यत्वामहः शब्दाभिधेयत्वम् । तद्धोमेन
स्वर्गप्राप्तिः ।

ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति-

आ ब्र॒ह्म॒ब्रा॒ह्म॒णो ब्र॒ह्म॒वर्च॑सी जा॒यता॑मिति॑ स॒म॒स्तानि॑
ब्र॒ह्म॒वर्च॑सानि जुहोति । ब्र॒ह्म॒वर्च॑स॒मे॒व तैर्य॑ज॒मा॒नोऽव॑रुन्धे,
इति॑ ।

ब्रह्मवर्चसशब्दयोगान्मन्त्राणां तन्नामत्वम् । प्राणभृत उपदधातीति
न्यायेनैकस्मिन्नेव मन्त्रे तल्लिङ्गसमवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्शयितुं
समस्तशब्दप्रयोगः । तेन होमेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ।

अनुवाकान्तरतात्पर्यं दर्शयति-

जज्ञि॒ बीज॒मिति॑ जुहो॒त्यन॑न्तरित्यै, इति ।

बीजमुत्पद्यतामित्युक्त्वा धान्यादीनां नैरन्तर्यं सिध्यति ।

सन॑तिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति -

अ॒ग्नये॒ सम॑नमत्पृथि॒व्यै सम॑नम॒दिति॑ स॒नति॑ होमाङ्गुहोति ।

सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ स॒नत्यै॑, इति ।

समनमदितिशब्दसद्भावात्सनतिनामत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गस्य सनतिः प्राप्तिर्भवति ।

संहितायामनाम्नातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे -

भू॒ताय॒ स्वाहा॑ भविष्य॒ते स्वा॑हेति॒ भूता॑भ॒व्यौ होमौ॑ जुहोति ।

अ॒यं वै लो॒को भू॑तम् (४) । असौ भ॒विष्य॑त् । अ॒नयो॑रेव

लो॒कयोः॑ प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति । सर्व॒स्याऽऽप्यै॑ । सर्व॒स्याव॑रुद्ध्यै

इति ।

भूलोकस्य पूर्वमेव । लब्धत्वाद्भूतत्वम् । स्वर्गस्यैतत्परं लभ्यत्वाद्भविष्यत्वम् । तद्धोमेन लोकद्वये प्रतिष्ठायां सत्यां तत्रत्यसर्वभोग्यस्य प्राप्त्यवरोधौ सिध्यतः । प्राप्तिर्लाभः । अवरोधः स्वाधीनत्वम् ।

चतुर्थकाण्डोक्तस्यानुवाकत्रयस्य तात्पर्यं दर्शयति -

यदक्र॑न्दः प्र॒थमं॑ जा॒र्यमा॑न॒ इत्य॑श्वस्तो॒मीयं॑ जुहोति ।

सर्व॒स्याऽऽप्यै॑ । सर्व॑स्य॒ जित्यै॑, इति ।

अश्वस्य स्तोमः स्तोत्रं तद्यस्मिन्मन्त्रजाते विद्यते तदिदमश्वस्तोमीयम् । तद्धोमेन सर्वभोगस्य प्राप्तिर्वशीकारश्च भवति ।

उक्तान्नहोमसहितस्याश्वमेधस्यानुष्ठानं वेदनं च प्रशंसति-

सर्व॑मे॒व तेना॑ऽऽप्नोति । सर्व॑ जयति । यो॑ऽश्वमे॒धेन॑

यज॑ते । य उ॑ चैनमे॒वं वेद॑, इति ।

अत्राश्वमेधशब्देन तदङ्गभूतोऽन्नहोम उपलक्ष्यते ।

उक्तेष्वन्नहोमेषु हुतेषु पश्चादपि रात्रिरवशिष्यते चेत्तदानीमेकस्मै स्वाहेत्यादिमन्त्राणां यावद्रात्र्यवशेषमभ्यासाय पुनर्विधत्ते -

यज्ञ ॥ रक्षा ॥ स्यजिघा ॥ सन् । स एतान्प्रजापतिर्नक्त ॥
होमानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षा ॥
स्यपाहन् । यन्नक्तः ॥ होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो
रक्षा ॥ स्यपहन्ति, इति ।

पूर्ववद्वयारण्येयम् । अत्रैकस्मै स्वाहेत्याद्यनुवाकानामादौ सकृद्धोमः । ततो विभूर्मात्रेत्यारभ्य यदक्रन्द इत्यन्तानां होमः । तत ऊर्ध्वमारत्रिसमाप्तेः पुनरप्येकस्मै स्वाहेत्यादीनां होमः ।

तेष्वनुवाकेष्वन्तर्भूतानां तद्वत्पुनः पुनरभ्यासप्राप्तौ तद्वारयितुं सर्वान्ते होमं विधत्ते-

उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै (६), इति ।

वै नभा ॥ सि सूर्यो ज्योतिः संतत्यै समष्ट्यै भूतं यजते नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽ

ष्टमाध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

सर्वान्ते प्रकाशार्थहोमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टम-

प्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

त्रिरात्ररूपस्याश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि संस्थिते सति रात्रौ कर्तव्या येऽन्नहोमास्ते सर्वेऽप्यष्टदशानुवाके समापिताः । तस्मात्प्रथमादहन् पूर्वस्मिन्नौपवसथ्यदिने यूपाः प्रयोक्तव्यास्तेऽस्मिन्नेकोनविंशेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र यूपसंघं विधत्ते -

एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति ।

एकवि ॥ शिन्यश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै,
इति ।

अश्वमेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञास्तेषां सर्वेषामेक एव यूप इत्येकः पक्षः । एका दशानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः । अश्वमेधस्य त्वेकविंशतिसंख्यानां यूपानां समूहः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयः ।

तत्राग्निष्ठनामस्य मुख्ययूपस्य वृक्षविशेषं विधत्ते -

बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वा । अन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति । राजुदाल एकविंशत्यरत्नरश्मिधस्य । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

आहवनीयस्य समीपे यो यूपस्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्तस्याग्निष्ठस्य वैल्वादीनामन्यतमो वृक्ष इतरेषु यज्ञक्रतुषु भवति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मका यज्ञाः । तेष्वपि यूपवन्तः क्रतवः । तत्राश्वमेधस्य क्रतोरग्निष्ठो यूपो राजुदालः कर्तव्यः । श्लेष्मातकवृक्षो राजुदालः । स च यूप एकविंशत्यरत्नः । चतुर्विंशतिरंगुलयोऽरत्नः । तादृगरत्नभिरेकविंशतिभिः परिमितः कार्यः । स चात्युन्नतत्वात्स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अश्वमेधसंबन्धियूपविशेषप्रसङ्गादवदाने साधनाविशेषं विधत्ते -

नान्येषां पशूनां तेजन्त्या अवृद्धन्ति । अवृद्धन्त्यश्वस्य (१) । पाप्मा वै तेजनी । पाप्मनोऽपहृत्यै, इति ।

अश्वस्य रुधिरस्य धारयित्री स्तुक् तेजनीत्युच्यते । इतरेषां पशूनां रुधिरधारणाभावादवदानं तेजन्त्या न क्रियते । अश्वस्य तु तत्सद्भावादवदानं तेजन्त्या कर्तव्यम् । तस्या अश्वतेजन्त्याः पापरूपत्वात्तयाऽवदाने सति पापस्यापहतिर्भवति ।

अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते -

प्लक्षशाखायामन्येषां पशूनामवृद्धन्ति । वेतसशाखायामश्वस्य । अप्सुयौनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वैतसः । स्व एवास्य योनाववृद्धति, इति ।

अश्ववेतसयोरब्जन्यत्वेन वेतसस्यापां चाभेदोपचारेण ऽश्वस्य स्वकीया योनिरित्युच्यते ।

विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्यवस्थां विधत्ते-

यूपेषु ग्राम्यान्पशून्नियुञ्जन्ति । आरोकेवारण्या-
न्धारयन्ति । पशूनां व्यावृत्तै, इति ।

‘रोहितो धूम्रोहितः’ इत्यादयः पशवो ग्राम्याः । ‘इन्द्राय राज्ञे शूकरः’
इत्यादय आरण्याः । तत्र ग्राम्या यूपेषु बन्धनीयाः । आरण्यास्त्वारोकेषु
यूपान्तरालेषु रशनाभिर्बद्ध्वा धारणीयाः । एवं च सति
ग्राम्याणामारण्यानां च परस्परव्यावृत्तिर्भवति ।

तेषु पशुष्वपरमवान्तरविशेषं विधत्ते -

आ ग्राम्यान्पशून्लभन्ते । प्राऽऽरण्यान्सृजन्ति ।
पाप्मनोऽपहृत्यै (२), इति ।

अश्वस्य व्यावृत्तै त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

ग्राम्या रोहितादय आलम्बनीयाः । आरण्यास्तु सूकरादयः ।
पर्यग्निकरणानन्तरं प्रकर्षणोत्सृष्टव्याः । तेषां परित्यागेन पापं हतं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे यूपा अभिहिताः । तेषां यूपानां स्था(प) नादयो
विंशेऽभिधीयन्ते । तत्र प्रधानयूपस्थापनं विधत्ते -

राजुदालमग्निष्ठं भिनोति । भ्रूणहत्याया अपहृत्यै, इति ।

योऽयं श्लेष्मातकवृक्षजन्यो यूपस्तमेनमग्निष्ठं भिनोत्यग्निसमीपे
यथा स्थितो भवति तथा प्रक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण भ्रूणहत्या गर्भादिवधदोषो
विनाशितो भवति ।

तस्याग्निष्ठस्य यूपस्य पार्श्वद्वये देवदारुयूपौ विधत्ते -

पौतुद्रवावभितौ भवतः । पुण्यस्य गन्धस्यावर्तुद्ध्यै ।

भ्रूणहत्यामेवास्मादपहृत्यै । पुण्येन गन्धेनोभयतः

परिगृह्णाति, इति ।

११००

(३.८.२०)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

देवदारुवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्ताभ्यां यूपाभ्यां पुण्यगन्धप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद्भूणहत्यादिदोषमपहत्य देवदारुयूपद्वयेन यजमानस्योभयतः सुरभिगन्धपरिग्रहो भवति ।

अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्वैल्वयूपान्विधत्ते -

षड्बैल्वा भवन्ति । ब्रह्मवर्चसस्यावर्द्ध्यै, इति ।

दक्षिणपार्श्वे त्रय उत्तरपार्श्वे त्रय इत्येवं षड्यूपाः तदीयो बिल्ववृक्षो ब्रह्मवर्चसहेतुः ।

उक्तस्य यूपनवकस्य पार्श्वयोः षड्यूपान्विधत्ते -

षट् खादिराः । तेजसोऽवर्द्ध्यै (१), इति ।

पूर्ववदक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इत्येवं षट् खदिरवृक्षजास्तेजः प्राप्तिहेतवः । उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्क्तेः पार्श्वयोः पुनः षड्यूपान्विधत्ते -

षट् पालाशाः । सोमपीथस्यावर्द्ध्यै, इति ।

पूर्ववदक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इत्येवं षट् पलाशवृक्षस्य सोमजन्यत्वात्सोम पानप्राप्तिहेतुत्वम् । तदेतत्सर्वं सूत्रकारेण संगृहीतम् - “राज्जुदालमेकविशत्यरत्निमग्निष्ठं मिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो बैल्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः” इति ।

तानेतान्मिलित्वा प्रशंसति -

एकविंशतिः संपद्यन्ते । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः ।

द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः ।

असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

यूपसंख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुबाहुल्यं स्तौति -

शतं पशवो भवन्ति (२) । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ।

आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.८.२०)

११०१

अत्र शतशब्दो बाहुल्यमुपलक्षयति ।

अत्रत्यायाः पशुसंख्यायाः शतादप्यधिकत्वादत्र
संख्याविशेषनियमं वारयति-

सर्वं वा अश्वमेधयाप्नोति । अपरिमिता भवन्ति ।
अपरिमितस्यावर्द्ध्यै, इति ।

अश्वमेधयाजिनः सर्वफलप्राप्तिरपेक्षिता । तस्मादपरिमितस्य
फलस्य प्राप्त्यै पशवोऽप्यपरिमिताः संख्याविशेषनियमरहिताः
कर्तव्याः ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां पशूनामवदानप्रदेशविशेषं विधत्ते -

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कस्मात्सत्यात् । दक्षिणतोऽन्येषां
पशूनामवदन्ति । उत्तरतोऽश्वस्येति । वाक्स्थो वा अश्वः
(३) । एषा वै वरुणस्य दिक् । स्वायामेवास्य
दिश्यवदति । यदितरेषा पशूनामवदति । शतदेवत्यं
तेनावर्द्ध्ये, इति ।

अत्र ह्यश्वतूपरगोमृगहवींषि होमाधारस्याग्नेरुत्तरतः सादितानि ।
इतरपशूनां हवींषि दक्षिणतः सादितानि । अतोऽवदानमपि तथैव
क्रियते । तत्र ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति । इतरपशूनां दक्षिणस्यां
दिश्यवदानम्, अश्वस्य तूत्तरस्यां दिश्यवदानमित्यत्र वैषम्ये किं
कारणमिति प्रश्नः । तत्रोत्तरवादिन एवमाहुः । अश्वो हि वारुणः । ‘
प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् ’ इति श्रुतेः । एषोत्तरा च दिग्वरुणस्य
संबन्धिनी । सर्वानिष्टनिवारकत्वात् । अत एवानिष्टशमनहेतुत्वमन्यत्र
श्रूयते-‘उदाचीनमुद्गासयति । एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक्’ इति ।
अतस्तस्यामवदानेनाश्वस्य या स्वकीया दिक्तत्रैवावदानं भवति ।
यच्चेतरेषां पशूनां दक्षिणस्यामवदानं तेन बहुदेवत्यं यागफलं लभते ।
तस्माद्वैषम्यमुचितमित्यभिप्रायः ।

उत्तरस्यां दिश्यश्वहविशोऽवस्थापनं विधत्ते -

चित्तेऽगनावर्द्ध्यैतसे कटेऽश्वं चिनोति । अप्सुयोनिरा
अश्वः । अप्सुजो वैतसः । स्व एवेनं योनौ प्रतिष्ठापयति,
इति ।

११०२

(३.८.२०)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

याऽयं चयनेन निष्पादितश्चित्योऽग्निः स्थूलरूपस्तस्मिन्नग्निनामके स्थलेऽध्युपरि वेतसशाखाभिर्निष्पादितं कटं प्रसार्य तस्मिन्कटे हविरश्वाङ्गरूपं स्थापयेत् । अप्सुयोनिरित्यादि स्पष्टम् ।

तूपरगोमृगहविषां सादने प्रकारं विधत्ते -

पुरस्तात्प्रत्यञ्चं तूपरं चिनोति । पश्चात्प्राचीनं गोमृगम्
(४) । प्राणापानावेवास्मिन्सम्यञ्चौ दधाति, इति ।

यदिदमश्वसंबन्धि हविरवस्थापितं तस्य पूर्वस्यां दिशि तूपरस्य हविः प्रत्यङ्मुखं सादयेत् । प्रतीच्यां दिशि गोमृगस्य हविः । प्राङ्मुखं सादयेत् । शृङ्गहीनः पशुस्तूपरः । शृङ्गवान्मनुष्यहिंसको धूर्तो बलीवर्दो गोमृगः । यद्वा गोहरिणयोः संयोगेनोत्पन्नः संकीर्णजातिर्गोमृगः । तयोः पुरस्तात्पश्चाच्च सादने सति मध्येऽवस्थितस्याश्वस्य प्राणापानौ सम्यग्धारितौ भवतः ।

आसादने विशेषमुक्त्वा होमविशेषं विधत्ते -

अश्वं तूपरं गोमृगमिति सर्वहुतं एताञ्जुहोति । एषां लोकानामभिजित्यै, इति ।

अश्वादीनेतान्सर्वहुतो निरवशेषेण यथा हूयमाना भवन्ति तथा जुहुयात् । तदीयमंशमल्पमपि नावशेषयेत् ।

तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते -

आत्मनाऽभिजुहोति । सात्मानमेवैनं सतनुं करोति, इति ।

अश्वस्याऽऽत्मीयावयवप्रतिपादकं स्तागान्दष्ट्राभ्यामिति मन्त्रजातमत्राऽऽत्मशब्देनोपलक्ष्यते । हुतमश्वमभिलक्ष्योपर्यात्मना स्तंगानिति मन्त्रजातेन जुहुयात् । तथा सत्येनमश्वं जीवात्मसहितं शरीरसहितं करोति ।

एतद्वेदनं प्रशंसति-

सात्माऽमुष्मिल्लोके भवति । य एवं वेद । अथो वसोर्धरां धारां तेनावरुन्धे, इति ।

एवंवेदिता स्वर्गलोके सात्मा शरीरी भवति । अपि च वसोर्धारां धनस्य परम्परां तेन होमेन लभते ।

तत ऊर्ध्वमाहुतिद्वयं विधत्ते -

इलुवदीय स्वाहा बलिवदीय स्वाहेत्याह । संवत्सरो वा
इलुवर्दः । परिवत्सरो बलिवर्दः । संवत्सरादेव
परिवत्सरादायुरवरुन्धे । आयुरिवास्मिन्दधाति । तस्मा-
दश्वमेधयाजी जरसा विस्त्रसाऽमुं लोकमैति (५), इति ।

तेजसोऽवरुद्ध्यै भवन्त्यश्वौ गोमृगमिलवर्दश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रभवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः संवत्सरः । द्वितीयोऽब्दः ।
परिवत्सरः । तदीयहोमेनोभयस्मादप्यायुः प्राप्नोति । अत
एवायमश्वमेधयाजी बाल्ये यौवने वा न म्रियते किंतु जरसा युक्तः
सञ्चनैर्हस्तपादादिविस्त्रसनेन मृत्वा स्वर्गं प्राप्नोति । अत्रौपवसथ्येऽहनि
यूपाः कृत्स्ना वर्णिताः । यूपप्रसङ्गाद् बुद्धिस्थमश्वावदानादिकमत्र
प्रतिपादितम् । एतदीयानुष्ठानं तु त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयऋण्डेऽष्टमप्रपाठकस्य

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽनुवाकः ।

विंशोऽनुवाके यूपानां स्थानादयो विहिताः । एकविंशे तु
चेतव्याग्न्यादेर्विशेषोऽभिधीयते । तमिमं विशेषं विधत्ते-

एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंश-
शतिर्यूपाः, इति ।

एकविंशतिसंख्याकैः पुरुषैः संमितोऽग्निश्चेतव्यः । तथा स्तोमेषु
त्रिवृदादिषु मध्य एकविंशतिस्तोमयुक्ते हविर्विशेष उक्थ्यः कार्यः ।
यूपाश्चैकविंशतिसंख्याकाः कर्तव्याः । एवं सिद्धान्तोऽभिहितः ।

अथ पूर्वपक्षत्वेनाग्न्यादीनां द्वादशत्वविधित्सया
पूर्वाक्तमेकविंशत्वं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति-

यथा वा अश्वा वर्षभा वा वृषाणः स स्फुरेन् ।

एवमेतत्स्तोमाः स २ स्फुरन्ते । यदेकविंशः । ते
यत्संमुच्छेरन् । हन्येतास्य यज्ञः, इति ।

यथा लोके केचिदुर्दान्ता ऋषभा अश्वा वा वृषाणाः सेक्तुं समर्था
औत्सुक्यातिशयेन गां वडवां वा वोढुं संस्फुरेरन्नतिशयेन संस्फुरेयुर्वल्गनं
कुर्युरित्यर्थः । अनेनैव प्रकारेण ये प्रौढा एकविंशतिस्तोमा एते सहसा
वर्तमानाः संस्फुरन्ते त्वरां कुर्वन्ति । तथा त्वर्यमाणास्ते स्तोमा यदि
समृच्छेरन्स्खलिताः स्युस्तदानीमस्य यज्ञो हन्येत ।
स्तोमवदग्रियूपयोरप्युपघात उन्नेयः ।

एवमेकविंशत्वपक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षवादिनां मतमुपन्यस्यति -

द्वादश एवाग्निः स्यादित्याहु । द्वादशः स्तोमः (१) ।
एकादश यूपः, इति ।

द्वादशपुरुषपरिमित एवाग्निः कर्तव्यः । स्तोमोऽपि
द्वादशसंख्यायुक्त एव कार्यः । यूपानां तु द्वादशसंख्यायाः
क्वाप्यभावादेकादश ते कर्तव्याः ।

तत्राग्नेर्दुपुरुषपरिमितत्वं प्रशंसति -

यद्द्वादशौऽग्रिर्भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे, इति ।

स्पष्टोऽर्थः । इयमेव प्रशंसा द्वादशस्तोमेऽपि योजनीया ।
यूपानामेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति-

यद्दश यूपा भवन्ति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् ।
विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । स एकादशः । स्तन एवास्यै
सः (२) । दुह एवैनां तेन, इति ।

तत्रैकादशयूपेषु दशयूपगतया संख्यया विराट् द्वाराऽन्नप्राप्तिः ।
योऽयमवशिष्ट एकादशो यूपः सोऽयमस्याः पूर्वोक्ताया धेनुरूपाया
विराजः स्तनस्थानीयः । तेन स्तनस्थानीयेनैनां विराजं दुह एवाभिमतफलं
दोग्धेव । तस्मादग्निस्तोमयोर्द्वादशसंख्या यूपेष्वेकादशसंख्या च
कर्तव्या । सोऽयं पक्षः सिद्धान्तिभिर्दूषितः ।

तदेतददूषणं दर्शयति -

तदाहुः । यद् द्वादशोऽग्निः स्याद् द्वादशः स्तोम-
एकादशः यूपः । यथा स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत् इति ।

तत्र द्वादशयूपपक्षे केचिदभिज्ञा दूषणमेवमाहुः ।
यद्यग्निस्तोमयोर्द्वादशत्वं यूपेष्ट्रेकादशत्वं स्यात्तदानीं यथा लोके स्थूरिणा
स्थूलभारयुक्तेन शकटादिना सम एव देशे वृषो गन्तुं शक्नुयात्, न तत्
विषमे पर्वतारोहणादौ तदल्पसंख्यायुक्तत्वं तादृक्स्यात् । स्वल्पया
द्वादशसंख्यया स्वल्पा एव क्रतवो निर्वोदुं शक्यन्ते न तु
महाक्रतवोऽश्वमेधादय इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति-

एकविंशः श एवाग्निः स्यादित्याहुः । एकविंशः शः
स्तोमः । एकविंशतिर्यूपः । यथा प्रविष्टभिर्याति ।
तादृगेव तत् (३) , इति ।

प्रष्टिभिः शिरसि भारवाहिभिर्युक्तः पुरुषः समे देशे ऽपि
पर्वतारोहणादौ गन्तुं शक्नुयात् । तदेकविंशत्वं तादृक् स्यात् । तथा
संख्यया स्वल्पा महान्तश्च क्रतवोऽनुष्ठातुं शक्याः । यत्तु
दान्तवृषभादिदृष्टान्तेन स्वलनमाशङ्कितं तत्सावधानेषु पुरुषेषु न
संभवतीत्यभिप्रायः ।

तदेतदेकविंशतित्वं वृषभस्य ककुदं दृष्टान्तीकृत्य प्रशंसति -
यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद । ककुद्ध राज्ञां
भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः ।
एकविंशतिर्यूपः । एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः ।
य एवं वेद । ककुद्ध राज्ञां भवति, इति ।

यथा वृषभस्य ककुदुन्तावयव एवमश्वमेधस्य तिस्रः ककुभ
उन्तावयवाः । तदभिज्ञो यजमानो राज्ञां मध्ये ककुदिवोन्ततो भवति ।
कास्ताः ककुभ इति विवक्षायामेकविंश इत्यादिना ता उच्यन्ते ।

य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरुपसंहारार्था तां शिरोदृष्टान्तेन प्रशंसति-

यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद । शिरौ ह राज्ञां
भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः ।

एकविंशतिर्यूपाः . एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि ।
य एवं वेद । शिरो ह राज्ञां भवति (४), इति ।

द्वादशः स्तोमः स एव तच्छिरौ ह राज्ञां भवति षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽ

ष्टमाध्याय एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

यथा पुरुषस्य शिर उन्नतोऽवयवस्तद्वदश्वमेधस्य
शिरःस्थानीयान्यग्न्यादीनि । अन्यत्पूर्वदव्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंश (ति) पुरुषपरिमिताग्न्यादय एकविंशानुवाक उक्ताः ।
तत्रैकविंशस्तोमयुक्तमुक्थ्याख्यं यद् द्वितीयमहस्तस्मिन्बहिष्मपवमाने
विशेषां द्वाविंशानुवाक उच्यन्ते । तत्र बहिष्पवमानसर्पण-
कालेऽश्वसाहित्यं विधत्ते -

देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गं लोकं न प्राजानन् ।
तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन मेध्येनोदञ्चो
बहिष्पवमानं सर्पन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै । न
वै मनुष्यः सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद । अश्वो वै सुवर्गं
लोकमञ्जसा वेद, इति ।

पुरा कदाचिद्देवा अश्वमेधमनुतिष्ठन्तो बहिष्पवमानस्तोत्रे स्वर्गलोकं
न ज्ञातवन्तः । अयमश्वः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति तेषां ज्ञानं नाऽऽसीत् ।
अश्वस्तु प्राजापत्यत्वात् स्वर्गलोकं प्रज्ञातवान् । तस्माद्यागयोग्येनाश्वेन
सहोदङ्गुखा ऋत्विजो बहिष्पवमानमुद्दिश्य सर्पयुः । तच्च
स्वर्गलोकप्रज्ञानाय भवति । मनुष्यः । शास्त्रदृष्ट्या स्वर्गं लोकं
जानन्नप्यञ्जसा न वेदादृष्टपूर्वत्वात्सम्यङ् न जानाति । अश्वस्तु
प्रजापतिसामर्थ्याज्जानाति । तस्मादश्वेन सहैव सर्पयुः ।

तस्याश्वस्योग्दातृस्थाने वरणं विधत्ते -

यदुग्दातोद्गार्येत् । यथा क्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा प्रति पादर्येत् ।

तादृक्त (१) । उद्गातारमपरुद्ध्य । अश्वमुद्गीथाय
वृणीते । यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयति । एवमेवैनमश्वः ।
सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति, इति ।

यदि तस्मिन्बहिष्पवमान औद्गात्रमुद्गाता कुर्यात्तदानीं यथा लोके
कश्चिदक्षेत्रज्ञो मार्गज्ञानरहितोऽपेक्षितं मार्गं परित्यज्यान्वेन मार्गेण
पुरुषान्गमयते दुग्दातुरज्ञानं तादृकस्यात् । तस्मादुद्गातारं
निराकृत्याश्वमेवौद्गात्रकर्मणे वृणीते । तथा सति क्षेत्रज्ञः पुरुषोऽञ्जसा
सम्यङ्मार्गेण नयत्येवमयमश्वः सम्यक्स्वर्गं नयति ।

अन्वारम्भणं विधत्ते -

पुच्छमन्वारभन्ते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

ये बहिष्पवमानाय सर्पन्ति ते सर्वे तस्याश्वस्य पुच्छमवलम्ब्य
सर्पेयुः । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अश्वकर्तृकमुद्गानं दर्शयति -

हिं करोति । सामैवाकः । हिं करोति । उग्दीथ एवास्य
सः (२), इति ।

अश्वस्य पुरस्ताद्वडवानामवस्थापनं विधास्यते । तथा सति
वडवादर्शनायमश्व औत्सुक्याद्यदि हिं कुर्यात्तदानीं ऽश्वः सामैव
करोति । हिंकारस्य सामोपक्रमरूपत्वात् । न केवलमुपक्रममात्रं
किंतूद्गात्रा गातव्यो योऽयमुद्गीथस्तत्स्थानीयोऽप्ययं हिंकार इति
दर्शयितुं पुनरपि हिं करोतीत्युक्तम् ।

तदेतद्विधत्ते -

वड्वा उपरुन्धति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । अथो
यथौपगातारं उपगारयन्ति । तादृगेव तत्, इति ।

वड्वा अश्वस्त्रिय आनीयाश्वस्य पुरस्तादवस्थापनीयाः । तच्च
स्त्रीपुरुषरूपमिथुनभावाय प्रजोत्पत्तये च संपद्यते । किंचाश्वस्य हिंकारं
श्रुत्वा यदि वड्वाः प्रत्यभि हिं कुर्युस्तदानीमेतदुपगानसमं भवति ।

विधत्ते-

उदगासीदश्वो मेध्य इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः ।
 प्रजापतिरुदगीथः । उदगीथमेवावर्न्धे । अथो
 ऋक्सामयोरेव प्रतितिष्ठति, इति ।

हिंकारानन्तरमध्वर्युरेवं ब्रूयात्, यागयोग्योऽयमश्व
 उद्गानमकरोदीति । अश्वस्य प्राजापत्यत्वादुदगीथस्यापि प्रशस्तत्वेन
 प्रजापतिरूपत्वात्तदीयहिंकार उद्गतृवचनेनोदगीथमेव प्राप्नोति ।
 किंचायमृक्सामयोः प्रतिष्ठितो भवति ।

प्रकृतौ बर्हिषा स्तोत्रस्योपाकरणम् । अत्र बर्हिस्थाने हिरण्यं
 विधत्ते -

हिरण्येनोपाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेव
 मुखतो दधाति । यजमाने च प्रजासु च । अथो
 हिरण्यज्योतिरेव यजमानः सुवर्गं लोकमैति (३), इति ।

तत्स उपाकरोति चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

हिरण्यस्य ज्योतीरुपत्वात्तेनोपाकरणे सति यजमाने तदीयप्रजासु च
 मुखतः पुरस्ताज्योतिरेव संपादयति । किंचायं यजमानो
 हिरण्यज्योतिर्युक्तः स्वर्गं प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशोक्थ्यरूपे द्वितीयेऽहि बहिष्पवमानेऽश्वस्योद्गातृत्वं
 द्वाविंशानुवाकेऽभिहितम् । तच्च सूत्रकारणैव संगृहीतम्—“अश्वमन्वारभ्य
 बहिष्पवमानं सर्पन्त्यग्निर्मूर्धेत्युदगातारमुपरुध्याश्वमुदगीथाय वृणीते
 तस्मै वडवा उपरुन्धन्ति ता यदभिहिं करोति स उद्गीथो यत्प्रत्यभि हिं
 कुर्वन्ति स उपगीथ उदगासीदश्वो मेध्यो यज्ञियः” इत्यादि । अथाश्वे
 पर्यग्न्यानां पशूनां नियोजनं त्रयोविंशानुवाकेऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते—

पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदश्वे पशू

नियुञ्जन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते, इति ।

यागकर्तुः पुरुषस्य सर्वव्यापाराधारत्वाद्यज्ञरूपत्वम् । यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वात्प्रजापतिरेव । अश्वश्च प्रजापतिदेवताकः । तस्मात्तादृशेऽश्वे यूपस्थानीये तदवयवसंबन्धित्वेन ये पशवः पर्यग्न्यास्तान्सर्वास्तस्मिन्नेव नियुञ्जीत । तथा सत्यश्वरूपाद्यज्ञादेवेतरपशुरूपं यज्ञं प्रयुङ्क्ते ।

प्रथमं तावदश्वादित्रयस्य नियोजनं विधत्ते -

अश्वं तूपरं गौमृगम् । तानग्निष्ठ आलभते । सेनामुखमेव तत्संश्रयति । तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम्, इति ।

अग्निष्ठाख्यः प्रधानभूतो यो यूपस्तस्मिन् अश्वतूपरगोमृगाणामालम्बनोपलक्षितं नियोजनं कुर्यात् । तथा सति मुख्यपशुनियोजनेन तेन राज्ञः सेनामुखं संश्रयति तीक्ष्णी करोति सेनायां पुरोगामिनः पुरुषाञ्छूरात्करोति । यस्मात्सेनाप्रमुखस्य तीक्ष्णत्वं तस्माल्लोके राजमुखं भीष्मं भावुकं भयानकं भवितुं योग्यं भवति । प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं सभायामुग्रमुखा दृश्यन्ते ।

मुख्यपशूनां नियोजनं विधायाश्वाङ्गसंबन्धिषु पशुष्वद्यस्य नियोजनं विधत्ते-

आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे । पूर्वाग्निमेव तं कुरुते (१) । तस्मात्पूर्वाग्निं पुरस्तात्स्थापयन्ति, इति ।

ग्रीवायां कृष्णवर्णो यस्याजस्य सोऽयमजः कृष्णग्रीवः । स चाग्निदेवताकस्तादृशमजमग्निष्ठे नियुक्तस्याश्वस्य ललाटे नियुञ्जीत बध्नीयात् । यदि ललाटे बन्धनमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत् । तेन भावितेन ललाटबन्धनेन तमाग्नेयं पशुं पूर्वाग्निमेवाऽऽहवनीयरूपमेव कुरुते । यस्मादाहवनीयस्थानीयस्याऽऽग्नेयस्य पशोर्ललाटरूपे पूर्वभागे बन्धनं ततस्मात्पूर्वाग्निमाहवनीयं पूर्वदेशे स्थापयन्ति ।

द्वितीयस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते -

पौष्णमन्वञ्चम् । अन्नं वै पूषा । तस्मात्पूर्वाग्निवाह्यमाहरन्ति, इति ।

योऽयमाग्नेयः पशुर्ललाटे । नियुक्तस्ममनु पश्चादञ्चति

१११०

(३.८.२३)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

गच्छतीत्यन्वक्तमन्वञ्चं पूषदेवताकं नियुञ्जीताऽऽग्नेयस्य पश्चाद्भागे बध्नीयादित्यर्थः । योऽयं पूषदेवः सोऽयं पुष्टिहेतुत्वादन्नरूपः । यस्मात्तथाविधदेवताकः पौष्णः पशुः पूर्वभागे नियुक्तस्तस्माद्भागेष्वाहार्यमानेतव्यं सर्वं पूर्वाग्नावाहवनीय आहरन्ति ।

तृतीयपशोर्नियोजनं विधत्ते -

ऐन्द्रापौष्णमुपरिष्ठात् । ऐन्द्रो वै राजन्योऽन्नं पूषा ।
अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परिगृह्णाति । ऽन्नादो भावुकः,
इति ।

अश्वस्योपरिष्ठादूर्ध्वभागे पशुमैन्द्रापौष्णं नियुञ्जीत । योऽयं यजमानो राजन्यः सोऽयंमिन्द्रदेवताकः । पूषा चान्नात्मक इत्युक्तम् । एवं च सति पूर्वत्रापि पूषदेवताकस्य पशोरुक्तत्वादत्रापि पूषदेवताकस्योच्यमानत्वादेनं राजानमुभयतोऽन्नाद्येन युक्तं करोति । यस्मादुभयतोऽन्नाद्य उक्तस्तस्माद्राजन्यः सर्वत्रान्नादो भवितुं शक्यः ।

चतुर्थपञ्चमपश्वोर्नियोजनं विधत्ते -

आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ बाहुवोः । बाहुवोरेव वीर्यं धत्ते
(२) । तस्माद्राजन्यौ बाहुबली भावुकः, इति ।

ग्रीवायां कृष्णवर्णेन लाञ्छितावग्निदेवताकावजावश्वस्य बाहोर्नियुञ्जीत । तेन राजबाहोर्वीर्यं स्थापितं भवति । यस्मादेवं तस्माद्राजन्यः खड्गधनुरादिधारणेन बाहुबलयुक्तो भवितुं समर्थः ।

षष्ठसप्तमयोः पश्वोर्नियोजनं विधत्ते -

त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । सक्थ्योरेव वीर्यं धत्ते ।
तस्माद्राजन्यं ऊरुबली भावुकः, इति ।

लोमयुक्ते सक्थिनी ययोस्तौ लोमशसक्थ्यौ तादृशे त्वष्टदेवताकौ पशू अश्वस्योर्वोर्नियुञ्जीत तथा सत्यूर्वोरिव वीर्यं धृतं भवति । तस्माद्राजन्योऽश्वारोहणादावूरुबलयुक्तो भवति ।

अष्टमनवमयोः पश्वोर्नियोजनं विधत्ते -

शितिपुष्टौ बार्हस्पत्यौ पुष्टे । ब्रह्मवर्चसमेवोप रिष्ठाद्धत्ते ।
अथो कवचं एवैते अभितः पर्यूहते । तस्माद्राजन्यः ।
संनद्धो वीर्यं करोति, इति ।

उपरिभागे श्वेतवर्णो ययोस्तौ शितिपृष्ठौ तौ च बृहस्पतिदेवताकावश्वस्य पृष्ठे पार्श्वभागे नियुञ्जीत । उपरिभागे श्वेतवर्णसद्भावादयं यजमान इत ऊर्ध्वभाविनि काले ब्रह्मवर्चसमेव धारयति । अपि चाश्वस्य पुरस्तात्पश्चाच्च पशुनियोजनेन राज्ञोऽभितः कवचे एव प्रतिष्ठापिते भवतः । यस्मात्कवचस्थानीयमिदं तस्मात्कचादिभिः संनद्धो राजा युद्धे शौर्यं करोति ।

दशमस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते -

धात्रे पृषोदरमधस्तात् । प्रतिष्ठामेवैतां कुरुते । अथो इयं वै धाता । अस्यामेव प्रतितिष्ठति, इति ।

पृषोदरं श्वेतबिन्दुचिह्नोदरं धातदेवताकं पशुमश्वस्याधोभागे नियुञ्जीत । एता मधोभागनियोजनरूपामश्वस्य प्रतिष्ठां स्थैर्यमेव संपादयति । अपि च धाता पृथिवीरूपः । ततः पृथिव्यामेवासौ प्रतितिष्ठति ।

एकादशस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते -

सौर्यं बलक्षं पुच्छै । उत्सेधमेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये प्रजा अभिसंश्रयन्ति (३), इति ।

कुरुते धत्ते कुरुते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

बलक्षः श्वेताजस्तादृशं सूर्यदेवताकं पशुं पुच्छे नियुञ्जीत । उन्नतदेशवर्तिसूर्यदेवताकत्वेन तमश्वमुत्सेधमुन्नतदेशवर्तिनं करोति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि कस्मिंश्चिद्भये प्राप्ते कंचिदुत्सेधमुन्नतपर्वादिप्रदेशं प्रजा आश्रयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

सांग्रहण्या चतुष्टय्यो वै यः पितृश्चत्वारो यथा निक्तं प्रजापतये त्वा यथा प्रोक्षितं विभूराह प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन प्रजापतिर्न किञ्चन सावित्रमा ब्रह्मन्प्रजापतिर्देभ्यः प्रजापती रक्षां ऽसि प्रजापतिमीप्सति विभूरश्वनामान्यम्भा ऽस्येकयूपो राजुदालमेकवि ऽशो देवाः पुरुषस्त्रयोवि ऽशतिः ।

१११२

(३.९.१)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

सांग्रहण्या तस्मादश्वमेधयाजी यत्परिमिता यद्यज्ञमुखे यो दीक्षां
देवानेव तैस्त्रय इमे लोकाः सिताय प्राणापानावेवास्मिस्तस्माद्राज्यं
एकनवतिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमः

प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कवणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्येऽष्टमः

प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ नवमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।

प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि साकल्येन प्रपञ्चितम् ॥ २ ॥

नवमेऽहर्द्वयं तत्र मध्यमेऽहन्युपाकृते ।

अश्वेऽथ होरितादीनामालम्भाद्यभिधीयते ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादशनामालम्भोऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते -

हरिः ॐ ।

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सौऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् ।

तमष्टादशिभिरनुप्रायुङ्क्त । तमाप्नोत् ।

तमाप्त्वाऽष्टादशिभिरवारुन्ध । यदष्टादशिनं

आलभ्यन्ते । यज्ञमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमानी देवः केनापि
निमित्तेनास्मात्प्रजापतेरपाक्रामदपागच्छत् । तदा तमश्वमेधमन-
लक्ष्याष्टादशिभिरष्टादशसंख्यायुक्तैः रोहितो धूम्रोहितः इत्यादिभिराम्नातैः

पशुभिः प्रायुङ्क्त । एकैकस्मिन्ननुवाकेऽष्टादशसंख्याका ये पशव
 ऽष्टादशिनः । तेषामग्नौ प्रक्षेपलक्षणं प्रयोगं कृतवान् । तेन प्रयोगेण
 तमश्वमेधं प्राप्य तैरेव पशुभिः स्वाधीनं कृतवान् । तस्मादष्टादशिनो
 रोहितो धूम्रोहित इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनुवाकमष्टादशसंख्यां
 मिलित्वाऽशीत्यधिकशतसंख्याकाः पशव आलब्धव्याः । तैः पशुभिर्यज्ञं
 प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

पशुगतामष्टादशसंख्यां प्रशंसति-

संवत्सरस्य वा एषा प्रतिमा । यदष्टादशिनः । द्वादश
 मासाः पञ्चतवः (१) । संवत्सरोऽष्टादशः । यदष्टादशिनं
 आलभ्यन्ते । संवत्सरमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवर्द्धन्ते,
 इति ।

य एते संख्ययाऽष्टादशिनः पशवस्त एते संवत्सरस्य प्रतिमा ।
 संवत्सरमासर्तुद्वारा संवत्सरेऽप्यष्टादशसंख्या विद्यते । अतः
 संख्यासाम्यातैः पशुभिः संवत्सरं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते -

अग्निष्ठैन्यान्पशूनुपाकरोति । इतरिषु ऽजामित्वाय, इति ।

अष्टादशव्यतिरिक्ता येऽन्ये पशव आदिष्टदेशरहितास्तान्सर्वानग्निष्ठे
 बद्ध्वोपाकुर्यात् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्-“अश्वतूपरगोमृगानग्निष्ठ
 उपाकरोति येषां चानादिष्टो देशः” इति । अष्टादशिनस्तु
 पशून्ग्निष्ठव्यतिरिक्तेषु यूपेषुपाकुर्यात् । एवं सति सर्वेषां
 पशूनामेकविधत्वाभावादालस्यं न भवति ।

इतरयूपेष्ट्रष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य संख्यां विधत्ते -

नवं नवाऽऽलभ्यन्ते सवीर्यत्वाय, इति ।

एकैकस्मिन्यूपे नव नव पशवो बद्ध्वोपाकर्तव्याः । रोहितो धूम्र
 इत्यादिष्टादशस्वनुवाकैश्चाम्नातानां प्रत्यनुवाकमष्टादशानां पशूनां विभज्य
 द्वयोर्यूपरौयोर्बन्धने सति विंशतिसंख्याकेषु यूपेषु सर्वे पशवो बध्यन्ते ।
 तथा सति यजमानः सवीर्यो भवति ।

अथ यूपान्तरालेषु आरण्या ये पशवस्तेषां पशूनां समाप्तिपर्यन्तं
 प्रयोगं निन्दामुखेन निषेधति-

यदारुण्यैः स ५ स्थापयेत् । व्यवस्येतां पितापुत्रौ ।
व्यध्वानः क्रामेयु । विदूरं ग्रामयोग्रामान्तौ स्याताम् (२) ।
ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिनीस्तस्करा
अरण्येष्व्राजयेरन् इति ।

“इन्द्राय राज्ञे सूकरः” इत्याद्यनुवाकेषूक्ता आरण्याः पशवो
यूपान्तरालेषु धारयित्वोपाकृताः । तैः पशुभिर्यद्यन्यपशुवत्पाशुकं प्रयोगं
समापयेत्तदानीमेते दोषाः प्रसज्येरन् । तदेवोदाह्रियन्ते-पितापुत्रौ परस्परं
विरुद्धाध्यवसायौ कलहकारिणौ । ते च परस्परं विरुद्धं
क्रामेयुः परस्परबाधकाः स्युः । आरण्यपशूनां तथाविधत्वात् । किंच
ग्रामान्तौ सीमानौ तयोर्ग्रामयोर्विदूरं यथा भवति तथा स्याताम् ।
ग्रामसीमनोरत्यन्तदूरत्वे सति मार्गमध्ये भयकारणं महारण्यमुत्पद्यत
इत्यभिप्रायः । तथा सत्यारण्येषु ऋक्षीकादयः सर्वत उत्पद्येरन् । ऋक्षीका
भल्लूकप्रभृतयो हिंसका मृगाः । व्याघ्रा इवातिकूराः पुरुषव्याघ्राः ।
मार्गचौराः परिमोषिणः । चोरप्रभूणां सेना आव्याधिन्य ।
मायावित्वेनापहर्तारस्तस्कराः ।

एतेष्वारण्यपशुष्व्राक्षेपवादिनां पूर्वपक्षिणां मतमुपन्यस्यति-

तदाहुः । अपशवो वा एते यदारुण्याः । यदारुण्यैः स ५
स्थापयेत् । क्षिप्रे यजमानमरण्यं मृतं ५ हरेयुः ।
अरण्यायतना ह्यारण्याः पशव इति ।
यत्पशूनाऽऽलभेत । अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः ।
यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजेत् । (३) । यज्ञवैशंसं कुर्यात् ।
इति ।

तत्रैष्वारण्यपशुष्व्राक्षेपवादिन एवमाहुः । य एत आरण्यास्ते
कर्मयोग्याः पशवो न भवन्ति । पशुकार्याभावात् । तथा हि किमेते पशवः
समाप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयाः किंवा तेषामालम्ब एव मा भूत् । अथवा प्रारब्धानां
तेषां पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्ग इति विचारणीयम् । तत्र समाप्तिपर्यन्तं
प्रयोगे क्षिप्रे स्वल्प एव काले मृतं यजमानं दाहार्थमरण्ये पुत्रादयो हरेयुः ।
आरण्यपशुवधस्याल्पायुएवहेतुत्वात् । यस्मादारण्यानां
पशूनामारण्यमेवाऽऽयतनम् । अतो यजमानस्यापि ऽऽयतनं भवति । नापि
द्वितीयः पक्षो युक्तः । आरण्यानामालम्भाभावे यजमानेन पशवो न

प्राप्येरन् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्गे तु पशुप्रयोगसमाप्त्यभावाद्यज्ञविधातं कुर्यात् ।

अत्र समाधानवादिनां मतं दर्शयति-

यत्पशूनालभते । तेनैव पशूनवरुन्धे ।
यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजत्ययज्ञवैशसाय । अवरुद्धा अस्य
पशवो भवन्ति । न यज्ञवैशसं भवति । न यजमानमरण्यं
मृतं ऋरन्ति, इति ।

आरण्यान्यशूनालब्धमुपाकरणं करोति । तेनाऽऽ
लम्बदोषाभावात्पशुप्राप्तिर्भवति । उपाकृतेषु पर्यग्निकरणस्यानुष्ठितत्वान्न
यज्ञवैशसं संपद्यते । तदेतदोषद्वयराहित्यमुपसंहर्तुं पुनरप्यवरुद्धा
इत्यादिकमुच्यते । यत्तु यजमानस्य शीघ्रमरणमुक्तं तदपि न भविष्यति ।
आरण्यपशूनां वधाभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह -न यजमानमरण्यं मृतं
हरन्तीति ।

अग्निष्ठयूपव्यतिरिक्तेषु यूपेषु नियुक्तानां रोहितो धूपरोहित
इत्यनुवाकौक्तानामष्टादशानां ग्राम्यपशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगं विधत्ते-

ग्राम्यैः स ऋस्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो नाम । सं
पितापुत्राववस्यतः । समध्वानःक्रामन्ति । समन्तिकं
ग्रामयोर्ग्रामान्तौ भवतः । नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः
परिमोषिण आव्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वाजायन्ते (४),
इति ।

ऋतवः स्यातामुत्सृजेत्स्यतस्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

रोहितादिभिर्ग्राम्यैः पशुभिः प्रयोगं समापेयत् । एते ग्राम्याः पशवः
क्षेम इत्येतन्नामार्हन्ति । तैः प्रजोपकारदर्शनात् ।
तस्मादारण्यपशुसंस्थापने पितृपुत्रविरोधादयो ये दोषाः
पूर्वमुपन्यस्तास्तेऽत्र न भवन्ति ।

इत् श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके रोहितादीनां ग्राम्यपशूनां सूकरादीनामारण्यपशूनां च प्रयोगोऽभिहितः । ऽनुवाके चातुर्मास्यपशूनां प्रयोग उच्यते । तत्राऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानां ग्राम्याणामारण्यानां च पशूनां प्रशंसा क्रियते -

प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति । स
एतानुभयान्पशून्पश्यत् । ग्राम्या *श्चाऽऽरण्या *श्च ।
तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववरुन्ध । ग्राम्यैरेव
पशुभिरिमं लोकमवरुन्ध । आरण्यैरमुम् ।
यग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव तैर्लोकमवरुन्धे ।
यदारण्यान् (१) । अमुं तैः, इति ।

लोकद्वयप्राप्तिं कामयमानः प्रजापतिर्यथा द्विविधैः पशुभिः
प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति ।

अथ चातुर्मास्यपशून्विधत्ते -

अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः । य इत
इतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त इति । एतावान्वै
संवत्सरः । यच्चातुर्मास्यानि । यदेते चातुर्मास्याः पशव
आलभ्यन्ते । प्रत्यक्षमेव तैः संवत्सरं यजमानोऽवरुन्धे ,
इति ।

यो यजमानः संवत्सरादितश्चातुर्मास्यानि स्थापयित्वा संवत्सरं
संवत्सरमध्येऽस्मिन्श्वमेधकर्मणि चातुर्मास्यपशून्प्रवेश्य
क्वापि संवत्सरादबहिरेवावस्थाप्य संवत्सरसाध्य-
मिदमश्वमेधारूपं कर्मानुतिष्ठति । एतस्य यजमानस्य पशवोऽनवरुद्धा
अप्राप्ता । इत्येवमभिज्ञा आहुः । तत्रेयमुपपत्तिः-चातुर्मास्यानि, इति
यदस्त्येतावानेव संवत्सरः । न हि चातुर्मास्यानुष्ठानपरिमितात्कालादन्यः
संवत्सरो नामास्ति । तस्मादेते चातुर्मास्याः पशव आलब्धव्याः ।
चातुर्मास्येषु हि चत्वारि पर्वाणि विद्यन्ते । वैश्वदेववरुणप्रधास-
साकमेधशुनासिरीयारूयानि(णि) तत्संबन्धिनश्च पशवः
सूत्रकारेणोदाहृताः-“कृष्णग्रीवा आग्नेयाः, बभ्रवः सौम्याः, उपध्वस्ताः
सावित्राः, सारस्वत्यो वत्सतरीः, पौष्णाः श्यामाः, पृश्नयो मारुताः,

बहुरूपा वैश्वदेवाः, वशा द्यावापृथिव्याः, इति । कृष्णग्रीवा इत्यादयस्त एते वैश्वदेवपर्वविषयाः पशवः । वैश्वदेवे हि पर्व ण्यानेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुमित्यादीनि यदेवताकानि हवींण्याम्नातानि तदेवताका एव कृष्णग्रीवाद्याः पशवः शाखान्तरोक्ताः सूत्रकारेणोदाहृताः । एवमितरपर्वसबन्धिनोऽपि पशवः सूत्रे द्रष्टव्याः । एकैकस्य देवस्य त्रयः पशव इत्यभिप्रेत्य कृष्णग्रीवा इत्यादिबहुवचननिर्देशः । तैश्चातुर्मास्याशुभिरैकस्मिन्नेव दिनेऽनुतिष्ठतैरपि संवत्सरं प्रत्यक्षमेव संपूर्णमेव यजमानः प्राप्नोति ।

चातुर्मास्यपशून्विधायैकादशिनान्यशून्विधत्ते-

वि वा एष प्रजया पशुभिरुध्यते । यः संवत्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरः सुवर्गो लोकः (२) । सुवर्गं तु लोकं नापराध्नोति । प्रजा वै पशव एकादशिनी । यदेत ऐकादशिनाः पशव आलभ्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून्यजमानोऽव्वरुन्धे, इति ।

यो यजमानश्चातुर्मास्यपशुभिः संवत्समनुतिष्ठत्येष यजमानः प्रजया पशुभिरुध्यते वियुक्त एव भवति । अनुष्ठाने प्रवृत्तस्य प्रजाद्यर्थप्रयत्नाभावात् । स्वर्गलोकस्तु संवत्सरात्मक इति कृत्वा तं लोकं नापराध्नोति । अपराधस्त तल्लोकप्राप्त्यभावः सोऽस्य न भवति । तर्हि प्रजापशुप्राप्तः क उपाय इति स उच्यते । येयं पश्वेकादशिनी सा प्रजापशुस्वरूपेव । तस्मादैकादशिनाः पशव आलब्धव्याः । ते च द्विप्रकाराः प्राकृता आश्वमेधिकाश्च । 'आग्नेयः कृष्णग्रीवः । सारस्वती मेषी' इत्याद्यनुवाकेनोक्ताः प्राकृताः । 'अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ् वान्' इत्याद्यनुवाकेनोक्ता आश्वमेधिकाः । अत एव सूत्रकार आह-'द्वयानैकादशिनानालभन्ते प्राकृतानाश्वमेधिकांश्च' इति । एतेषामालम्बनेन साक्षादेव कालविलम्बमन्तरेणैव प्रजां पशून्यजमानः प्राप्नोति ।

एकादशिनान्यशून्विधाय दशिनः पशून्विधत्ते-

प्रजापतिर्विराजमसृजत । सा सृष्टाऽश्वमेधं प्राविशत् । तां दशभिरनु प्रायड्कत । तामाप्नोत् । तामाप्त्वा दशभिरवारुन्ध । यद्दशिनं आलभ्यन्ते (३) । विराजमेव तैराप्त्वा यजमानोऽव्वरुन्धे, इति ।

१११८

(३.९.२)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

पुरा प्रजापतिर्विराजमन्नं सृष्टवान् । अन्नं वै विराडिति हि श्रुत्यन्तरम् । सा च सृष्टा विराद् प्रजापतेरपेता सती स्वात्मनो गोपनायाश्वमेधं प्राविशत् । तदा प्रजापतिस्तां विराजमनुलक्ष्य दशिनामकैः पशुभिरनुष्ठानं कृतवान् । तसस्तां विराजं प्राप्य तैरेव दशिभिस्तां स्वाधीनां कृतवान् । तस्मादशिनः पशव आलब्धव्याः । 'इन्द्राय राज्ञे सूकरः' इत्यादिष्वनुवाकैषुक्ता आरण्याः पशव एकैकस्मिन्नुवाके दशसंख्याविशिष्टत्वेन दशिन इत्युच्यन्ते । तैर्दशभिरन्नं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

पशुवर्गसंख्यां विधत्ते -

एकादश दशत आलभ्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् ।

त्रैष्टुभाः पशवः पशूनेवार्वरुन्धे, इति ।

दशानां पशूनां वर्गो दशच्छब्देनोच्यते । तादृशा वर्गा एकादशसंख्याकाः । 'इन्द्राय राज्ञे सूकरः' इत्यारभ्य सुपर्णः पर्जन्य इत्यन्तेश्वेकादशस्वनुवाकैर्ब्रह्मातत्वात् । अतो वर्गनिष्ठैकादशसंख्यया त्रिष्टुप्छन्दोद्वारा पशुप्राप्तिर्भवति । यद्यप्याद्यानुवाक एकादश पशव आम्नातास्तथाऽप्यन्येष्वनुवाकेषु दशानामेवाऽऽम्नातत्वादबहुरोधेन दशत इत्युक्तम् ।

एतेषु सर्वेषु पशुदेवताभेदं जातिभेदं वर्णादिरूपभेदं च क्रमेण प्रशंसति-

वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पशवा भवन्ति ।

अश्वस्य सर्वत्वाय । नानारूपा भवन्ति ।

तस्मान्नानारूपाः पशवः । बहुरूपा भवन्ति ।

तस्माद्बहुरूपाः पशवः समृद्धये (४), इति ।

आरण्याल्लोको दशिनं आलभ्यन्ते नानारूपाः पशवो द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवा अस्याश्वस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवः । तच्च सर्वदेवतात्मकं प्रजापतिरूपत्वादुपपन्नम् । अतोऽश्वस्य सर्वपश्वात्मकत्वात्पशवो नानादेवत्याः कार्याः । यदेवत्योऽन्यः पशुरश्वस्यापि तदेवत्यत्वात्तत्पश्वात्मकत्वमुपपन्नम् । 'इन्द्राय राज्ञे

सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णः' इत्यादौ वराहहरिणादिजातिभेदश्रवणान्नाना रूपत्वम् । अत एवाद्यापि नानाजातिभेदभिन्नाः पशवो दृश्यन्ते । 'रोहितो धूम्रोहितः' इत्यादौ वर्णभेदश्रवणादबहुरूपत्वम् । अत एव लोकेऽपि वर्णभेदभिन्नाः पशवो दृश्यन्ते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये चातुर्मास्यादिपशवोऽभिहिताः । तृतीये रोहितादीनां पशूनां वपाहोमसाहित्यमभिधीयते । तत्राऽऽदौ ग्राम्यारण्यपशून्बहुधा प्रशंसति-

अस्मै वै लोकार्यं ग्राम्याः पशव आलभ्यन्ते । अमुष्मा
आरण्याः । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इमेव
तैर्लोकमवरुद्धे । यदारण्यान् । अमुं तैः ।
उभयान्पशूनालभते । ऽऽरण्या ५ श्व ।
उभयांलोकयोर्वरुद्धयै । उभयान्पशूनालभते (१) ।
ग्राम्या ५ श्वाऽऽरण्या ५ श्व । उभयस्यान्नाद्यास्यावरुद्धयै ।
उभयान्पशूनालभते । ग्राम्या ५ श्वाऽऽरण्या ५ श्व ।
उभयेषां पशूनामवरुद्धयै, इति ।

ग्राम्यारण्यपशूनालम्बनेन लोकद्वयजयो ग्राम्यारण्यान्नाद्यजयो
ग्राम्यारण्यपशुजयश्च भवति ।

एकैकस्य देवस्याऽऽम्नातं पशुत्रित्वं प्रशंसति-

त्रयस्त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै,
इति ।

रोहितो धूम्रोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या इत्येकस्यैव त्रयः
प्रजापतेः पशव आम्नाताः । तथा बभ्रुरणवभुः । शुक्वभुस्ते रौद्रा
इत्येकस्यैव रुद्रस्य त्रय आम्नाताः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

एकैकस्य बहुपशुत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति-

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तस्मात्सत्यात् (२) । अस्मिल्लोके
बहवः कामा इति । यत्समानीभ्यो देवताभ्योऽन्येऽन्ये
पशव आलभ्यन्ते । अस्मिन्नेव तल्लोके कामान्दधाति ।
तस्मादसि तल्लोके बहवः कामाः, इति ।

लोके ह्येकैकस्यैव पुरुषस्य पुत्रपशुधनादिविषयाः बहवः कामा
दृश्यन्ते । तत्कस्मात्कारणादिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यस्मादत्रैकैकस्यै
देवतायै बहवः पशव आलब्धास्तच्च बहुकामसाधनम् । तस्मादेकैकस्य
बहवः कामा लोके भवन्ति ।

वपानां होमसाहित्यं विधत्ते -

त्रयाणां त्रयाणां सह वपा जुहोति । त्र्यावृतो वै देवाः ।
त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोका नामाप्त्यै । एषां
लोकानां कृप्त्यै, इति ।

एकस्य प्रजापते रोहितादयः पशवस्तेषां त्रयाणां वपा
युगपद्धोतव्याः । एवमेकैकदेवताकेषु रौद्रादिषु सर्वेषु पशुषु द्रष्टव्यम् ।
विधिः पशुभिः संबद्धत्वादेकैको देवस्त्रिविधिः । लोकाश्च
भूरादयस्त्रिविधाः । अतो लोकत्रयप्राप्त्यै वपात्रयस्य सह होमः ।

ग्राम्यपशूनामिवाऽऽरण्यानामपि वपाहोमप्रसक्तिं वारयितुं तेषां
परित्यागं विधत्ते-

पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिं सायै, (२) इति ।

उभयान्पशूनालभते सत्यादहिं सायै ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

पर्यग्निकरणपर्यन्तान्संस्कारान्कृत्वा तानारण्यान्पशून्परित्यजेत् । स
च परित्यागो हिंसाराहित्याय संपद्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पशूनां युगपद्वपाहोमोऽभिहितः ।
चतुर्थेऽश्वस्य रथयोजनालंकारादयो विधीयन्ते । युदक्तं
सूत्रकारेण—“युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणयुगधुर्ये तमश्वं युनक्ति” इति ।
सोऽयं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवामान्नातः—

“युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि”
इति । तत्र पूर्वार्धभागं व्याचष्टे—

युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यौ ब्रध्नः ।
आदित्यमेवास्यै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा
अरुषः । अग्निमेवास्यै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै
चरन् । वायुमेवास्यै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह (१) ।
इमे वै लोकाः । परितस्थुषः । इमानेवास्यै
लोकान्युनक्ति, इति ।

स्वप्रकाशेन जगत्पुपबृंहणादादित्यो ब्रध्न इत्युच्यते । यागपरेषु
रोषराहित्यादग्निररुषः । सर्वदा चरणस्वभावत्वाद्वायुश्चरन् परितोऽ
वस्थानात्पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः परितस्थिवांसः ।
आदित्यादित्रयेणायमश्वः स्तूयते । तादशमश्वं रथयुगस्य दक्षिणभ्रगे
देवा ऋत्विजो वा युञ्जन्ति ।

उत्तरार्धं व्याचष्टे—

रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ।
नक्षत्राण्येवास्यै रोचयति, इति ।

दीप्तियुक्तानि नक्षत्राणि रोचना इत्युच्यन्ते । ताश्च रोचना दिवि
दीप्यन्ते । अनेनार्धद्वयकथनेन यजमानायाऽऽदित्यादयो रथे योजिता
भवन्ति । नक्षत्राणि चैतदर्थं दीपयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी” इति । तस्याश्वस्य
पार्श्ववर्तिनावश्वौ प्रष्टी इत्युच्यते । युञ्जन्तीत्यनुवर्तते । मन्त्रस्तु
तत्काण्ड एवं पठ्यते— “युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षयस रथे । शोणा
धृष्णू नृवाहसा” इति । तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति ।

युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवास्यै युनक्ति, इति ।

अस्य यजमानस्य रथे काम्या कामप्रदानसमर्थावश्वौ देवा युञ्जन्ति । अनेन मन्त्रपाठेन यजमानार्थं कामानेव संपादयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति-

हरी विपक्षसेत्याह । इमे वै हरी विपक्षसा । इमे एवास्मै युनक्ति (२), इति ।

विपक्षसा तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्तिनौ हरी द्वावश्वौ युञ्जन्तीत्यन्वयः । इमे द्यावापृथिव्यावेव पार्श्ववर्तिनौ तावश्वौ । अतस्तयोर्योगेन द्यावापृथिव्यावेव युनक्ति ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवाहसा । अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति, इति ।

शोणवणौ धाष्ट्र्ययुक्तौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रो ब्रूते । तत्राहोरात्रे एव मनुष्याणां निर्वाहके अतस्ते एवाश्वरूपेण युनक्ति ।

उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यं संगृह्य दर्शयति-

एता एवास्मै देवता युनक्ति । सुवर्गस्य लोऽस्य समष्टय, इति ।

आदित्यं ब्रध्नशब्दावाच्यमारभ्याहोरात्रपर्यन्ता या देवता उक्ता एताः सर्वा एवास्मै यजमानार्थं रथे युनक्त ।

रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते-

केतुं कृण्वन्केतव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यश एवैनं ५ राज्ञां गमयति, इति ।

सप्तमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकम् । मन्त्रस्य पाठाथौ तु तत्रैव द्रष्टव्यौ । अनेन ध्वजस्थापनेन सर्वेषां राज्ञां मध्य एनमेव राजानं यशः प्रापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“जीमूतस्येति कवचमध्यूहते, धन्वनाऽगा इति धनुरादत्ते” इत्यादि च । तत्र चतुर्थकाण्डे समाम्नतस्य जीमूतस्येत्यनुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति-

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथा यजुरेवैतत्,
इति ।

तस्मिन्यजुषि मन्त्रेऽनाविद्धया तनुवा जयेति विजयः प्रतीयते स च
तथैव भवति ।

रथमारुह्योत्तरस्यां दिशि यजमाने जलसमीपं गते सति तत्राध्वर्युणा
सप्तमकाण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते-

ये ते पन्थानः सविः पूर्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं
वाचयत्यभिजित्यै (३), इति ।

तदेतद्वाचनं यजमानस्य जयाय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-"अपोऽश्वमवघ्राप्य यद्वातो अपो अगमदिति
प्रदक्षिणमावर्तते" इति । तत्र यद्वात इति मन्त्रगतस्योत्तरार्धस्येमं
स्तोतरित्वादेस्तात्पर्यं दर्शयति-

परा वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेद्या
एति । एत स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्तयसि न इत्याह ।
वायुर्वै स्तोता । वायुमेवास्य परस्तादधात्यावृत्यै, इति ।

यस्य यजमानस्योपाकरणसंस्कृतः पशुर्वेद्या अन्यत्र गच्छत्येतस्य
यजमानस्य यज्ञः परैति विनश्यति । अतो विनाशाभावार्थ-
मेतमित्यादिमन्त्रार्थं पठेत् । हे स्तोतर्वायो नोऽस्मदीयमेतमश्वमेतेन यथा
वेदिमार्गेण पुनरप्यावर्तय । अस्मिन्मन्त्रे स्तोतृशब्देन वायुर्विवक्षितः ।
वायुर्हि ताल्वादिवर्णस्थानाभिघातेन स्तोत्रमुत्पादयति । तमेव
वायुमस्याश्वस्य पृष्ठभागे स्थापयति । तच्चाश्वस्याऽऽवर्तनाय संपद्यते ।

अथ तस्याश्वस्य रथयोजनात्पूर्वं मणिभिः शृङ्गारं विधत्ते-

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य
स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि शीयन्ते । यद्वालैषु
काचानावयन्ति । लोमान्येवास्य तत्संभरन्ति (४), इति ।

यद्युपाकरणादिसंस्कृतस्याश्वस्य लोमानि भूमौ पतयुस्तदानीं

गृहीतस्य हविषः स्कन्दनं यथा तथैवाश्वस्य स्कन्दनं भवति ।
तन्निवारणार्थमश्वस्य लोमसु काचोपलक्षितान्सौवर्णराजतसामुद्र-
मणीनावयन्त्योतान्कुर्वन्ति । तेन पतितानि लोमानि पुनः संपादयति ।

तत्र सप्तमकाण्डोक्तव्याहृतित्रयरूपान्मन्त्रान्विधत्ते-

भूर्भुवः सुव॒रिति॑ प्राजाप॒त्याभि॒राव॑यन्ति । प्राजाप॒त्यो वा
अश्वः । स्वयै॒वैनं॑ दे॒वतया॑ सम॒र्धय॑न्ति, इति ।

प्रजापतिशरीरभूतलोकत्रयवाचित्वाद् व्याहृतयः प्राज्यापत्याः ।
अश्वश्च प्राजापत्यः । तस्मादेनमश्वं स्वकीयदेवतया समृद्धं करोति ।

व्याहृतित्रयं पत्नीभेदेन व्यवस्थापयति-

भूरि॒ति महि॑षी । भुव॒ इति॑ वा॒वाता॑ । सुव॒रिति॑
परि॒वृत्ती॑ । ए॒षां लोका॑नाम॒भिर्जित्यै॑, इति ।

राज्ञः पत्न्य उत्तममध्यमाधमा महिष्यादिशब्दैरुच्यन्ते । तत्र
व्याहृतयो व्यवस्थिताः । तथा च सूत्रकार आह-"भूरिति सौवर्णान्महिषी
प्राग्वहात्, भुव इति राजतान्वावाता प्रत्यग्वहात्प्राक्श्रोणेः, सुवरिति
सामुद्रान्परिवृत्ती प्रत्यक् श्रोणेः, बालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपग्रथन्ति"
इति । तदेतन्महिष्यादिभिस्तिष्ठसृभिर्मणिग्रथनं लोकानां जयाय भवति ।

तत्र महिष्मा ग्रथनीयानां मणीनां कारणद्रव्यं विधत्ते -

हि॒र॒ण्ययाः॑ का॒चा भ॑वति । ज्योति॒र्वै हि॒र॒ण्यम् ।
रा॒ष्ट्रम॑श्वमे॒धः (४) । ज्योति॒श्चै॒वास्यै॑ रा॒ष्ट्रं च॑ स॒मीची॑
दधाति, इति ।

काचा मणयो हिरण्ययाः सुवर्णेन निर्मातव्याः । हिरण्यस्य
ज्योतिष्त्वादश्वमेधस्य राष्ट्रप्रदत्वेन तद्रूपत्वादुभयमप्यस्यानुकूलं
संपादयति ।

मणिसंख्यां विधत्ते -

स॒हस्रं॑ भवन्ति । स॒हस्रं॑सं॒मितः॑ सुव॒र्गो लो॒कः । सुव॒र्गस्य॑
लो॒कस्या॒भिर्जित्यै॑, इति ।

स्वर्गस्थानां भोग्यद्रव्याणां बहुमूल्याहृत्वात्स्वर्गस्य सहस्र-

तुल्यत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथास्य स्ववेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति । वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति गौलगुस्तम्बेन महिषी रुद्रा इति काशस्तम्बेन वावाता, आदित्यास्त्वा इति मौञ्जस्तम्बेन परिवृक्ती” इति । तदिदं विधत्ते—

अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः । श्रीः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति । तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसैवास्मै तेजोऽवरुन्धे (६) । रुद्रा त्रैष्टुभेन छन्दसेति वावाता । तेजो वा आज्यम् । इन्द्रियं त्रिष्टुप् । तेजसैवास्मा इन्द्रियमवरुन्धे । आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसेति परिवृक्ती । तेजो वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजसैवास्मै पशूनवरुन्धे, इति ।

तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् । पशवो गवाश्वादयः । श्रीर्धनादिसमृद्धिः । अश्वमेधयाजिनो बहुद्रव्यव्ययेन शरीरप्रयासेन च तेज आदिकमपगच्छति । अतस्तत्समाधानाय वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्महिष्यादयोऽभ्यञ्जनं कुर्युः । तत्र गौलगुलाद्याज्यस्य तेजोरूपत्वान्मन्त्रोक्तानां गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दसां क्रमेण तेजइन्द्रियपशुहेतुत्वात्सर्वमनेन प्राप्तं भवति ।

अथाभ्यञ्जनस्य पत्नीकर्तृकत्वं प्रशंसति—

पत्न्योऽभ्यञ्जन्ति । श्रिया वा एतद्रूपम् (७) । यत्पत्नयः । श्रियमेवास्मिन्तद्धति । नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति, इति ।

यत्पत्नीबहुत्वं श्रियाः स्वरूपम् । धनवान् हि बह्वीः पत्नीरुद्धहति । अतः श्रीस्वरूपाः पत्न्योऽश्वमभ्यञ्जमभ्यञ्जन्त्यस्तेनाभ्यञ्जनेन यजमाने श्रियमेव संपादयन्ति । अतोऽस्मात्तेजआदयो नापक्रामन्ति ।

उक्तक्रमेणालं कृतेष्वश्वेष्ववगाहनं कृत्वा समागतेष्वनन्तरं मुख्यायाश्वाय पूर्वं प्रजापतित्वेन निहितानामन्नशेषाणामुपहरणं विधत्ते—

लाजी३ञ्छाची३न्यशोममाँ३इत्यतिरिक्तमन्नम-
श्वायोपाहरन्ति । प्रजामेवान्नादीं कुर्वते, इति ।

उपलालनपूर्वकमश्वसंबोधनार्थं लाज्यादिशब्दजातम् । हे लाजिन्, लाजोपलक्षितान्वन्, हे शाचिञ्छक्तिमन्, हे यशोमन्यशसः संपादक, इत्यादिमन्त्रेणानहोमे त्ववशिष्टमन्नमानीयाश्वाय समर्पयेयुः । तेन स्वकीयां प्रजामन्नादनयुक्तां कुर्वन्ति ।

अस्मिन्मन्त्रे उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति -

एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापतु इत्याह ।
प्रजायामेवान्नाद्यं दधते, इति ।

हे देवा अश्वे प्रविश्य तदेतदन्नं भक्षयत । हे प्रजापते विशेषतस्तदन्नमद्धि । अनेन मन्त्रपाठेन पुत्रादिरूपायां प्रजायामेवान्नाद्यं संपादयन्ति ।

अथ पञ्चमकाण्डोक्तं मन्त्रमेतदन्नावघ्राणे विनियुक्ते-

यदि नावजिघ्रैत् । अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत् । अव
हैव जिघ्रति, इति ।

स्वयमेवावजिघ्रति चेत्तदा नायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । अन्यथाऽनेन मन्त्रेणावघ्रापयेत् । ततः स्वयमेवाऽऽघ्राणं कृतं भवति ।

अथ सप्तमकाण्डगतमन्त्रेण पञ्चमकाण्डगतमन्त्राभ्यां चानुमन्त्रणं विधत्ते -

आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी
सुधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते । एषां लोकानामभिजित्यै,
इति ।

मन्त्रत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाज्यारूपेण विनियुङ्गते-

समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्यश्वस्याऽऽप्रियो भवन्ति
सरूपत्वाय (८), इति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.९.५)

११२७

परितस्थुष इत्याहिमे एवास्मै युनक्त्यभिजित्यै भरन्त्यश्वमेधो रुन्धे
रूपं जिघ्रति त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

आ समन्तात्प्रीतिहेतव आप्रियः । तेषु मन्त्रेषु देवानां वक्षि
प्रियमित्युच्यते । अश्वश्च तथा करोति अतो मन्त्राणां सरूपत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे रथयोजनाश्वालंकारावुक्तौ । पञ्चमे ब्रह्मोद्यनामको (के)
होतृब्रह्मणोरुत्तरकथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्यन्ते । यदुक्तं
सूत्रकारेण—“उत्तरौ महिमानपारेवप्यौ हुत्वा चात्वाले
मार्जयित्वाऽभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशतो दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरतो
होता किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रति
ज्ञातानि ब्रह्मणः” इति । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातान्युत्तरवाक्यानि
(णि) । तदिदं ब्रह्मोद्यं विधत्ते—

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन
यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा चैवैनं
ब्रह्म वर्चसेन च समर्धयतः, इति ।

अश्वमेधयाजिनः शरीरप्रयासेन तेजोव्यृद्धिः ।
मन्त्रवैकल्यसंभवाद्ब्रह्मवर्चसव्यृद्धिः । तदुभयपरिहाय होतृब्रह्मणौ ब्रह्मोद्यं
ब्रूयाताम् । जगत्स्थितिहेतोः परब्रह्मणो विषये संवादो ब्रह्मोद्यम् । तेन
यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चससमृद्धिर्भवति ।

अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते—

दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणतआयतनो वै ब्रह्मा ।
बाहृस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेधास्य दक्षिणतो
दधाति । तस्मादक्षिणोऽर्थो ब्रह्मवर्चसितरः, इति ।

आहवनीयस्य दक्षिणभागो ब्रह्मणः प्रतिनियनं स्थानम् । तत्रापि

११२८

(३.९.५)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

दक्षिणभाग उपविशेत् । बृहस्पतिदेवताकश्चायं ब्रह्मा । अतोऽयं
यजमानस्य दक्षिणभागे ब्रह्मवर्चसं संपादयति ।
यस्मात्तत्संपत्तिस्तस्मादक्षिणभागोऽतिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तो दृश्यते ।
दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते ।

होतुर्यूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते -

उत्तरतो होता भवति (१) । उत्तरत आयातनो वै होता ।
आग्नेयो वै होता । तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो
दधाति । तस्मादुत्तरोऽर्धस्तेजस्वितरः, इति ।

सामिधेन्यनुवचनादौ वेद्या उत्तरश्रोणिर्होतुर्नियतं स्थानम् ।
अतोऽत्रापि यूपस्योत्तरभाग उपविशेत् । दैविकेष्वृत्विक्षु
होतृत्वमग्नेरात्मातम्-“अग्निर्होता अश्विनाऽध्वर्यू” इति । तत्संबन्धादयं
मानुषो ऽऽग्नेय । अतोऽस्य यजमानस्योत्तरभागे तेजः संपादयति ।
यस्मादेवं तस्मात्केषुचित्पुरुषेषूत्तरोऽर्धो वामभागः शक्तिमत्तरः ।

दक्षिणोत्तरदेशौ द्वयोर्विहितौ । कस्य दक्षिणोत्तरावित्या-
काङ्क्षितत्वादग्निष्ठं यूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते -

यूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो वै यूपः । यजमानमेव
तेसजसा च ब्रह्मवर्चसेन च समर्धयतः, इति ।

यजमानवद्यूपस्य पशुप्रयोगनिर्वाहकत्वाद्यजमानदेवत्यत्वम् । तस्य
पार्श्वयोःस्थित्वा ब्रह्मवदने सति यजमानमेव तेजोब्रह्मवर्चसाभ्यां समृद्धं
कुरुतः ।

तत्रोत्तरतोऽवस्थितो होता ‘किंस्वित्’ इत्यादीनि प्रश्नवाक्यानि
पठति । दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा ‘द्यौरासीत्’ इत्याद्युत्तरवाक्यानि (णि)
पठति । तत्र प्रश्नवाक्यानि यथासमाम्नातमनूद्य
तद्व्याख्यानव्याजेनोत्तरवाक्यानां (णां) तात्पर्यं प्रदर्शयते । तत्र
प्रथमप्रश्नवाक्यं दर्शयति-

किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याह । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः
(२) । दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे, इति ।

पूर्वचित्तिः प्रथमतश्चेतयमाना किं नामाऽऽसीदिति प्रश्नः । या
वृष्टिकारणभूता द्यौः सैव प्रथमतश्चेतयमाना । प्रथमतो वृष्टौ सत्यां

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.९.५)

११२९

पश्चादोषधिद्वारा सर्वे प्राणिनो जीवन्ति । एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां वृष्टिहेतुं दिवमेव प्राप्नोति वृष्टिं लभत इत्यर्थः ।

द्वितीयं वाक्यं दर्शयति-

किं *स्विदासीद् बृहद्वयं इत्याह । अश्वो वै बृहद्वयः
अश्वमेवावर्न्धे, इति ।

युद्धं जयद्वारा वीरजीवनहेतुत्वादश्वो बृहद्वयः ।

तृतीयं दर्शयति -

किं *स्विदासीत्पिशङ्गिलेत्याह । रात्रिर्वै पिशङ्गिला ।
रात्रिमेवावर्न्धे, इति ।

अतिशयेन रूपवती पिशङ्गिला रात्रिश्च तादृशी चन्द्रिकया नक्षत्रैश्च रूपवत्त्वप्रतिभासात् ।

चतुर्थं दर्शयति-

किं *स्विदासीत्पिलिप्पिलेत्याह । श्रीर्वै पिलिप्पिला ।
अन्नाद्यमेवावर्न्धे (३), इति ।

प्रजासमूहनिमित्तस्य ध्वनिविशेषस्य पिलिप्पिलेत्यनुकरणम् । श्रीश्च तथाविधध्वनियुक्ता यस्मिन्गृहे धनसमृद्धिस्तत्र जनबाहुल्यान्निरन्तरं तथाविधः शब्दो भवति ।

पञ्चमं दर्शयति-

कः स्विदेकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य एकाकी
चरति । तेज एवावर्न्धे, इति ।

आदित्यस्य हि सहायनैरपेक्षेण जगदभ्रमणं प्रसिद्धम् ।

षष्ठं दर्शयति -

क उं स्विजायते पुनरित्याह । चन्द्रमा वै जायते पुनः ।
आयुरेवावर्न्धे, इति ।

कृष्णपक्षे क्षीणश्चन्द्रः शुक्लपक्षे पुनर्जायत इति हि प्रसिद्धम् । सप्तमं दर्शयति-

किं ५ स्विद्धिमस्य भेषजमित्याह । अग्निर्वै हिमस्य
भेषजम् । ब्रह्मवर्चसमेवावर्तुन्धे, इति ।

अग्निसेवया हि शेत्योपद्रवो निवर्त्यते ।

अष्टमं दर्शयति -

किं ५ स्विदावपनं महदित्याह (४) । अयं वै लोकं
आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, इति ।

व्रीह्यादिबीजानां सर्वत आवापस्थानं भूमिः ।

नवमं दर्शयति -

पृच्छामि त्वा परं तं पृथिव्या इत्याह । वेदिर्वै परोऽ
न्तः पृथिव्याः । वेदिमेवावर्तुन्धे, इति ।

यागसंबन्धिनी या वेदिः सा पृथिव्या उत्कृष्टप्रदेशः । न हि ततोऽन्य
उत्कृष्टप्रदेशः कश्चिद्विद्यते ।

दशमं दर्शयति -

पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिमित्याह । यज्ञो वै भुवनस्य
नाभिः । यज्ञमेवावर्तुन्धे, इति ।

यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशस्तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य
मध्यस्थानीयः । कर्माधीनत्वात्सर्वजगद् व्यवहारस्य ।

एकादशं दर्शयति -

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत इत्याह । सोमो वै वृष्णो
अश्वस्य रेतः । सोमपीथमेवावर्तुन्धे, इति ।

कृष्णः सेक्तृत्वेन बलवतोऽश्वस्य संबन्धी सारभूतः पदार्थः सोमः ।
एवं सति ह्यश्वे त्रिरात्ररूपोऽश्वमेधारण्यः सोमयागो निष्पद्यते ।

द्वादशं दर्शयति -

पृच्छामि वाचः परं व्योमेत्याह । ब्रह्म वै वाचः परं
व्योम । ब्रह्मवर्चसमेवावर्तुन्धे (५), इति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.९.६)

११३१

होता भवति वै वृष्टिः पूर्वचित्तिरन्नाद्यमेवावरुन्धे महदित्याह सोमो
वै वृष्णो अश्वस्य रेतश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

जगत्कारणं ब्रह्मैव वाचो वेदरूपायाः परमं व्योम पर्यवसानभूमिः ।
'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः । तदेवं ब्रह्मकार्यभूतकृत्स्नजगद्
व्यवहारविषयप्रश्नोत्तररूपाभ्यां होतृब्रह्मणोः संवादरूपं ब्रह्मोद्यं
प्रसिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे ब्रह्मोद्यमुक्तम् । षष्ठसप्तमयोर्मृताश्वोपचारोऽभिधीयते ।
तत्रादावश्व संज्ञपन कालीनानुष्ठेयान्होमान्विधत्ते ।

अप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान

आहुतीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्दधाति । नास्मात्प्राणा

अपक्रामन्ति, इति ।

अश्वमेधयाजिनोऽश्ववधदोषेणाऽऽयुः समाप्तेः पूर्वमेवाकस्मात्प्राणा
अपक्रामन्ति । अतस्तत्परिहाराय सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्राणाय
स्वाहेति योऽनुवाकस्तत्रत्यैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । तेन यजमाने
प्राणानवस्थापयति । ततोऽकाले प्राणा अस्मान्नापक्रामन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता
पत्नीरुदानं यति ता दक्षिणान्केशपक्षानुद्गरथ्य सव्यान्प्रस्रस्य
दक्षिणानुरूनाघ्रानाः समिद्धिस्त्रिप्रदक्षिणमश्वमभिधन्त्यः (त्य)
परियन्त्यवन्ती स्थेति सव्यानुद्गरथ्य दक्षिणाव्यस्रस्य सव्यानुरूनाघ्राना
अनभिधून्वन्त्य (त्य) स्त्रिः प्रतिपरियन्ति प्रदक्षिणमन्तता यथा
पुरस्तानवकृत्वः संपादयन्ति” इति । तत्रावन्ती स्थेति मन्त्रं पठित्वा तस्य
तात्पर्यं दर्शयति—

अवन्ती स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु । प्रियं त्वा प्रियाणाम् ।

वर्षिष्ठमाप्यानाम् । निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे वसो
ममेत्याह । अपैवास्मैतद् धनवते (१) । अथो
धुवन्त्येवैनम् । अथोऽन्यै वास्मै हुवते, इति ।

हे राजपत्न्यो यूयमवन्ती स्थाश्वं रक्षयन्त्यः स्थ । ऽश्व, अवन्तीः
पालयित्र्य पत्न्यस्त्वाऽवन्तु । मम वसो वासयितस्तादृश हेऽश्व प्रियाणां
वस्तूनां ऽत्यन्तं प्रियं त्वां हवामहे वयं पत्न्य आह्वयामः कीदृशं
त्वामाप्यानामाप्तव्यानां वस्तूनां मध्ये वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । किञ्च
निधिपतिं शङ्खपद्मादिनिधिविशेषाणां पालकम् । अथवा किमनेन
विशेषणेन सर्वनिधीनां पालकत्वमाह्वयाम इति मन्त्रार्थः । तत्तेन
मन्त्रेणास्मा अश्वायापहुवत एव, एनमश्वमपलपन्त्येव । न हि मृतोऽश्वः
परमार्थत आह्वातुं शक्यते । ऽऽह्वानेनाश्वमेनं धुवन्ति
चालयन्त्युत्थापयन्ति । अपि चानेन चालनेनाश्वमेनं निहुवत एव,
उत्थापनमपि मृतस्याश्वस्यापलाप एव । तस्मादश्वस्योपचार
इत्यभिप्रायः ।

प्रदक्षिणत्रयं विधत्ते -

त्रिः परियन्ति । त्रयं इमे लोकाः । एभ्य एवैष लोकेभ्यो
धुवते, इति ।

पत्न्यः प्रदक्षिणत्रयेणैनमश्वं लोकत्रयव्यवहारार्थं धुवते
चालयन्त्युत्थापयन्ति । त्रिवारं पुनरप्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते -

त्रिः पुनः परियन्ति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः ।
ऋतुभिरिवैनं धुवते, इति ।

पूर्वेण प्रदक्षिणावृत्तित्रयेण सहितस्य विपरीतावृत्तित्रयस्य
षट्संख्योपपत्तिः । पुनरपि त्रिःप्रदक्षिणावृत्तिमभिप्रेत्य मिलित्वा
नवसंख्यां विधत्ते -

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति (२) । ये यज्ञे धुवनं
तन्वते । नवकृत्वः परियन्ति । नव वै पुरुषे प्राणाः ।
प्राणानेवाऽऽत्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति, इति ।

ये पुरुषा यज्ञे धुनं कम्पनं कुर्वन्त एतेभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्येव ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.९.६)

११३३

अतस्तत्परिहाराय नवकृत्वः परिभ्रमणं कुर्यात् । पुरुषशरीरे नवसु द्वारेषु नवसंख्याकाः प्राणा वर्तन्ते । संपादयन्ति । ततश्च प्राणा एतेभ्यो नापक्रामन्ति ।

यथोक्तस्य मृतोपचारस्यानुष्ठानार्थं प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं पत्न्यानयनं विधत्ते -

अम्बे अम्बात्यम्बिक इति पत्नीमुदानयति । अहृतैवैनाम् इति ।

अम्बादिशब्दैः प्रतिप्रस्थाता महिषीं संबोधयति । तेन तामाह्वयत्येव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमे (ण) वाससाऽध्वर्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छाद्य” इति । तस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागस्य तात्पर्यं दर्शयति -

सुभगे काम्पीलवासिनीत्याह । तप एवैनामुपनयति, इति ।

अत्र प्रतिप्रस्थाता महिषीं संबोधयति । हे सुभगे सौभाग्ययुक्ते हे काम्पीलवासिनि शृङ्गारार्थं विचित्रदुकूलवस्त्रोपेते अनेन संबोधनेन महिषीमेनां तप एव प्रापयति । मृतेनाश्वेन सह भोगार्थमाह्वानं संतापहेतुत्वात्तपःस्थानीयम् ।

द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुवर्गे लोके संप्रोण्वामित्याह (३) । सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति, इति ।

हे महिषि त्वमश्वश्चेत्येतौ युवां स्वर्गलोकसदृशसुखनिमित्तमिदं वस्त्रं सम्यगाच्छादयतम् । अनेन मन्त्रभागेन (ण) महिषीं स्वर्गमेव प्रापयति ।

तृतीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति -

आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजसि गर्भधमित्याह । प्रजा वै पशवो गर्भः । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते, इति ।

हेऽश्व गर्भधारणे हेतुं त्वामहं महिष्य (ष्या) जानि प्राप्नवानि । त्वं

११३४

(३.९.६)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

च गर्भधं गर्भधारकं कलत्ररूपं महिषीशरीरम् (मा) जासि प्राप्नुहि ।
 यद्यप्ययं भागो महिष्यैव पठितुं युक्तस्तथाऽपि
 तदभिप्रायानुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः । गर्भस्य
 प्रजापशुरुपत्वादेतस्मिन्मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुं चऽऽत्मनि स्थापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां सौवर्णाभिः
 सूचीभिर्महिष्यश्वस्यासिपथान्कल्पयति प्राक्क्रोडात् । एवमुत्तराभ्यां
 राजतीभिर्वावाता प्रत्यक्क्रोडात्प्राङ्नाभेः । एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः
 सीसाभिर्वा परिवृक्ती शेषम् ” इति । तत्रासिपथान्विधत्ते -

दे॒वा वा अ॒श्वमे॒धे प॒र्वमाने । सु॒वर्ग॒लोकं न प्रा॒जानन् ।

तमश्वः प्रा॒जानात् । यत्सू॒चीभि॑रसिप॒थान्क॒ल्पय॑न्ति ।

सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ प्र॒ज्ञात्यै, इति ।

पुरा कदाचिद्देवा अश्वमेधे बहिष्पवमानस्तोत्रे प्रवृत्ते सति तत्र
 स्वर्गहितुमश्वं न ज्ञातवन्तः । तमश्वस्तु ज्ञातवान् । अतः स्वर्गज्ञानाय
 मृतस्याश्वस्य शरीरे सूचीभिरसिपथाः कल्पनीयाः । यथा लोके सूकरः
 खड्गेन च्छिद्यत एवमश्वोऽपिच्छेदनीयः । अतः
 खड्गप्रहारस्थानलाञ्छनानि सूचीभिः कर्तव्यानि । त एतेऽसिपथा
 इत्युच्यन्ते ।

तस्मिन्सिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गायत्री त्रिष्टुबित्यनुवाकेन
 मन्त्रा आम्नातास्तेषां स्पष्टार्थतां दर्शयति—

गा॒य॒त्री त्रि॒ष्टुब्ज॒गती॒त्याह (४) । य॒था य॒जुरे॒वैतत्, इति ।

तेषु मन्त्रेषु गायत्र्यादिदेवताः । सूचिभिः शिम्यन्त्विति
 सूचीवेधनमाम्नातम् । तत्तथैव क्रियते ।

सूचीनामवान्तरभेदं विधत्ते -

त्र॒य्यः सू॒च्यो भ॑वन्ति । अ॒यस्म॒य्यो रज॑ता हरि॒ण्यः । अ॒स्य
 वै लो॒कस्य॑ रू॒पम॑य॒स्मय्यः । अ॒न्ऱि॒क्षस्य॑ रज॑ताः । दि॒वो
 हरि॒ण्यः दि॒शो वा अ॑य॒स्मय्यः । अ॒वा॒न्त॒रदि॒शा रज॑ताः ।
 ऊ॒र्ध्वा हरि॒ण्यः दि॒श । ए॒वास्मै॑ कल्पयति, इति ।

तत्र परिवृक्त्या लोहमय्यः । सूच्यः वावाताया रजतमय्यः ।
 महिष्याः सुवर्णमय्यः । ताश्च क्रमेण लोकत्रयरूपा । दिगादिरूपाश्च ।

अतोऽस्य यजमानस्य दिशः स्वव्यपारक्षमाः करोति । एवं लोकत्रयमपीति द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“कस्त्वा छयति कस्त्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमाच्छयति चन्द्रनाममेदस्तदुद्धरति नाश्वस्य वपा विद्यते” इति । तत्र पञ्चमकाण्डोक्तमन्त्रस्य कस्त्वेत्यनुवाकोक्तस्य तात्पर्यं दर्शयति ।

कस्त्वा छयति कस्त्वा विशास्तीत्याहाहि ५ सायै (५),
इति ।

हनुवन्तं कामन्त्यूण्वामित्याह जगतीत्याह कल्पयत्येकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हेऽश्व त्वां कः प्रजापतिश्छयति खड्गेन च्छिनत्ति । तथा कः प्रजापतिरेव त्वां विशास्ति विशसनमवयवविभागेन च्छेदनं करोति । अत्र मन्त्रे प्रजापत्युक्तिरहिंसार्था । स हि जगद्विधातृत्वाद्यथा हिंसा न भवति छेतुं जानाति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

‘कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽश्वस्य मृतोपचारः । संज्ञपनप्रकारश्चोक्तः । सप्तमे मृतोपचारविधा अवशिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अश्वेन सह स्रागच्छादिता महिषी यदा सोऽश्वो निद्रातीत्येवं क्लिश्नाति तदा पत्य इतरास्तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहनमन्त्राश्च “ऊर्ध्वमिनाम्” इत्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति —

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते ।

ऊर्ध्वमिनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः ।

श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति, इति ।

अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राष्ट्रस्य चापगमो भवति । बहुधनव्ययनश्रियोऽपगमः । अत एव राष्ट्रं पालयितुमशक्तत्वा-
द्राष्ट्रस्याप्यपगमः । तत्परिहारार्थमितराः पत्य ऊर्ध्वमिति पादं पठन्ति ।

तस्यायमर्थः—हेऽश्व, एनां महिषीं प्रति स्वकीयां पुलिङ्गव्यक्तिमूर्ध्वच्छ्रयताद्यथोर्ध्वा व्यवतिष्ठते तथोच्छ्रितां कुर्विति । एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वाद्राष्ट्ररूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया श्रियं राष्ट्रं चोर्ध्वं यथा भवति तथैवोन्नतं करोति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमेवास्मै पर्यहति, इति ।

व्यक्तेरौन्नत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन्पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवाही कस्मिंश्चिद् गिरौ वेणुं शिञ्चत्वा भारं बद्ध्वा स्वशिरस्यारोपयितुं सौकर्याय वृक्षाद्यवष्टम्भेन तं भारमूर्ध्वाग्रमवस्थापयति तद्वत् । अत्र राष्ट्रस्य भारस्थानीयत्वात् । यजमानार्थं राष्ट्रमेव परितः समादधाति ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

अथास्या मध्यमेधतामित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम् (१) । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

अश्वस्य पुलिङ्गव्यक्तावुच्छ्रितायामथानन्तरमस्या महिष्याः शरीरमध्यं स्त्रीलिङ्गमेधतामुत्साहेन वर्धताम् । अतो धनादिसमृद्धिरूपायाः श्रिय एव राष्ट्रमध्यरूपत्वाच्छ्रियमेव प्राप्नोति ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

शीते वातं पुनन्निवेत्याह । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतो वातः । क्षेममेवावरुन्धे, इति ।

पक्वानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते तदा प्रातःकाले शीते वाते प्रवृत्ते सति धान्यं पुनन्, शोधयन्पुरुष उत्साहेन यथाऽभिवृद्धिं गच्छति तद्वत् । अत्र शीतवातस्य तापनिवारकत्वेन क्षेमरूपत्वाद्यजमानः क्षेममेव प्राप्नोति ।

प्रोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यद्धरिणी यवमत्तीत्याह । विड्वै हरिणी । राष्ट्रं यवः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

अथ महिषी सान्त्वयितुमनेनोत्तरेण च पादद्वयेन ऽभिधीयते । यदा हरिणी काचिद्रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं यवं भक्षयति । तत्र यथा स्वामी न जानाति । तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण त्वामनूभूयान्तर्हितमश्वं न जानासीति पादद्वयस्याभिप्रायः । तत्र हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजा राष्ट्र चेत्युभयं सृज्यते । तत्र प्रजा हरिणीस्थानीया । यद्वा राजस्वामिकायां भूमावुत्पन्नधान्यभक्षणाद्धरिणीसादृश्यम् । राष्ट्रस्य भोग्यत्वाद्यवसादृश्यम् ।

अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्यगानुकूल्यं संपादयति-

न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह । तस्माद्राजा पशून् पुष्यति (२), इति ।

हरिण्या यवे भक्षितेऽपि हरिणीरूपं पशुं पुष्टं क्षेत्रिको न जानाति । यस्मादेवं तस्मात्क्षेत्रस्वामिवत्कृत्स्नभूमिस्वामी राजा पशून् पुष्यति । पशुपुष्टिं स्ववृत्तितया न गणयति । वैश्यस्य वृत्त्यन्तराभावात्पशुपुष्टिमसौ बहुमन्यते । राजा तु प्रभूतधनसमृद्धत्वान्न गणयति ।

द्वितीयतृतीयपादयोस्तताप्रय दर्शयति -

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायतीत्याह । तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते, इति ।

यद्यदा कचादिदासी स्वकीयस्वामिना जारेण युक्ता । भवति तदा सा दासी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषणाय धनमात्मन इच्छति । न हि स्वामिस्वीकाराद्धनमधिकं मन्यते । तथा हे महिषि मनुष्यशरीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव पशितुष्टा भव । न तु तुच्छमिमं मानुषं भोगमपक्षेस्वेति मन्त्राभिप्रायः । यस्मादत्र दास्या धनराहित्यं सूचितं तस्मादासीवन्नीचजातेर्वैश्यस्त्रियाः पुत्रं धनानर्हं राज्यार्थं नाभिषिञ्चन्ते ।

तृतीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति-

इयं युका शकुन्तिकेत्याह । विड्वै शकुन्तिका । राष्ट्रमश्वमेधः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्पक्षिस्त्री

विध्यते सा च पक्षिणं पृष्ठतो गच्छत्येव न तु पृष्ठे क्वचिदवतिष्ठते । हे महिषि, एवं त्वमपि न तृप्यसि तदेतदयुक्तमिति मन्त्राभिप्रायः । अत्र शकुन्तिकाशब्देन पक्षिस्त्रीसदृशी प्रजा सूच्यते । अयमश्वमेधश्च राष्ट्रसदृशः । तथा सत्येतत्पादपाठेन प्रजाराष्ट्रयोर्यजमानानुकूल्यं संपादयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

आहलमिति सर्पतीत्याह । तस्माद्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति, इति ।

आहलमिति पक्षिशब्दानुकरणम् । तथाविधं शब्द कुर्वती पक्षिस्त्री पुमांसं पक्षिणं सर्पति । यस्मान्मन्त्र एवमाह तस्माल्लोकेऽपि राष्ट्राश्च शकुन्तिकास्थानीयाः प्रजाः प्रवर्तन्ते ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति-

आहतं गभे पस इत्याह । विड्वै गभः (३) । राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्र विशं घातुकम्, इति ।

अत्र गभशब्दो वर्णविपर्यासेन स्त्रीव्यञ्जनं भगमाचष्टे । पसशब्दोऽपि वर्णव्यत्यासेन सपमावापर्योग्यं पुरुषव्यञ्जनमाचष्टे । स्त्रीव्यञ्जने पुंव्यञ्जनमाह- तमिति मन्त्रार्थः । अत्र स्त्रीव्यञ्जनवाचिना । गभशब्देन प्रजोपलक्षिता । पुंव्यञ्जनवाचिना पसशब्देन राष्ट्रं सूचितम् । ततः प्रजायां राष्ट्रमाहन्ति संयोजयति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि यद्राष्ट्रं तद्विशं + घातुकं प्रजां प्रति गमनशीलम् । वर्तत इत्यर्थः । चतुर्थपादः स्पष्टत्वबुद्ध्या ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

चतुर्थमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

माता च ते पिता च त इत्याह । इयं वै माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति, इति ।

हे महिषि तव या माता यश्च तव पिता तावुभौ सह शयनं कुरुत इति मन्त्रार्थः । अत्र पृथिवी द्यौश्च मातापितृशब्दाभ्यामुपलक्ष्यते । तथा सति द्यावा पृथिवीभ्यामेवैनं यजमानं रक्षार्थं परिददाति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति -

अग्रं वृक्षस्य रोहत इत्याह । श्रीर्वै वृक्षस्याग्रम् ।
श्रियमेवावर्न्धे, इति ।

वृक्षस्य कस्यचिदग्रं शाखया निर्मितं तल्पं माता पिता चाऽऽरोहत
इति मन्त्रार्थः । वृक्षाग्रशब्देनोत्कर्षसाम्याच्छ्रीर्विवक्षिता । अतो यजमानः
श्रियमेव प्राप्नोति ।

उत्तरार्धस्य तात्पर्यं दर्शयति-

प्रसुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमंत सयदित्याह । विड्वे
गभः । रा मुष्टिः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं
घातुकम्, इति ।

हे महिषि ते पिता प्रसुलामि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गभे योनौ मुष्टिं
मुष्टिसदृशं मेढ्रमतंसयत्प्रावेशयत् । एवमयमश्वश्चकार । अतो हे महिषि
त्वमुत्तिष्ठेति मन्त्राभिप्रायः । तत्र गभमुष्टिशब्दाभ्यां
प्रजाराष्ट्रयोरुपलक्षितत्वात्तयोः सबन्धः पूर्ववदत्र संपादितो भवति । एवमत्र
महिष्या आह्वानार्था इतरपत्नीवचनरूपा मन्त्रा व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः
सुरभिमतीमृचमन्ततो जपित्वा ” इति । तदिदं विधत्ते -

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञोऽपूतं वदन्ति ।
दधिक्राव्णो अकारिषमिति । सुरभिमतीमृचं वदन्ति ।
प्राणा वै सुरभ्यः । प्राणानेवाऽऽत्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा
अपक्रामन्ति, इति ।

यज्ञे यागप्रयोगमध्ये ये मनुष्या अपूतमपवित्रं ग्राम्योक्तिरूपं
वदन्त्येतेभ्यो जनेभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । अतस्तन्निवारणार्थं सर्वा (र्वी)
अपि सुरभिमतीं ब्रूयुः । सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिश्चब्दो
यस्यामृच्यस्ति सेयं सुरभिमती । प्राणानां
सुरभिगन्धवत्प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठेन प्राणानात्मनि संपादयन्ति । तत एभ्यः
स्त्रीजनेभ्यः प्राणा नापक्रामन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“आपोहिष्ठीयाभिर्मार्जयित्वा” इति । तदिदं
विधत्त-

आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यद्भिर्मर्जयन्ते । आपो वै सर्वा
देवताः । देवताभिरेवाऽऽत्मानं पवयन्ते, इति ।

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गर्भो रुन्धे दधते चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राक्तत्कारणत्वेनाऽऽपः सभाम्माताः 'आपो वा
इदमासन्सलिलमेव' इति । अतः कारणत्वात्सर्वदेवतारूपा आपः । ततोऽ
ब्रूपाभिर्देवताभिरेवाऽऽत्मानं शोधयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे मृताश्वोपचारे येऽवशिष्टा मन्त्रास्तं व्याख्याताः ।
अष्टमेऽश्वमेधतदीयपशुविधयः प्रशस्यन्ते । तत्राऽऽदावश्वमेधविधि-
प्रशंसां दर्शयति-

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनुप्राविशत् । ताभ्यः पुनः
संभवितुं नाशक्नात् । सौऽब्रवीत् । ऋध्नवदित्सः । यो
मेतः पुनः संभरदिति । तं देवा अश्वमेधेनैव समभरन् ।
ततो वै त आर्ध्नुवन् । योऽश्वमेधेन यजते । प्रजा पतिमेव
संभरत्युध्नोति, इति ।

पुरा प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा तासु प्रजासु प्रेणा प्रेम्णाऽनुप्रविश्य
पुनस्ताभ्यः प्रजाभ्यः सकाशात्संभवितुं स्वेन रूपेणाऽऽविर्भवितुमशक्तः
सन्निदमब्रवीत्-यः कश्चिन्मामितः प्रजासमूहात्पुनरपि संभरत्स्वेन रूपेण
संभूतं करोति स ऋध्नवदित्समृद्धिं प्राप्नोत्येवेति । ततो देवा
अश्वमेधानुष्ठानेनैव तं प्रजापतिं पुनः संभूतं कृत्वा स्वयमृद्धिं प्राप्ताः ।
ततोऽन्योऽप्यश्वमेधेनैवा प्रजापतिमेव संपाद्य समृद्धिं प्राप्नोति ।

अथ पशुविधिषु मनुष्यविधिं प्रशंसति -

पुरुषमालभते । वैराजो वै पुरुषः । विराजमेवाऽऽलभते ।
अथो अन्नं वै विराट् । अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावित्यनुवाकं वैराजी पुरुषीति
विराड्देवताका मनुष्यस्त्री पशुत्वेनाऽऽम्नाता । तदत्र पुरुषमालभत
इत्युच्यते । मनुष्यजातिमालभत इत्यर्थः । मनुष्यशरीरस्य
विराट्पुरुषशरीरसमानाकारत्वादयं वैराजः । अतो
विराजमेवाऽऽलब्धवान्भवति । अपि चान्नस्यापि विराट्शब्दाभिधे-
यत्वादन्नमपि प्राप्नोति ।

अश्वविधिं प्रशंसति-

अश्वमालभते । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्रजापतिमेवाऽ
ऽलभते । अथो श्रीर्वा एकशफम् । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

प्रजापत्यक्षिजन्यत्वादश्वः प्राजापत्यः । तदालम्बेन प्रजापति-
मेवाऽऽलब्धवान्भवति ० । अपि चैकशफमश्वश्वतरगर्दभरूपं
श्रीस्वरूपम् । धनिकानां गृहेषु मनुष्यधनादिवहनायाशवादीनां दर्शनात् ।
तस्माच्छ्रियमेव प्राप्नोति ।

गोविधिं प्रशंसति-

गामालभते (२) । यज्ञो वै गौः । यज्ञमेवाऽऽलभते ।
अथो अन्नं वै गौः । अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

द्वे धेनू भौमी इत्यादौ पशुत्वेन गौर्विहिता । सा च
यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपा । अतो गवालम्बेन यज्ञेवाऽऽलब्धो
भवति । अपि च क्षीरादिद्वारेण गोरन्नत्वादन्नमेव प्राप्नोति ।

अजविधिमविविधिं च प्रशंसति-

अजावी आलभते भूमे । अथो पुष्टिर्वै भूमा पुष्टिमेवावरुन्धे,
इति ।

अग्नयेऽनीकवत इत्यनुवाक आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती
मेधीत्यजाव्योः पशुत्वमाम्नातम् । तदालम्बो भूमे बाहुल्याय संपद्यते ।
तस्माद्वौ त्रीनजा जनयत्यथावयो भूयसीः, इति बाहुल्यसंभावनायाः,
श्रुतत्वात् । अपि च बाहुल्यस्य पुष्टिरूपत्वात्पुष्टिमेव प्राप्नोति ।

उत्सर्गविधिं प्रशंसति-

पर्यग्नि॒कृतं॑ पु॒रुषं॑ चाऽऽ॒र॒ण्या ॥ श्रो॒त्सृ॒ज॒न्त्यहिं॑ सा॒यै, इति॑ ।

यद्य॒प्यार॒ण्योत्सर्गं॑ ए॒वान्यत्राऽऽ॒प्तातो॑ न तु
पु॒रुषो॑त्सर्गस्तथाऽप्य॒प्राप्तांशे॑ वि॒धित्वं॑ प्रा॒प्तांशस्य॑ त्वनुवादेन प्रशंसति
सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

अथ मिलित्वा संगृह्य प्रशंसति-

उ॒भौ वा ए॒तौ प॒शू आल॑भ्येते । यश्चा॒व॒मो यश्च॑प॒र॒मः । तैऽ
स्यो॒भयै॑ य॒ज्ञे ब॒द्धाः । अ॒भीष्टा॑ अ॒भिप्री॑ताः । अ॒भिजि॑ता
अ॒भिहु॑ता भवन्ति, इति ।

तत्रोक्तेषु पुरुषमालभत इत्यारभ्याजावी आलभत इत्यन्तेषु
पशूषूत्तमाधमभावो विद्यते । पुरुषः सर्वोत्तमः । ऽश्वोऽधमः ।
अश्वापेक्षया गौरधमा । गवापेक्षयाऽ जावी अधमौ । एवं योऽधमो यश्च
परमस्तावुभौ पशू आलभ्येते । अस्य यजमानस्य यज्ञ उभयविधास्ते सर्वे
पशवो बद्धा नियोजिताः । ते च देवतानामभीष्टा अपेक्षिताः । अत
एवाभिप्रीता अत्यन्तप्रीतिविषयाः । अभिजिता वशीकृताः । अभिहुता
देवार्थमग्नौ प्रक्षिप्ता भवन्ति ।

अश्वमेधानुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति-

नैनं द॒क्ष्णवः॑ प॒शवो॑ य॒ज्ञे ब॒द्धाः । अ॒भीष्टा॑ अ॒भिप्री॑ताः ।
अ॒भिजि॑ता अ॒भिहु॑ता हि ॥ सन्ति॑ । योऽश्वमे॒धेन॑ यजते ।
य उ॑ चैनमे॒वं वेदं॑ (३), इति ।

ल॒भते॒ गामाल॑भते परमोऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके-

नवमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

एनमश्वमेधयाजिनमश्वमेधवेदिनं च दक्ष्णवः स्वभावतो
दंशनशीला अपि पशवो नियोजनादिक्रियाविषयाः सन्तोऽपि न
हिंसन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽश्वमेधस्य तत्पशूनां च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु त्रिरात्रस्योत्तमेऽहनि पशवोऽभिधीयन्ते । तत्राऽऽदौ तावत्प्रथमद्वितीये अहनी प्रशंसति-

प्रथमेन वा एष स्तोमेन राद्ध्वा । चतुष्टोमेन कृतेना-
यानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति, इति ।

एषाऽश्वमेधवाजी प्रथमेनाहना राद् ध्वा समृद्धिं प्राप्योत्तरेऽहन्द्वातीयेऽहनि प्रतितिष्ठति । कीदृशेन प्रथमेन स्तोमेन स्तोत्रयुक्तेन चतुष्टोमेन त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाख्यैश्चतुर्भिः स्तोमैर्युक्तेन । तत्र दृष्टान्तः-अयानां कालानां मध्ये कृतेन कृतयुगेनेव । यथा कृतयुगं चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तमेवमिदं प्रथममहश्चतुर्भिः । स्तोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तर एकविंशं एकविंशस्तोमयुक्तं । अत एव प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाहेतौ ।

अथ तस्मिन्द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रे शाक्वरं साम विधत्ते-

एकविंशं शात्प्रतिष्ठायां ऋतूनन्वारोहति । ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठायां । देवता अभ्यारोहति । शक्वरयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्त्यच्छन्दः । अन्यैऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते (१) । उतेव ग्राम्याः । उतेवाऽऽरण्याः । अहरेवरूपेण समर्धयति । अथो अहं एवैष बलिर्हियते, इति ।

यदिदमेकविंशस्तोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहस्तत्सकाशादयमृत्वभिमानिदेवान्प्राप्नोति । पृष्ठस्तोत्राण्यत्रतुप्राप्तिहेतुत्वादृतव इत्युच्यन्ते । तैर्ऋतुभिः साध्यत्वात्संवत्सर ऋत्वात्मकः । अतोऽयं पृष्ठस्तोत्रबलादृत्वात्मकैः संवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य तदेवताः प्राप्नोति । तस्मिन्पृष्ठस्तोत्रे शाक्वरयो भवन्ति । शाक्वरं साम गातव्यम् । सामाधारभूतास्वृक्ष्वन्यदच्छन्दो भवति न त्वेकच्छन्दस्काः सर्वा ऋचः । यस्मादेते पशवो नानाविधा आलभ्यन्ते केचिद् ग्राम्याः केचिदारण्याश्चेति तस्मात्पशुवच्छन्दसां नानाविधत्वं युक्तम् । तेन न नानाविधत्वेनेदं द्वितीयमहरेव स्वरूपेण समृद्धं कृतं भवति । अपि च तस्मादहं एव सकांशादेष बलिर्हियते । इयं लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य संपद्यते ।

अथ तृतीयेऽहनि पशुविशेषान्विधत्ते-

तदाहुः । अपशवो वा एते । यदज्ञावयश्चाऽऽरण्याश्च ।
 एते वै सर्वे पशवः । यद्व्या इति । गव्यान्पशूनुत्तमेऽ
 हन्नालभते (२) । तेनैवोभयान्पशूनवरुन्धे, इति ।

तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा एवमाहुः-अजजातीया अविजातीया
 आरण्याश्च ये सन्ति ते मुख्याः पशवो न भवन्ति । किंतु ये गोजातीया
 एत एव सर्वे पशवः सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति । तस्मादुत्तमेहनि
 गोजातीयान्पशूनालभेत । तेनैव गवालम्भनेन ग्राम्यानारण्याश्चो-
 भयान्प्राप्नोति ।

गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते -

प्राजापत्या भवन्ति । अनभिजितस्याभिजित्यै, इति ।

सर्वेषां प्राजापत्यत्वे सति प्रजापत्यनुग्रहात्पूर्वमवशीकृतमपि राष्ट्रं
 वशीकृतं भवति ।

अथ त्रिरात्रावसाने पशून्विधत्ते -

सौरीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति । अन्त एव
 ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे, इति ।

सूर्यदेवताका नवसंख्याकाः श्वेतवर्णा बन्ध्या गावोऽ बन्ध्याख्याः
 पशवः कर्तव्याः तेनाश्वमेधस्यान्तत एव काले ब्रह्मवर्चसं प्राप्नोति ।

अनूबन्ध्यानन्तरं पश्वन्तराणि विधत्ते -

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनुड्वाहाविति द्वंद्विनः
 पशूनालभते । अहोरात्राणामभिजित्यै, इति ।

सोमायेत्यनुवाके द्विवचनान्तैः द्वंद्विनस्तदालम्भेनाहोरात्राभिजयो
 भवति ।

द्वंद्विभ्य ऊर्ध्वं पश्वन्तराणि विधत्ते -

पशुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । छगलं
 कल्माषं किंकिदीविं विदगयमिति त्वाष्ट्रान्पशूनालभते ।
 पशुभिरिवाऽऽत्मानं समर्धयति, इति ।

अश्वमेधयाजी बहुपशुमारणात्पशुभिर्वियुक्तो भवति । अतः

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.९.१०)

११४५

पशुसमृद्धये त्वष्टृदेवताकान्पशूनालभेत । त्वष्टा हि रूपनिर्माता
पशून्संपादयति । छगलश्छागार्भकः । कल्माषः कृष्णबिन्दुमान् ।
किकिदीविस्तित्तिरिः । विदीयगयः श्वेतबकः । एते चैकादश प्रातर्गव्याः
पशव आलभ्यन्त इत्यनुवाके समाप्ताः । पश्वन्तराणि विधत्ते-

ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽमेधेन यजते । पिशङ्गास्त्रयो
वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते । ऋतुभिरेवाऽऽत्मान् *
समर्धयति, इति ।

अश्वमेधयाजिनश्चिरकालं नियमे वर्तमानस्य तत्तदृतुप्रयुक्त-
भोगाभावादृतुभिर्वियोगो भवति । तत्परिहाराय पिशङ्गा
इत्याद्यनुवाकोक्तानृतुदेवताकान्पशूनालभते । ततस्तुष्टैर्ऋतुभिरात्मानं
समृद्धं करोति ।

तेषामुत्सर्गं विधत्ते-

आ वा एष पशुभ्यो वृश्च्यते । योऽश्वमेधेन यजते ।
पर्यग्निकृता । उत्सृजन्त्यनाव्रस्काय (३), इति ।

लभ्यन्ते लभते त्वाष्ट्रान्पशूनालभतेऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अश्वमेधयाजी बहुपशुमारणात्पशुभ्यो विच्छिद्यते । तत्परिहाराय
पर्यग्निकरणानन्तरमुत्सृजेत् । अनाव्रस्कायाविच्छेदायेत्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे गव्यादयः पशवोऽभिहिताः । दशमे महिमाख्यो ग्रहावुच्यते ।
तावेतौ विधत्ते -

प्रजापतिरकामयत महानन्नादः स्यामिति । स
एतावदश्वमेधे महिमानावपश्यत् । तावंगृहीत । ततो वै
स महानन्नादोऽभवत् । यः कामयेत महानन्नादः

११४६

(३.९.१०)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

स्यामिति । स एतावत्श्वमेधे महिमानौ गृहीत ।

महानेवान्नादो भवति, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिरैश्वर्यादिभिर्गुणैर्महान्दोगाभावेन यथेच्छ-
मन्नादश्च स्यामिति कामयित्वा तत्साधनं महिमाख्यौ ग्रहौ निश्चित्य तौ
गृहीत्वा महानन्नादश्चाभवत् । ततोऽन्योऽपि तौ गृहीत्वा तथा भवति ।

तग्रहणप्रकारश्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—“अन्तरेणाऽऽग्रयणोक्थौ
प्राकृत सोममभिषुत्य यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ गृहाति राजतेन
पूर्वं सौवर्णेनोत्तरम्” इति । तयोर्ग्राहयोर्यागं विधत्ते—

यजमानदेवत्यां वै वपा । राजा महिमा । यद्वपां
महिम्नोभयतः परिजयति । यजमानमेव राज्येनोभयतः
परिगृहाति, इति ।

वपाया यजमानवन्मुख्यत्वात्तदेवत्यत्वम् ।
महिमाख्ययोर्ग्रहयोरैर्महत्त्वयोगाद्राजत्वम् । तस्माद्वपामभितः पुरस्तात्पश्चाच्च
महिम्ना ग्रहेण यजेत । तेन यजमान मेवोभयत इह लोके परलोके च
राज्ययुक्तं करोति ।

तमेवं महिमयागं पुनः प्रशंसति—

पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवाः ।
उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एतेऽश्व एव मेध्य
उभयेऽवर्धयन्ते । यद्वपां महिम्नोभयतः परिजयति ।
तानेवोभयान्प्रीणाति (१), इति ।

परिजयति षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्रकृता स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति, इति
पुरस्तात्स्वाहाकारोपरिष्ठात्स्वाहाकाराश्च द्विविधा देवा उक्ताः । ते द्विविधा
अत्रापि यागयोग्येऽश्वे प्राप्यन्ते अतएवसूत्रकारेणोक्तम्—पूर्वानपचित्य
वप्यमहिमानौ हुत्वां इति । एवं सति वपाया उभयतो महिमयोगेन
द्विविधानपि देवान्प्रीणायति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे महिमानाख्यौ ग्रहावुक्तौ । एकादशे शरीरहोमाः
स्विष्टकृदाहुतयश्चोच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण-“हविषा प्रचर्याऽऽज्यमवदानं
कृत्वा स्तेगान्दंष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरित्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं
शरीरहोमाञ्जुहोति । दिवाकीर्त्यं पञ्चदशम्” इति । तत्र
शरीरहोमान्विधत्ते-

वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् । या
देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन व्यर्धयेत् । देवताभ्यः
समदं दध्यात् । स्तेगान्दंष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति ।
आज्यमवदानं कृत्वा प्रति संख्यायमाहुतीर्जुहोति । या एव
देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन समर्धयति । न
देवताभ्यः समदं दधाति (१), इति ।

अयमश्वो वैश्वदेवः सर्वदेवासाधारणः । “अश्वे वै सर्वा देवता
अन्वायताः” इत्युक्तत्वात् । तादृशमश्वं यदि प्रजापतिदेवताक्रमेव
कुर्यात्तदानीमस्मिन्या देवता अपिभागाः संभावितभागार्थास्ताः सर्वा देवता
होमरहितत्वात्स्वभागेन वियोजिताः स्युः । तदानीं प्रजापतेरन्यासां
देवतानां च परस्परं समदं कलहं संपादयेत् । मदेन सह वर्तत इति समदः
कलहः । अतस्तत्परिहारायाऽऽज्यद्रव्यमवदाय विस्मृतिपरिहाराय
प्रतिमन्त्रं गणयित्वा स्तेगानित्याद्यनुवाकोक्तमन्त्रैराहुतीर्जुह्यात् । ततः
संभावितभाग देवतास्तत्तद्भागेन समृद्धाः करोति । तेन च देवतानां परस्परं
कलहं न संपादयति । स्तेगान्दंष्ट्राभ्यामित्येको मन्त्रः ।
मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति द्वितीयो मन्त्रः । एवं प्रतिमन्त्रं हस्तेन गणयेत् ।

अनुवाकसंख्यां विधत्ते -

चतुर्दशैताननुवाकाञ्जुहोत्यनन्तरित्यै, इति ।

स्तेगानित्यारभ्य क्रमैरत्यक्रमीदित्यन्ताश्चतुर्दशानुवाकः । अयं च
होमः सर्वासां देवतानामन्तरायराहित्याय भवति ।

आरण्यकाण्डोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते -

प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम् । पञ्च दश वा अर्धमासस्य
रात्रयः । अर्धमासशः संवत्सर आप्यते, इति ।

पञ्चदशरात्रीणामर्धमासत्वाच्चतुर्विंशत्यर्धमासानां संवत्सरत्वाच्च
तदर्धमासद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ।

अथ स्विष्टकृदाहुतीर्विधत्ते -

देवासुराः संयत्ता आसन् । तैऽब्रुवन्ऽग्नयः स्विष्टकृतः ।
अश्वस्य मेध्यस्य वयमुद्धारमुद्धरामहे ।
अथैतानभिर्भवामेति । ते लोहितमुदहरन्त । ततो देवा
अभवन् (२) । पराऽसुराः । यत्स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं
जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
भवति, इति ।

देवेष्वसुरेषु च युद्धार्थमुद्युक्तेषु ते स्विष्टकृतोऽग्नयो देवा
इतरदेवान्प्रत्येमब्रुवन् ।

शक्नुम इति । तथोक्त्वा तेऽग्नयोऽश्वस्य सकाशाल्लोहितमुदहरन्त ।
ततो देवा विजयिनोऽभवन् । असुराः पराभूताः । एवमन्योऽपि यजमानः
स्विष्टकृद्भ्योऽग्निभ्योऽश्वस्य लोहितं जुहोति चेत्स
होमः शत्रूणामभिभवाय भवति ।

अत्र जुहूँ बाधितुं साधनान्तरं विधत्ते -

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगः ।
रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशून्र्त्तदधाति । अथो
अत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः । पशून्भिर्मन्यते (३),
इति ।

अश्वं तूपरं गोमृगमित्युक्तेषु मध्ये यो गोमृगस्तस्य कण्ठप्रदेशो
विशसनकाले पृथगवस्थापनीयः । अत एव
सूत्रकारेणोक्तम्—“प्रजापतयेऽश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्यास्थि-
लोमत्वचमसंभिन्दतः सूकरविशसनं विशसतेति संप्रैषवत्कुर्वन्ति ।
अश्वस्य लोहितं स्विष्टकृदर्थं निदधाति शकं गोमृगकण्ठं च” इति । तेन
गोमृगकण्ठेन प्रथमा स्विष्टकृदाहुतिर्हीतव्या । गोमृगस्य

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.९.१२)

११४९

पशुरूपत्वात्स्विष्टकृद्गनेश्चोग्रत्वेन रुद्ररूपत्वादेनेन कण्ठहोमेन तस्माद्गुद्रात्सर्वान्पशून्तर्हितान्करोति । अपि च यस्मिन्देश एषा स्विष्टकृदाहुतिर्हूयते तस्मिन्देशे पशून्रुद्रो न हिनस्ति ।

द्वितीयाहुतेः । साधनान्तरं विधत्ते -

अ॒श्व॒श॒फेनं द्वितीया॒माहुतिं जुहोति । प॒शवो वा
एक॑शफम् । रु॒द्रौऽग्निः स्विष्ट॑कृत् । रु॒द्रा दे॒व
प॒शून्तर्द॑धाति । अथो यत्रै॒षाऽऽहुति॑र्हूयते । न तत्र रु॒द्रः
प॒शून्भिर्म॑न्यते, इति ।

एकशफमश्वशरीरम् । अन्यत्पूर्ववदव्याख्येयम् ।

तृतीयाहुतेः । साधनान्तरं विधत्ते -

अ॒य॒स्मर्येन कम॑ण्डलुना तृतीया॒म् । आहुतिं जुहो॑त्यायास्यो
वै प्र॒जाः । रु॒द्रौऽग्निः स्विष्ट॑कृत् रु॒द्रा दे॒व प्र॒जा
अ॒न्तर्द॑धाति । अथो यत्रै॒षाऽऽहुति॑र्हूयते । न तत्र रु॒द्रः ।
प्र॒जा अ॒भिर्म॑न्यते (४), इति ।

द॒धात्य॒भ॒वन्म॑न्यते प्र॒जा अ॒न्तर्द॑धाति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अयसा लोहेन निर्मितः कमण्डलुरयस्मयः । अयास्यनामकेन महर्षिणा सृष्टत्वात्प्रजा आयास्यः । अन्यत्पूर्ववदव्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृद्धोमाश्चाभिहिताः । द्वादशे तदुभयहोममध्यवर्त्यश्वस्तोमीयहोम उच्यते । तमिमं विधत्ते -

अ॒श्वस्य॒ वा आल॑ब्धस्य॒ मेध॒ उद॑क्रामत् ।

तदश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं जुहोति । स
मेधमेवैनमालभते, इति ।

योऽयमश्व आलब्धस्तस्य संबन्धी मेधः सार उदक्रामत् । स च
सारोऽश्वस्तोमीयनामकं मन्त्रजातमभवत् । अश्वस्य स्तुतिर्येषु यदक्रन्द
इत्यादिषु त्रिष्वनुवाकेषु श्रूयते तेऽनुवाका । अश्वस्तोमास्तेषु श्रूयमाणं
मन्त्रजातमश्वस्तोमीयम् । तद्धोमेन सारसहितमेवाश्वमालब्धवान्भवति ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते -

आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यम् । मेधोऽश्वस्तोमीयम् ।
मेधेनैवास्मिन्मेधं दधाति, इति ।

द्रव्यमन्त्रयोः सारत्वात्तेनैव सारेण यजमाने सारं संपादयति ।
मन्त्रसंख्यां विधत्ते -

षट्त्रिंशतं जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती (१) । बार्हताः
पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति,
इति ।

यद्यपि यदक्रन्द इत्याद्यनुवाकेषु, ऋचः पञ्चत्रिंशद्देवा
आम्नातास्तथाऽपि क्रमैरत्यक्रमीदित्यनेन षट्त्रिंशत्संख्या पूरणीया । अत
एव सूत्रकार आह- “क्रमैरत्यक्रमीदित्येतां षट्त्रिंशतम्” ।
बृहतीच्छन्दसोऽक्षराणां षट्त्रिंशत्संख्या पशवश्च तेन च्छन्दसा
लभ्यत्वाद्बार्हताः । अतः सा संख्या पशूनां मात्रा प्रमाणम् । ततः
षट्त्रिंशन्मन्त्रहोमेन पशून्सर्वान्स्वयोग्येन प्रमाणेन समर्धयति ।

तासामाहुतीनां न्यूनाधिक संख्यानिराकरणेन पूर्वोक्तं संख्यां
प्रशंसति-

ता यद्भूर्यसीर्वा कर्नीयसीर्वा जुहुयात् । पशून्मात्रया
व्यर्धयेत् । षट्त्रिंशतं जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती ।
बार्हताः पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया
समर्धयति (२), इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इमा नुकमित्यादीनां द्विपदामृचां होमं विधत्ते -

अ॒श्व॒स्तो॒मीयं * हु॒त्वा द्वि॒पदा जुहोति । द्वि॒पाद्वै पु॒रुषो॒
द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया॒ सम॑र्धयति, इति ।

द्वौ पादौ यस्या ऋचः सा द्विपदा । तादृशीस्तिस्र ऋचो जुहुयात् ।
ता ऋचः सूत्रकार उदाजहार—“इमा नुकं भुवना सीषधेमेति द्विपदा अन्ततो
हुत्वा” । एताश्चारण्यकाण्डे समाम्नाताः । पुरुषस्य पादद्वयोपेतत्वाद्
द्वाभ्यामेव पादाभ्यां स्थैर्येण प्रतिष्ठातुं शक्यत्वाच्चैनं यजमानं तेन होमेन
प्रतिष्ठापयति ।

अत्र विचारेण होमयोः पौर्वापर्यं निश्चिनोति -

तदाहुः । अ॒श्व॒स्तो॒मीयं पूर्वं * होत॒व्याँ३ द्वि॒पदा३ इति ।
अश्वो वा अ॒श्व॒स्तो॒मीयम् । पु॒रुषो द्वि॒पदाः ।
अ॒श्व॒स्तो॒मीयं * हु॒त्वा द्वि॒पदा जुहोति । तस्माद्
द्वि॒पाच्चतु॑ष्पादमति । अथौ द्वि॒पद्ये॒व चतु॑ष्पदः
प्रतिष्ठापयति, इति ।

तत्र होमपौर्वापर्यविषये विचारकाः कस्य होमस्य पूर्वत्वं युक्तमित्येवं
विचार्याश्वस्तोमीयस्य पूर्वत्वं निश्चिन्वन्ति ।
तस्याश्वसंबन्धेनाश्वरूपत्वात्, द्विपदानां च पुरुषसंबन्धेन
तद्रूपत्वादश्वस्तोमीयस्य पूर्वभावित्वे सति चतुष्पादमश्वं भोग्यं प्रथमतः
संपाद्य द्विपात्पुरुषो भुङ्क्ते । द्विपदानां पश्चाद्भावित्वेन द्विपदि पुरुषे
चतुष्पदः पशून्प्रतिष्ठापयति ।

यथाऽश्वस्तोमीयहोमादूर्ध्वं द्विपदाहोमस्तथा तद्धोमादप्यूर्ध्वं
शरीरहोमादिशङ्कां वारयितुं निषेधति -

द्वि॒पदा हु॒त्वा । नान्यामु॒त्तरा॒माहु॑तिं जुहुयात् ।
यद॒न्यामु॒त्तरा॒माहु॑तं जुहुयात् । प्र प्रति॒ष्ठायांश्च॑यवेत । द्वि॒पदा
अन्त॒तो जुहोति॒ प्रति॑ष्ठित्यै (३), इति ।

बृह॒त्यर्ध॑यति स्थापयति पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
नवमाध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

११५२

(३.९.१३)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

द्विपदाहोमादूर्ध्वं स्विष्टकृद्धोमात्पुरा नान्या काचिदाहुतिर्होतव्या ।
तस्मादुपहोमानामन्ते द्विपदाहुतय एव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशोऽश्वस्तोमीयहोमोऽभिहितः । त्रयोदशे तु सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतीत्याद्यनुवाकोक्ताश्विष्टिषु संवत्सरानुष्ठानरूपविशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण-“एवमेतानि सावित्रादीनि संवत्सरं कर्माणि क्रियन्ते” इति । तदिदं विधत्ते-

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सौऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेधं तदन्विच्छति, इति ।

पुरा प्रजापतिरश्वमेधसाधनमश्वमसृजत । स च सृष्टोऽश्वो मरणभीत्या प्रजापतेरपाक्रामत् । तमपक्रान्तमश्वं यूपवद्भिर्यज्ञक्रतुभिः । प्रामुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धनं हेतोर्युपाद्धीतं तमश्वं यूपवद्भिर्नाऽऽलभत । ततः प्रजापतिर्विचार्य यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । इष्यत इच्छापूर्वकं लभ्यत आभिरितीष्टिनाम संपन्नम् । तस्माद्दीक्षायाः पूर्वमेकं संवत्सरं निरन्तरमिष्टिभिर्यजते । तेनाश्वमन्विष्य लभते ।

तास्विष्टिषु देवतां प्रशंसति -

सावित्रियो भवन्ति (१) । इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्याहुः । तिर्यङ्नोर्ध्वोऽत्यैतुमर्हतीति । यत्सावित्रियो भवन्ति । सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति, इति ।

तिस्रोऽपीष्टयः सवितृदेवताकाः । तथा च पूर्वप्रपाठके सामान्नातम्-“सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यदिने । सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे”

इति । तासु यः सविता देवः सोऽयं भूमिस्वरूपः । तत्कथमिति तदेवोपपाद्यते-यः कश्चित्पदार्थो भूम्यां नश्यति पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति यश्च निलयते स्वदेश एव निलीनो भवति । अत एव रथ्यादौ सुरक्षितस्तिष्ठति । तिर्यग्देहो गवादिरूर्ध्वदेहो मनुष्यो वा तत्सर्वं नष्टं विलीनं च पुनरन्विष्य भूम्यामेव लभते । कश्चिदपि तिर्यगिमां भूमिमत्येतुं नार्हति कश्चिदप्यूर्ध्वदेहो मनुष्य इमां भूमिमत्येतुं नार्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । तस्माद्भूमिस्वरूपः सवितृदेवताकास्विष्टिषु कृतासु तेन सवित्राऽनुज्ञात एव सन्नेनमश्वं भूम्यामिच्छति प्राप्नोति ।

पूर्वप्रपाठके विहितसायंधृतिहोममनूद्य प्रशंसति -

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तौः ।

यत्सायंधृतीर्जुहोति । अश्वस्य यत्यै धृत्यै (१), इति ।

योऽयं संवत्सरमात्रं स्वेच्छासंचारार्थमुत्सृष्टोऽश्वः सोऽयं परां परावतमत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः । तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः सायंधृतिभिराहुतिभिरश्वः क्वचिन्नियतो धृतो भवति ।

इष्टीर्धृतीश्च पुनः प्रशंसति -

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति ।

यत्सायंधृतीर्जुहोति । अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै तस्मात्सायं

प्रजाः क्षेम्या भवन्ति, इति ।

याः प्रातरिष्टयस्ताभिरश्वो लभ्यते । याः सायंधृतयस्ताभिरश्वः क्वचिद्रक्षकाणां निवासगृहे नियतो धृतो भवति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः सायं काले गोमहिषादीन्स्वगृहेषु बद्ध्वा प्रजाः क्षेम्याः क्षेमयोग्या न क्वापि गवादयो गता इत्येवं निश्चिता भवन्ति ।

इष्टिं पुनः प्रशंसति -

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति ।

तस्माद्दिवा नष्टैष ऐति, इति ।

यस्मादश्वान्वेषणार्थं इष्टयो दिवा प्रातःकाले क्रियन्ते तस्माल्लोकेऽपि नष्टेषो नष्टस्य गवादेरन्वेष्टा पुरुषो दिवैवान्वेषणार्थं संचरति ।

पुनरपि मिलित्वा प्रशंसति -

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते सायं धृतीर्जुहोति । अहो
रात्राभ्यामेवैनमन्विच्छति । अथो अहोरात्राभ्यामेवास्मै
योगक्षेमं कल्पयति (३), इति ।

भवन्ति धृत्या एनम्विच्छत्येक च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

कालद्वयेऽनुष्ठानादहोरात्रयोरन्वेषणसाधनत्वम् । अत एवास्मै
यजमानायाहोरात्राभ्यां यागेक्षेमकल्पनम् । अलब्धस्य लाभो योगः ।
लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे संवत्सरानुष्ठानमिष्टीनां विहितम् । तास्विष्टिषु गानं
चतुर्दशेऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते -

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्र क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते ।

ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः । श्रिया वा एतद्रूपम् ।

यद्वीणा । श्रियमेवास्मिन्तद्धतः । यदा खलु वै पुरुषः

श्रियमश्नुते । वीणाऽस्मै वाद्यते, इति ।

नियमं स्वीकृतवतो राज्ञश्चिरकालं राजोपचाराभावेन
श्रीरस्मादपगच्छति । क्रतुसमाप्तिपर्यन्तमध्वर्योरिव राजत्वात् ।
राष्ट्रमप्यस्मादपगच्छति । तदुभयपरिहारार्थं वीणया गातुं कुशलौ द्वौ
ब्राह्मणौ गायेताम् । वीणा हि श्रियः स्वरूपम् । तस्मादस्मिन् राज्ञि तौ
श्रियमेव संपादयतः । वीणायाः श्रीरूपत्वं लोके प्रसिद्धम् । दरिद्रोऽपि
यदा श्रियं प्राप्नोति । तदानीमस्य सुखार्थं गायकैर्वीणा वाद्यते ।

अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं द्वितीयगायकं दत्रियं विधत्ते -

तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् (१) । प्रभ्र शुकाऽ

स्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे श्री रमत इति ।

ब्राह्मणोऽन्यो गायेत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः ।
क्षत्रं राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षेत्रेण चोभयतः
श्रीः परिगृहीता भवति, इति ।

तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः । ब्राह्मणयोरेव गाने श्रीर्भ्रष्टा
स्यात् । ब्राह्मणो हि तपः स्वाध्यायादौ प्रवृत्तः श्रियं पालयितुं न क्षमते ।
तस्मादेकौ ब्राह्मण इतरो राजन्यश्च गायेत् । तत्र ब्राह्मणो ब्रह्ममन्त्रात्मकः ।
राजन्यः क्षत्रबलात्मकः । तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन क्षत्रियः
शौर्येण चोभयेनापि प्रकारेण च श्रीः स्वीकृता भवति ।

अथ कालविशेषं विधत्ते -

तदाहुः । यदुभौ दिवा गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं क्रीमेत्
(२) । न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं रमते इति । यदा खलु वै राजा
कामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् ।
नक्तं राजन्यः । ब्रह्मणो वै रूपमहः । क्षत्रस्य रात्रिः ।
तथा हास्य ब्रह्मण च क्षेत्रेण चोभयतौ राष्ट्रं परिगृहीतं
भवति, इति ।

तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः । ब्राह्मणराजन्यावुभावपि
दिवैव यदि गायेतां तदानीं रात्रौ रक्षकाभावाद्राष्ट्रमस्याद्यजमानाद्
भ्रश्येत् । तत्रेयमुपपत्तिः । न हि ब्राह्मणे राष्ट्रं क्रीडते । कुत एतदिति
चेदुच्यते । ब्राह्मणे राष्ट्रं पालयति सति यदा राजा राष्ट्रं मे भूयादिति
कामयते । तदानीमेव ब्राह्मणं जित्वा तत्स्वाधीनं करोति । अहः
प्रथमभावित्वात्तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यम् । अतो ब्राह्मणस्य योग्य
एक एव कालो गानस्य पर्याप्त इति द्वयोः कालयोर्वाद्वाभ्यां गातव्यम् ।
तत्रोज्ज्वलत्वादग्निमभवत्वाच्च ब्राह्मणस्यरूपमहः । अन्धकारा-
वृतत्वाच्चोरादिभययुक्तत्वाच्च रक्षायामधिकृतस्य क्षत्रस्य स्वरूपं रात्रिः ।
तथा कालद्वये गाने सति मन्त्रेण बलेन चोभयविधेन कालद्वये राष्ट्रं
परिगृहीतं भवति ।

तत्र दिवसे सावित्रीष्टिसंबन्धिनः । स्विष्टकृतः पुरा ब्राह्मणेन
गातव्यमर्थं दर्शयति -

इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्त
वै ब्राह्मणस्य (३) । इष्टापूर्तेनैवेन ँस समर्थयति, इति ।

इतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । हे राजंस्त्वमनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो
गोभूहिरण्यादिकं दत्तवानसि । अनेन प्रकारेण
वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरिष्टवानसि । अनेन प्रकारेण
शाकसूपपायसादीन्यन्नानि ब्राह्मणार्थं पक्ववानसि । एतच्च
गातव्यस्यार्थस्योपलक्षणम् । ततो ब्राह्मणः स्वोचितार्थप्रतिपादकैर्गद्यैः
पद्यैश्च गायेत् । इष्टापूर्तं श्रौतस्मार्ते दैवे पित्र्य वा ब्राह्मणस्योचिते । अत
ईदृशगानेन यजमानमष्टापूर्ताभ्यां समृद्धं करोति ।

अथ सायं धृतिषु हूयमानासु राजन्येन गातव्यमर्थं दर्शयति -

इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमु ँसग्रामर्महन्निति राजन्यः ।
युद्धं वै राजन्यस्य । युद्धेनैवेन ँस समर्थयति, इति ।

अत्रापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । अनेन प्रकारेण
पृथुभरतभगीरथयुधिष्ठिरादिभिः सुकृतकर्मभिः समानस्त्वं
शत्रून्निहतवानसि । अनेन प्रकारेण करितुरगरथपदातिसमेतः
शरचापतोमरकरवालादिधारिभिः । शूरभटैः परिवृतस्त्वं शत्रुभिः सह युद्धं
कृतवानसि । अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवन्महा-
वीरपुरुषसहस्राधिष्ठितं मुं संग्रामं प्राप्य काश्मीरं मागधं पौण्ड्रं च राजानं
निशितासिमात्रसहायस्त्वं हतवानसि । तदेतद्युद्धविषयमेव गानं
राजन्यस्योचितम् । अत एव तद्विषयैर्गद्यैः पद्यैश्च राजन्यो गायेत् । तथा
सत्येनं राजानं युद्धेन समृद्धं करोति । एकैकस्य गीतित्रयं विधत्ते -

अकृष्णा वा एतस्यर्तव इत्याहुः । यौऽश्वमेधेन यजत इति ।
तिस्रोऽन्यो गायति तिस्रोऽन्यः । षट्संपद्यन्ते । षड्वा
ऋतवः । ऋतून्नेवास्मै कल्पयतः, इति ।

अश्वमेधयाजिनो राजस्तत्तदुचितराजोपचाराभावादृतवोऽ कृष्णाः ।
स्वोचितभोगसमर्था न भवन्तीत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्समाधानाय
द्वयोरैकैकस्तिस्त्रो गाथा गायेत् । तथा सति गाथानां षट्संख्यासंपत्त्या
षडपृतूनस्मै यजमानाय समर्थान्कुरुते ।

गायकाभ्यां दानं विधत्ते -

ताभ्यां ँसु ँस्थायाम् । अनोयुक्ते च शते च ददाति ।
शतायुः पुरुष शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति,
इति ।

गायेतां क्रामेद् ब्राह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

संस्थायां यथोक्तगानयुक्तसंवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यामनोयुक्ते
अनसि शकटे बद्धे द्वे गावौ शते च पुनरपि गवां शतद्वयं च ताभ्यां
ब्राह्मणराजन्याभ्यां दद्यात् । पुरुषस्य शतसंवत्सरपरिमिता-
युर्योगाच्छतसंख्याकनाडीसंचारिशतेन्द्रि- यवृत्तियोगाच्चानयोर्गोशत-
संख्या । यजमान आयुषीन्द्रिये च प्रतितिष्ठति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डे

नवमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोगानमुक्तम् । पञ्चदशे त्ववभृथविषया
होमविशेषा उच्यन्ते । तं होमं विधत्ते -

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वार्यताः । तेभ्यो यदाहुतीर्न
जुहुयात् । लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् । मृत्यवे स्वाहा
मृत्यवे स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । लोकाल्लोकादेव
मृत्युमवयजते । नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति , इति ।

य एते लोका जनानां निवासस्थानानि तेषु सर्वेष्वपि मृत्यवो
मरणहेतवो व्याध्यादयोऽन्वायता अनुप्रविश्य स्थिताः । तेभ्यो मृत्युभ्य
आहुत्यकरणेनाश्वमेधयाजिननमेनं तत्तत्स्थाने मृत्युर्विन्देत् ।
तस्मात्तत्परिहाराय सर्वान्मृत्युहेतूनुद्दिश्य प्रत्येकं मृत्यवे
स्वाहेत्यनुक्रमेणाऽऽहुतीर्जुहुयात् । ताभिराहुतिभिस्तत्स्थानादेव मृत्युं
विनाशयति । तत एनं यजमानं क्वापि स्थाने मृत्युर्न लभते ।

इदानीं मृत्यवे स्वाहेति मन्त्रस्य वीप्सया पूर्वोक्तं ब्रह्माहुतिपक्षं
निराकृत्यैकाहुतिपक्षं विधत्ते -

यदमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहेति जुहत्संचक्षीत । बह्वं
मृत्युममित्रं कुर्वीत । मृत्यवे स्वाहेत्येकस्मा एवैकां
जुहुयात् । एको वा अमुष्मिल्लोके मृत्युः (१) । अशनया
मृत्युरेव । तमेवामुष्मिल्लोकेऽवयजते, इति ।

यदि प्रतिमृत्युहेतुमुद्दिश्यामुष्मै व्याधिरूपाय मृत्यवे स्वाहाऽमुष्मै
दारिद्र्यरूपाय मृत्यवे स्वाहेत्येवं होमं कुर्वाणः
पुरुषस्तत्तद्विशेषनामाऽऽचक्षीत तदानीममित्रं शत्रुरूपं बाधकं मृत्युं
बहुविधं संपादयेत् । ततो बह्वाहुतिपक्षं परित्यज्य मृत्यवे स्वाहेत्येकेनैव
मन्त्रेणैकस्मा एव देवाय मृत्युसामान्यरूपिण एकामेवाऽऽहुतिं जुहुयात् ।
स्वर्गलोके हि मृत्युरेक एव । कोऽसाविति चेदुच्यते । योऽयमशनया मृत्युः
क्षुधात्मको मृत्युः स एवैको न तु ज्वरादयस्तत्र सन्ति । अत एकयाऽऽहुत्या
स्वर्गलोके तमेवाशनयारूपं मृत्युं विनाशयति ।

आहुत्यन्तरं विधत्ते -

भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्येवभूथ आहुतिं जुहोति ।
भ्रूणहत्यामेवावयजते, इति ।

त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा भ्रूणः ।
तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनयाऽऽहुत्या दोषं
विनाशयति ।

इमामाहुतिमाक्षिपति -

तदाहुः । यद्भ्रूणहत्याऽपात्र्याऽथ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत
इति, इति ।

तत्र भ्रूणहत्याविषये चोद्यवादिन एवमाद्याहुः । यद्यस्मात्कारणाद्या
भ्रूणहत्या सेयमपात्र्य पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । कर्मानुष्ठानादिषु पात्रं
सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । अथैवं सति कस्मात्कारणादस्मिन्यज्ञमध्येऽपि
तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः क्रियते । न त्वियं कर्तुं युक्ता
किंत्वधिकारसिद्धये कूष्माण्डादिहोमवत्कर्मादावेवाऽऽहुतिः कर्तव्येति
चोद्यम् ।

अत्रोत्तरं दर्शयति -

अमृत्युर्वा अ॒न्यो भू॒णह॒त्याया॒ इत्याहुः । भू॒णह॒त्या वाव
मृत्युरिति । यद् भू॒णह॒त्यायै॒ स्वाहेत्य॑वभृथ आहुतिं जुहोति
(२) । मृत्युमे॒वाऽऽहु॒त्या तर्पयि॑त्वा परि॒पाणं॑ कृत्वा ।
भू॒णाघ्ने भैष॒जं करो॑ति, इति ।

अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवमाहुः-भूणहत्याया इतरो यः
पापविशेष एतामपेक्ष्य स सर्वोऽप्यमृत्युरेव । पापान्तरेणेदृशबाधाभावात् ।
तस्मादतिबाधकत्वाद् भूणहत्यैव मृत्युरिति तेषां वचनम् । एवं
सत्यवभृथाहुतिव्यतिरेकेण तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात्कर्ममध्येऽवभृथे
यद्येतामाहुतिं जुहुयात्तदानीमनयाऽऽहुत्या मृत्युदेवतामेव तृप्तां कृत्वा
यजमानं च परिपाणं सर्वतः पात्रं कृत्वा भूणघ्ने भूणहत्यारूपाय पाप्मने
भेषजं शमनं करोति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति -

ए॒ता ँह॒ वै मु॒ण्डि॒भ औ॒दन्य॒वः । भू॒णह॒त्यायै॒ प्रायश्चि॑त्ति
वि॒दाच॑कार । यो हा॒स्यापि॑ प्र॒जायां॑ ब्राह्म॒ण ँह॑न्ति ।
सर्व॒स्मै तस्मै॑ भेष॒जं करो॑ति, इति ।

उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युर्जलमात्राहारः । कश्चित्तपस्वी मुनिस्तस्य
पुत्र औदन्यवः । तस्य च मुण्डिभ इति नामधेयम् । स
चाश्वमेधावभृथमन्तरेण केवलामप्येतामाहुतिं भूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं
मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभो वयं त्वेवं मन्यामहे । अस्याश्वमेधयाजिनः ।
प्रजायां पुत्रभृत्यादिरूपायापि यः कश्चिद्ब्राह्मणं हन्ति तस्मै सर्वस्मै
ब्रह्मवधदोषायेमामाहुतिं भेषजं करोति । किमु
वक्तव्यमवभृथेऽनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजनो भूणहत्यां नाशयतीति ।

तृतीयामाहुतिं विधत्ते -

जु॒म्ब॒काय॒ स्वाहेत्य॑वभृथ उ॒त्त॒मामाहु॑तिं जुहोति । वरु॒णो
वै जु॒म्ब॒कः । अ॒न्त॒त ए॒व वरु॑णमवयजते, इति ।

जुम्बकशब्दस्य वरुणवाचित्वात्तदीयोत्तमाहुतिहोमेन कर्मान्ते
वरुणमेव विनाशयति । अतो बाधकविनाशेन सर्वोपद्रवपरिहारः ।

होमाधारं विधत्ते -

खलतेर्विक्लिधस्य शुक्लस्य पिङ्गलक्षस्य मूर्धन्जुहोति । एतद्वै
वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते (२), इति ।

लोके मृत्युर्जुहोति । मूर्धन्जुहोति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

खलतिः केशरहितमस्तकोपेतः । विक्लिध स्वेदनशीलशरीरो
विक्लिन्नदेहो वा । शुक्लः शिवत्री । पिङ्गलवर्णाक्षियुक्तः । तस्य
शिरस्येतामाहुतिं जुहुयात् । एतत्खलत्यादियुक्तं शरीरं वरुणस्य वारकस्य
पापस्य रूपमतस्तदुचितेनैव रूपेण वरुणं पापरूपमवयजते विनाशयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशेऽवभृथहोमविशेष उक्ताः । षोडशा
उपाकरणमन्त्रव्याख्यानादयोऽभिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“नमो राज्ञे
नमो वरुणायेति वेतसशाखयाऽश्वतूपरगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति”
इति । तस्य मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—

वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्धयति । यत्प्राजापत्यं
करोति । नमो राज्ञे नमो वरुणायेत्याह । वारुणो वा
अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्धयति, इति ।

अश्वस्याव्योनित्वाद्वरुणस्य चापांपतित्वादयमश्वो वारुणः । यद्येनं
प्राजापत्यं कुर्यात्तदा तमश्वं वरुणदेवतया नियोजयेत् ।
तत्परिहारार्थमुपाकरणकाले वरुणस्य नमस्कारे कृते सति स्वयैव
वरुणदेवतया तमश्वं समृद्धं करोति ।

द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति -

नमोऽश्वाय नमः प्रजापतये इत्याह । प्राजापत्यो वा
अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्धयति, इति ।

अश्वस्य प्राजापत्याक्षजन्यत्वेन प्राजापत्यत्वादश्वप्रजा-
पत्योर्नमस्कारे कृते सत्येनमश्वं स्वकीययैव देवतया समृद्धं करोति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे -

नमोऽधिपतय इत्याह (१)। धर्मो वा अधिपतिः ।

धर्ममेवावरुन्धे, इति ।

धर्माभिमानि देव एवानुष्ठानस्याधिपतिरिति कृत्वा तन्नमस्कारेण धर्ममेव प्राप्नोति ।

चतुर्थभागं व्याचष्टे -

अधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां
भूयासमित्याह । अधिपतिमेवैनं समानानां करोति, इति ।

हेऽश्व त्वमनुष्ठानस्याधिपतिरसि, अतो मामधिपतिं कुरु
त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । एतत्पाठेन समानानां मध्ये
यजमानमधिपतिं करोति ।

पञ्चमभागं व्याचष्टे -

मां धेहि मयि धेहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

मामस्मिन्कर्मणि स्थापय मयि चैतत्फलं वा हेऽश्व स्थापय । अनेन
मन्त्रभागपाठेन कर्मतत्फलसिद्धिरूपामाशिषमेव प्रार्थयते ।

नमो राज इत्यनुवाकस्य शेषे समाम्नातानां त्रयाणं मन्त्राणां विनियोगं
दर्शयति -

उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति
नियुक्ते जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति । एषां
लोकानांभिर्जित्यै (२), इति ।

उपाकृते देवतायै संकल्पिते । नियुक्ते यूपे बद्धे । हुते वह्नौ प्रक्षिप्ते ।
मन्त्राणामपि स एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनस्ते विशालयूप
आलभ्यन्ते” इति । तदेतद्विधत्ते -

प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्चयतवते । योऽश्वमेधेन यजते ।

आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान्पशूनालभते । प्रतिष्ठित्यै,
इति ।

अश्वमेधयाजिनो बह्वपराधसंभवाल्लोकत्रयात्प्रच्यतिः स्यात् ।
तन्निवराणार्थमाग्नेयादिपशुत्रयालम्भे सति प्रतिष्ठतिर्भवति ।

आग्नेयं प्रशंसति-

यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा देवताः । देवता
एवावरुन्धे, इति ।

ते देवा अग्नौ तनूः संन्यधत्तेत्युक्तत्वादग्निः सर्वदेवतात्मकः ।
तस्मादाग्ने येन सर्वदेवताः प्रग्नोति ।

ऐन्द्राग्नं प्रशंसति-

ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्रमिन्द्रः । यदैन्द्राग्नो भवति (३) ।
ब्रह्मक्षत्रे एवावरुन्धे, इति ।

अग्नेब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद् ब्राह्मणरूपत्वम् । इन्द्रस्य च
क्षत्रियजात्यभिमानित्वात्क्षत्ररूपत्वम् । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधीनं
करोति ।

आश्विनं प्रशंसति -

यदाश्विनो भवति । आशिषामवरुद्धयै, इति ।

आशिषां प्रार्थनीयानां फलानाम् ।

पशूनां त्रित्वं प्रशंसति -

त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एषैव लोकेषु प्रतिष्ठति
इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण - “तेषां पशुपुरोडाशानामग्नयेऽ होमुचेऽष्टाकपाल
इति दशहविषं मृगारेष्टिमनुनिर्वपति । समानं तु स्विष्टकृदिडामग्नेर्मन्वे
प्रथमस्य प्रचेतस इति यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या भवन्ति” इति । तत्र
सप्तमकाण्डोक्तमेकामिष्टिं विधत्ते -

अग्नयेऽ होमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषमिष्टिं

निर्वपति । दक्षाक्षरा विराट् । अन्नं विराट्
विराजैवान्नाद्यमवस्थे , इति ।

अग्नयेऽहंमुच इत्येतस्मिन्नेवानुवाके दशापि हवीष्यान्मातानि ।
चतुर्थकाण्डरयानुवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते -

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति
सर्वत्वार्य (४), इति ।

अधिपतय इत्याहाभिजित्या ऐन्द्राग्नौ भवति रुन्ध एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

सर्वत्वमपेक्षितफलपौष्कल्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाष्टके

नवमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडश नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोम-
पश्चिष्टविशेषाश्चाभिहिताः । सप्तदशेऽश्वस्य रोगादिनिमित्तं
प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्र रोगदोषपरिहारार्थेष्ट्रयं विधत्ते

यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ।

सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टाकपालम्, इति ।

उपतपत्संतापकरो रोगविशेषः ।

तांस्विष्टिष्ठाग्नेयं प्रशंसति -

यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा देवताः देवताभिरैवैनं
भिषज्यति, इति ।

एनमश्वं भिषज्यत्यरोगिणं करोति ।

सौम्यं प्रशंसति -

११६४

(३.९.१७)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

यत्सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधीना ऋजा । याभ्य
एवैमं विन्दति (१) । ताभिरेवैनं भिषज्यति, इति ।

याभ्य एवौषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्ताभ्य एनमश्वं रोगो
लभते । सोमाधीनत्वादोषधीनां सौम्ययागेऽनुष्ठिते सति ताभिरे-
वौषधिभिरेनमश्वमरोगं करोति ।

सावित्रं प्रशंसति -

यत्सावित्रो भवति । सवितृप्रसूत एवैनं भिषज्यति, इति ।

सवित्राऽनुज्ञातत्वाच्चिकित्सा सम्यक्संपद्यते ।

अग्निसोमसवितृदेवताः समूहाकारेण प्रशंसति -

एताभिरेवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो हैव भवति, इति ।

अग्न्यादिभिश्चिकित्सितोऽश्व सर्वथा रोगरहित एव भवति ।

अथाश्वस्य त्वग्दोषनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते -

पौष्णं चरुं निर्वपेत् । यदि श्लोणः स्यात् । पूषा वै
श्लौण्यस्य भिषक् । स एवैनं भिषज्यति । अश्लोणो हैव
भवति (२), इति ।

श्लोणो दुष्टत्वक् । श्लौण्यस्य त्वग्दोषस्य चिकित्सकः पूषा ।
अतः पौष्णचरुणा पूषैव चिकित्सां करोति ।

उपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतत्वे । सति प्रायश्चित्तं विधत्ते -

रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताऽभिमन्येत ।

एतद्देवत्यौ वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया भिषज्यति ।

अगदो हैव भवति, इति ।

महती देवता रुद्रः पशूनामधिपतिः । तस्मिन्पशुभिमन्यमाने सति
ज्वरादिना पशुः पीड्यते । अश्वस्य पशुत्वेन
रुद्रदेवत्वत्वाद्रौद्रयागे,ऽनुष्ठिते सति स्वकीययैव देवतया
चिकित्सितत्वाद्रोगरहितो भवति ।

निवासस्थानप्राप्त्याभावे प्रायश्चित्तं विधत्ते -

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगाखरे यदि नाऽऽ
गच्छेत् । इयं वा अग्निरवैश्वानरः । इयमेवैनमर्चिभ्यां
परिरोधमानयति । आ हैव सुत्यमहर्गच्छति, इति ।

मृगस्याश्वस्याऽऽखरः सुत्येऽहनि निवासस्थानं तत्राऽऽगमनाभावे
वैश्वानरेष्टिं कुर्यात् । इयमेव पृथिवी विश्वमनुष्यहितकार्य-
ग्निस्तस्मादियमेवाग्निरूपा सती स्वकीयाभ्यामर्चिभ्यां परितो रुद्ध्वा
निवासस्थानमानयति । ततोऽश्वः सुत्यमहः प्रत्यागच्छत्येव ।

वडवादिध्यानेऽश्वेन कृते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते -

यद्यधीयात् (३) । अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः । सौर्यं
पयः । वायव्यं आज्यभागः, इति ।

आज्यमेव भागो भजनीयं हविः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति -

यजमानो वा अश्वः । अहंसा वा एष गृहीतः ।
यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदहोमुचे निर्वपेति ।
अहंस एव तेन मुच्यते, इति ।

अयमश्वः प्राधान्याद्यजमानस्वरूपः । तथा सति यस्य
यजमानस्याश्वो यज्ञार्थं प्रोक्षितः सन्नध्येति वडवां गर्दभीं वा स्मरेत् ।
तच्च स्मरणं तृणखाद्यादिप्राप्तावौदासीन्यादिनाऽनुमातव्यम् । तदानीमेषोऽ
श्वः । पाप्मना गृहीतो भवति । तेनाहोमुग्यागेनायमश्वः । पापान्मुक्तो
भवति ।

द्वितीयं हविः प्रशंसति -

यजमानो वा अश्वः । रेतसा वा एष व्युध्यते (४) ।
यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । सौर्यं रेतः । यत्सौर्यं
पयोभवति । रेतसैवैनं समर्थयति, इति ।

सूर्यस्य रेतस्वामित्वात्सौर्ययागेन वडवादिध्यानप्रयुक्तरेतोवियोगः
समाहितो भवति ।

तृतीयं हविः प्रशंसति -

यजमानो वा अश्वः । गर्भैर्वा एष व्यूध्यते । यस्याश्वो
मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । वायव्या गर्भाः । यद्वायव्यं
आज्यभागो भवति । गर्भैरेवैनं स समर्धयति, इति ।

वायुप्रेरितस्य शारीरस्य रेतसो गर्भाशये पतने सति गर्भीभावादगर्भा
वायव्याः । अतो वायव्ययागान वडवाध्यानप्रयुक्तो गर्भवियोगो न
भविष्यति ।

एतदनुवाकोक्तां प्रायश्चित्तिं निगमयति -

अथो यस्यैषाऽस्वमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते । इष्ट्वा
वसीयान्भवति (५), इति ।

विन्दत्यश्लोणो हैव भवत्यधीयादृध्यते गर्भैरेवैनं स समर्धयति द्वे
च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

यस्य यजमानस्याश्वमेधयागे यथोक्तनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठीयते स
यजमानोऽऽतिशयेन धनवान्भवति ।

इति श्रीभत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशेऽश्वरोगादिप्रायश्चित्तमुक्तम् । अष्टादशे ब्रह्मौदना उच्यन्ते ।
तत्र शाखान्तरगतं ब्रह्मौदनेष्टयोर्विकल्पमनुवदति -

तदाहुः । द्वादश ब्रह्मौदनान्त्स ५ स्थिते निर्वपेत् ।

द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतति, इति ।

तत्राश्वमेधविषये शाखान्तरानुसारिण एवमाहुः । अश्वमेधे संस्थिते
समाप्ते सति स्वगृहं गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनान्वा निर्वपेत् । इष्टिभिर्वाऽऽ
ग्नेयाष्टाकपालरूपाभिर्द्वादशभिर्यजेतेति ।

तत्रेष्टिपक्षं दूषयति -

यदिष्टिभिर्यजेत । उपनामुक एनं यज्ञः स्यात् । पापीया स्तु
 स्यात् । आप्तानि वा एतस्य छन्दा ँसि । य ईजानः ।
 तानि क एतावदाशु पुनः प्रयुञ्जीतेति । सर्वा वै स ँस्थिते
 यज्ञे वागाप्यते (१) । साऽऽप्ता भवति यातयाम्नी ।
 क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता । सा न पुनः । प्रयुज्येत्याहुः,
 इति ।

यद्ययमिष्टिभिर्यजेत तदानीं सफलो यज्ञ एनं यजमानं प्रत्युपनामुक
 उपनमनशीलः स्यात् । यज्ञफलमस्य संपद्यत एव । किंत्वसवौ पापतरो
 भवति । कुत इति चेत्तदुच्यते । यो यजमान इष्टवानेतस्य छन्दांसि
 मन्त्रगतान्याप्तान्युपयुक्तानि । एवं सति तानि छन्दांसि
 पुनरप्येतवदाश्वत्यन्तशीघ्रं को नाम प्रयोक्तुमर्हति । न ह्युपकर्तृणि
 छन्दांस्यत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि । किंच न केवलं छन्दांस्ये
 वोपयुक्तानि किंतु यज्ञे समाप्ते सति सर्वाऽपि वागाप्यते कृतप्रयोजना
 वर्तते । सा च तथा कृतप्रयोजना सतीयाग्नी गतसारा भवति । एवं सति
 पुनः प्रयुज्यमानाऽरुष्कृतां पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनः प्रयोगेण बाधिता
 क्रूरीकृतेव हिंसकस्वभावतां नीतेव भवति हि । तस्मात्सा वाङ्मन पुनः
 प्रयोक्तव्येत्येवं रहस्याभिज्ञा आहुः ।

शाखान्तरपक्षं दूषीयत्वा स्वपक्षं विधत्ते -

द्वादशैव ब्रह्मौदनान्स ँस्थिते निर्वपत् । प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः
 प्रजापतिः । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापीयान्भवति, इति ।

अश्वमेधे समाप्ते सति द्वादश ब्रह्मौदनानेव निर्वपेन्न
 त्विष्टिभिर्यजेत् । ब्रह्मौदनविधिश्चाऽऽ धानप्रकरणे प्रपञ्चितः । ओदनस्य
 यज्ञस्य च प्रजापातकायत्वेन प्रजापतिरूपत्वादेकत्वे सत्यादेननिर्वर्पनेन
 यजमानं प्रति यज्ञ उपनामुक उपनमनशीलो भवति । छन्दसां वाचश्च
 पूर्वोक्तपुनःप्रयोगदोषाभावादयं यजमानः पापतरो न भवति ।

संख्यां प्रशंसति -

द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सर एव
 प्रतितिष्ठति, इति ।

आप्यते संवत्सर एकं च ।

११६८

(३.९.१९)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
नवमाध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
नवमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अष्टादशे ब्रह्मौदना अभिहिताः । एकोनविंशे
विभुत्वादिभिर्द्वादशभिर्गुणैरश्वमेधः प्रशस्यते । तत्र प्रथमं गुणमाह -

एष वै विभूर्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र विभु भवति ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

विविधानां श्रेयसां भावयिता विभुः । यस्मिन्देश एतेन यज्ञेन यजन्ते
तस्मिन्देशे सर्वं गवादिकं विभु विविधश्रेयोभावयितृ भवति ।

द्वितीयं गुणमाह -

एष वै प्रभूर्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र प्रभु भवति ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

प्रकर्षेण श्रेयोभावयिता प्रभुः । अन्यत्पूर्ववत् ।

तृतीयं गुणमाह -

एष वा ऊर्जस्वान्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्रोर्जस्वद्भवति ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

ऊर्जस्वानन्नवान् ।

चतुर्थमाह -

एष वै पयस्वान्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र पयस्वद्भवति ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

पयस्वान्क्षीरादिरसवान् ।

पञ्चममाह -

ए॒ष वै वि॒धृतो॒ नाम॑ य॒ज्ञः । सर्व॑ ह॒ वै तत्र॑ वि॒धृतं॑ भवति ।
यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॒न्ते, इति॑ ।

वि॒धृतो॒ विशेषेण॑ धृतो नियतफल इत्यर्थः ।

षष्ठमाह -

ए॒ष वै व्या॒वृत्तो॒ नाम॑ य॒ज्ञः । सर्व॑ ह॒ वै तत्र॑ व्या॒वृत्तं॑
भवति । यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॒न्ते, इति॑ ।

व्या॒वृत्तः फला॑धिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः ।

सप्तममाह -

ए॒ष वै प्रति॑ष्ठितो॒ नाम॑ य॒ज्ञः । सर्व॑ ह॒ वै तत्र॑ प्रति॑ष्ठितं
भवति (२) । यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॒न्ते, इति॑ ।

प्रति॑ष्ठितश्चाञ्चल्यरहितः ।

अष्टममाह -

ए॒ष वै तेज॒स्वी नाम॑ य॒ज्ञः । सर्व॑ ह॒ वै तत्र॑ तेज॒स्वि
भवति । यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॒न्ते, इति॑ ।

तेज॒स्वी ख्याति॑मान् ।

नवममाह -

ए॒ष वै ब्र॒ह्मव॑र्च॒सी नाम॑ य॒ज्ञः । आ ह॒ वै तत्र॑ ब्रा॒ह्म॒णो
ब्र॒ह्मव॑र्च॒सी जा॑यते । यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॒न्ते, इति॑ ।

ब्रह्मवर्चसी मन्त्रप्रयुक्ततेजोयुक्तः । ब्राह्मणोऽपि तत्र देशे तथाविध
एवाऽऽजायते खलु ।

दशममाह -

ए॒ष वा अ॑तिव्या॒धी नाम॑ य॒ज्ञः । आ ह॒ वै तत्र॑ राज॒न्योऽ
तिव्या॒धी जा॑यते । यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॒न्ते, इति॑ ।

अतिशयेन पापं वेद्धुं शीलं यस्य सोऽयमतिव्याधी । तस्मिन्देशे
क्षत्रियोऽपि शत्रुमतिशयेन वेद्धुं समर्थ आजायते खलु ।

एकादशमाह -

एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । दीर्घायुषो ह वै तत्र मनुष्या
भवन्ति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

दीर्घो दीर्घफलयुक्तः ।

द्वादशमाह -

एष वै क्लृप्तो नाम यज्ञः । कल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो
योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते (३), इति ।

पर्यस्वान्नाम यज्ञः प्रतिष्ठितं भवत्यतिव्याधी जायते यत्रैतेन यज्ञेन
यजन्ते षट् च ।

एष वै विभूः प्रभूरुजस्वान्पर्यस्वान्विधृतो व्यावृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी
ब्रह्मवर्चस्यतिव्याधी दीर्घः क्लृप्तो द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याय एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

क्लृप्तः सर्वसाधनसंपन्न । योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः । स च कल्पते
संपद्यते । एतैर्द्वादशभिर्गुणैर्द्वादशब्रह्मौदनस्तुतिद्वाराऽश्वमेधः प्रशस्तः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे विभुत्वादिगुणैर्यज्ञस्य प्रशंसाऽभिहिता । विंशेऽश्वस्य
संज्ञपनप्रकारोऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण-“वडवा पुरीषी चाजः पुरो
नीयतेऽश्वस्य वेतसशाखायां तार्ष्यं कृत्यधीवासं हिरण्यकशिषु चाऽ
स्तीर्य सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा तस्मिन्श्वतूवरगोमृगान्निघ्नन्ति
प्लक्षशाखास्वितरान्” इति । तत्र तार्ष्यं विधत्ते -

तार्ष्येणाश्वं संज्ञपयन्ति । यज्ञो वै तार्ष्यम् । यज्ञेनैवैनं
समर्थयन्ति, इति ।

तार्प्यमिति घृताक्तस्य कम्बलस्य नामधेयम् । तेनाश्वं संज्ञपयन्ति । मारयन्ति । प्रधानसाधनत्वात्तार्प्यस्य यज्ञत्वम् । अतो यज्ञेनैवाश्वं समृद्धं करोति ।

पितृमेधे प्रयोज्यं साम विधत्ते -

यामेन साम्नां प्रस्तोताऽनूपतिष्ठते । यमलोकमेवैनं गमयति, इति ।

यमसंबन्धि साम यामं सामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते । तेनात्र प्रस्ताता संज्ञप्यमानं पशुमनु समीपे स्थित्वोपस्थानं कुर्यात् । तेनाश्वस्य यमलोकप्राप्तिः ।

चर्मपटं विधत्ते -

तार्प्ये च कृत्यधीवासे चाश्वं संज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनां रूपम् । रूपेणैव पशूनर्वरुन्धे । इति ।

तार्प्यं प्रथममास्तीर्य तस्मिन्कृत्यधीवासं चर्ममयमाच्छादनपटमास्तीर्य तस्मिन्संज्ञपयेत् । चर्मणः पशुकार्यत्वेन पशुरूपत्वात्पशुप्राप्तिः ।

कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितां शय्यां विधत्ते -

हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोऽवरुद्ध्यै (१), इति ।

हिरणस्य तेजस्वित्वात्तेजः प्राप्तिः ।

शय्याया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते -

रुक्मो भवति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

रुक्मस्य दीप्तयतिशयात्स्वर्गः प्रकाशितो भवति ।

तदुपर्यश्वस्थापनं विधत्ते -

अश्वो भवति । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

स्पष्टम् ।

तार्प्यादीन्प्रशंसति -

अस्य वै लोकस्य रूपं तार्प्यम् । अन्तरिक्षस्य

कृत्यधीवा॒सः । दि॒वो हि॒रण्यकशि॒पु । आ॒दि॒त्यस्य
रु॒क्मः । प्र॒जाप॑ते॒रश्वः । इ॒ममे॒व लो॒कं ता॒र्ष्येणा॑ऽऽप्नोति
(२) । अ॒न्तरि॑क्षं कृत्यधीवा॒सेन॑ दि॒वं *हि॒रण्यकशि॒पुना॑ ।
आ॒दि॒त्य *रु॒क्मेण॑ । अश्वे॒नैव॑ मे॒ध्यैः प्र॒जाप॑तेः सा॒युज्यं *
सलो॒कता॑माप्नोति, इति ।

तात्पर्यादीनामश्वान्तानामुपर्यधोभावसाम्येन भूलोकादिरूपत्वे सति
यजमानस्य तेन तेन तात्पर्यादिना तत्तद्भूलोकादिप्राप्तिर्भवति । सायुज्यं
सहैकत्र वासः सलोकतां समानलोकस्वामित्वम् ।

क्रत्वनुष्ठावेदने प्रशंसति-

ए॒तासा॑मे॒व दे॒वता॑ना * सा॒युज्यम् । सा॒र्ष्टिता॑ *
समा॒नलो॒कता॑माप्नोति । योऽश्वमे॒धेन॑ यजते । य उ॑ चैनमे॒वं
वेद॑, इति ।

अवरुद्ध्या आप्नोत्यष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

सा॒र्ष्टितां॑ समा॒नैश्वर्य॑युक्तत्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽनुवाकः ।

विंशेऽश्वस्य संज्ञपनमुक्तम् । एकविंशे तूत्तरवेद्युपवापोऽभिधीयते ।
तत्राऽऽदौ तावद्वहुविधनामनिर्वचनेनाश्वः स्तूयते । प्रथमं सवर्येति नाम्नो
निर्वचनं दर्शयति-

आ॒दि॒त्याश्चाङ्गि॑रसश्च सु॒वर्गे लो॒केऽस्पर्ध॑न्त तेऽङ्गि॑रस
आ॒दि॒त्येभ्यः । अ॒मुमा॑दि॒त्यमश्वं * श्वे॒तं भू॒तं
दक्षि॑णामनयन् । तै॒ब्रुव॑न् । यं नोऽनै॑ष्ट । स वर्योऽभू॑दिति ।

तस्मादश्वं सर्वर्येत्याह्वयन्ति । तस्माद्यज्ञे वरौ दीयते,
इति ।

पुरा कदाचिदादित्या गणदेवता अङ्गिरसो महर्षयश्च स्वर्गलोकं
निमित्तीकृत्य स्पर्धा कृतवन्तः । तदानीं प्रथमत आदित्यैः स्वर्गं प्राप्ते सति
तेऽङ्गिरसः, स्वर्गसिद्धयर्थं तेभ्य आदित्येभ्यः कांचिदक्षिणामनयन् । ऽसौ
दक्षिणेति सोच्यते । योऽयमादित्यो जगत्प्रकाशयन्नस्माभिर्दृश्यते । स
एवाङ्गिरसां प्रार्थनया श्वेतोऽश्वोऽ भवत् । तमश्वमितरेभ्यः सर्वेभ्यो
द्वादशभ्यो दक्षिणात्वेन नीतवन्तः । तानङ्गिरसः प्रति त आदित्या
अब्रुवन्हेऽङ्गिरसो यूयं यमश्वं नोऽ स्मान्प्रत्यनेष्ट नीतवन्तः सोऽश्वो वर्यः
ऽभूदिति । यस्मादादित्यैरश्वो वर्यनाम्ना व्यवहृतस्तस्माल्लोक-
ऽपिसारथिनः समीचीनमश्वमुपलालनार्थं हस्तेन स्पर्शन्तो हे सर्वर्येत्यनेन
नाम्ना व्यवहरन्ति । वर्यैः श्रेष्ठैर्गुणै सहितः सवर्यः । यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः
श्रेष्ठोऽभूत्तस्मात्सर्वस्मिन्नपि यज्ञे वरः श्रेष्ठः पदार्थो दक्षिणात्वेन दीयते ।

अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति -

यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वो नाम, इति ।

प्रजापतिः स्वयमेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैरालब्धः सन्नश्वो
व्यापकोऽभवत् । यद्यस्मादेवं तस्मादश्नुते व्यज्जोतीति व्युत्पत्त्याऽश्वनाम
संपन्नम् ।

अर्वनामनिर्वचनं दर्शयति -

यच्छ्वयदरुरासीत् । तस्मादर्वा नाम, इति ।

प्रजापतेरक्षि केनापि रोगेण श्वयदुच्छूनं यदाऽ
भूत्तदानीमरुर्व्यथाहेतुरासीत् । यस्मादुरुस्तस्मादर्वेति नाम ।

वाजिनाम्नो निर्वचनं दर्शयति -

यत्सद्यो वाजान्तसमजयत् । तस्माद्वाजी नाम, इति ।

यद्यस्मात्कारणात्सद्यो जातमात्र एव वाजानन्नानि वेगादगत्वा
सम्यग्जितवान् । तस्माद्वाजिनाम संपन्नम् ।

आदित्यनाम्नो निर्वचनं दर्शयति -

यदसुराणां लोकानादत्त । तस्मादादित्यो नाम, इति ।

यद्यस्मात्कारणादयमश्वो युद्धे जयं प्राप्यासुराणां संबन्धिनो लोकान्निवासस्थानान्यादत्त स्वीकृतवान् । तस्मादादानादादित्यनाम संपन्नम् ।

एवं नामनिर्वचनैरश्वं प्रशस्यास्मिन्कतावुत्तरवेद्युपवापं विधत्ते-
अ॒ग्नि॒र्वा अ॒श्वमे॒धस्य॒ योनि॒रा॒यत॑नम् । सूर्यो॒ऽ
ग्रेयो॑नि॒रा॒यत॑नम् । यद॑श्वमे॒धेऽग्नौ चित्यं
उत्तर॑वेदिमु॒पव॑पति । योनि॑मन्तमे॒वैन॑मा॒यत॑नवन्तं करोति,
इति ।

योऽयमश्वमेधः क्रतुस्तस्याग्रियोनिः कारणम् । अग्नेः । सकाशात्क्रतुनुष्ठाननिष्पत्तेः । आयतनमाश्रयश्चाग्निरेव । सति ह्यग्नौ समाप्तिपर्यन्तो ह्यश्वमेधः प्रतितिष्ठति । तस्य चाग्नेः सूर्य एव कारणमायतनं च । अत एव परिधिप्रकरणे । पश्चिमदक्षिणोत्तरपरिधानादूर्ध्वं “सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु” इत्येतेन मन्त्रेण सूर्यस्यैव रक्षकत्वमाप्नातम् । “ततो योनित्वं रक्षाकरणत्वम् । उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्रिरनुसगारोहति” इति दर्शनादायतनत्वमप्युपपन्नम् । एवमग्न्यादित्ययोः साक्षात्परम्परया च योनित्वं आयतनत्वे च सति यद्यश्वमेधक्रतौ चित्येऽग्नौ चयनारूढेऽग्निक्षेत्रे उत्तरवेदिमुपवपतीष्टकाचयनेनोत्तरवेदिं निष्पादयेत् । यदुपवापादेनमश्वमेधमग्रियुक्तत्वेन योनिमन्तमायतनवन्तं न करोति ।

वेदनं प्रशंसति -

योनि॑मानायतनवान्भवति । स एवं वेद, इति ।

अश्वमेधक्रतौः साक्षात्परम्परया च योन्यायतनभूतावग्न्यादित्यौ प्रशंसति-

प्रा॒णापा॒नौ वा ए॒तौ दे॒वाना॑म् । यद॑र्काश्वमे॒धौ ।
प्रा॒णापा॒नावे॒र्वरु॑न्धे, इति ।

अर्चनार्हत्वादग्निरर्कः । अश्वमेधफलरूपत्वादादित्योऽश्वमेधः । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते- अर्को वा एष यदग्निरसावादित्योऽश्वमेधः” इति । यदर्काश्वमेधो यावग्न्यादित्यावेतौ देवानां सर्वेषां प्राणापानस्थानीयौ । अत एत तदुभयसंबन्ध्युत्तरवेद्युपवासेन प्राणापानावेव प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति -

ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदर्काश्वमेधौ । ओजो
बलमेवावर्न्धे, इति ।

बलहेतुर्नवमो धातुरोजः । तत्कार्यं बलम् । एतावग्न्यादित्यौ सर्वेषां
देवानामोजोबलरूपौ । तस्मादग्न्यादित्यसंबन्ध्युत्तरवेद्युपवापेननौजो बलं
च प्राप्नोति ।

उत्तरवेद्युपवापं निगमयति -

अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनम् । सूर्योऽ
ग्रेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्यं उत्तरवेदिं
चिनोति । तार्क्काश्वमेधौ । अर्काश्वमेधावेवावर्न्धे ।
अथौ अर्काश्वमेधयोरिव प्रतितिष्ठति (३), इति ।

नामं करोति सूर्योऽग्रेर्योनिरायतनं चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याय एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

उत्तरवेद्युपवाप एकविंशेऽभिहितः । ऋषभालम्भो ऽभिधीयते ।
तत्राऽऽदावश्य दीक्षादिकात्प्रधानयागात्पुरस्तात्संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यङ्गं
विधत्ते -

प्रजापतिं वै देवाः पितरम् । पशुं भूतं मेधायाऽऽलभन्त ।
तमालभ्योपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह इति । एकं वा
एतद्देवानामहः । यत्संवत्सरः । तस्मादश्वः
पुरस्तात्संवत्सरं आलभ्यते, इति ।

पुरा कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिर्देवैः प्रार्थितो ऽश्वजातिः

११७६

(३.९.२२)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

पशुरभूत् । तं पशुं देवा मेधाय यज्ञार्थमालभन्त स्पर्शनेन संकल्पितवन्तः ।
 तं संकल्प्य परेद्युः प्रातर्यष्टास्मह इति निश्चित्योपावसन्पशुं समीपे
 स्थितवन्तः । योऽयमस्माकं संवत्सरः काल एतद्देवानामेकमेवाहः ।
 यस्मादेवं देवैः कृतं तस्मादयमश्वो
 दीक्षादियागप्रयोगात्पुरस्ताद्देवानामेकदिनरूपेऽस्मदीये संवत्सरे
 स्पर्शनप्रोक्षणादिना प्रारब्धव्यः ।

अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति -

यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः । यत्सद्यो
 मेधोऽभवत् (१) । तस्मादश्वमेधः, इति ।

यद्यस्मात्प्रजापतिरयं पशुरूपेणाऽऽलब्धः सन्नश्वो व्यापको-
 ऽभवत्तस्मादश्नुत इति व्युत्पत्त्याऽश्वनामाभवत् । यद्यस्मात्कारणात्सद्यो
 एव तस्मिन्नेवाहन्यश्वो मेध रूपो यज्ञोऽभवत् । तस्मादश्वेन निष्पाद्यो
 मेधो यज्ञोऽश्वमेधः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति -

वेदुकोऽश्वमाशुं भवति । य एवं वेद, इति ।

आशुं शीघ्रगामिनमश्वं वेदुको लब्धा भवति ।

पुनरप्यश्वं प्रशंसति-

यद्वै तत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः ।

प्रजापतेः पशूनामनुरूपतमः, इति ।

यस्मादश्वः प्रजापतिरालब्धोऽभवत्तस्मादयमश्वः पशूनां मध्ये
 प्रजापतेरतिशयेनानुकूलः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति -

आऽस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते । य एवं वेद, इति ।

अस्यानुरूपत्ववेदितुः पुनः प्रतिरूपोऽनुरूप आजायते ।
 अश्वमेधयागं तद्वेदनं च प्रशंसति ।

सर्वाणि भूतानि संभृत्याऽऽलभते । समैनं देवास्तेजसे

ब्रह्मवर्चसाय भरन्ति । योऽश्वमेधेन यजते (२) । य उ
चैनमेव वेद, इति ।

यो यष्टा यश्च वेदिता स सर्वोऽप्यश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतेश्च
सर्वात्मकत्वात्सर्वाण्यपि भूतान्यश्वरूपेण संभृत्यैकीकृत्याऽऽलभ्यं
करोति । तेनाऽऽलम्भेन देवा एनं पुरुषं तेजसे शरीरकान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय
श्रुताध्ययनसंपत्त्यै च संभरन्ति समर्थं कुर्वन्ति ।

पुनरप्यश्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति -

एतद्वै तद्देवा एतां देवताम् । पशुं भूतं मेधायाऽऽलभन्त ।
यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । कामं यज्ञमकुर्वन्त ।
तैऽमृतत्वमकामयन्त । तैऽमृतत्वमगच्छन्, इति ।

तत्तदा पूर्वास्मिन्काले देवा एतां प्रजापतिदेवतां पशुं भूतमश्वरूपेण
निष्पन्नं यज्ञार्थमालभन्तेति यत्तदेतद्वै वक्ष्यमाणमेवेति मन्तव्यम् ।
तदेतत्स्पष्टीक्रियते यज्ञमेव यज्ञायाऽऽलभन्त इति तस्यार्थः । एवं सति
प्रजापत्यात्मना यज्ञेनाश्वमेधारूपं यज्ञं देवा अयजन्त । तं च यज्ञं कामं
सर्वेषां कामानां पूरयितारमकुर्वन्त । ततस्ते कर्तारोऽमृतत्वं कामयित्वा
तदमृतत्वमगच्छन् ।

क्रत्वनुष्ठानं प्रशंसति -

योऽश्वमेधेन यजते । देवानामेवायनेनैति (३) ।
प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण । अपुनर्मरमेव ।
गच्छति, इति ।

अश्वमेधयाजी देवानामेव मार्गेण गच्छति । किञ्च प्रजापतिसं
बन्धिनैव कामपूरकेण यज्ञेनायं यजते तेनायं पुनर्मरणरहितं प्राजापत्यमेव
पदं प्राप्नोति ।

ऋषभं पशुं विधत्ते -

एतस्य वै रूपेण पुरस्तात्प्राजापत्यमृषभं तूपरं
बहुरूपमालभते । सर्वेभ्यः कामेभ्यः । सर्वस्याऽऽप्त्यै ।
सर्वस्य जित्यै, इति ।

सर्वकामसिद्ध्यर्थं पुरस्तादश्वमेधारम्भ एव संग्रहणीसंज्ञान्योरनन्तरं वैश्वरूपां पौर्णमास्यां कंचिदृषभमालभेत । कीदृशमेतस्यैव प्रजापतेः स्वरूपेणोपलक्षितत्वात्प्राजापत्यम् । तूपरं शृङ्गहीनम् । बहुरूपं नानावर्णम् । सोऽयमृषभालम्भः सर्वस्य कामस्य प्राप्त्यै सर्वस्य वशीकरणाय च संपद्यते ।

यागवेदने प्रशंसति -

सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमेधेन यजते ।
य उ चैनमेव वेदं (४), इति ।

मेधोऽभवेद्यजत एति वेदं ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
नवमाध्याये द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

तेन यागेन वेदनेन च ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
नवमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

द्वाविंशे प्रथममनुष्ठेय ऋषभोऽभिहितः । एतावता यद्यत्क्रतावनुष्ठेयं तत्सर्वमुक्तम् । अथऽश्वावयवेषूपसन्मभिधीयते । तत्राऽऽ-
दावहोरात्ररूपेण लोमध्यानं विधत्ते -

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेदं । अश्वस्यैव मेध्यस्य
लोमल्लमोजुहोति । अहोरात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य
लोमनी । यत्सायं प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य
लोमल्लोमजुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य
मेध्यस्य लोमल्लोमजुहति, इति ।

यः कश्चित्पुमान्यागयोग्यस्याश्वस्य पार्श्वद्वयवर्तिलोमद्वयं वेदोपास्ते
निरन्तरं ध्यायति सोऽयमश्वस्यैकैकस्मिल्लोमि हुतवान्भवति । कथं
ध्यातव्यमिति तदुच्यते-ये अहोरात्रे विद्येते ते एव प्रजापतिरूपस्याश्वस्य
लोमनी इति ध्यायेत् । एवं ध्यानयुक्तः सायं प्रातश्च यदग्निहोत्रं जुहोति

तेनाश्वस्य यावन्ति लोमानि तावत्य आहुतयः संपद्यन्ते । पुरा कल्पादौ देवा एतदनुकृत्यैतस्य ध्यानसंपाद्यस्य फलस्यानुकरणं यथा भवति तथाऽश्वस्यैकैकस्मिलोम्येकैकामाहुतिं जुहति । अस्माकं तु तथाविधंसामर्थ्याभावादनेनोपासनेनैव तत्फलसिद्धित्यभिप्रायः ।

अवयवान्तरध्यानं विधत्ते -

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति । दर्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे (१) । यद्दर्शपूर्णमासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति । एतदनुकृतिं ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुहति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अश्वो मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ शरीरस्य यद्विपरिवर्तनं करोति तस्य ध्यानं विधत्ते -

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तनं वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति । असौ वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमागच्छति । तद्विवर्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति । एतदनुकृतिं ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहति (२), इति ।

पदे अग्निहोत्रं जुहोति त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

नवमाध्याये त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

योऽसावादित्यो दृश्यते स एवाश्वरूपेणाऽऽहवनीयं प्रत्यागच्छति । “अग्निं वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशति” इति श्रुत्यन्तरात् । तदेतदादित्यागमनमश्वस्य विवर्तनमिति ध्यायेत् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

प्रजापतिस्तमष्टादशिभिः प्रजापतिरकामयतोभावस्मै युञ्जन्ति तेजसाऽप्राणा अपश्रीरूपध्वा प्रजापतिः प्रेणानु प्रथमेन प्रजापतिरकामयत महान्वैश्वदेवो वा अश्वस्य प्रजापतिस्तं यज्ञक्रतुभिरपश्रीब्राह्मणौ सर्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहुरेष वै विभूस्तार्प्यैर्णादित्याः प्रजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी त्रयोवि शतिः ।

प्रजापतिरस्मिंल्लोके बहव उत्तरतः श्रियमेवाव प्रजापतिरकामयत महान्यत्प्रातरिष्टिभिः प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यः सर्वं ह वै तत्र पर्यस्वद्य उ चैनमेवं वेदं चत्वार्यशीतिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

नवमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयकाण्डे दशमः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुलाकः ।

यस्य निःश्वस्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अश्वमेधस्य शेषो यो नवमेऽसौ समीरितः ।

सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूत्रकारो दर्शयति-
“सावित्रस्वर्गकामश्चिन्वीत्, पशुबन्धे चीयते चेष्ट्यमाण उपकल्पयते पञ्चाशीतिशतं हिरण्येष्टकाः यावदुत्तममङ्गुलिपरं तावतीः । शर्करा वा, अभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपरिमिता लोकपृष्ठाः” इति ।
तासामिष्टकानामुपधानस्थाने परिमण्डलाकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवोक्तम्-“ उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुनिहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं परिलिख्य समूलं हरितं दर्भस्तम्बमाहृत्य मध्येऽग्नेर्निखाय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सपूरब्दो यावभिरिति दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वोद्धृत्यावोक्ष्य व्याहारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया

अध्यन्तरं नवपरिमण्डला लेखासु प्रपाठकस्याऽऽद्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् । ऽनुवाकेऽर्थभेदादवान्तरानुवाका बहवो विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुङ्कते-“नवम्यां बाह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति- संज्ञानं विज्ञानम्” इति । पाठस्तु-

हरिः ॐ ।

संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं ज्ञानदभिज्ञानम् । संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृप्तं क्लृप्तम् । श्रेयो वसीय आयात्संभूतं भूतम्, इति ।

तत्र संज्ञानादीनि पञ्चदश पदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यन्तेषु दिनेष्वह्नां नामधेयानि । एतच्च सर्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्पष्टी भविष्यति । तैरैतैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां बाह्यरेखायामुपदध्यात् । हे प्रथमेष्टके त्वं संज्ञाननामकं प्रथममहरसि । हे द्वितीयेष्टके त्वं विज्ञाननामकं द्वितीयमहरसि । एवं सर्वत्र योज्यम् । तथा देवतया मन्त्रस्य सर्वशेषत्वात्सर्वत्रायं पठनीयः । ततश्चैवं पाठः संपद्यते । संज्ञानं तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीदेति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तत्तदहःपरत्वेन निर्वचनानि यथायोग्यमुन्नेयानि ।

कल्पः-“तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति-चित्रः केतुः” इति । पठस्तु-

चित्रः केतुः प्रभानाभान्संभान् । ज्योतिष्मा स्तेर्जस्वानातप ५
स्तर्पन्नभितर्पन् । रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः
कल्याणः, इति ।

एतिस्मिन्द्वातीयेऽवान्तरानुवाके प्राक्तश्चित्रः केतुरित्यादयः पञ्चदश ये शब्दास्ते शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन्नहन्युदयास्तमयमध्यवर्तिनां मुहूर्तानां नामधेयानि । २- पूर्ववत् ।

कल्पः-“अथान्तरस्यां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्रीरुपदधाति- दशा दृष्टा” इति । पाठस्तु -

दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना । आप्यार्यमाना
प्यार्यमाना प्यायां सूनृतेरा । आपूर्यमाना पूर्यमाणा
पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी, इति ।

११८२

(३.१०.१)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

अस्मिंस्तृतीयानुवाकेः प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः शुक्लपक्षस्य पञ्चदशानां रात्रीणां नामधेयानि ।

कल्पः--“तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति-
दाता प्रदाता” इति । पाठस्तु-

दाता प्रदाताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः (१) ।

आवेश्यन्निवेश्यन्त्सर्वेशनः स ५ शान्तः शान्तः ।

आभवन्प्रभवन्त्संभवन्त्संभूतो भूतः, इति ।

अस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दाः एकैकरात्रिगतानां पञ्च दशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एता रात्रय एते च मुहूर्ता अष्टम्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः--“अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्युपदधाति- प्रस्तुतं विष्टुतम्” इति । पाठस्तु-

प्रस्तुतं विष्टुतं स स्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् । शुक्रमृतं

तेजस्वि तेजः समिद्धम् । अरुणं

भानुमन्मरीचिमदभितप्तपस्वत्, इति ।

एतस्मिन्पञ्चमानुवाके प्रोक्ताः प्रस्तुतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु प्रतिपदाद्यमावा स्यान्तेषु दिनेष्वह्नां पञ्चदशानां नामधेयानि ।

कल्पः--“तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्ना पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति -सविता प्रसविता” इति । पाठस्तु -

सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ।

ज्वलञ्ज्वलिता तर्पन्वितर्पन्त्संतर्पन् । रोचनो रोचमानः

शुम्भूः शुम्भमानो वामः, इति ।

अस्मिन्षष्ठानुवाके प्रोक्ताः सवित्रादयः पञ्चदश शब्दाः कृष्णपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि पञ्चदशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एतानि कृष्णपक्षगतस्याहानि तन्मुहूर्ताश्च सप्तम्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः--“अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रीरुपदधाति- सुता सुन्वती” इति । पाठस्तु -

सुता सुन्वती प्रसुता सूयमानाऽभिषूयमाणा । पीती प्रपा
संपा तृप्तिस्तृप्यन्ती (२) । कान्ता काम्या कामजाताऽऽ-
युष्मती कामदुघा, इति ।

अस्मिन्सप्तमेऽनुवाके प्रोक्ताः सुतादयः शब्दः पञ्चदशानां रात्रीणां
नामधेयानि ।

कल्पः—“तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति-
अभिशास्ताऽनुमन्ता” इति । पाठस्तु -

अभिशास्ताऽनुमन्ताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः ।
आसादयन्निषादयन्त्स सादनः । स * सन्नः सन्नः ।
आभूर्विभूः प्रभूः शंभूर्भुवः, इति ।

एतस्मिन्नष्टमेऽनुवाके प्रोक्ता अभिशास्तेत्यादयः पञ्चदश शब्दा
एकैकस्यां कृष्णपक्षरात्रौ विद्यमानानां पञ्चदशमुहूर्तानां नामधेयानि ।
कृष्णपक्षरात्रयस्तन्मुहूर्ताश्च पष्टयां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां द्वादश पूर्वपक्ष नुपदधाति-पवित्रं
पवयिष्यन्” इति । पाठस्तु -

पवित्रं पवयिष्यन्पूतो मेध्यः । यशो यशस्वानायुरमृतः ।
जीवो जीविष्यन्त्स्वर्गो लोकः, इति ।

अस्मिन्नवमानुवाकेऽभिहिता द्वादश
पवित्रादिशब्दाश्चैत्रवैशाखादिमासेषु वर्तमानां द्वादशानां शुक्लपक्षाणां
नामधेयानि । एते च शुक्लपक्षाः । पञ्चम्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति-
सहस्वान्त्सहीयान्” इति । पाठस्तु -

सहस्वान्त्सहीयानोजस्वान्त्सहमानः । जयन्निभि-
जयन्त्सुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रपवित्रो हरिकेशो मोदः
प्रमोदः (३), इति ।

अस्मिन्दशमानुवाकेऽभिहिताः सहस्वानित्यादयो द्वादश

११८४

(३.१०.१)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

शब्दाश्चैत्रवैशाखादिमासेषु कृष्णपक्षाणां नामधेयानि । एते कृष्णपक्षाश्चतुर्थ्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां त्रयोदशमासनामान्युपदधाति-अरुणोऽरुणरजाः” इति । पाठस्तु -

अ॒रु॒णोऽरु॒णर॑जाः पु॒ण्डरी॑को वि॒श्वजि॑द॒भिजि॑त् । आ॒र्द्रः
पि॒न्व॒मानोऽन्॒वा॒त्रस॑वा॒निरा॑वान् । स॒र्वौष॑धः सं॒भरो
मह॑स्वान्, इति ।

अस्मिन्नेकादशानुवाकेऽभिहिता अरुणादयस्त्रयोदश शब्दाश्चैत्रादि-मासानामधिकमाससहितानां नामधेयानि । एते मासास्तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“सिकता उपदधाति-एजत्का जौवत्काः” पाठस्तु-

ए॒ज॒त्का जौ॑व॒त्काः । क्षु॒ल्ल॒काः शि॑पिविष्ट॒काः । स॒रि॒स्राः
सु॒शेर॑वः । अ॒जिरा॑सौ गमि॒ष्णवः, इति ।

अस्मिन्द्वादशानुवाकेऽभिहिता एजत्कादयोऽष्टौ शब्दाः सिकताविशेषाणां नामधेयानि । एताश्च सिकतास्तस्यामेव तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति । इदानीं तदानीम्” इति । पाठस्तु-

इ॒दानीं॑ त॒दानी॑मे॒तर्हि॑ क्षि॒प्रम॑जि॒रम् । आ॒शु॒र्नि॒मेषः॑ । फ॒णो
द्र॒व॒न्नति॑द्र॒वन् । त्वर॑ स्त्वर॑माण आ॒शुरा॑शीयाञ्जवः, इति ।

अस्मिंस्त्रयोदशानुवाकेऽभिहिता इदानीमित्यादयः पञ्चदश शब्दाः पूर्वोक्तस्यैकैकमुहूर्तस्यावयवभूतानां पञ्चदशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामधेयानि । एते च क्षुद्रमुहूर्त द्वितीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां षड्यज्ञक्रतूस्त्रीणि चतुर्नामान्युपदधाति-अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्रिऋतुः” इति । पाठस्तु -

अ॒ग्नि॒ष्टो॒म उ॒क्थ्यो॑ऽति॒रा॒त्रो द्वि॒रा॒त्रि॒स्रि॒रा॒त्रश्च॑तू॒रा॒त्रः ।
अ॒ग्नि॒र्ऋ॒तुः सूर्य॑ ऋ॒तुश्च॑न्द्रमा॒ ऋ॒तुः, इति ।

अस्मिंश्चतुर्दशानुवाकेऽभिहिता अग्निष्टोमादयः षट्छब्दाः षण्णां ऋतुविशेषाणां नामधेयानि । अस्मिन्पञ्चदशानुवाकेऽभिहिता अग्निसूर्यचन्द्रमशब्दास्त्रय ऋतुविशेषाणां नामधेयानि । एते ऋतव ऋतवश्च प्रथमलेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथ नाभ्यां चत्वारि संवत्सरनामान्युपदधाति-
युपदधाति-प्रजापतिः संवत्सरो महान्कः” इति । पाठोऽप्यत्रायमेव-

प्रजापतिः संवत्सरो महान्कः (४), इति ।

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रजापत्यादयश्चत्वारः शब्दाः संवत्सरनामानि । ते च संवत्सरा नाभ्यामुपधेयाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे नवसु लेखासु नाभ्यां चेष्टकोपधानमुक्तम् । द्वितीये स्वयमातृणोपधानमुच्यते । कल्पः—“चतस्रः स्वयमातृणो दिक्षूपदधाति-भूरग्निं च पृथिवीं च मां च” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह-

भूरग्निं च पृथिवीं च मां च । त्रींश्च लोकान्संवत्सरं

च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्धरुवा

सीद, इति ।

हे स्वयमातृणो, प्रजापतिर्देवस्त्वां प्राच्यां दिशि सादयतु । तथा भूःशब्दाभिधेयां प्रथमव्याहृत्यभिमानिनीं देवतामग्निं देवं पृथिवीं देवतां मां यजमानं च लोकत्रयाभिमानिनो देवान्संवत्सराभिमानिनं देवं च सादयतु । यथा पुराऽङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता त्वं धृता स्थिता । तथैव तया प्रजापतिदेवतयोपहिता सती ध्रुवा सीद ।

दक्षिणादिदिक्षु स्वयमातृणानामुपधानार्थं त्रीन्मंत्रानाह -

भुवो वायुं चान्तरिक्षं च मां च । त्रींश्च लोकान्संवत्सरं

च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । स्वरादित्यं च दिवं च मां च । त्री ५
 श्रं लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसं च
 दिशश्च मां च । त्री ५ श्रं लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१), इति ।

संवत्सरं च षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

पूर्ववदव्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये स्वयमातृण्णोपधानमुक्तम् । तृतीये निष्पन्नायाश्चित्तेरध्वर्योरुपस्थानमुच्यते । कल्पः “ उपस्थानेनोपतिष्ठते । त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि । सोऽसि ” इति । पाठस्तु -

त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि । त्वमेव त्वामचैषीः ।
 चितश्चासि संचितश्चास्यग्ने । एतावाश्चासि भूया ५
 श्चास्यग्ने । यत्तै अग्ने न्यूनं यदु तेऽतिरिक्तम् ।
 आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते
 देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचितश्चास्यग्ने ।
 एतावाश्चासि भूया ५ श्चास्यग्ने । मा तै अग्ने च येन
 माऽति च येनाऽऽयुरावृक्षि । सर्वेषां ज्योतिषां
 ज्योतिर्यददावुदेति । तपसो जातमनिभृष्टमोजः । तत्ते
 ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप । तेन मे ज्वल । तेन मे दीदिहि ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१०.३)

११८७

यावद्देवाः । यावदसाति सूर्यः । यावदुतापि ब्रह्म (१),
इति ।

आ वृक्षि नवं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हे चित्तिरूपाग्ने त्वमेव त्वां वेत्थ त्वदीयं निजस्वरूपं वेत्सि न त्वन्यः कश्चित्तव रहस्यं ज्ञातुं क्षमते । अतस्तव दृष्ट्या योऽसि यादृशसामर्थ्यवानसि सोऽसि परमार्थतस्तथाविध एवासि । वयं तु स्वातन्त्र्येण त्वदीयं महिमानमियत्तया परिच्छेत्तुं न शक्नुमः । किंच त्वमेव त्वामचैषीस्त्वदीयं चयनमपि यथाशास्त्रं त्वमेव कृतवानसि न तु वयं शक्नुमः । अतस्त्वमिष्टकाभिश्चितोऽप्यसि तासामिष्टकानां मन्त्र-युक्तत्वात्सम्यक्चितोऽप्यसि । हेऽग्ने बाह्यदृष्ट्यैतावान्थ-चक्रमात्रपरिमितोऽसि । शास्त्रदृष्ट्या तु भूयानत्यन्ताधिकोऽप्यसि । हेऽग्नेस्माभिश्चितस्य ते तव स्वरूपे यदङ्गं न्यूनमासीद्यच्चातिरिक्त-मासीत्तत्सर्वमादित्या देवा अङ्गिरसो महर्षयश्चिन्वन्तु वैकल्यं परित्यज्य चयनं साङ्गं कुर्वन्तु । ये विश्वे देवास्ते चितिमेता सर्वतः पूरयन्तु । अतो देवैर्महर्षिभिश्च सम्यगनुष्ठितत्वाद्देऽग्ने त्वं चितश्चासीत्यादि पूर्ववत् । हेऽग्ने ते त्वदीयेन चयेन चयनन्यूनत्वेनाऽऽयुर्मदीयं माऽवृक्षि । छिन्नं मा भूत् । तथाऽतिचयेन चयनाङ्गाधिक्येनाऽऽयुर्माऽऽवृक्षि । सर्वेषामपि चन्द्रनक्षत्रादिज्योतिषां मध्येऽधिकं त्वदीयं यज्ज्योतिरस्ति, अदावुदेत्यदो ज्योतिरुदयं गच्छति । अतस्त्वदीयमोजः सामर्थ्यं तपसो जातमस्मदनुष्ठितात्तप-सरत्त्वदीयसंतापशक्तेर्वा निष्पन्नम् । अत एवानिमृष्टं केनापि भर्जितुं निराकर्तुमशक्यम् । हे इष्टके तदुक्तमग्निसामर्थ्यं ते त्वदीयं ज्योतिस्तेन ज्योतिषा मे मदर्थं तप विरोधिनः संतापं कुरु । यथा त्वं तेन ज्योतिषा मे मदर्थं ज्वल प्रज्वलिता भव । तथा तेन ज्योतिषा मे मदर्थं दीदिहि सर्वं प्रकाशय । कियन्तं कालमिति चेत्तदुच्यते - यावन्तं कालं देवा वर्तन्ते सूर्यो यावदसाति यावन्तं कालमस्ति । उतापि च ब्रह्म जगत्कारणमपि यावदस्ति तावत्प्रकाशय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽध्वर्योरुपस्थानमुक्तम् । चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुच्यते ।
कल्पः—

“यजमानः संहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते संवत्सरोऽसि
परिवत्सरोऽसि” इति । पाठस्तु—

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदावत्सरोऽ-
सीदुवत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । तस्य ते
वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् ।
शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चितयः ।
अपरपक्षाः पुरीषम् (१) । अहोरात्राणीष्टकाः । ऋषभोऽसि
स्वर्गोलोकः । यस्यां दिशि महीर्यसे । ततो नो मह आवह ।
वायुर्भूत्वा सर्वा दिश आवाहि । सर्वा दिशोऽनुविवाहि ।
सर्वा दिशोऽनुसर्वाहि । चित्या चितिमापृण । अचित्या
चितिमापृण । चिदसि । समुद्रयौनिः । (२) । इन्दुर्दक्षः
श्येन ऋतावा । हिरण्यपक्षः । शकुनो भुरण्युः ।
महान्तसधस्थे ध्रुव आनिषत्तः । नमस्ते अस्तु मा मा हि ५
सीः । एति प्रेति वीति समित्युदिति । दिवं मे यच्छ ।
अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ ।
अन्तरिक्षं मे यच्छ । दिवं मे यच्छ । अन्ना प्रसारय ।
रात्र्या समच । रात्र्या प्रसारय । अह्ना समच । कामं
प्रसारय । कामं समच (३), इति ।

पुरीषं समुद्रयौनिः पृथिवीं मे यच्छान्तरिक्षं मे यच्छ सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अत्र संवत्सरोऽसीत्यारभ्य मा हिंसीरित्यन्तः संहारमन्त्रः । एति
प्रेतीत्यारभ्यावशिष्टो विहारमन्त्रः । प्रभावविभावादिषु
षष्टिसंवत्सरेष्वेकैकस्मिंश्च क्रमेण संवत्सरादिशब्दा वर्तन्ते । हेऽग्ने त्वं
संवत्सरोऽसि प्रभवरूपोऽसि परिवत्सरोऽसि । विभवरूपोऽसि ।

इदावत्सरोऽसि । शुक्लरूपोऽसि । इदुवत्सरोऽसि । प्रमोदरूपोऽसि ।
 इद्वत्सरोऽसि । प्रजापतिरूपोऽसि । पञ्चस्वप्येतेष्वनुगताकारो वत्सरः ।
 एतद्रूपोऽसि मध्यं मध्यशरीरम् । चित्तिरूपेण वर्तमानस्य तव शुक्लपक्षाः
 सर्वे चितयः कृष्णपक्षाः सर्वे पुरीषमाच्छादनार्थं मृत्तिका । तेषु
 द्विविधपक्षेषु यान्यहोरात्राणि तानीष्टकाः । अनेनोक्तरूपेण
 भावनायामयमग्निरूपस्थितो भवति । तथा त्वमृषभः श्रेष्ठः
 स्वर्गलोकेहेतुरसि । तादृशस्त्वं प्राच्यां दिशि महीयसे पूज्यसे । ततो
 दिशः सकाशान्नाऽस्माकं महआवह पूजामानय । तथा त्वं वायुरूपो
 भूत्वा सर्वा दिश आवाहि समन्ताद्वातेन योजय । तथा सर्वादिशोऽनु
 सर्वासां दिशामानुकूल्येन विवाहि विविधं वायुना योजय । यत्र
 यावान्वायुरपेक्षितस्तत्र तावन्तमेव वायुं संपादय । तथा सर्वा दिशोऽनु
 संवाहि समीचीनं शैत्यसौरभ्यामान्द्ययुक्तं वायुं कुरु । चित्तिज्ञानं
 तेनास्माभिर्येयं चितिः संपादिता तां चितिमापृण सर्वतः पूरय ।
 अचित्तिज्ञानं तेन या चित्तिरस्माभिरनुष्ठिता तामप्यापृण ज्ञानेना-ज्ञानेन
 वा यदस्माभिश्चितं तत्समाधेहीत्यथेः । हेऽग्रे त्वं चिदादिगुणयुक्तोऽसि
 चिच्चयनयोग्यः । समुद्रयोनिर्वडवारूपेण समुद्रादुत्पन्नः । इन्द्रश्चन्द्रवदाह
 लादकारी । दक्ष उत्साहयुक्तः । श्येनः पक्ष्याकारः । ऋतावा ऋतं यज्ञं
 तन्निष्पादकत्वेन तद्वान् । हिरण्यपक्षः सुवर्णमयपक्षोपेतः । शकुनः
 शक्तिमान् । भुरण्युर्भरणीयः । अत एव बहुगुणयुक्तत्वान्महान्सधस्थे देवैः
 सह सहावस्थानयोऽस्मिन्देवयजने ध्रुवः स्थिरः सन्नानिषत्,
 आगत्योपविष्टस्ते तादृशाय तुभ्यं नमोऽस्तु मा मा हिंसीः । आ प्र वि
 समुदित्येते पञ्चोपसर्गास्तेष्विति शब्दाः पञ्चयोग्यक्रियाप्रदर्शनार्थाः ।
 अत्राऽऽगच्छाभीष्टं प्रापयानिष्टं विलोपयास्माभिः संयुक्तो भवास्माकमुत्कर्षं
 कुरु । एवं क्रियान्तराण्यपि यथायोगमुन्नेयानि । ततो लोकत्रयमवरोह ।
 क्रमेणाऽऽरोहक्रमेणच मदर्थं नियतं कुरु । आरोहावरोहयोर्मम स्वातन्त्र्यं
 देहीत्यर्थः । अह्ना दिननिमित्तं प्रसारय सूर्यरूपस्य तव रश्मिं प्रसृतं कुरु ।
 रात्र्या रात्रिनिमित्तं सम्यक्सौर्यं तेजः संकुचितं कुरु । तथा रात्र्य प्रसारय
 रात्रिनिमित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु । अह्ना समचाहर्निमित्तं संकुचितं
 कुरु । आग्नेऽदित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वाद्वात्रौ सौर्यं तेजः
 संकुच्यते । उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहतीत्युक्तत्वादहन्यानेयं
 तेजः संकुच्यते । तदेवमादित्यरूपेणाग्निरूपेण वा कामं स्वेच्छया तेजः
 प्रसारय स्वेच्छयैव संकोचय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयं ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुक्तम् । पञ्चमे होतुरनुशंसनमुच्यते ।
कल्पः- “जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य संचितोक्थ्येन
होताऽनुशंसति-भूर्भुवः स्वरित्यनुवाकेन” इति । पाठस्तु -

भूर्भुवः स्वः । आजो बलम् । ब्रह्म क्षत्रम् । यशो महत् ।
सत्यं तपो नाम । रूपममृतम् । चक्षुः श्रोत्रम् । मन आर्युः ।
विश्वं यशो महः । समं तपो हरो भाः । जातवेदा यदि
वा पावकोऽसि । वैश्वानरो यदि वा वैद्युतोऽसि । शं
प्रजाभ्यो यजमानाय लोकम् । ऊर्जं पुष्टिं ददद्भ्यावभृत्स्व
(१), इति ।

भाश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भूरादयो भा इत्येवमन्ताः । पदार्था हेऽग्ने त्वदधीना इति
वाक्यशेषः । भूर्भुवः स्वरित्येते त्रयो लोकाः । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः ।
बलं शरीरशक्तिः । ब्रह्मक्षत्रे जातिविशेषौ । महद्यशो महती कीर्तिः ।
सत्यं यथार्थभाषणम् । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । नामाऽऽ
चार्योपाध्यायादि । रूपं शरीरगतलावण्यम् । अमृतं देवत्वपदम् । चक्षुः
श्रोत्रमनआर्युषि प्रसिद्धानि । विश्वं यशः सर्वा कीर्तिः ।
पूर्वमेतल्लोकविषया धनविद्यादिकीर्तिरुक्ता । इदानीं तु परलोकविषयाऽ
नुष्ठानकीर्तिरिति विशेषः । महः पूजा । समं सर्वत्र साम्यबुद्धिः । तपः
संतापशक्तिः । हरः शरीरगता दीप्तिः । भा रश्मिरूपं तेजः । एतत्सर्वं
त्वदधीनम् । तादृशस्त्वं यदि जातवेदा उत्पन्नजगदभिज्ञः पावकः पाणिनां
शोधकोऽसि यदि वा वैश्वानरः सर्वपुरुषहितो वैद्युतोऽग्निरसि
सर्वथाऽपि प्रजाभ्यो यजमानाय च शं सुखं लोकं स्वर्गमूर्जं क्षीरादिरसं
पुष्टिं धनादिसमृद्धिं ददत्प्रयच्छन्भ्याववृत्त्वाऽऽभिमुख्येनाऽऽ वृत्तो
भव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः।

पञ्चमे होतुरनुशंसनमुक्तम् । षष्ठे बहूनामाहुतीनां
शतरुद्रीयादिमन्त्रसाध्यानां संस्त्रावेणाऽऽज्येन मुखशोधनमुच्यते ।
कल्पः—“तासां संस्त्रावेण यजमानो मुखं विमृष्टे—राज्ञी
विराज्ञीत्यनुवाकेन” इति । पाठस्तु -

राज्ञीं विराज्ञीं । सम्राज्ञीं स्वाराज्ञीं । अर्चिः शोचिः । तपो
हरो भाः । अग्निरिन्द्रि बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य
गोपाः । ते मा सर्वे यशसा स संसृजन्तु (२), इति ।

राज्ञीन्द्रो मा सप्त ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

राज्ञ्यादयो देवताविशेषाः । राज्ञी राजमाना । विराज्ञी विविधं
राजमाना । सम्राज्ञी सम्यग्राजमाना । स्वराज्ञी, आभरणप्रदीपादिनैरपेक्ष्येण
स्वयमेव राजमाना । अर्चिर्ज्वालाभिमानिनी । शोची रश्म्यभिमानिनी
तपः संतापशक्तिः । हरः पापहरणशक्तिः । भाः पदार्थाविभासनशक्तिः ।
अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते सर्वे भुवनस्य गोपा रक्षकाः सन्तः स्वकीयेन
यशसा मां संसृजन्तु तत्संबन्धि सामर्थ्यं ममास्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे मुखविमार्जनमुक्तम् । सप्तमे होमा उच्यन्ते । कल्पः—
“अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोति—असवे स्वाहा वसवे स्वाहेत्यनुवाकेन
प्रतिमन्त्रम्” इति । पाठस्तु—

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा । विभुवे स्वाहा विवस्वते
स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाऽधिपतये स्वाहा । दिवांपतये
स्वाहा ऽहस्पत्याय स्वाहा । आक्षुष्मत्याय स्वाहा
ज्योतिष्मत्याय स्वाहा । राज्ञे स्वाहा विराज्ञे स्वाहा ।
सम्राज्ञे स्वाहा स्वराज्ञे स्वाहा । शूषाय स्वाहा सूर्याय

स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा । स ५सर्पाय
स्वाहा कल्याणाय स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा (१), इति ।

कल्याणाय स्वाहेकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

असुवसुप्रभृतयश्चित्यस्याग्नेर्मूर्तिविशेषाः । असुः
प्राणस्तद्रूपायाग्नये, स्वाहुतमिदमस्तु । वसुर्जगन्निवासहेतुः ।
विभूर्वैभवहेतुः । विवस्वान्विशेषेण निवासहेतुः । अभिभूः
शत्रूणामभिभविता । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता ।
दिवांपतिर्द्युलोकपालकः । अहंस्पत्यः पापात्पालयिता ।
चाक्षुष्मत्यश्चक्षुष्मतां स्वामी । ज्योतिष्मत्यो ज्योतिष्मतां नक्षत्रादीनां
स्वामी । राज्ञ इत्यादिशब्दाश्चत्वारः पूर्ववत् । शूषो बलम् ।
सूर्यश्चन्द्रमाश्चोभौ प्रसिद्धौ । ज्योतिः प्रकाशः संसर्पः सम्यक्प्रापणीयः
पदार्थः । कल्याणं मङ्गलम् । अर्जुनः श्वेतवर्णः । एतेभ्यो
मूर्तिविशेषेभ्यः । स्वाहुतमिदमस्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे होमा उक्ताः । अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिधीयते ।
कल्पः—“औदुम्बरेण पात्रेण यूष्णो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति- विपश्चिते
पवमानायेति ग्रहणसादनौ” इति । पाठस्तु—

विपश्चिते पवमानाय गायत । मही न धाराऽत्यन्धो
अर्षति । अहिर्हजीर्णामतिसर्पति त्वचम् । अत्यो न
क्रीडन्नसरद् वृषा हरिः । उपयामगृहीतोऽसि मृत्यवे त्वा
जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा, इति ।

हे ऋत्विग्यजमाना विपश्चितेऽभिज्ञाय पवमानाय शोधकाय मृत्यवे
गायत स्तोत्रैर्गानं कुरुत । अयं मृत्युदेवो मही न धारा महती
वृष्टिधारेवान्धो, ऽन्नमत्यर्षत्यतिशयेन प्राप्नोति । यथा वृष्टिधारयाऽन्नं
समृद्धं भवति, एवमस्यानुग्रहेणाप्यन्नसमृद्धिर्भवति । अस्य देवस्य

विनाशाभावे दृष्टान्तः । अहिर्हं सर्प इह जीर्णं त्वचमत्तिर्सर्पति । यथा सर्पो जीर्णं त्वचमत्तिमुच्य स्वयं जीवन्नेव परतः सर्पति न तु त्वचा सह म्रियत एवमयं मृत्युदेवोऽपि न म्रियत इत्यर्थः । किंचात्पो न व्याप्त इव क्रीडन्नयं मृत्युवृषा कामाभिवर्षको हरिः पापहर्ता च भूत्वाऽसरत्सर्वत्र प्रवृत्तः । हे पशुरसत्त्वमुपयामगृहीतोऽसि पृथिवीकार्येणौदुम्बर-पात्रेणोपयामारूयेन गृहीतोऽसि । तादृशं त्वां मृत्यवे जुष्टं प्रियं गृह्णामि अनेन मन्त्रेण ग्रहणम् । एष वेदिप्रदेशस्ते योनिः स्थानमतो मृत्यवे मृत्युप्रीत्यर्थं त्वामत्र सादयामि ।

कल्पः—“अथ जुहोत्यपमृत्युमपक्षुधम्” इति । पाठस्तु -

अपमृत्युपक्षुधम् । अपेतः शपथं जहि । अधा नो अग्न आर्वह । रायस्पोषं सहस्रिणम् (१) । ये ते सहस्रमयुतं पाशाः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान्यज्ञस्य मायया सर्वानवयजामहे, इति ।

हेऽग्ने मृत्युं मरणपजहि । क्षुधं क्षुद्धाधामपजहि । इतोऽस्मात्सकाशाच्छपथं परकीयं शापमपजहि विनाशय । अथ तद्विनाशानन्तरं नोऽस्माकं सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं रायस्पोषं धनपुष्टिमावह संपादय । हे मृत्यो मर्त्याय हन्तवे मनुष्यं हन्तुं ते तव ये सहस्रमयुतं च पाशाः सन्ति तान्यज्ञस्य मायया । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । परमेश्वरस्य मायया शक्त्याऽवयजामहे विनाशयामः ।

कल्पः—“तस्येडामनु भक्षो भक्षयति । भक्षोऽस्यमृतभक्षः ” इति । तस्य पशोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्षो भवति तं च भक्षयेत् । पाठस्तु -

भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपतिस्यामृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि, इति ।

हे ग्रह त्वममृतभक्षोऽसि तवत्प्रीत्या भक्षणाहो मम भक्षोऽसि । तस्य ते तादृशस्य तवांशमुपहृतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य तव मृत्युपीतस्य मृत्युदेवेन प्रथमं पीतस्य, अमृतवतोऽमृतसमानेन स्वादुत्वेनोपेतस्य, स्वगाकृतस्य स्वाधीनत्वेन संपादितस्य मधुमतो माधुर्ययुक्तस्य । उपहृतस्यानुज्ञातस्य ।

कल्पः—“भक्षयित्वा प्राणनिवहानात्मन्प्रतिष्ठापयते मन्द्राऽभिभूतिरित्यनुवाकशेषेण” इति । पाठस्तु -

मन्त्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि (२) । अन्धो
 जागृविः प्राण । असावेहि । बधिर आक्रन्दयितरपान ।
 असावेहि । अहस्तोस्त्वा चक्षुः । असावेहि ।
 अपादाशोमनः । असावेहि । कवे विप्रचित्ते श्रोत्र ।
 असावेहि (३) । सुहस्तः सुवासाः । शूषोनामास्यमृतो
 मर्त्येषु । तं त्वाऽहं तथा वेद । असावेहि । अग्निर्मे वाचि
 श्रितः । वाग्धृदये । हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं
 ब्रह्मणि । वार्युर्मे प्राणे श्रितः (४) । प्राणो हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः ।
 चक्षुर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि ।
 चन्द्रमा मे मनसि श्रितः (५) । मनो हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः । श्रोत्रं
 हृदये । हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । आपो
 मे रेतसि श्रिताः (६) । रेतो हृदयं । हृदयं मयि ।
 अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता ।
 शरीरं हृदये । हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि ।
 ओषधिवनस्पतयो मो लोमसु श्रिताः (७) । लोमानि
 हृदये । हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो
 मे बले श्रितः । बलं हृदये । हृदयं मयि । अहममृतं ।
 अमृतं ब्रह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः (८) । मूर्धा
 हृदये । हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । ईशानो
 मे मन्यो श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृतं ।
 अमृतं ब्रह्मणि आत्मा म आत्मनि श्रितः । आत्मा हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । पुनर्म आत्मा
 पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः पुनराकूतमागात् । वैश्वानरो

रश्मिर्भावावधानः। अन्तस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपाः (९),
इति ।

सहस्रिर्णमिहि श्रोत्रासावेहि प्राणे श्रितो मनसि श्रितो रेतसि श्रिता
लोमसु श्रिता मूर्ध्नि श्रित आत्मनि श्रितोऽष्टौ च ।

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्याषधिवनस्पतय इन्द्रः
पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे त्रयोदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

येयं वागस्माभिर्वक्ष्यमाणा मन्त्ररूपा सेयं मन्त्रा हर्षहेतुः,
अभिभूतिर्विरोधिनामभिभवहेतुः, यज्ञानां केतुर्ज्ञानहेतुः । हे वागदेवि, असौ
पूर्वोक्तमन्त्रादिगुणवती भूत्वैहि समागच्छ । योऽयं
प्राणवायुर्मुखनासिकावर्ती दर्शनशक्त्यभावादन्यः,
उच्छ्वासक्रियायामप्रमत्तत्वाज्जागृविः । हे प्राण, असावेहि तादृशो भूत्वा
समागच्छ । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अपानवायुः
श्रवणशक्त्यभावादबधिरः । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य
हेतुत्वादाक्रन्दयिता । हेऽपानवायो तादृशः सन्नागच्छ । यदिदं
चक्षुरिन्द्रियं तदहस्तोः । आदानशक्तिराहित्यादहस्तम् । हे चक्षुरिन्द्रिय
तादृशं त्वामाह्वयामि तथाविधः सन्नेहि । यदिदं मनोऽस्ति तदपादाशो
गमनशक्त्यभावात्पादरहितं सर्वगोचरत्वादव्यापकम् । हे मनस्तथाविधं
भूत्वा समागच्छ । श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवेदनसद्भावात्कविरूपं, तच्च
शब्दान्विविच्य प्रकर्षेण चेतयत इति । विप्रचित्तिः । तादृशा हे श्रोत्र
तथाविधं भूत्वा समागच्छ । योऽयं सर्वेन्द्रियस्वामी जीवात्मा सोऽयं
हस्तस्वामित्वात्सुहस्तः, सुष्ठु देहे वसनात्सुवासाः, मर्त्येषु मरणयुक्तेषु
देहेष्वमृतो मरणरहितः सन्ववर्तते । तादृश जीव त्वं शूषो नामासि
सर्वव्यापारसमर्थत्वात्प्रबल इत्येतादृशनामधार्यसि । तादृशं त्वामहं तथैव
जानामि । त्वं तादृशो भूत्वाऽस्मिन्नेव शरीरे समागच्छ ।
वागिन्द्रियस्याग्निरभिमानिदेवता । अत एव शाखान्तरे
श्रूयते—“अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वानासिके प्राविशत्”
इत्यादि । सोऽग्निर्मम वागीन्द्रिये श्रितो भवतु । सा च वाङ्मदीये हृदयेऽ
न्तःकरणे श्रिता भवतु । तच्च हृदयं मय्यहंकर्तरि जीवात्मनि श्रितं भवतु ।
अहं चामृते विनाशरहिते जगत्कारणे मायाविद्या
शक्त्यव्याकृतादिशब्दैर्वेदेषु श्रूयमाणे प्रधाने श्रितो भवानि ।
तच्चामृतमव्याकृतं ब्रह्मणि सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतिप्रतिपाद्ये

११९६

(३.१०.९)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

वस्तुनि । श्रितं भवतु । एवं वायुर्मे प्राणे श्रित इत्यादिपर्याया व्याख्येयाः । अन्तिमे पर्याये प्रथम आत्मशब्दो ब्रह्माण्डरूपविराड्देहवर्तिनमिन्द्रवाय्वादिदेवतासमूहमाचष्टे । द्वितीय आत्मशब्दोऽनुष्ठातृदेहवर्तिनं वाक्प्राणादिसंघातमाचष्टे । अन्यतूर्ववदव्याख्येयम् । ऽयं मृत्युग्रहभीत्या पलायितुमुद्युक्तो मदीय आत्मा देहः स पुनरागच्छतु । आयुरपि पुनरागच्छतु । योऽयं वैश्वानरो जाठराग्निः सोऽयमपि रश्मिभिर्वर्धमानोऽमृतस्यान्नस्य गोपा रक्षकः सन्मदीयशरीरस्यान्तस्तिष्ठतु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिहितः । एतावता सावित्राग्निचयनाङ्गमन्त्रप्रतिपादका अनुवाकाः समाप्ताः । उत्तरेष्वनुवाकेषु ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रास्मिन्ननुवाके ध्यानरूपा सावित्राग्निविद्याऽभिधीयते । आदौ तावन्मृत्युग्रहशेषत्वे मन्त्रद्वयं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतिर्देवानसृजत । ते पाप्मना संदिता अजायन्त ।
तान्व्यद्यत् । यद्व्यद्यत् तस्माद्विदतुत् । तमवृश्चत् ।
यदवृश्चत् । तस्माद्वृष्टिः । तस्माद्यत्रैते देवते अभिप्रप्नुतः ।
वि च हैवा स्य तत्र पाप्मानं द्यतः (१) । वृश्च तश्च, इति ।

प्रजापतिसृष्टा ये देवास्ते पाप्मना संदिताः संयुक्ता एवोत्पन्नाः । स प्रजापतिस्तान्देवान्पाप्मनः सकाशाद्व्यद्यद्वियोजितवान् । अत एव व्यद्यदिति व्युत्पत्त्या तस्या देवताया विद्युन्नाम संपन्नम् । तं च पाप्मानमवृश्चच्छिन्नवान् । अवृश्चदित्यनयेव व्युत्पत्त्या वृष्टिनाम संपन्नम् । यस्मादेवं तस्माद्यत्र कर्मण्येते विद्युद् वृष्टि देवते आभिमुख्येन प्राप्नुतस्तत्रास्य यजमानस्य पापं वियोजयतो विच्छिन्नं च कुरुतः ।

विधित्सितयोर्मन्त्रयोर्विषयं निश्चिनोति-

सैषा मीमांसाऽग्निहोत्र एव संपन्ना । अथौ आहुः ।

सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति, इति ।

येयं मन्त्रद्वयानुष्ठाविषया मीमांसा सेयमग्निहोत्र एव संप्राप्ता न त्वन्यत्रत्येकं मतम् । एतदेवाऽऽश्रित्य बोधायनादयो वर्तन्ते । अपि चान्ये

केचिदेवमाहुः । सर्वेष्वपि यज्ञक्रतुषु मन्त्रद्वयमनुष्ठेयमिति । तदिदं
मतमाश्रित्याऽऽपस्तम्बादयो वर्तन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण तदाह -

होष्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमिति ।
अथ हुत्वोपस्पृशेत् । वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमिति ।
यक्ष्यमाणो वेद्वा वा । वि च हैवास्यैते देवतै पाप्मानं
घतः (२) । वृश्चतश्च, इति ।

हे देवते त्वं विद्युद्वियोगहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं विद्य वियोजय ।
तथा हे देवते वृष्टिश्छेदनहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं वृश्च च्छिन्धि ।
एतयोर्मन्त्रयोर्मृत्युग्रहे होष्यन्नित्यादिविधिः सर्वयज्ञविषयो यक्ष्यमाण
इत्यादिविधिः । वि च हेत्यादि पूर्ववत् ।

तदेवं सावित्राग्निविषयं चयनं परिसमाप्य तद्विषयां विद्यां
वक्तुमाख्यायिकामाह -

अत्यु ही हांऽऽरूणिः । ब्रह्मचारिणं प्रश्नश्रान्प्रोच्य
प्रजिघाय । परैहि । प्लक्षं दय्यांपातिं पृच्छ । वेत्थ
सावित्रा ३ न वेत्था ३ इति । तमागत्य पप्रच्छ । आचार्यो
मा प्राहैषीत् । वेत्थ सावित्रा ३ न वेत्था ३ इति । स
होवाच वेदेति (३), इति ।

अहः पाप्मानमतिक्रम्य वर्तत इत्यत्यहः । एतन्नामको मुनिररूणस्य
पुत्रः । स च स्वशिष्याय कस्मैचिद्ब्रह्मचारिणे प्रष्टव्यानर्थानुक्त्वा तं
ब्रह्मचारिणमन्यस्य मुनेः समीपे प्रेषयामास । भो ब्रह्मचारिन्,
द्यांपातनामकस्य मुनेः पुत्रं दय्यांपातिं प्लक्षनामकं मुनिं गत्वा सावित्राग्निं
वेत्थ न वेत्थेत्येवं प्रश्नं कुर्विति । स च ब्रह्मचारी तं प्लक्षं गत्वा
स्वकीयस्याऽऽचार्यस्याऽऽज्ञां कथयित्वा तथैव सावित्रं जानासि न
वेत्थेवं पप्रच्छ । स च प्लक्षो वेदत्युत्तरमुक्तवान् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रश्ननां प्लक्षस्योत्तराणां च परम्परां दर्शयति-

स कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । पुरोरंजीसीति । कस्तद्यत्पुरोरंजा
इति । एष वाव स पुरोरंजा इति होवाच । य एष तर्पति ।

एषोऽर्वाग्रजा इति । स कस्मिन्त्वेष इति । सत्य इति ।
किं तत्सत्यमिति । तप इति (४) । कस्मिन्नु तप इति ।
बल इति । किं तद्बलमिति । प्राण इति । मा स्म
प्राणमतिपृच्छ इति माऽऽचार्योऽब्रवीदिति होवाच
ब्रह्मचारी, इति ।

हे मुने यदि सावित्रमग्निं वेत्सि तर्हि सोऽग्निः कस्मिन्नाश्रये
प्रतिष्ठित इति ब्रह्मचारिणः प्रश्नः । रजसा
रजोगुणयुक्ताज्जन्ममरणप्रवाहरूपात्संसारोत्पत्ताद्यो वर्तते सोऽयं
परोरजास्तस्मिन्नयं सावित्रोऽग्निः प्रतिष्ठित इति प्रश्नस्योत यत्त्वयोक्तं
तदिवस्पष्टं वक्तव्यम् केऽयेपरोरजा इति प्रश्नः य एष मण्डलात्मा दृश्यते
स एष एव परोरजा इत्युत्तरम् । मांसचक्षुषा दृश्यमान एष मण्डलात्मा
संसारमध्यवर्तित्वादवग्रिजा एव न तु परोरजा इत्यतो नैतद्युक्तमुत्तरम् ।
किं तु, एष सोऽग्निः कस्मिन्संसारातीत आश्रये प्रतिष्ठितः स वक्तव्य इति
प्रश्नः । यत्स्वयं पारमार्थिकं वस्तु तस्मिन्प्रतिष्ठित इत्युत्तरम् । तच्च सत्यं
वस्तु किमिति प्रश्नः । केन साधनेन लभ्यत इत्यभिप्रायः । तपसा लभ्यत
इत्यभिप्रेत्य तप एव सत्यमित्युत्तरमुक्तम् । तच्च साधनरूपं तपः
कस्मिन्प्रतिष्ठितमिति प्रश्नः । सति शरीरबले ऽनुष्ठातुं शक्यत्वादबले
तपः प्रतिष्ठितमित्युत्तरम् । बलकारणवस्तुनो विवक्षितत्वात्किं
तद्बलमिति प्रश्नः । प्राणस्य बलकारणत्वमभिप्रेत्य प्राणो
बलमित्युत्तरमुक्तम् । अनया प्रश्नोत्तरपरम्परया सावित्रस्याग्नेः प्रतिष्ठारूपं
यत्सत्यं वस्तु तत्प्राणदेवतारूपेण शरीरे प्रतिष्ठितम् । तत्तथैव
ध्यातव्यमिति निर्णयः संपन्नः । प्राणादूर्ध्वं वस्त्वन्तरप्रश्नो न कर्तव्य
इत्येतादृशीमाचार्याज्ञां ब्रह्मचार्युक्तवान् ।

अथ प्रसङ्गात्सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्वकं संवादं
निषेधति -

स होवाच प्लक्षो दय्यां पातिः । यद्वै
ब्रह्मचारिन्प्राणमत्यप्रक्षयः । मूर्धा ते व्यर्पतिष्यत् । अहमुत
आचार्याच्छ्रेयान्भविष्यामि । यो मां सावित्रे समवादिष्टेति
(५) । तस्मात्सावित्रे न संवदेत, इति ।

स प्लक्षो ब्रह्मचारिणं प्रत्येवमुक्तवान् । हे

ब्रह्मचारिंस्त्वदीयेनाऽऽचार्येण तुभ्यमत्यन्तं हितमेवोक्तम् । यदि त्वं सर्वोत्तमामतिक्रम्य तदाश्रयत्वेनान्यां देवतां पृच्छे (स्त)दा तव मूर्धा विपतेत् । नास्त्येव प्राणादुत्तमा देवता । किञ्च यस्त्वदीय आचार्यो मां प्रति सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्येण संवादं कृतवान् । तस्मात्तव संबन्धिन आचार्यादहमेवातिशयेन प्रशस्तो भविष्यामि । यस्मादस्मि न्नुपाख्याने प्लक्ष एवमुवाच तस्माद्रहस्य सावित्रविज्ञाने कश्चिदपि मात्सर्येण संवादं न कुर्यात् । किं त्वाचार्योपदिष्टेनैव मार्गेण ध्यायेत् । अयं न्यायः सर्वेष्वप्युपदेशगम्येषु रहस्येषु समानः ।

विपक्षे बाधकोषन्यासमुखेन संवादिनिषेधमेव प्रशंसति -

स यो ह वै सावित्रं विदुषां सावित्रे संवदते ।
सहास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु ह वा अस्मा असौ तपञ्छ्रियं
मन्यतेः अन्वस्मै श्रीस्तपो मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं
अन्वस्मै बलं प्राणं मन्यते, इति ।

स यो ह वै यः कोऽपि विद्यागर्वपराधीनः पुमान्सावित्रमग्निं विदुषा ध्यानेन साक्षात्कृतवता पुरुषेण सह तस्मिन्सावित्राग्निविषये मात्सर्येण संवादं करोति स खल्वस्मिन्विदुषि स्वकीयां श्रियं प्रक्षिपति । तदेव स्पष्टी क्रियते-असौ मात्सर्यग्रस्तः पुमांस्तपन्सावित्रध्यानादिरूपं तपः कुर्वञ्छ्रियं तपःफलरूपामस्मै विदुषेऽनुमन्यत एव मदीया श्रीस्तव गच्छेदिति फलमङ्गीकरोत्येव । स च श्रीस्तदीयं तपोऽप्यस्मै विदुषेऽनुमन्यते । तच्च तपस्तदीयं बलमस्मै विदुषेऽनुमन्यते । तच्च बलं तदीयं प्राणं देवतारूपम् । मात्सर्यग्रस्तः सर्वस्मादेतस्माद् भ्रश्येत् । विद्वांस्तु सर्वैरप्येतैरभिवर्धते । तस्माद्विदुषा सह न संवदत ।

अथ संज्ञानमित्यादिभिरवान्तरानुवाकैर्योऽर्थः प्रतिपादितः स सर्वोऽपि सावित्राग्निदेवतास्वरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यभिप्रेत्य शुक्लपक्षस्याहोरात्रानामप्रतिपादकयोः । प्रथम तृतीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति -

स यदाह । संज्ञानं विज्ञानं दर्शादृष्टति । एष एव तत्
(६), इति ।

स मन्त्रभागः संज्ञानं दर्शयित्वाभ्यामनुवाकाभ्यां यद्वस्तु ब्रूते तद्वस्तु ध्यातव्यम् । एष सावित्रोऽग्निरेव ।

१२००

(३.१०.९)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

कृष्णपक्षस्याहोरात्रयोः प्रतिपादकयोः पञ्चमसप्तमानुवाकयो-
स्तात्पर्यं दर्शयति -

अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता सुन्वतीति । एष एव
तत्, इति ।

उक्तानुवाकचतुष्टयतात्पर्यं निगमयति -

एष ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः, इति ।

प्रथमपञ्चमयोरुक्तानि यानि शुक्लकृष्णपक्षगतान्यहानि तानि
सर्वाण्येव सावित्रोऽग्निरेव । तृतीयसप्तमयोरुक्ताः शुक्लकृष्णपक्षगता
रात्रयो याः सन्ति ताः सर्वा एष सावित्राग्निरेव ।

चित्र इत्यस्मिद्धतीयानुवाके प्रोक्ताः शुक्लपक्षाहर्गता ये मुहूर्ता
दातेत्यस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्तास्तद्रात्रिगता ये मुहूर्ता
सवितेत्यस्मिन्षष्ठानुवाके प्रोक्ताः कृष्णपक्षाहर्गता ये मुहूर्ता
अभिशास्तेत्यस्मिन्अष्टमानुवाके प्रोक्तास्तद्रात्रिगता ये मुहूर्तास्तेषां सर्वेषां
सावित्राग्निस्वरूपत्वं दर्शयति -

अथ यदाह । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविताऽ
भिशास्ताऽनुमन्तेति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽहौ
मुहूर्ताः । एष रात्रैः (७), इति ।

पवित्रमित्यस्मिन्नवमनुवाके प्रोक्ता ये द्वादश शुक्लपक्षाः
सहस्वानित्यस्मिन्दशमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश कृष्णपक्षाः, अरुण
इत्यस्मिन्नेकादशानुवाके प्रोक्ता अधिकमासेन सह ये त्रयोदश मासास्तेषां
सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति -

अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्सहीयानरुणोऽरु
णरजा इति । एष एव तत् । एष ह्येव तैर्ऽर्धमासाः । एष
मासाः, इति ।

एजत्का इत्यस्मिन्द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये सिकताविशेषास्तेषामपि
सावित्राग्निरूपत्वं द्रष्टव्यम् ।

अग्निष्टोम इत्यस्मिंश्चतुर्दशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञक्रतवः,

अग्रिरित्यस्मिन्यञ्चदशानुवाके प्रोक्तायऋतवः, प्रजापतिरित्यस्मिन्योड-
शानुवाके प्रोक्तो यः संवत्सरस्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति-

अथ यदाह । अग्रिष्टोम उक्थ्योऽग्निऋतुः प्रजापतिः
संवत्सर इति । एष एव तत् । एष ह्येव ते यज्ञऋतवः ।
एष ऋतवः (८) । एष संवत्सरः, इति ।

इदानीमित्यस्मिन्त्रयोदशानुवाके प्रोक्ता ये मुहूर्तानां
संबन्धिनोऽवान्तरमुहूर्तास्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं पत्वं
दर्शयति-

अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति । एष एव तत् । एष
ह्येष ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः, इति ।

सावित्राग्निरवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह -

जनको ह वैदेहः । अहोरात्रैः समाजगाम । त ह्येचुः ।
योवा अस्मान्वेद । विजहत्पाप्मानमेति (९) ।
सर्वमायुरिति । अभि स्वर्गं लोकं जयति ।
नास्यामुष्मिल्लोकेऽन्नं क्षीयत इति, इति ।

विदेहदेशाधिपतिर्जनको राजा तत्फलजिज्ञासुरहो-
रात्राभिमानिभिर्देवैः सह संगतिं कृतवान् । तं जनकं प्रति ते
देवास्तत्फलमेवमूचुः । यः कश्चिदस्मानहोरात्रदेवान्वेद सावित्राग्निरू-
पत्वेनोपास्ते सोऽयं पुमान्स्वकीयं पाप्मानं विजहत्परित्यज्नेति संचरति ।
अपमृत्युराहित्यात्सर्वमप्यायुः प्राप्नोति । अन्ते च स्वर्गलोकं अभिजयति
अस्य स्वर्गं लोके कदाचिदप्यन्नं न क्षीयत इति ।

एवमुपाख्यायेन फलं प्रशस्य श्रुतिः स्वयमेव वेदितुस्तत्फलमाह -

विजहद् वै पाप्मानमेति । सर्वमायुरिति । अभिस्वर्गं लोकं
जयति । नास्यामुष्मिल्लोकेऽन्नं क्षीयते । य एवं वेद,
इति ।

पुनरपि फलं विशदीकर्तुं कस्यचिदृषेर्वृत्तान्तमुदाहरति-

अहीना हाऽऽश्वथ्यः । सावित्रं विदांचकार (१) । स हं
हं सो हिरण्मयो भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य
सायुज्यम् इति ।

अहीनानामकः । कश्चिदृषिरश्वत्थनामकस्य मुनेः पुत्रः ।
हशब्दस्तत्प्रसिद्धार्थः । स मुनिरेतं सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा
विदांचकार साक्षात्कृतवान् । स खलु देहान्ते सुवर्णदेहो हंसो भूत्वा स्वर्गं
प्राप्याऽऽदित्यस्य सायुज्यं तादात्म्यं प्राप्तवान् ।

वृत्तान्तमुदाहत्योपासकस्य फलं विशदयति -

हं सो हं वै हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति ।
आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद, इति ।

उक्तं फलमुपाख्यानान्तरेण द्रढयति-

देवभागो हं श्रौतर्षः । सावित्रं विदांचकार । तं हं
वागदृश्यमाना ऽभ्युवाच (११) । सर्वं बत गौतमो वेद ।
यः सावित्रं वेदेति । सहोवाच । कैषा वागसीति ।
अयमहं सावित्रः । देवानामुत्तमो लोकः । गुह्यं महो
बिभ्रदिति । एतावति ह गौतमः । यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो
निर्पपात । नमो नमः इति (१२) । स होवाच । मा
भैषीर्गौतम । जितो वै तै लोक इति, इति ।

देवान्भजतीति देवभाग एतन्नामकः कश्चिन्मुनिः श्रौतर्षः
श्रौतानुष्ठानाभिज्ञः । स च मुनिः सावित्रमग्निं ध्यानेन साक्षात्कृतवान् । तं
सावित्राग्निस्वरूपमात्मानं पश्यन्तं देवभागं काचिद्वागदृश्यमाना
सत्याभिमुख्येनैवमुवाच यो देवभागः सावित्रमग्निं वेद साक्षात्करोति
सोऽयं गौतमो गौतमगोत्रोत्पन्नो मुनिः सर्वमपि जगद्वेद । बताऽऽ
श्चर्यमेतत्तस्य सर्वज्ञत्वमिति । तदेतद्वचनं श्रुत्वा केयं वागित्येवं स मुनिः
पप्रच्छ । सा च वागेवमुत्तरमुवाच । अहं सावित्राग्निरूपः सन्नयमत्र वर्ते ।
कीदृशोऽहं सर्वेषां देवानामुत्तमलोकरूपः सर्वेऽपि देवा मय्येव
निवसन्ति । किंच गुह्यं महो बिभ्रत्सर्ववेदान्तेषु गोप्यं तेजो
धारयन्निहास्मीति एतावति सावित्राग्निदेवस्य वचने श्रुते सति तदानीमेव

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१०.९)

१२०३

स गौतमो मुनिः स्वकीयेन वस्त्रेण यज्ञोपवीतं कृत्वा महत्या भक्त्या नमो नम इत्युच्चारयन्भूमौ दण्डवन्निपपात । तदानीं तदीयभक्त्या तुष्टः स खलु सावित्रोऽग्निस्तमनुगृह्णन्नेवमुवाच । हे गौतम मा भैषीरिदं सावित्राग्निज्ञानं सफलं जातं न वेति भयं मा कार्षीः । सर्वथा ते तवापेक्षितो लोकः फलविशेषो जितस्त्वया लब्ध इति ।

उपाख्यानेन दृढीकृतं फलमुपसंहरति -

तस्माद्ये के च सावित्रं विदुः । सर्वे ते जितलोकाः, इति ।

अथोपासनालम्बनभूतं सावित्रमन्त्रमुद्धरति-

स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं ॐ श्रियाऽभिषिक्तं वेदं ।
श्रिया हैवाभिषिच्यते । घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इति
त्रीणि । आदित्य इति त्रीणि (१३) । एतद्वै
सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं ॐ श्रियाऽभिषिक्तम् । य एवं वेद ।
श्रिया हैवाभिषिच्यते, इति ।

यः कश्चित्पुमान्सावित्रस्याग्नेः पदं गमकमष्टभिरक्षरैरूपेतं मन्त्रं श्रीबीजेनोभयतः संबद्धं वेदोपास्ते मन्त्रमुच्चारयन्स्तदर्थं स्वस्वरूपत्वेनानुसंदधाति । स पुमानादित्यप्राप्तिरूपया श्रियाऽभिषिक्तो भवति । तस्मिन्मन्त्रे घृणिरित्यक्षरद्वयम् । तस्य शब्दस्य दीप्यमान इति वाच्योऽर्थः । सूर्यपदे यकारात्प्राचीनो रेफ ईकारेण लुप्तेन सल मध्याक्षरत्वेन गणनीयः । ततस्त्रीण्यक्षराणि संपद्यन्ते । सुष्ठु ईरणं गतिर्यस्यासौ सूर्यः । अदितेः पुत्र आदित्यः । सोऽयमष्टाक्षरो मन्त्र आदावन्ते च श्रीबीजेन युक्तोऽनुसंधातव्यः । उपसंहारार्थं पुनः फलवचनमुक्तम् ।

सावित्रवेदनमृगुदाहरणेन प्रशंसति-

तदेतद्दृचाऽभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् ।
यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तं न वेद किमृचा
करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासतु इति, इति ।

तदेतत्सावित्राग्निमाहात्म्यं कयाचिदृचा विस्पष्टमुक्तम् । विविधं रक्षकं व्योम यद्वा निर्लेपत्वेन सर्वगतत्वेन । चाऽकाशसदृशत्वादव्योम जगत्कारणं वस्तु तच्च भूताकाशवज्रजडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परममुत्कृष्टं

तदेव सावित्रस्याग्नेर्वास्त्वं रूपं तच्चाक्षरं विनाशरहितं तस्मिन्वस्तुनि ऋच ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदोक्ता मन्त्रा आश्रिताः । आश्रितत्वं च द्विविधम् - तत्रोत्पन्नत्वं तत्प्रतिपादने पर्यवसानं च । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋतः सामानि जज्ञिर इति श्रुत्या सर्वैर्हूयमानाद्यज्ञहेतोः परमेश्वरादगादीनामुत्पत्तिराग्नाता । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुत्या तत्प्रतिपादनपर्यवसानमुक्तम् । तस्मादृगादयस्तस्मिन्नक्षरेऽवस्थिताः । किञ्च न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्वे देवा अपि जगत्कारणेऽधिनिषेदुरवस्थिताः । यस्मिन्सावित्राग्नितत्त्वे परवस्तुनि सर्वे समाश्रितास्तं सावित्राग्निं यो न वेदासावविद्वान्पृथ्व्यमानयाऽपि ऋचा किं नाम प्रयोजनं करिष्यति सर्वोऽपि वेदस्तद्वेदनायैव प्रवृत्तः । विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदत्वनिरुक्तिः । वेदनाभावे सत्यात्यन्तिक-पुरुषार्थाभावात्तत्पाठो नात्यन्तं सप्रयोजनः । य एव पुरुषार्थिनस्तत्सावित्राग्नितत्त्वं विदुस्ते सर्वेऽपीमेऽस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमुनयः संमासते सम्यञ्चः कृतकृत्या उपविशन्तीति ।

इत्थमृचा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतम् । तस्या उदाहृताया ऋचस्तात्पर्यं संक्षोभ्रेण दर्शयति -

न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति । यः
सावित्रं वेदं (१४), इति ।

ऋगादीनां त्रयाणां वेदानामुक्तरीत्या परतत्त्ववेदनपर्यवसायित्वादविदिते तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न हि नद्यामुत्तीर्णायां नावा प्रयोजनं पश्यामः ।

वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति -

तदेतत्परि यदैवचक्रम् । आर्द्रं पिन्वमानं स्वर्गे लोक
एति । विजहद्विश्वा भूतानि संपश्यत्, इति ।

तदेतदादित्यमण्डलरूपं देवचक्रं देवतारूपं चक्रं सत्स्वर्गलोक एति संचरति । कीदृशं परियदहोरात्रिष्पादनाय परितो भ्रमणयुक्तम्, आर्द्रमादित्याज्यायते वृष्टिरिति न्यायेन वृष्टिहेतुत्वाद्रवीभूतम् । अत एव पिन्वमानं सर्वेषां प्रीणयितुं विश्वा भूतानि स्थावरजङ्गमरूपान्सर्वान्प्राणिनो विजहत्परित्यजद्वर्तते तदीयगुणदोषैर्न लिप्यत इत्यर्थः । संपश्यत्साक्षित्वेन सर्वान्प्राणिनोऽवलोकयद्वर्तते ।

आ॒द्रो ह॒ वै पि॒न्व॒मानः । स्व॒र्गे लो॒क ए॒ति । वि॒ज॒ह॒न्वि॒श्वा
भू॒तानि॑ स॒ंपश्यन् । य ए॒वं वेद॑ इति ।

उपा॒ख्यानान्तरेण॑ वेद॒नं प्रशंसति॑ -

शू॒षो ह॒ वै वा॒ष्ण्ये॒यः । आ॒दि॒त्येन॑ स॒माज॑गाम । त ५
हो॒वाच । ए॒हि सा॒वि॒त्रं ति॒द्धि । अ॒यं वै स्व॒र्ग्योऽग्निः॑ ।
पा॒रयि॒ष्णुर॒मृता॒त्संभू॑त इति । ए॒ष वा॒व स सा॒वि॒त्रः । य ए॒ष
तर्प॑ति । ए॒हि मां वि॒द्धि । इति॑ है॒वेन॑ तर्दु॒वाच (१५),
इति ।

द्यतो॒ द्यतो॒ वेदे॒ति तप॑ इति॒ सम॒वादि॒ष्टेति॑ तद्वा॒त्रेक॒तव॑ एति
च॒कारो॒वाच॒ नम॑ इत्यादि॒त्य इति॑ त्रीणि॒ सा॒वि॒त्रं वेदं॑ वि॒द्धि पञ्च॑ च ।

संज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहानि चित्रः केतुस्तेऽह्नौ मुहूर्ताः पवित्रं तैऽर्धमासा
अग्निष्टोमो यज्ञकृतव इदानीं मुहूर्तानां जनको ह वा अहीना देवभागः
कैषा वाक्शूषो ह वै षोडश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याय नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वृ॒ष्णिना॑मकस्य मुनेः पुत्रः शू॒षना॑मको मुनिः स्वस्य
हि॒तोप॑देशार्थमादित्येन संगतोऽभूत् । तं शू॒षं स आ॒दि॒त्य उ॒वाच॑ हे शू॒ष,
अत्राऽऽगच्छेमं सा॒वि॒त्रम॒ग्निं जा॒नीहि॑ । अ॒यमे॒वाग्निः॑ स्व॒र्गस्य॑ हेतुः
संसार॑स्य पा॒र नेतुं॑ समर्थः । अ॒मृता॒त्पर॑मात्मनः स॒मुत्प॑न्न इत्युक्त्वा
पुन॑रप्यन्यदुवाच । य ए॒ष पु॒रुष॑ आ॒दि॒त्यम॑ण्डले तपत्येष ए॒व स
पूर्वो॑क्तगुणकः सा॒वि॒त्रोऽग्नि॑स्तस्मादत्राऽऽगच्छ । मा॒मादि॑त्यं
सा॒वि॒त्राग्नि॑रूपं वि॒द्धि । तत्तदानी॑मेनं शू॒षं प्र॒त्येत॑त्सर्वमादित्य उवाच ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डे

दशमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता । दशमे तदवयवविशेषवेदनान्युच्यन्ते ।
आदौ तावन्मधुत्वसंपादनेन किञ्चिद्वेदनं दर्शयति -

इ॒यं वा॒व स॒र॒षा । तस्या॑ अ॒ग्निरे॒व सा॒र॒घं म॒धु । या ए॒ताः

पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः । ता मधुकृतः । यान्यहानि ।
ते मधुवृषाः । स यो ह वा एता मधुकृतश्च मधुवृषा ॐ
वेद । कुर्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधु । नास्यैष्टापूर्तं धयन्ति,
इति ।

येयं पृथिवी सेयमेव सरघा मधुमक्षिका तथा ध्यायेदित्यर्थः । तस्याः
पृथिव्याः संबन्धी सावित्रोऽग्निरेव सारघं सरघाभिर्निष्पादितं मधु तथा
भावयेत् । या एताः शुक्लपक्षे च रात्रयो विद्यन्ते ता उभयविधा अपि
मधुकृतो मधुनिष्पादिका मक्षिकास्थानीयाः स्त्रियः । यानि त्वहानि
पक्षद्वये विद्यन्ते ते सर्वेऽपि मधुवृषा मधुनिष्पादका मक्षिकाजातीयाः
पुरुषाः । यः कोऽपि पुमानेता मधुकृतः स्त्रियो मधुवृषांश्च
पुरुषानुपास्तेऽस्योपासकस्यैता अहोरात्रयोर्देवता अस्मिन्ध्यातव्ये
सावित्रेऽग्नौ मधु कुर्वन्त्युत्तमं फलं संपादयन्ति । अस्योपासकस्येष्टापूर्तं
श्रौतस्मार्तकर्मफलं यन्मधुरूपं तत्स्वयं न पिबन्ति किंत्वेनमेव पाययन्ति ।

वेदनस्य फलमुक्त्वा वेदनाभावे तत्फलाभावं दर्शयति -

अथ यो न वेद (१) । न हास्यैता अग्नौ मधु कुर्वन्ति ।
धयन्त्येष्टापूर्तम्, इति ।

अथशब्दः पूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थः । यः पुमानहोरात्रदेवता
मधुनिष्पादकस्त्रीपुरुषरूपेण नोपास्तेऽस्यानुपासकस्य ध्यातव्येऽग्नौ
यन्मधुसदृशं फलं देवतास्तन्न संपादयन्ति । किंचेष्टापूर्तजन्यं
यन्मधुस्थानीयं सारं तद्देवताः स्वयमेव पिबन्ति । ऋजीषस्थानीयं
निःसारमेवांशमस्मै प्रयच्छन्ति ।

अनुवाकचतुष्टयोक्तानामहोरात्रनामधेयानां वेदनं विधत्ते -

यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद ।
नाहोरात्रेष्टार्तिमाच्छति । संज्ञानं विज्ञानं दर्शी दृष्टेति ।
एतावन्नुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि । प्रस्तुतं
विष्टुतं ५ सुता सुन्वतीति । एतावन्नुवाकावपरपक्षस्या
होरात्राणां नामधेयानि । नाहोरात्रेष्टार्तिमाच्छति । य एवं
वेद (२), इति ।

यः पुमान्संज्ञानमित्यादीनि शुक्लपक्षस्याहर्नामानि दर्शेत्यादीनि शुक्लपक्षस्य रात्रिनामानि प्रस्तुतमित्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्नामानि सुतेत्यादीनि कृष्णपक्षस्य रात्रिनामानि च प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमानुवाकोक्तान्युपास्ते सोऽयं तेष्वहोरात्रेष्वर्ति व्याध्यादिदुःखं न प्राप्नोति । नाहोरात्रेष्विति पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् ।

द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्तानां नामधेयानां वेदनं विधत्ते -

यो ह वै मुहूर्तानां नामधेयानि वेद । न मुहूर्तेष्वर्तिमाच्छति ।
चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविताऽभिशास्ता
ऽनुमन्तेति । एतैऽनुवाका मुहूर्तानां नामधेयानि । न
मुहूर्तेष्वर्तिमाच्छति य एवं वेद, इति ।

नवमदशमैकदशोक्तानां शुक्लकृष्णपक्षरूपद्विविधार्धमासानां
चैत्रादिमासानां च नामधेयसंज्ञानं विधत्ते -

यो ह वा अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि वेद ।
नार्धमासेषु न मासेष्वर्तिमाच्छति । पवित्रं
पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्सहीयानरुणोऽरुणरजा इति । एतैऽ
नुवाका अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि (३) ।
नार्धमासेषु न मासेष्वर्तिमाच्छति । य एवं वेद, इति ।

चतुर्दशपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञर्तुसंवत्सराणां नामवेदनं
विधत्ते -

यो ह वै यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च नामधेयानि
वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्तिमाच्छति ।
अग्निष्टोम उक्थ्योऽपि क्रतुः प्रजापतिः संवत्सर इति ।
एतैऽनुवाका यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च नामधे
यानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्तिमाच्छति । य
एवं वेद, इति ।

त्रयोदशानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्तेकदेशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामवेदनं विधत्ते -

यो ह वै मुहूर्तानां मुहूर्तान्वेदं न मुहूर्तानां मुहूर्तेष्वर्तिमाच्छति । इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्तानां मुहूर्ताः । न मुहूर्तानां मुहूर्तेष्वर्तिमाच्छति । य एवं वेद, इति ।

अत्रानुक्तमपि द्वादशानुवाकोक्तसिकतानामवेदनमुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । दृष्टान्तपूर्वकं कृत्स्नवेदनं प्रशंसति -

अथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमति । एवमेवैताक्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमति । स एतेषामेव सलोकता सायुज्यमश्नुते । अपं पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद (४), इति ।

न वेदैवं वेदानुवाका अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि मुहूर्तेष्वर्तिमाच्छति नव च ।

इयमहोरात्राणां संज्ञानं प्रस्तुतं मुहूर्तानां चित्रः केतुर्धर्मासानां पवित्रं यज्ञक्रतूनामग्निष्टोमो मुहूर्तानां मुहूर्तान्वेदानीमथो यथा क्षेत्रज्ञो द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

तत्तत्कालेष्वर्त्यभावो वेदनफलत्वेन पूर्वमुक्तः । अपि च यथा लोके मार्गे गन्ता कश्चित्पुमानयं ब्राह्मणसमृद्धो ग्राम एते च वेदविदां गृहास्तत्राप्येते मदीया बान्धवा इत्येवं केनाप्युपायेन तस्य क्षेत्रस्य मर्मज्ञो भूत्वा तस्मिंस्तस्मिन्ग्रामे तेषु तेषु वेदविदगृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु चानुप्रविश्य गृहस्वामिवदन्नं भुङ्क्ते । एवमेवाय मुपासक एतेषां देवताविशेषाणां क्षेत्रज्ञो ध्यानेन स्थानाभिज्ञो भूत्वा देहपातादूर्ध्वमेतानेव देवान्प्रविश्य देववत्तदीयमन्नं भुङ्क्ते । एवं सर्वमप्यग्निस्वरूपां यो वेद स पुमांस्तेषामेव देवानां सलोकतामेकलोकनिवासं सायुज्यमेकत्र सहावस्थानं च प्राप्नोति । प्राप्य च पुनर्मृत्युरहितो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे सावित्राग्न्यवयवानां नामवेदनमुक्तम् । एकादशेऽ
न्वयव्यतिरेकाभ्यां विद्या प्रशस्यते । तत्राऽऽदावन्वयव्यतिरेकोपयुक्तं
पुरुषद्वयमुपन्यस्यति -

कश्चिद् वा अस्माल्लोकात्प्रेत्य । आत्मानं वेद ।

अयमहमस्मीति । कश्चिस्त्वं लोकं न प्रजिप्रजानाति, इति ।

लोके विवेकी विवेकरहितश्चेति द्वौ पुरुषौ । तत्र कश्चिद्विवेकी
पुमानस्माल्लोकात्प्रेत्यक्षतो दृश्यमानाद्देहादिसंघातात्प्रेत्य विवेकेन स्वयं
पृथग्भूत्वाऽऽत्मानं स्वस्वरूपं वेद । केन प्रकारेण वेदिति तदुच्यते-अयं
सावित्रोऽग्निरादित्यरूपः सर्वात्मकः सोऽहमस्मीति वेत्ति । अन्यस्तु
कश्चिद्विवेकी स्वं लोकं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तं विवेकदृष्ट्याऽऽ
लोकयितुं शक्यं स्वमात्मानं न वेद ।

तावुभौ पुरुषौ पुनर्विविच्य दर्शयति -

अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः । स्वं लोकं न प्रतिप्रजानाति ।

अथ यो हैवैतमग्निं सावित्रं वेद । स

एवास्माल्लोकात्प्रेत्य । आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति

(१) । स स्वं लोकं प्रतिप्रजानाति, इति ।

यः पुमानग्निमुग्धो विद्यारहितः केवलः एवाग्निः क्रतुनिष्पत्तिद्वारा
पुरुषार्थं प्रयच्छतीत्येवं मूढो धूमतान्तः पुनःपुनः कर्मस्वेव प्रवृत्तो
धूमोपलक्षितकर्मव्यापारेण ग्लानिं प्राप्नोति भवति । स
पुमान्वर्णाश्रमाधारमानुषदेहरहितं देवतारूपं स्वमात्मानं न जानाति । अथ
तस्माद्विलक्षणो यः पुमानेतं ध्यातव्यं सावित्रमग्निं वेद स एव
पुमानस्माद्वर्णाश्रमाधारत्वेनावलोक्यमानाद्देहादिविवेकेन पृथग्भूत्वा
स्वात्मानमयं सावित्रोऽग्निरहमस्मीत्येवं वेद । स एव स्वं लोकं
विवेकिभिरलोकयितुं योग्यं निजस्वरूपं प्रति विविच्य सम्यग्जानाति ।

उभयोर्मध्ये विवेकिन एव पुरुषार्थं दर्शयति -

एष उ' चैवैनं तत्सावित्रः । स्वर्गं लोकमभिवहति, इति ।

तत्तदा देहपातादूर्ध्वमेष एवोपासितः सावित्रो
गिरेरेनुपासकमादित्यसायुज्यरूपं स्वर्गलोकं प्रापयति ।

अथ विद्यारहितस्य समृद्धफलाभावलक्षणं व्यतिरेकं दर्शयति -
 अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्भिः क्रियते । इतिरात्रायादीक्षषत ।
 इतिरात्राय व्रतमुपागुरिति । तानिहानैवविदुषः ।
 अमुष्मिल्लोके शेवधिं धयन्ति । धीत हैव स शेवधिमनु
 परैति, इति ।

सयुग्भिर्यजमानेन सहावस्थितैरहोरात्रदेवैरेवेदं कर्म क्रियते । न
 ह्यहोरात्राभिमानिनो देवान्वञ्चयित्वा किञ्चिदपि कर्म कर्तुं शक्यम् ।
 अहोरात्रव्यतिरिक्तस्य कालविशेषस्याभावात् । इतिरात्रायेत्येतादृशी
 विद्यासंयुक्ता रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना अदीक्षषत नियमं
 स्वीकृतवन्तः । इतिरात्रायेत्येतादृशी विद्यारहिता रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि
 तदर्थमेते यजमाना व्रतमुपागुर्नियमविशेषं प्राप्ता इत्येवं ये यजमाना
 विद्यासंयुक्ता ये च विद्यारहितास्तान्सर्वानहोरात्रदेवता जानन्तीति शेषः ।
 एतेषु द्विविधेषु मध्ये यः पुमानेवं पूर्वोक्तरूपं सावित्रमग्निं न वेत्ति
 तस्यानेवविदुषो यजमानस्य शेवधिं निधिसमानं फलं स्वर्गलोके
 धयन्त्यहोरात्रदेवताः प्रथमं तत्सारं पिबन्ति । स विद्यारहितो यजमानो
 धीतमहोरात्रैः पीतं शेवधिं कर्मफलमनुपश्चान्निष्पीडितरसेक्षुवन्निःसारं
 परैति प्राप्नोति ।

विद्यारहितस्य संपूर्णफलाभावं व्यतिरेकमुक्त्वा विद्यासंयुक्तस्य
 तत्सद्भाववरूपमन्वयं दर्शयति -

अथ यो हैवैतमग्निं सावित्रं वेदं (२) । तस्य
 हैवाहोरात्राणि । अमुष्मिल्लोकं शेवधिं न धयन्ति ।
 अधीत हैव स शेवधिमनु परैति, इति ।

विद्याहीनाद्वैलक्षण्यार्थोऽथशब्दः । यः पुमानेतं सावित्रमग्निं
 यथोक्तप्रकारेण वेदं तस्यैव शेवधिं निधिसमानं फलमहोरात्रदेवताः ।
 स्वर्गलोके न धयन्ति स्वयं न पिबन्ति । किंतु तस्यैव सर्वं प्रयच्छन्ति ।
 अधीतं तैर्देवैर्पीतं शेवधिंनिधिं सदृशं संपूर्णं कर्मफलं स विद्वाननुक्रमेण
 प्राप्नोति ।

इत्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विदुषः फलबाहुल्यं दर्शितम् । अथ तां
 विद्यां प्रशंसितुमुपाख्यानं दर्शयति -

भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तं ह जीर्णिं *

स्थविरं शयानम् । इन्द्रं उपब्रज्योवाच । भरद्वाज । यत्तं
चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैनं
चरेयमिति होवाच (३) । तं ह त्रीग्निरूपानविज्ञातानिव
दर्शयांचकार । तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमाददे । स होवाच ।
भरद्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा एते । अनुन्ता वै वेदाः ।
एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः । अथ तं इतरदनू-
क्तमेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति (४) । तस्मै
हैतमग्निं सावित्रमुवाच । तं स विदित्वा । अमृतो
भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सायुज्यम्
इति ।

पुरा कदाचिद्भ्राजाराख्यो महर्षिः सर्वेषां वेदानामध्ययने कृतप्रयत्न
इन्द्रं प्रसाद्य तत्प्रसादाच्छतसंवत्सरपरिमितानि त्रीण्यायुषि लब्ध्वा
तैरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास वेदाध्ययनमुद्दिश्य गुरुकुले वासं कृतवान् ।
शतत्रयस्यान्ते जीर्णशरीरं वृद्धमशक्तत्वेन शयानं तं भरद्वाजं प्रतीन्द्र
उपेत्योवाच । यच्चतुर्थमायुस्तुभ्यं दद्यामैतेनाऽऽयुषा किं कुर्याः कं पुरुषार्थं
साधयसीति । स च वेदाध्ययनमेव करिष्यामीत्युवाच । ततः
सर्ववेदाध्ययनकृतयत्नं तं भरद्वाजमुद्दिश्य सर्वाध्ययनस्याशक्यत्वं
बोधयितुमृग्यजुः सामवेदानां त्रयाणां स्वकीययोगसामर्थ्येन पर्व
ताकारत्वं संपाद्य गिरित्रयरूपान्पूर्वमविज्ञातानेव वेदानस्मै दर्शयामास ।
ततस्तेषां पर्वतानां मध्य एकैकस्मात्पर्वतान्मुष्टिना पांसूनाददे ।
आदायैवमुवाच -- हे भरद्वाज, एते त्रयः पर्वता वेदा एव । तत्रैकैकः
पांसुरेको वेदस्तस्मादनन्ता वेदास्तेषां मध्ये
त्वमेतैस्त्रिभिरायुर्भिरितन्मुष्टित्रयपरिमितं वेदजातं गुरुपदेशमन्वधी
तवानसि । अथानन्तरं तवेतरद्वेदजातमनधीतमेव ।
तस्मात्सर्ववेदाध्ययनमशक्यमेव । यदि सर्वाध्ययनफलमपेक्षितं
तर्ह्यगच्छेमं सावित्रमग्निं विद्धि ध्यानेन साक्षात्कुरु । अयमेव
सावित्रोऽग्निः सर्ववेदविषया विद्येत्येवं बोधयित्वा तस्मै भरद्वाजायैतं
सावित्रमग्निं पूर्वोक्तप्रकारेणोवाच । ततः स भरद्वाजस्त्रं सावित्रमग्निं
ध्यानेन स्वात्मतया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयममृतो देवो भूत्वा
वर्तमानदेहादूर्ध्वं स्वर्गं प्राप्य तत्राऽऽदित्यसायुज्यं प्राप्तवान् ।

इत्थमुपाख्यानेन विद्यामहिमानं दर्शयित्वा भरद्वाजवदन्यस्यापि
वेदितुस्तत्फलं दर्शयति -

अमृतौ हैव भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य
सायुज्यम् । य एवं वेद, इति ।

इतोऽधिकस्य शङ्कां वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह -

एषो एव त्रयीं विद्या (५) । यावन्तं ह वै त्रय्या विद्यया
लोकं जयति । तावन्तं लोकं जयति । य एवं वेद, इति ।

येयं सावित्राग्निविद्या, एषैव वेदत्रयीविद्यासमाना ।
वेदत्रयोक्तसर्वकर्मानुष्ठानेन यावत्फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव प्राप्यते ।
न ह्यदित्योपाधिकहिरण्यगर्भप्राप्तेरधिकं फलं कर्मकाण्डे
किञ्चित्संभवति ।

अथ सावित्रस्याग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन सर्वदेवप्राप्तिलक्षणं फलं
प्रत्येकमुदाहृत्य प्रदर्शयति -

अग्नेर्वा एतानि नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । वायोर्वा एतानि
नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति य एवं
वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि (६) । इन्द्रस्यैव
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । बृहस्पतेर्वा
एतानि नामधेयानि । बृहस्पतेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । प्रजापतेर्वा एतानि
नामधेयानि । प्रजापतेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ।
य एवं वेद । ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद, इति ।

य एतेऽग्निवाय्विन्द्रबृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः । प्रजापतिः
सत्यलोकवासी चतुर्मुखः । ब्रह्माण्डदेहाभिमानी विराट्पुरुषो ब्रह्मा ।
सावित्राग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात्तेषामग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो देवः
स्वस्यापेक्षितस्तस्य तस्यैव देवस्यैतानि संज्ञानादीनि नामधेयानि ।
अतस्तत्तदेवतानामत्वेन ध्याने सति तत्तदेवतासायुज्यप्राप्तिर्भवति ।
तस्माद्वेदत्रये यत्फलं तत्सर्वमत्र लभ्यत इत्युपपन्नम् ।

अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रशंसति -

स वा एषोऽग्निपरिक्षुपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निमुखम् ।
असावादित्यः शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं *
सीव्यति । तस्मात्सावित्रः (७), इति ।

अयमहमस्मीति वेदं होवाच सर्वविद्येति विद्येन्द्रस्य वा एतानि
नामधेयानि ब्रह्मण एव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

दशमाध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

योऽयमग्निर्भूमौ चीयते तस्येष्टकानिर्मितं पक्षपुच्छादिकं विद्यते ।
यस्तु मनसैव ज्ञायमानोऽग्निः स तु वायुस्वरूप एव न तस्य
पक्षपुच्छादिकमस्ति । किंतु तस्य वायुरूपस्य प्रसिद्धोऽग्निर्मुखत्वेन
ध्येयः । असावादित्यः शिरोरूपेण ध्येयः । यदन्यदेवताजातमस्ति
तत्सर्वमेते देवते अन्तरेणेतयोरन्यादित्ययोर्मध्ये स वायुः सीव्यति सूच्या
वस्त्रमिव संयोजयित्वा विच्छिन्नमेकी करोति । यस्मात्सीव्यति तस्मादयं
वायुरूपोऽग्निः सावित्र इत्युच्यते । तदेवं सावित्राग्निं विद्या समापिता ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स वै ।

संज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽसि भू राज्यसंवे विपश्चिते
प्रजापतिर्देवानियं वाव सरघा कश्चिद्ध वा एकादश ।

संज्ञानं राज्ञीं मूर्धा हृदय एष संवत्सरां नार्धमासेषु न मासेषु
नर्वचत्वारिंशत् । हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

दशमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्बीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

दशमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १० ॥

अथैकादशप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सावित्रचयनं प्रोक्तं दशमे हि प्रपाठके ।

नाचिकेताख्यचयनमेकादश उदीर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाक इष्टकोपधानमन्त्रास्तदुपधानप्रकारः । सूत्रकारेणैवं संगृहीतः—“एतेन नाचिकेतो व्याख्यातः, नात्र लेखा भवन्ति, एकविंशतिहिरण्येष्टकाः शर्करा वाऽभ्यक्ता उपधानकाले नाभ्यामेवोपधीयन्ते । चतुरस्रं परिमण्डलं वा लोकोऽसि स्वर्गोऽसीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम्” इति । तत्र प्रथममन्त्रमाह -

हरिः ॐ ।

लोकोऽसि स्वर्गोऽसि । अनन्तोऽस्य पारोऽपि ।

अक्षितोऽस्य क्षय्योऽसि । तपसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।

विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता

विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।

प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वोद्ध्रुवा

सीद (१), इति ।

हे प्रथमेष्टकारूपाम्ने त्वं सामान्याकारेण सर्वोऽपि लोकोऽसि । विशेषाकारेण स्वर्गोऽसि । तथाविधलोक रूपस्त्वं दीर्घपरिमाणेनान्तरहितोऽसि । तिर्यक्प्रमाणेनाऽपि पाररहितोऽसि । इतः पूर्वमक्षितः केनाप्यविनाशितोऽसि । इतः परमप्यक्षय्यो विनाशयितुमशक्योऽसि । तादृशस्त्वं तपसः सर्वैरनुष्ठीयमानस्य प्रतिष्ठा फलभूमिरत एवाऽऽश्रयः । तादृशे त्वयीदं सर्वं जगदन्तरवर्तते । किं किमिति तदुच्यते - विश्वं यक्षं सर्वं पूज्यं यददुरुदेवादिकं पूज्यमस्ति तत्सर्वं त्वयि वर्तते । विश्वं यद्यत्पृथिव्यादिभूतजातमस्ति तत्सर्वं त्वयि वर्तते । विश्वं सुभूतं यद्यत्सुष्ठु पृथिव्यादिभूतकाय प्राणिशरीराजातं तत्सर्वं त्वयि वर्तते । अतस्त्वं विश्वस्य पूर्वमुत्पन्नस्य जगतो भर्ता पोषकः, पोषक, विश्वस्य पूर्वमुत्पन्नस्य जनयितोत्पादकः । कामदुघमपेक्षितकामानां दोगदारमक्षितं क्षयरहितं तादृशं त्वामिह

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.११.१)

१२१५

भूमावहमुपदधे । प्रजापतिरेव त्वामत्र सादयतु । हे इष्टकेऽङ्गिरस्वद्यथाऽङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता सती त्वं ध्रुवा स्थिरा जाता तथा तथा प्रजापतिदेवतयोपहिता सती ध्रुवा सीद ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह -

तपोऽसि लोके श्रितम् । तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तु
विश्वस्य जनयितु । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद (२), इति ।

हे द्वितीयेष्टके त्वं तपोऽसि । तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपे लोके समाश्रितम् । तृतीयेष्टकारूपस्य तेजसःप्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । त्वयीत्यादि पूर्ववत् । पूर्वत्र लोकस्य पुलिङ्गत्वाद्भर्ता जनयिता तं त्वेति पुलिङ्गशब्दैर्निर्देशः । इह तु तपसो नपुंसकत्वाद्भर्तु जनयित्रिति नपुंसकशब्दैर्निर्देशः । एवमुत्तरत्राप्युन्नेयम् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह -

तेजोऽसि तपसि श्रियम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तुविश्वस्य जनयितु । तत्त्वोपदधे
कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (३), इति ।

तृतीयेष्टकारूपं तेजो द्वितीयेष्टकारूपे तपस्याश्रितम् । चतुर्थेष्टकारूपस्य समुद्रस्य स्वयमाश्रयः । अत्रेष्टकानां लोकतपस्तेजः समुद्रादिरूपत्वं भावनया द्रष्टव्यम् । परस्परसंश्लेषणेनात्यन्तदृढत्वादिकैकस्या इतराश्रयत्वं च द्रष्टव्यम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह -

समुद्रोऽसि तेजसि श्रितः । अपां प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता

विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे । कामदुधमक्षितम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
(४), इति ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह -

आपः स्थ समुद्रे श्रिताः । पृथिव्या प्रतिष्ठा युष्मासु ।
इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भूयो विश्वस्य जनयित्र्यः । तां व उपदधे
कामदुधा अक्षिताः । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (५), इति ।

आप इत्यस्य विशेष्यत्वान्तदनुसारेण भूय इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

अथ षष्ठमाह -

पृथिव्यस्यप्सु श्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भूत्री
विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुधामक्षिताम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद । (६), इति ।

अथ सप्तममाह -

अग्निरसि पृथिव्या अश्रितः । अन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे
कामदुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (६), इति ।

अथाष्टममाह -

अन्तरिक्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।

वि॒श्वं य॒क्षं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भू॒तम् । वि॒श्वस्य
भ॒र्तुं वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॒तु । त॒त्त्वोप॑दधे का॒मदु॒घम॑क्षि॒तम् ।
प्र॒जाप॑तिस्त्वा सा॒दय॑तु । तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑द्ध्रु॒वा सी॑द । (८), इति ।

अथ नवममाह -

वा॒युर॑स्य॒न्तरि॑क्षे श्रि॒तः । दि॒वः प्र॑ति॒ष्ठा । त्वयी॑द॒मन्तः॑ ।
वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भू॒तम् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्ता
वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॒ता । तं त्वोप॑दधे का॒मदु॒घम॑क्षि॒तम् ।
प्र॒जाप॑तिस्त्वा सा॒दय॑तु । तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑द्ध्रु॒वा सी॑द
(९), इति ।

अथ दशममाह -

द्यौ॒र॑सि वा॒यौ श्रि॒ता । आ॒दि॒त्यस्य॑ प्र॑ति॒ष्ठा । त्वयी॑द॒मन्तः॑ ।
वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भू॒तम् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्
वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॒त्री । तां त्वोप॑दधे का॒मदु॒घम॑क्षि॒ताम् ।
प्र॒जाप॑तिस्त्वा सा॒दय॑तु । तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑द्ध्रु॒वा सी॑द
(१०), इति ।

अथैकादशमाह -

आ॒दि॒त्योऽसि॑ दि॒वि श्रि॒तः । च॒न्द्रम॑सः प्र॑ति॒ष्ठा ।
त्वयी॑द॒मन्तः॑ । वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भू॒तम् ।
वि॒श्वस्य॑ भ॒र्ता वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॒ता । तं त्वोप॑दधे
का॒मदु॒घम॑क्षि॒तम् । प्र॒जाप॑तिस्त्वा सा॒दय॑तु । तया॑
दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑द्ध्रु॒वा सी॑द (११), इति ।

अथ द्वादशमाह -

च॒न्द्रमा॑ अस्यादि॒त्ये श्रि॒तः । नक्ष॑त्राणां प्र॑ति॒ष्ठा ।

१२१८

(३.११.१)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे
कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१२), इति ।

अथ त्रयोदशमाह -

नक्षत्राणि स्थ चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्सरस्य प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तृणि विश्वस्य जनयितृणि । तानि
व उपदधे काम दुघान्यक्षितानि । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१३), इति ।

अथ चतुर्दशमाह -

संवत्सरोऽसि नक्षत्रेषु श्रितः । ऋतूनां प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे
कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१४), इति ।

अथ पञ्चदशमाह -

ऋतवः स्थ संवत्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा युष्मासु ।
इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व उपदधे
कामदुघानक्षि तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१५), इति ।

अथ षोडशमाह -

मासाः स्थर्तुषु श्रिताः । अर्धमासानां प्रतिष्ठा युष्मासु ।

इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भूतारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व उपदधे
कामदुधानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद (१६), इति ।

अथ सप्तदशमाह -

अर्धमासाः स्थ माःसु श्रिताः । अहोरात्रयोः प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भूतारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व
उपदधे कामदुधानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद (१७), इति ।

अथ अष्टादशमाह -

अहोरात्रे स्थोऽर्धमासेषु श्रिते । भूतस्य प्रतिष्ठे भव्यस्य
प्रतिष्ठे । युवयोरिदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भूतयो विश्वस्य जनयित्र्यौ । ते
वामुपदधे कामदुघे अक्षिते । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद (१८), इति ।

भूतस्य च भविष्यतश्च जगतोऽहोरात्राधीनव्यवहारवत्त्वादहो-
रात्रयोस्तत्प्रतिष्ठात्वम् ।

अथैकोनविंशमाह -

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्या । अन्नादाः
स्थान्दुघौयुष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भूतयो विश्वस्य जनयित्र्यौ ।
ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद (१९), इति ।

या च पौर्णमासी या च माघकृष्णाष्टमी देवता याऽ

प्यमावास्यादेवता ताः सर्वा एकोनविंशेष्टकारूपाः । तथाविधास्तिस्रो देवता यूयमन्नादाः स्थ बह्वन्नभक्षणशक्तियुक्ताः स्थ तथाऽन्नदुघोऽस्माकमन्नसंपादकाः स्थ ।

अथ विंशमाह -

राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी । विश्वं भूतमनुप्रभूता । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (२०), इति ।

हे विंशेष्टके त्वं राडसि राजमानाऽसि । तथा बृहती गुणैर्महत्यसि । श्रीः संपत्प्रादाऽसि । इन्द्रपत्नीन्द्रस्य पालयित्र्यसि । धर्मपत्नी धर्मस्य पालयित्र्यसि । तथाविधा त्वं भूतं विश्वं पूर्वमुत्पन्नं सर्वं जगदनुसृत्य प्रभूता बहुलाऽसि ।

अथैकविंशमाह -

ओजोऽसि सहोऽसि । बलमसि भ्राजोऽसि । देवानां धामामृतम् । अमृत्यस्तेपोजाः । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (२१), इति ।

लोकस्तपस्तेजः समुद्र आपः पृथिव्याग्निरन्तरिक्षं वायुर्द्यौरीदित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि संवत्सर ऋतवो मासा अर्धमासा अहोरात्रे पौर्णमासी राडस्योजोऽस्यैकविंशतिः ।

लोकः समुद्रोऽग्निर्वार्युरादित्यश्चन्द्रमाः । संवत्सर ओजोऽसि भर्ता श्रितः । तं त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । तपस्तेजोऽन्तरिक्षं भर्तृ श्रितम् । तत्त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । आपः पौर्णमासी भर्त्र्यो जनयित्र्य श्रिताः । ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । पृथिवी द्यौ राडसि भर्त्री श्रिता । तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । नक्षत्राणि स्थ भर्तृणि श्रितानि । तानि । न उपदधे कामदुधान्यक्षितानि । ऋतवो मासा अर्धमासा भर्तारो जनयितारः श्रिताः । तान्व उपदधे कामदुघानक्षितान् । अहोरात्रे भर्त्र्यौ

श्रिते । ते वापुर्पदधे कामदुधे अक्षिते । आपो नक्षत्राण्युतवो मासा
अर्धमासाः पौर्णमासी युष्मास्विदमन्तः । अहोरात्रे युवयोरिदमन्तः ।
अन्यत्र त्वयीदमन्तः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शत्रूणामभिभवनम् । बलं
शरीरशक्तिः । भ्राजः कान्ति । हे एकविंशेष्टके त्वमोजः प्रभृतीनां
स्वरूपभूताऽसि । तथा देवानाममृतं धाम विनाशरहितं स्थानमसि ।
अमर्त्यो मरणरहितो देवः । स च तपोजास्तपसा हि देवत्वं लभ्यते ।
तादृशो देवस्त्वमसि । यद्यप्योजः प्रभृतीनि नपुंसकानि तथाऽप्यमर्त्यं
इत्येतस्य पुलिङ्गत्वात्तदनुसारेण भर्तेत्यादिपुलिङ्गव्यवहारः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड

एकादशप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमेऽभिहिताः । द्वितीयतृतीय-
चतुर्थपञ्चमेष्वनुवाकेषु होममन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण-“चतुर्गृहीतं
जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति शत-रुद्रीयस्य रूपमपरं चतुर्गृहीतमग्राविष्णू
इति वसोधाराया अपरं चतुर्गृहीतमन्न पत इत्यन्नहोमस्यापरं चतुर्गृहीतं
सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वघ्नीः” इति । तत्रास्मिन्द्वितीये
शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह-

त्वमग्निरे रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वं शर्धो मारुतं पूक्ष
ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि शङ्खयः । त्वं पूषा विधृतः
पासि नु त्मना । देवा देवेषु श्रयध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु
श्रयध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु श्रयध्वम् । तृतीयाश्चतुर्थेषु ।
श्रयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु श्रयध्वम् । पञ्चमाः षष्ठेषु
श्रयध्वम् (१) । षष्ठाः सप्तमेषु श्रयध्वम् । सप्तमा अष्टमेषु
श्रयध्वम् । अष्टमा नवमेषु श्रयध्वम् । नवमा दशमेषु
श्रयध्वम् । दशमा एकादशेषु श्रयध्वम् । एकादशा
द्वादशेषु श्रयध्वम् । द्वादशास्त्रयोदशेषु श्रयध्वम् ।

त्रयोदशाश्चतुर्दशेषु श्रयध्वम् । चतुर्दशाः पञ्चदशेषु
 श्रयध्वम् । पञ्चदशाः षोडशेषु श्रयध्वम् (२) । षोडशाः
 सप्तदशेषु श्रयध्वम् । सप्तदशा अष्टादशेषु श्रयध्वम् ।
 अष्टादशा ऐकान्विंशेषु श्रयध्वम् । ऐकान्विंशा विंश
 शेषु श्रयध्वम् । विंश ऐकविंशेषु श्रयध्वम् ।
 ऐकविंशा द्वाविंशेषु श्रयध्वम् । द्वाविंशास्त्रयोविंश
 शेषु श्रयध्वम् । त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु श्रयध्वम् ।
 चतुर्विंशाः पञ्चविंशेषु श्रयध्वम् । पञ्चविंशाः
 षड्विंशेषु श्रयध्वम् (३) । षड्विंशाः सप्तविंशेषु
 श्रयध्वम् । सप्तविंशा अष्टाविंशेषु श्रयध्वम् ।
 अष्टाविंशा ऐकान्विंशत्रिंशेषु श्रयध्वम् । ऐकान्विंशत्रिंश
 शास्त्रिंशेषु श्रयध्वम् । त्रिंश ऐकत्रिंशेषु
 श्रयध्वम् । ऐकत्रिंशा द्वात्रिंशेषु श्रयध्वम् । द्वात्रिंश
 शास्त्रिंशेषु श्रयध्वम् । देवास्त्रिंशकादशास्त्रिंशयस्त्रिंश
 शाः । उत्तरे भवत । उत्तरवर्त्मान उत्तरसत्त्वानः । यत्काम
 इदं जुहोमि । तन्मे समृध्यताम् । वयं स्यामपतयो
 रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा (४), इति ।

षष्ठेषु श्रयध्वं षोडशेषु श्रयध्वं षड्विंशेषु श्रयध्वमुत्तर
 भवतोत्तरवर्त्मान उत्तरसत्त्वानश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

हेऽग्ने त्वं रुद्रो घोरतनुयुक्तः । असुरः शत्रूणां निरसिता । दिवो
 द्युलोकस्य मह उत्सवरूपः । हविर्हवनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मारुतं
 शर्धो मरुतां संबन्धि बलम् । बलवत्त्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि
 त्वदनुग्रहेण बलं भवति ।

पृथक् ईशिषे मरुद्भिः संपृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किञ्च त्वं
 शङ्गयः सखं प्राप्तो वायुवेगैरुणवर्मणैरैश्वर्यासि । किञ्च पोषकस्त्वं नु
 त्मना स्वयमेव पासि । कान्विधत्तो हविषा परिरचर्यान्विदधतो

यजमानान् । अस्याग्निस्वरूपस्य रुद्रस्य मूर्तिविशेषा देवास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते- ‘‘त्रिशत्रयश्च गणिनो रुजन्तः’’ इति । तथाविद्या हे देवा देवेषु श्रयध्वं मन्योन्यामाश्रयध्वं मदनुग्रहाय परस्परं प्रीतियुक्ता भवन्त्वित्यर्थः । सामान्याकारेण संक्षिप्योक्तं पुनर्विशेषाकारेण प्रपञ्च्यते । त्रयस्त्रिंशत्संख्यानां देवानां मध्य एकैकस्य त्रयो मूर्तिविशेषाः । तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्तिविशेषाः प्रथमा इत्युच्यन्ते । द्वितीयस्य देवस्य मूर्तिविशेषा द्वितीयाः । हे प्रथमे देवा द्वितीयेषु देवेषु श्रयध्वं द्वितयैर्देवैः सह प्रीतियुक्ता भवत । एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंशान्तेषु योजनीयम् । त एते मुख्यदेवास्त्रिंशत्संख्यागुणिता एकादशसंख्याका लोकत्रयवर्तिनः । तथा च मन्त्रान्तरमाप्नातम्-‘‘ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुषदो महिनैकादश स्थ’’ इति । ते च त्रिविधा अपि पुनस्त्रिंशत्संख्या अवान्तरमूर्तिभिदादेकैकस्य मूर्तित्रयमित्येवं त्रिगुणितास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तावन्तो हे देवा उत्तरे भवतोत्कृष्टा भवत । तदेवोत्तरत्वं स्पष्टीक्रियते । उत्तरमुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषां त उत्तरवर्त्मानः । स्वर्गमार्गप्रापका इत्यर्थः । उत्तर उत्कृष्टाः सत्त्वानः सात्त्विकमूर्तिविशेषा येषां न उत्तरवर्त्मानः । अत एव रुद्रस्य मूर्तिविशेषानभिप्रेत्य रुद्राध्याये समाप्नातम्- ‘‘अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः’’ इति । अस्मदनुग्रहपरा इत्यर्थः । तथाविद्या हे देवा यत्कामो यद्विषयकामनायुक्तः । सन्नहमिदं द्रव्यं जुहोमि तत्फलं मे मदर्थे समृध्यतां समृद्धं भवतु । युष्मत्प्रसादाद्वयं भूर्भुवः स्वर्लोकत्रये रयीणां पतयो धनस्वामिनः स्याम स्वाहुतमिदमस्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड

एकादशप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते -

अग्नाविष्णू सजोषसा । इमा वर्धन्तु वां गिरः ।

द्युमैवाजैभिरागतम् । राज्ञी विराज्ञी । सम्राज्ञी स्वराज्ञी

अर्विःशोचिः । तपो हरो भाः । अग्निःसोमो बृहस्पतिः ।

विश्वे देवा भुवनस्य गोपाः । ते सर्वे संगत्य । इदं मे

प्रावता वचः । वय स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः
स्वाहा (१), इति ।

संगत्य त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हेऽग्नाविष्णू सजोषसा परस्परं मयाऽपि सह समानप्रीती वां
युवामिमा गिरो मदीयाः स्तुतिरूपा वाचो वर्धयन्तु परितोषयन्तु । युवामपि
द्युमैर्धनैर्वाजिभिरनैश्च सहाऽऽगतमिह कर्मणि समागतम् । राज्ञादयो
देवताविशेषाः । राज्ञी राजमाना । विराज्ञी विशेषेण राजमाना । सम्राज्ञी
सम्यग्राजमाना । स्वराज्ञी, आभरणीदीपादिदैनैपक्ष्येण स्वयमेव
राजमाना । अर्चिर्ज्वालाभिमानिनी । शोचिः कान्त्यभिमानिनी देवता ।
तपः संतापशक्तिः । हरः पापहरणशक्तिः । भाः पदार्थाविभासनशक्तिः ।
अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते सर्वे भुवनस्य गोपा रक्षकाः सन्तः संगत्य मया
संबध्य मे मदीयमिदं प्रार्थनारूपं वचः प्रावत प्रकर्षेण रक्षत । वयमित्यादि
पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड

एकादशप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । यथा महाचयने
शतरुद्रीयं वसोर्धारा चेत्युभयमस्ति तद्वदन्नस्यान्नस्य जुहोतीत्येवन्न-
होमोऽप्यस्ति । तद्वदत्राप्यन्नहोमार्थो मन्त्रश्चतुर्थेऽभिधीयते -

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अन्नमीवस्य शुष्मिणः । प्र
प्रदातारं तारिषः । ऊर्जा नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे । अग्नौ
पृथिवीपते । सोमं वीरुधां पते । त्वष्टः समिधां पते ।
विष्णवाशानां पते । मित्रं सत्यानां पते । वरुणं धर्मणां
पते (१) । मरुतो गणानां पतयः । रुद्रं पशूनां पते ।
इन्द्राँजसां पते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । आ रुचा रौचेऽहं
स्वयम् । रुचा रुरुचे रोचमानः । अतीत्यादः स्वराभरिह ।

तस्मिन्_१न्योनौ प्रज_२नौ प्रजायेय । वय_३ * स्याम_४ पतयो
रयी_५णाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा (२), इति ।

वरुण धर्मणां पुते स्वः स्वाहा ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

एकादशाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ।

हेऽन्नपतेऽन्नस्य पालकाग्ने नोऽस्मभ्यमन्नस्य सारं देहि ।
कीदृशस्यानमीवस्याऽऽरोग्यहेतोः शुष्मिणो बलहेतोः प्रदातारं प्रकर्षेण
तुभ्यं हविषो दातारं मां प्रतारिषः प्रकर्षेण तारय दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु ।
नोऽस्मदीयं द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे चोर्जं देहि क्षीरादिरसं
संपादय । अग्न्यादयो बृहस्पत्यन्तां देवाः पृथिव्यादीनां पालकाः । तादृशा
हे देवा भवदनुग्रहादहं स्वयमेव परनैरपेक्ष्येण रुचा दीप्तया रोचे सर्वतो
दीप्ये । तथा स्वयं रोचमानो दीप्यमानो रुचा स्वकीयया दीप्तया रुरुचे
परानपि प्रकाशयामि । हेऽग्नेऽदो मानुषसुखमतीत्येहास्मिन्कर्मणि
स्वराभर स्वर्गसुखमानय । तस्मिन्_१न्योनौ तथाविधे स्वर्गसमानसुखयुक्ते
स्थाने प्रजनौ प्रजोत्पत्तिहेतौ प्रजायेय पुत्रादीनुत्पादयेय । वयमित्यादि
पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड

एकादशप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽन्नहोममन्त्र उक्तः । पञ्चमे विश्वप्रीनामको होममन्त्र
उच्यते -

सप्त ते अग्ने सप्त_१धः सप्त जिह्वाः । सप्त_२र्षयः सप्त धाम
प्रियाणि । सप्त होत्रा अनुविद्वान् । सप्त योनीरापृणस्वा
घृतेन । प्राची दिक् । अग्निर्देवता । अग्नि_३ * स दिशां देवं
देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । दक्षिणा
दिक् । इन्द्रो देवता (१) । इन्द्र_४ * स दिशां देवं
देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । प्रतीची
दिक् । सोमो देवता । सोम_५ * स दिशां देवं

देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । उदीची
दिक् । मित्रावरुणौ देवता । मित्रावरुणौ स दिशां देवौ
देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति (२) । ऊर्ध्व
दिक् । बृहस्पतिदेवता । बृहस्पति ँस दिशां दवं देवतानां
यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । इयं दिक् । अदितिदेवता ।
अदिति ँस दिशां देवीं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै
दिशोऽभिदासति । पुरुषो दिक् । पुरुषो मे
कामान्त्समर्धयतु । अन्धो जागृविः । प्राण । असावेहि ।
बधिर आक्रन्दयितरपान । असावेहि ।
उपसमुषसमशीय । अहमसो ज्योतिरशीय ।
अहमसोऽपोऽशीय । वय ँस्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः
स्वः स्वाहा (३), इति ।

दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता मित्रावरुणौ स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु
यो मैतस्यै दिशोऽभिदासत्यर्धयतु नवं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हेऽग्ने तव समिधः सप्तसंख्याकाः ।
अश्वत्थोदुम्बरपलाणशमीविकङ्कताश निहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत
एव सूत्रकार आधानप्रकाणे—“ यथोक्तसंभारान्सप्तमन्त्रकाननुक्रम्येति
वानस्पत्याः ” इत्युपसंजहार । ज्वालारूपा जिह्वाः सप्त । तथा च ऽऽ
यर्दणिका आमनन्ति—“ काली कराली च मनोजवा च लोहिता या च
सुधूम्रवर्ण । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलायमाना इति सप्त
जिह्वाः ” इति । ऋषयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः ।
सप्तसंख्याकाः “ अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः ” इत्यादयः
समाम्नाताः । प्रियाणि धाम स्थानानि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस-
ध्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाख्यानि (णि) सोमयागे वह्निधारकाणि
सप्तसंख्याकानि । होत्रा होतृप्रमुखा वषटकतरिः । होता प्रशस्ता
ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्रचाश सप्तसंख्याकाः ।
तादृशः सप्तसमिदादियुक्तस्वम- विद्वानाहवनीयादीनि स्थानान्यनुक्रमण
जानन्सप्त यानीराहवनीयादीनि स्थानानि घृतेन सवेतः पूरय । येयप्राची

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.११.६)

१२२७

दिग्दृश्यते तस्या दिशोऽग्नदेवता, अग्निर्हे तां दिशं पालयति । एव सति यः शत्रुममितस्या दिशः सकाशादभिदामति । हिनस्ति स शत्रुर्दिशां देवानां च मध्ये प्राग्दिक्पालमग्निं चैवमृच्छतु प्राप्नोतु । सोऽग्निरेव तं शत्रुं निवारयतीत्यभिप्रायः । एवं दक्षिणादिषु योज्यम् । इयं दिगित्यनेनाधरा दिक्प्रदर्श्यते । अदितिभूरमिस्तस्या दिशो देवता पुरुषो दिगित्यनेन सर्वत्र परिपुणेः । परमात्मा सवोदिकसमष्टि रूप इत्युच्यते । स च पुरुषो मे मदीयान्कामा समृद्धा करोतु । योऽयं प्राणवायुर्मुखनासिकावर्ती सोऽयं दर्शनशक्त्यभावादन्धः । उच्छ्वासक्रिययामप्रमत्तत्वाज्जागृविः । हे प्राण, असावेहि तादृशो भूत्वा समागच्छ । अपानवायुः श्रवणशक्त्यभावाद्बधिरः । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वादाक्रन्दयिता । हेऽपानवायो तादृशः सन्नागच्छ । तयोः प्राणापानदेवयो इत्यादाद हमुषसमुष्सं दैनदिनवर्तिनमुषःकालमशीय प्राप्नुयाम् । स एवार्थ स्पष्टीक्रियते । हेऽसौ प्राणाहं ज्योतिरशीय प्रकाशं मा नयां न कदाचिदप्यन्धकारम् । किंच हेऽसौ प्राणाहं त्वत्प्रसादादपो वृष्टिजलादिकमशीय प्राप्नुवाम् । वयमित्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड

एकादशप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे विश्वप्रीनामको होममन्त्रोऽभिहितः । षष्ठे तूपस्पर्शनादिमन्त्रा अभिधीयन्ते । तत्र वौधायनः—“ अथाग्निमभिमृति । यत्तेऽचितम् ” इति । पाठस्तु -

यत्तेऽचितं यदु चितं तै अग्रे यत्त ऊनं यदु तेऽतिरिक्तम् ।

आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते

देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचितश्चास्यग्रे ।

एतावाश्चासि भूयाश्चास्यग्ने, इति ।

हेऽग्ने त तव संबन्धि यदङ्गमचितं चयनकाले विस्मृतं ते तव संबन्धि यदु यदप्यङ्गं चितमस्विस्मरणेन चयनं कृतम् । किंच ते तव संबन्धि यदङ्गमूनं मन्त्रादिविकलं ते तव यदु यदप्यङ्गमतिरिक्ततत्सर्वमङ्गम् आदित्या देवा अङ्गिरसो महर्षयश्च चिन्वन्तु यथाशास्त्रं चयनं कुर्वन्तु ।

१२२८

(३.११.६)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

विश्वे सर्वे देवास्ते त्वदीयां चितिमापूरयन्तु । हेऽग्ने त्वमनेन प्रकारेण चितश्चासि, अस्माभिरादौ चितोऽसि पश्चाद्देवैः संचितश्चासि सम्यक्चितोऽसि । एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्यावान्संपद्यते हेऽग्रे त्वमेतावानप्यसि । फलतो भूयानप्यसि ।

कल्पः—“लोकं पृणति लोकंपृणा उपदधति” इति । ते एते द्वे ऋचौ । तत्र प्रथममाह -

लो॒कं पृ॒ण छि॒द्रं पृ॒ण अथो॑ सी॒द शि॒वा त्वम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी
त्वा॒ बृह॒स्पतिः॑ । अ॒स्मि॒न्यो॒नावसी॑षदन् (१) । तया॑
दे॒वतया॑ऽङ्गि॒रस्व॑द्ध्रु॒वा सी॑द, इति ।

हे इष्टके लोकं चयनार्थं प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टं स्थानं पृण पूरय । तथा छिद्रं पृण द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा पूरय । अत्यन्तं संश्लिष्टा भवेत्यर्थः । अथो अपि च त्वं शिवा शान्ता सती सीदावतिष्ठस्व । इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चेत्येते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने त्वामसीषदन्सादितवन्तः । तथेन्द्रादिदेवतया, ऽङ्गिरोभिरवोपहिता सती ध्रुवा सीद स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ ।

अथ द्वितीयामाह -

ता अस्य॑ सू॒ददो॑हसः । सोमं ५ श्री॑णन्ति पृ॒श्नयः॑ ।
जन्म॑न्दे॒वानां॑ वि॒शः । त्रि॒ष्ट्वा॒रोच॑ने दि॒वः । तया॑
दे॒वतया॑ऽङ्गि॒रस्व॑द्ध्रु॒वा सी॑द, इति ।

दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशकेऽस्य जन्मन्यजमानस्य निमित्तभूते सति देवानां संबन्धिन्यो विशः प्रजारूपाः पृश्नयोऽल्पगोसदृशाः । सूददोहसोऽन्नस्य दोहयिष्यस्ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति । कदा त्रिषु सवनेषु । आ समन्ताद्यानि प्रातःसवनादीनि तेषु निरन्तरं सोमपाके हेतव एता इष्टका इत्यर्थः । एता इष्टका यद्वेवतासंबन्धिन्यस्तया देवतयेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ महाग्निचयन आग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभिमृशेत्यादिना पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्चननां चितीनां स्पर्शनमुक्तम् । इह तु चितरेकत्वात्पञ्चभिरप्येकामेवाभिमृशेत् । तत्र प्रथमामाह -

अ॒ग्ने दे॒वा इ॒हाऽऽव॑ह । ज॒ज्ञा॒नो वृ॒क्तब॑र्हिषे । अ॒सि॒ होता॑
न॒ ई॒ड्यः॑, इति ।

हेऽग्ने त्वमहि कर्मणि देवानावह । जज्ञान उत्पन्न एव सन्नोऽस्माकं
वृक्तबर्हिषेऽ निष्पन्नयज्ञनिष्पत्यर्थ होता होमनिष्पादक ईड्यः
स्तुत्यश्वासि ।

अथ द्वितीयामाह -

अगन्म म॒हा मन॑सा॒ यवि॑ष्ठम् (२) । यो दी॒दाय॑ समिद्ध॒ स्वे
दु॒रो॒णे । चि॒त्रया॑नू रोद॑सी अ॒न्त॒रु॒र्वी । स्वा॒हुतं॑ वि॒श्वतः॑
प्र॒त्यञ्च॑म्, इति ।

योऽग्निः स्वे दुरोणे स्वकीये समिद्धः सम्यक्प्रज्वलितो दीदाय
दीप्तवान् । तमग्निं मनसाऽगन्म वयं प्राप्तवन्तः । कीदृशं महागुणैर्महान्तं
पूज्यं वा यविष्ठं युवतमम्, स्वाहुतं सुष्ठु होमेन तर्पितम्, विश्वतः प्रत्यञ्चं
सर्वतोऽभिमुखम्, उर्वी रोदशी, अन्तः, विस्तीर्णयोर्द्वावापृथिव्योर्मध्ये
चित्रभानुर्विचित्ररश्मिः, यो दीदायेत्यन्वयः । यद्वा चित्रभानुमिति
द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयामाह -

मे॒धाका॑रं वि॒दथ॑स्य प्र॒साध॑नम् । अ॒ग्निं हो॑तारं परि॒भूत॑मं
म॒तिम् । त्वा॒मर्भ॑स्य ह॒विषः॑ स॒मान॑मि॒त् । त्वां म॒होवृ॑ण॒ते ।
नरो॒ नान्यं॑ त्वत्, इति ।

हे चितिरूप त्वामग्निं स्पृशामीति शेषः । कीदृशं मेधाकारं
ग्रन्थतदर्थधारणशक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारस्तम्, विदथस्य यज्ञस्य
प्रसाधनं प्रकर्षेण साधनभूतम् । होतारं देवानामाह्वयितारम् । परिभूतमं
शत्रूणामतिशयेन तिरस्कृतारम् । मतिं मननीयम् । अर्भस्याल्पस्यापि
हविषः । समानमित्सदृशमेव । न होतावद्धविः । स्वीकरोति न
त्वल्पमित्येवं वैषम्यम् । नरो मनुष्या यजमानः सर्वत्र महो महनीयं त्वां
वृणते संभजन्ते त्वदन्यं कंचिदपि यज्ञनिर्वाहार्थं न वृणते ।

अथ चतुर्थीमाह -

म॒नुष्य॑त्वा नि॒धीम॑हि । म॒नुष्य॑त्समि॒धीम॑हि । अ॒ग्ने
म॒नुष्य॑दङ्गिरः (३) । दे॒वान्दे॒वाय॑ते य॒ज, इति ।

हेऽग्ने त्वां मनुष्यन्निधीमहि यथाकथंचिन्मनुष्यं बन्धुं सखायं वा
क्वचिद्विस्त्रभ्णेन स्थापयामस्तथा त्वामप्यस्मिन्कर्मणि विस्त्रभ्णेन
स्थापयामः । तथा मनुष्यत्कस्मिन्मनुष्य इव त्वयि विस्त्रब्धाः सन्तस्त्वां

१२३०

(३.११.६)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

समिधीमहि सम्यक् यज्वालयामः । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने
मनुष्य-मनुष्यत्विग्वि देवायते देवानात्मन इच्छते यजमानाय देवान्यज
पूरय ।

अथ पञ्चमीमाह -

अ॒ग्नि॒र॒ह वा॒जिनं॑ वि॒शे । द॒दाति॑ वि॒श्वच॑र्षणिः । अ॒ग्री
रा॒ये स्वा॒भुव॑म् । स प्री॒तो या॑ति॒ वार्य॑म् । इ॒ष स्तो॑तृ॒भ्य
आ॒भर॑, इति ।

विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यासौ विश्वचर्षणिः
सर्वमनुष्योपकारकः । अयमग्निः खलु विशे प्रजायै वाजिनमन्नं ददाति ।
अयमग्नी राये धनार्थं यजमानानां धनदानाय स्वाभुवं सुष्ठु सर्वतो भूमिं
प्राप्तवानिति शेषः । सोऽग्निः प्रीतः सन्वार्य वरणीयं यजमानं याति
प्राप्नोति । हेऽग्ने स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर संपादय ।

कल्पः—“चात्वालात्तुरीषमाहत्य पृष्टो दिवीति वैश्वानर्यर्चा
चित्तावध्यूहति सा चित्तिर्भवति ” इति । पाठस्तु -

पृ॒ष्टो दि॒वि पृ॒ष्टो अ॒ग्निः पृ॑थि॒व्याम् । पृ॒ष्टो वि॒श्वा
ओष॑धी॒रावि॑वेश । वै॒श्वान॑रः सह॒सा पृ॒ष्टो अ॒ग्निः । स
नो दि॒वा स रि॑षः पा॒तु नक्त॑म् (४), इति ।

अ॒सी॒षद॒न्यवि॑ष्ठमङ्गि॒रो नक्त॑म् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृष्ट इत्यत्र सकारलोपश्छान्दसः । अयमग्निदिवि स्पृष्ट
आदित्यरूपेणावस्थितः । पृथिव्यामिह पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः ।
तथा फलपाककारी सन्पृष्टः संबद्धः सर्वा अप्योषधीराविवेश ।
वैश्वानरोऽग्निः सहसा बलेन पृष्टः संबद्धः । स तादृशो नोऽस्मान्दिव
रिषो हिंसकात्पातु । नक्तं रात्रावपि सोऽस्मान्पातु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्ड

एकादशप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे स्पर्शनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः । एतावता नाचिकेतचयनस्यापेक्षिता मन्त्रा उक्ताः । अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्मणभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमानुवाके नाचिकेताग्निदेवतोपासनमभिधीयते -

अयं वाव यः पवते । सौऽग्निर्नाचिकेतः । स यत्प्राङ् पवते । तदस्य शिरः । अथ यदक्षिणा । स दक्षिणः पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् तत्पुच्छम् । यदुर्दङ् । स उत्तरः पक्षः (१) । अथ यत्सं वाति । तदस्य समञ्जनं च प्रसारणं च । अथौ संपदेवास्य सा, इति ।

अयं वाव प्रत्यक्षतो दगृश्यमान एव यो वायुः पवते संचरति ऽयं पूर्वोक्तनाचिकेताग्निदेवस्वरूपः । स वायुः प्राग्दिगभिमुखः । संचरतीति यत्तदस्य नाचिकेताग्नेः शिरःस्थानीयम् । अनन्तरं दक्षिणस्यां दिशि संचरतीति ऽयं पक्ष्यकारस्य नाचिकेताग्नेर्दक्षिणः पक्षः । अथ प्रत्यङ्मुखः संचरतीति यत्तत्पुच्छं स्थानीयम् । अनन्तरमुत्तराभिमुखं संचरतीति यत्सोऽयमुत्तरः पक्षः । अथ संवाति संभूय सर्वत्र प्रसरतीति यत्तदस्याग्नेः संकोचो विकाशश्च । अपि च येयं शिरआदिकल्पना सेयमस्याग्नेः संपदेव ध्यानार्थं संपादनमेव । एवं संपाद्य ध्यायेदित्यर्थः ।

अथ पूर्वोक्तस्य चयनस्येदानीमुक्तस्य ध्यानस्य च समानं फलं दर्शयति -

स ५ह वा अस्मै स कामः पद्यते । यत्कामो यजते । योऽग्नि नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

नाचिकेतो नाम कश्चिदुद्दालकस्य पुत्र उत्तरानुवाके वक्ष्यते तन्नाम्ना प्रसिद्धो नाचिकेतो लोकोऽसीत्यादिमन्त्रसाध्योऽग्निस्तं पूर्वोक्तप्रकारेण यश्चिनुते । योऽप्यन्यः कश्चिदयं वाव यः पवत इत्याद्युक्तप्रकारेणोपास्ते । उभयविधः स पुरुषो यद्विषयकामनायुक्तोऽनुतिष्ठति स कामोऽस्मै संपद्यते सम्यक्प्राप्यते ।

तस्याग्नेराधारत्वेन हिरण्यध्यानं विधत्ते -

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां वेद ।
 आयतनवान्भवति । गच्छति प्रतिष्ठाम् । (२) । हिरण्यं वा
 अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठा । य एवं वेद ।
 आयतनवान्भवति । गच्छति प्रतिष्ठाम्, इति ।

आयतनमाधारः प्रतिष्ठा चिरमवस्थानम् । हिरण्येष्टकानां
 नाचिकेतामगनावुपैहि तत्त्वाद्विरण्यमस्याऽऽधारः । तत्रैवास्य
 चिरकालावस्थितिः । हिरण्यस्याऽऽकारद्वयध्यानेनासौ गृहवान्भूत्वा ।
 चिरकालरिथितिं लभते । फलस्य पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ।

अथ हिरण्यशरीरत्वेन ध्यानं विधत्ते -

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । सशरीर एव
 स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् ।
 य एवं वेद सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति, इति ।

हिरण्यस्य शरीरत्वध्यानेन मनुष्यशरीरसहितस्यैव स्वर्गप्राप्तिः ।
 फलान्तरं दर्शयति -

अथो यथा रुक्म उत्तमो भाय्यात् (३) । एवमेव स तेजसा
 यशसा । अस्मि * श्रु लोकेऽमुष्मि * श्रु भाति, इति ।

अपि च यथा लोके रुक्मः सौवर्णाभरणविशेष उत्कर्षेणाग्नौ तप्तः
 सन्स्वनिष्ठां कालिकां परित्यज्य विस्पष्टं भासेत, एवमेव स हिरण्यध्याता
 शरीरकान्त्या कीर्त्या च लोकद्वये प्रकाशते ।

अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां लोकानामत्युत्तमत्वं वक्तुं
 लोकविभागं दर्शयति -

उरवो ह वै नामैते लोकाः । येऽवरेणाऽऽदित्यम् । अथ
 हैते वरीया सो लोकाः । ये परेणाऽऽदित्यम् । अन्तर्वन्त *
 ह वा एष क्षय्यं लोकं जयति । योऽवरेणाऽऽदित्यम् ।
 अथ हैषोऽनन्तर्मपारमक्षय्यं लोकं जयति । यः
 परेणाऽऽदित्यम्, इति ।

द्विविधाः स्वर्गलोका आदित्यलोकादर्वाञ्च उपरितनाश्च । तत्राऽऽदित्यमवरेणाऽऽदित्यादर्वाञ्चो ये लोकाः स्वर्गविशेषास्ते सर्वेऽप्युरवो विस्तीर्णा इति । नाम प्रसिद्धम् । अथ ये स्वर्गलोका आदित्यं परेणाऽऽदित्यलोकात्परस्ताद्वर्तन्ते एते वरीयांसोऽतिशयेन विस्तीर्णाः । एवं सति यः पुमानादित्यादर्वाञ्चं लोकं प्राप्नोति, एष पुमानन्तवन्तं विनाशयुक्तं क्षय्यं परस्परमेकैकापेक्षया क्षयार्हं तादृशं लोकं प्राप्नोति । यस्त्वादित्यात्पराञ्चं प्राप्नोति, एष पुमाननन्तमपारम्, आतानविता नाभ्यामवसानरहितमक्षय्यं भोग्यवस्तुक्षयरहितं लोकं प्राप्नोति ।

एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताग्निं चिन्वतस्तस्योपासकस्य चोपरितन लोकप्राप्तिफलं दर्शयति -

अ॒न॒न्तं ५ ह॒ वा अ॒पा॒र॒म॒क्ष॒य्यं लो॒कं ज॒यति । योऽग्निं
ना॒चि॒के॒तं चि॒नुते । य उ॑ चैनमे॒वं वेद॑, इति ।

आदित्यमण्डलादूर्ध्ववर्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्तस्याऽऽयुष्क्षयहेतु-
भूतकालपारतन्त्र्या भावं दृष्टान्तेन दर्शयति -

अथो॒ यथा॒ रथे॒ तिष्ठ॒न्पक्ष॑सी पर्या॒वर्त॑माने प्र॒त्यपै॑क्षते ।
ए॒वम॑हो॒रात्रे॒ प्र॒त्यपै॑क्षते । नास्या॑ हो॒रात्रे॒ लो॒कमा॑प्नुतः ।
योऽग्निं नाचिके॒तं चि॒नुते । य उ॑ चैनमे॒वं वेद॑ (४), इति ।

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठां भाव्याद्यः परेणाऽऽदित्यमष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अत्यनुन्ततस्य रथस्योपरि वर्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वयोरधोभागे पुनः पर्यावर्तमाने पक्षसी उभे चक्रे, स्वस्मादत्यन्तमधस्तनत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति, एवमसौ ब्रह्मलोके वर्तमानः पुरुषोऽधस्तनेषु मनष्यादिलोकेषु प्राणिनामायुष्क्षपणाय पुनः पुनः पर्यावर्तमाने अहोरात्रे स्वस्मादत्यन्तनीचत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति । यो नाचिकेतमग्निं यश्चोपास्त उभयविधस्यास्य लोकमहोरात्रे न प्राप्नुतः । ब्रह्मलोके हि नैते अहोरात्रे अत्यल्पे प्रसरतः किंतु कल्पमात्रमेकमहः । तस्मादितरलोकेष्विव क्षीयते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

एकादशप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टनमऽनुवाकः ।

सप्तमे नाचिकेताग्न्युपातनं पक्ष्याकारवायुदेवताविषयमुक्तम् । अष्टमं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युराहित्यमुपाख्यानेन दर्शयति । तत्राऽऽ दौ नचिकेतसः प्रश्नं दर्शयति -

उ॒श॒न्ह॒ वै वा॒जश्र॒व॒सः सर्व॑वे॒द॒सं द॑दौ । तस्य॑ ह॒ नचि॑के॒ता॒
नाम॑ पु॒त्र आ॑स । त ॥ हं कु॒मा॒र ॥ स॒न्तम् । दक्षि॑णासु
नी॒यमा॑नासु श्र॒द्धाऽऽवि॑वेश । स हो॒वाच॑ । तत् कस्मै॒ मां
दा॑स्य॒सीति॑ । द्वि॒तीयं तृ॒तीयम् इति॑ ।

वाजोऽन्नं तद्दाननिमित्तं श्रवः । कीर्तिर्यस्यासौ वाजश्रवाः कश्चिन्मुनिर्गौतमगोत्रोत्पन्नस्तस्य पुत्र उद्दालकाख्यो मुनिर्वाजश्रवसः । स च कदाचित्सर्वस्वदक्षिणाकेन विश्वजिदादियागेनोशंस्तत्फलं कामयमानो यागमध्ये सर्ववेदसं सर्वस्वमृत्विग्भ्यो ददौ । तस्मिन्काले तस्योद्दालकस्य कश्चित्पुत्रो नचिकेता नाम आसीत् । स चोपनयनयोग्यवयस्कः कुमारी भूत्वा तदा वर्तते । तं कुमारं सन्तं नाचिकेतसमृत्विजः प्रति दक्षिणासु पित्रा नीयमानास्वतिशयेन श्रद्धाऽऽविवेश । यथाशास्त्रं दक्षिणां दातव्येत्येषां बुद्धिः श्रद्धातिशयः । श्रद्धाविशिष्टः स कुमारी मनस्येवं विचारयामास । कर्मसादगुण्यार्थं पित्रा सर्वस्वं दातव्यम् । अहं च पितुः स्वं तस्माद्दातव्योऽहमिति विचार्य पितरं प्रत्येवमुवाच । हे तात हे पितः कस्मा ऋत्विजे मां दास्यसीति । तदानीं बालोऽयं मुग्ध इति तद्वचनमुपेक्ष्य तूष्णीं स्थितं पितरं प्रति द्वितीयं वारं तृतीयं वारं च तथैवोवाच ।

पुत्रस्य प्रश्नं दर्शयति -

त ॥ हं परीतं उवाच । मृत्यवै त्वा ददामीति, इति ।

अयं तावन्मुग्धो न भवति । किंतु धूर्त इत्येवं कुपितः संस्तदाभिमुख्येन पर्यावृत्तः कोपावेशान्मृत्यवे त्वा ददामिति तं कुमारमुवाच । अस्मिन्वसरे काचिददृश्यमानशरीरा दैवी-वाक्तं नचिकेतसं समनुजग्राह ।

तदनुग्रहप्रकारं दर्शयति -

त ॥ हं स्मोत्थितं वाग्भिर्वदति (१) । गौतमकुमारमिति ।

स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे वै त्वाऽदामिति,
इति ।

कोपयुक्तं पितुस्तद्वचनं श्रुत्वा पितुः सकाशात्परतो गन्तुं सहोत्थितं कुमारमभिमुखीकृत्यानुग्रहपरा दैवी वागित्येवं वदति स्म । किमिति तदुच्यते- हे गौतमगोत्रोत्पन्न नचिकेतःस खलु तव पितैवमुवाच । तद्वचनस्यायमभिप्रायः, हे पुत्र मृत्योर्गृहान्प्रति परेहि गच्छ । मृत्यवे त्वामहं दत्तवानस्मीति ।

इत्थं तत्पितुरभिप्रायं विशदीकृत्य सा वाग्देवता कुमारमनुग्रहीतुं बुद्धिप्रदानं करोति -

तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो
रात्रीरनाश्वान्गृहे वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार
कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं
प्रथमा रात्रि माशना इति (२) । प्रजां त इति । किं
द्वितीयामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।
साधुकृत्यां त इति, इति ।

हे नचिकेतो यमो सदा गृहान्निर्गत्य यत्र क्वापि प्रवसति तं प्रवसन्तं निश्चित्य तद् गृहे गन्तासि गमिष्यसि गच्छेत्यर्थः । एवमुक्त्वा पुनरप्येवमुवाच । तस्य यमस्य गृहे गत्वा यमदर्शनाभावे तदीयपुत्रभार्यादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनत्रयमनाश्वान्भोजनरहितो निवासं कुरु । तावत्समागत्य स यमो यदि त्वं प्रति हे कुमार कति रात्रीरिहोषितवानिति पृच्छेत् । तदानीं इत्येवं सत्यमेव प्रत्युत्तरं ब्रूहि । ततः प्रथमदिने किं भुक्तवानसीत्येवं पृष्टः संस्त्वदीयां प्रजां भक्षितवानस्मीत्येवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि । अतिथिर्गृहे समागत्य भोजनरहितो वसति चेत्तस्य गृहस्वामिन एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण प्रजाक्षयो भवतीत्येतच्छास्त्ररहस्यं तेन वाक्येन सूचितं भवति । एवं द्वितीयतृतीयदिवसयोरुपवासेन पशुक्षयं सुकृतक्षयं चासूचयत् ।

तदेवं वाग्देवतया शिक्षितो नचिकेतास्तथैव चकारेत्येदृशीयति -

तं वै सन्तं जगाम । तस्य हि तिस्रो रात्रीरनाश्वान्गृहे
उवास । तमागत्य प्रपच्छ । कुमारकति

रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच (३) । किं प्रथमा ५
 रात्रिमाश्ना इति । प्रजां त इति । किं द्वितीयामिति ।
 पशूस्त इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां त इति,
 इति ।

पूर्ववद्वयाख्येयम् ।

एतावता शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमरो न तु मूर्खः ।
 तस्मात्सत्कारार्हो न मारणीय इत्येवं निश्चित्य यं सत्कारं चकार तं
 दर्शयति -

नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच । वरं वृणीष्वेति, इति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च
 स वाच्यो भगवानिति ।।

एतच्छास्त्रानुसारेण नचिकेतसमभिज्ञं मत्वा भगवच्छब्देन संबोध्य
 दिनत्रयोपवासकृतं स्वापराधं परिहर्तुं वरत्रयं दत्तवान् । सोऽयमर्थः
 कठवल्लीष्वस्मिन्नेव नाचिकेतोपाख्याने विस्पष्टमाप्नातः - “तिस्रो
 रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽशनन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यो नमस्ते अस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति
 मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व” इति । प्रतिशब्देन
 प्रतिदिनोपवासनिमित्तापराधपरिहारायेत्ययमर्थ उच्यते ।

नचिकेतसा वृतं प्रथमं वरं दर्शयति -

पितरमेव जीवन्नयानीति, इति ।

हे यम त्वयाऽहममारितो जीवन्नेव प्रदीयं पितरं प्राप्नवानि सोऽयं
 प्रथमो वरः ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां द्वितीयं वरं दर्शयति -

द्वितीयं वृणीष्वेति (४) । इष्टापूर्तयोर्मेऽक्षितिं ब्रूहीति
 होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै
 तस्यैष्टापूर्ते नाक्षीयेते, इति ।

द्वितीयवरार्थं प्रार्थितोऽयं कुमरो मदीययोः
 श्रौतस्मार्तसुकृतयोरक्षयहेतुं ब्रूहीत्येतादृशं वरं वृतवान् । ततो यमस्तस्मै
 नचिकेतस एतं पूर्वानुवाकेष्वभिहितं चेतव्यमुपास्यं च द्विविधं

नाचिकेतनामाङ्कितमग्निमुवाच । तन्नामाङ्कितत्वं कठवल्लीषु
स्पष्टीकृतम्—“एष ते अग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन
वरेणैतमग्निं तत्रैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः” इति । ततो
नाचिकेताग्निचयनादग्निध्यानाञ्च तस्य नचिकेतसः श्रौतस्मार्तसुकृते न
क्षीयेते अल्पफले न भवतः ।

नचिकेतस इवान्यस्यापि श्रौतस्मार्तसुकृतयोरक्षयं दर्शयति -

नास्यैष्टापूर्ते क्षीयेते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ'
चैनमेवं वेद', इति ।

पुनरपि प्रश्नोत्तराभ्यां वरान्तरं दर्शयति -

तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मैऽपचितिं ब्रूहीति होवाच ।
तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै सोऽपं
पुनर्मृत्युमजयत् (५) । अपं पुनर्मृत्युं जयति । योऽग्निं
नाचिकेतं चिनुते । य उ' चैनमेवं वेद', इति ।

वर्तमानस्य मनुष्यशरीरस्य सकृन्मृत्युरवश्यंभावी । तदूर्ध्वं
पुनरप्यार्याचीनजन्मस्वीकारे सति पुनर्मृत्युर्भवति । जन्मस्वीकारं विना
मुक्तौ सत्यां सोऽयं पुनर्मृत्युरपक्षीयते । मृत्योरपजयः पुरुषस्यैव जयः ।
तादृशं पुनर्मृत्योरपजयहेतुं ब्रूहीत्येष तृतीयो वरः । एवं वृणानाय तस्मै
नचिकेतसे पुनर्मृत्युजयहेतुत्वेन तमेव द्विविधं नाचिकेताग्निमुक्तवान् ।
चयनोपासनयोर्मध्ये चयनस्य प्राधान्यमुपासनस्योपसर्जनत्वं यस्य पुंसः
संपद्यते तस्यैष्टापूर्तयोरक्षयत्वमात्रं चिरं पुण्यलोकमनुभूय
पुनर्जन्मस्वीकारः । यस्य तूपासनं प्रधानं चयनमुपसर्जनं तस्य
ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिरेव न तु जन्मान्तरम् । तस्मान्मृत्युं जयेत्येवं
वरयोर्विभागः । ततो वै तस्मादेव प्रधानभूतादुपासनात्स नचिकेताः
पुनर्मृत्युं जितवान् । अन्योऽपि विद्याप्राधान्ये सति तद्वन्मृत्युं जयति ।

अथ प्रजापतिवृत्तान्तकथनमुखेन दक्षिणां प्रशंसति -

प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत । स हिण्यमुदास्यत् ।
तदग्नौ प्रास्यत् तदस्मैनाच्छदयत् । तदद्विवदरीयं
प्रास्यत् । तदस्मै नैवाच्छदयत् । तवृत्तीयं प्रास्यत् (६) ।
तदस्मै नैवाच्छदयत् । तदात्मन्नेव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानरे

प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत् । तस्माद्धिरण्यं कनिष्ठं
धनानाम् । भुञ्जतिप्रतमम् । हृदयजं ५ हि । स वै तमेव
नाविन्दत् । यस्मै तां दक्षिणायानयत् । तां ५ स्वायेव
हस्तौयं दक्षिणायानयत ता प्रत्यगृहात् (७) । दक्षाय त्वा
दक्षिणां प्रतिगृहामीति । सौऽदक्षत् दक्षिणां प्रतिगृह्य ।
दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा उत्पादिष्यामीति कामयित्वा तपः
कृतवान् । तदा स प्रजापतिः स्वाभीष्टफलत्वेन
किञ्चिद्धिरण्यमुदास्यदुत्पादितवान् । तच्च हिरण्यं स्वकार्यसिद्ध्यर्थमग्नौ
प्रक्षिप्तवान् । तच्चाग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यमस्मै प्रजापत्यर्थं
नाच्छदयत्कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणं नाकरोत् । एवं द्वितीयतृतीययोरपि
पर्याययोर्दृष्टव्यम् । ततः स प्रजापतिर्हिरण्यस्य बाह्यवह्नौ प्रक्षेपं
परित्यज्याऽऽत्मनेव स्वशरीरमध्य एव हृदये
हृदयपुण्डरीकसमीपवर्तिनि वैश्वानरे सर्वपुरुषहिते जाठराग्नौ
प्रास्यत्प्रक्षिप्तवान् । तच्च जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यमस्मै
प्रजापत्यर्थमच्छदयत्कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणमकरोत् । यस्माद्बाह्येऽग्नौ
प्रक्षिप्तमकिञ्चित्करं जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं कार्यकरणासीत्तस्माल्लोकेऽपि
हिरण्यं बाह्यदेशे भूमिमञ्जूषादौ प्रक्षिप्तं सद्भोगानुपयुक्तत्वाद्धनानां मध्ये
कनिष्ठमुच्यते । यत्तद्धनं भुञ्जद्भोगोपयुक्तं सदाभरणरूपेणानादिरूपेण वा
तदेव सर्वेषां प्राणिनां प्रियतमम् । यस्मादहृदयजं प्रजापतेरिव भोक्तृणां
हृदयसंबद्धं तस्मात्प्रियतमत्वं युक्तम् । उक्तरीत्या चेतने प्रक्षिप्तस्य
हिरण्यस्य प्रियतमत्वं पर्यालोच्य यस्मै चेतनाय पुरुषाय तां हिरण्यरूपां
दक्षिणां स्वयमनेष्यत्तमेव चेतनं पुरुषं प्रतिग्रहीतारमन्विष्य तदानीं नालभत
पुरुषान्तमलब्ध्वा स्वकीयायैव दक्षिणहस्ताय तां हिरण्यरूपां दक्षिणां
नीतवान् । नीत्वा च हे हिरण्य त्वद्रूपां दक्षिणां दक्षाय कार्यसमर्थाय
प्रतिगृहामीत्येवं वदन्स्वयमेव तां दक्षिणां प्रत्यगृहात् । ततः
प्रजापतिर्दक्षिणां प्रतिगृह्यादक्षत कार्यसमर्थोऽभूत् । अन्योऽपि यः पुमानेवं
हिरण्यवृत्तान्तं वेद स एव दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते कार्यसमर्थो भवति ।

प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रशस्य महर्षिवृत्तान्तेनापि प्रशंसति -

एतद्ध स्म वै तद्विद्वा ५ सौ वाजश्रवसा गोतमाः ।

अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रतिगृहन्ति । उभयैव व्यं

दक्षिष्यामह एव दक्षिणां प्रतिगृह्णेति । तैऽदक्षन्त दक्षिणां
प्रतिगृह्ण । दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्ण । य एवं वेद ।
प्रहान्यं व्लीनाति (८), इति ।

वदत्याश्वा इत्युवाच द्वितीयं वृणीष्वेत्यजयत्तृतीयं प्रास्यदगृह्णाददक्षन्त
दक्षिणां प्रतिगृह्ण दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्ण य एवं वेदैकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नदाननिमित्तकीर्तियुक्तो महर्षिर्वाजश्रवास्तस्य पुत्रा
वाजश्रवसः । ते च गौतमास्तद् गोत्रोत्पन्नत्वात्तादृशा महर्षयः ।
तदेतदृक्षिणामाहात्म्यं विजानन्त अनूदेश्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति ।
द्विविधा दक्षिणा प्रत्यक्षमेव दत्ताऽनुदिष्टा चेति । अन्विष्टकं दक्षिणा
ददाति हिरण्यं ददातीत्येवं दानार्थधातुनेव विहिता प्रत्यक्षदत्ता ।
देवताभ्यः समर्पिताऽनुदिष्टा । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“यदेवमेता
अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति” इति । तथा सति देवतार्थ
मनुदेश्याममुख्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति किं वक्तव्यं प्रत्यक्षदत्तां मुख्यां
प्रति गृह्णन्तीति । तथा प्रतिग्रहीतृणां तेषामयमभिप्रायः । मुख्याममुख्यां
च दक्षिणां प्रतिगृह्णोभयेन दक्षिष्यामहे कार्यसमर्था भविष्याम इति । ते
महर्षयस्तथैव दक्षिणां प्रतिगृह्ण स्वकार्येष्वदक्षन्त समर्था अभवन् ।
योऽप्यन्य एवं महर्षिवृत्तान्तं वेद सोऽपि दक्षिणां प्रतिगृह्ण स्वकार्यसमर्थो
भवत्येव । अन्यं द्रव्यरहितं स्वविरोधिनं प्रकर्षेण व्लीनाति हविःशीर्णं
करोत्येव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड

एकादशमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे नाचिकेताग्निचयनतद्वेदने उपाख्यानेन प्रशस्ते । नवमे
चयनप्रयोगोऽभिधीयते । तत्राऽऽदौ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चयनस्य देशविशेष
निश्चिनोति -

त ५ हैतमेकै पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते ।

उत्तरवेदिसमित एषोऽग्निरिति वदन्तः । तन्न तथा
कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्धयेत् । स एनं कामेन

वृद्धः । कामेन व्यर्धयेत् । सौम्ये वावैनमध्वरे चिन्वीत ।
 यत्र वा भूर्यष्टा आहुतयो हुयेरन् । एतमग्निं कामेन
 समर्धयति । स एनं कामेन समृद्धः (१) । कामेन
 समर्धयति, इति ।

एके महर्षय एष नाचिकेतोऽग्निरुत्तरवेदितुल्य इत्येवं वदन्तो
 निरूढादिपशुबन्ध एव कर्मण्युत्तरवेदिदेशे तमेतं नाचिकेताग्निं चिन्वते ।
 सोऽयं पूर्वः पक्षो न तु सिद्धान्तः, तत्तस्मात्तथा न कुर्यात् । यदि
 कुर्यात्तदानीमेतमग्निं कामेन व्यर्धयेत्सोमयागादिफलेन वियोजयेत् ।
 सोऽग्निः कामेन वियोजितः सन्नेनं यजमानं फलेन वियोजयति ।
 तस्मात्पशुबन्ध एवेति नित्यं परित्यज्य सोमयाग एवैनं चिन्वीत । अथवा
 सोमयागेष्वपि यत्र गवामयनादावतिबहव आहुतयो हुयेरन्स्तत्रैतमग्निं
 चिन्वीत । एवं सत्येतमग्निं तत्तत्फलेन समृद्धं करोति । स च समृद्ध एनं
 यजमानमपि फलेन समर्धयति । सैव फलसमृद्धिरुदाहरण बाहुल्येन
 प्रपञ्च्यते । तत्र प्रजालाभं स्वर्गप्राप्तिरूपं फलं च दर्शयति -

अथ हैनं पुरर्षयः । उत्तरवेद्यामेव सत्रियमचिन्वत । ततो
 वै तेऽविन्दन्त प्रजाम् । अभिस्वर्गं लोकमजयन् । विन्दत
 एव प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं
 चिनुते । य उ' चैनमेवं वेद, इति ।

पुरा केचिदृषय एनं नाचिकेताग्निं सत्रियं सत्रसबन्धिनं
 कृत्वोत्तरवेदिदेश एवाचिन्वत । ततस्तेषां फलसिद्धिर्जाता ।
 एवमन्यस्यापि भवति ।

द्रव्यादिसमृद्धिलक्षणं फलं दर्शयति -

अथ हैनं वायुक्रुद्धिकामः (२) । यथान्युप्तमेवोपदधे । ततो
 वै स एतामृद्धिमाध्नोत् । यामदं वायुक्रुद्धः ।
 एतामृद्धिमृध्नोति । यामिदं वायुर्वृद्धः । योऽग्निं नाचिकेतं
 चिनुते । य उ' चैनमेवं वेद, इति ।

वायुदेवः समृद्धिं कामयमान एनं नाचिकेताग्निं
 यथान्युप्तमेवोपदधे । पशुबन्धसोमादावुत्तरवेदिर्युक्ता भवति । तामेतां

न्युप्तामनतिक्रम्य यथान्युप्तम् । उत्तरवेदिनिर्वापस्थान एवेत्यर्थः । तत्रोपधाय स वायुः पुरातनीमेतां वक्ष्यमाणदृशीं धनादिसमृद्धिं प्राप्तवान् । काऽसौ वक्ष्यमाणेति । सोच्यते । ऋद्धः सर्वभोगसमृद्धो वायुः स्वेच्छासंचाररूपां यां समृद्धिमिदमस्मात्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्नोति तामेव स्वेच्छासंचाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः । अन्योऽपि यजमानंश्चिन्वान उपासीनो वा यां समृद्धिं स्वातन्त्र्यलक्षणामिदमस्मत्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्तवान् । एतामेव समृद्धिं प्राप्नोति सर्वत्र स्वतन्त्रो भवति न तु परतन्त्र इत्यर्थः ।

पशुफलार्थं कंचित्प्रकारविशेषं विधत्ते -

अथ हैनं गोबलो वाष्णः पशुकामः । पाङ्क्तमेव चिक्ये । पञ्च पुरस्तात् (३) । पञ्च दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चोत्तरतः । एकां मध्यै । ततो वै स सहस्रं पशून्प्राप्नोत् । प्र सहस्रं पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

वृष्णेः पुत्रो वाष्णो गोबलो नामतः । स च पशून्कामयमान एनं नाचिकेताग्निं पाङ्क्तमेव चिक्ये पञ्चसंख्योपेतमेव यथा भवति तथा चितवान् । तत्कथमिति तदुच्यते-प्राच्यादीनां चतसृणो दिशां मध्यै एकैकस्यां पञ्च पञ्चेष्टकामध्ये चैका । एवं सति पञ्चसु स्थानेषूपहितत्वादेवैकस्यां दिशीष्टकानां पञ्चतत्त्वापाङ्क्त त्वम् । ततश्चयनाद्गोबलस्य सहस्रपशुप्राप्तिः । एवमन्यस्यापि भवति ।

ज्यैष्ठ्यादिकफलार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते -

अथ हैनं प्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यकामो यशस्कामः प्रजननकामः । त्रिवृत्मेव चिक्ये (४) । सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् । तिस्र उत्तरतः । एकां मध्यै । ततो वै स प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्राजायत । यामिदं प्रजा प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः (५) । त्रिवृत्प्रजननम् । उपस्थोयोनिर्मध्यमा । प्र यशोज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजातिं प्राजायते । यामिदं प्रजाः

प्रजायन्ते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेव वेद,
इति ।

वयसा गुणैश्चाऽऽधिक्यं ज्यैष्ठ्यम् । यशः कीर्तिः । प्रजननं पुत्राद्युत्पादनम् । त्रीणि फलानि कामयमानः प्रजापतिरेनं नाचिकेताग्निं त्रिवृतमेव त्रिगुणमेव यथा भवति तथा चितवान् । प्राक्प्रत्यग्दिशोरिष्टकानां सप्तसंख्या दक्षिणोत्तरदिशोस्त्रित्वसंख्या, मध्ये त्वेकसंख्येति त्रिविधसंख्योपेत्वात्रैगुण्यम् । तथाविधेन चयनेन स प्रजापतिः कीर्तिं ज्यैष्ठ्यं च प्राप्तवान् । तथा प्रजा इदानीं वर्तमानायां पुत्रपौत्रदुहितृदौहितृरूपायां प्रजोत्पत्तिमिदमस्मत्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्रजायन्ते संपादयन्ति । तामेतां प्रजातिं पुत्राद्युत्पत्तिं प्राजायत स प्रजापतिः संपादितवान् । यत्तु ज्यैष्ठ्यं प्राशस्त्यं फलमुक्तं तत्त्रिविधम् । कुलाचारसंपन्ना माता तादृशः पिता पुत्रश्चेति । तथा प्रजोत्पादनमासामर्थ्यलक्षणमपि प्रजननं त्रिगुणम् । उपस्थ इन्द्रियशक्तिः । योनिः स्त्रीलिङ्गम् । मध्यमा गर्भधारणस्थानम् । अतः फलरूपयोज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात्त्रिगुण चयनसाध्यत्वं युक्तम् । प्रजापतिवदन्योऽपि तत्फलं प्राप्नोति ।

केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते -

अथ हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोप दधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् (६) । ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेव वेद, इति ।

ज्यैष्ठ्यं वसा गुणैश्च प्रवृद्धत्वं कामयमान इन्द्र एनं नाचिकेताग्निं चिन्वन्प्रथमामिष्टकामुपधाय तत ऊर्ध्वं द्वितीयां ततोऽप्यूर्ध्वं तृतीयामित्येवमुध्वां एव इष्टका उपधाय तेन ज्यैष्ठ्यमौन्नत्यं प्राप्तवान् । ऽपि प्राप्नोति ।

स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते -

अथ हैनमसावादित्यः स्वर्गकामः । प्राचीरिवोपदधे । ततो वै सौऽभि स्वर्गं लोकमजयत् । अभि स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेव वेद, इति ।

स्वर्गं कामयमान आदित्यः प्रथमामिष्टकामुपधाय ततः प्राच्यां द्वितीयां ततोऽपि प्राच्यां तृतीयामित्येवमिष्टका उपधायैनं नाचिकेताग्निं चितवान् । ततःस आदित्यः स्वर्गं लोकमाभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति । तदेतदूर्ध्वोपधानं प्राच्युपधानं च बोधायनेन स्पष्टीकृतम्-अथ यदूर्ध्वाः पश्चात्कोट्याः प्रभृत्यूर्ध्वा आस्वयमातृण्णावकाशादथ यदि प्राचीः स्वयमातृण्णावकाशात्प्रभृति प्राचीः” इति ।

अथ तेजआदिप्राप्त्यर्थं प्रयोगे कंचिद्विशेषं विधत्ते -

स यदीच्छेत् (७), तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । प्राणोतुर्धिष्ण्यादुत्सर्पेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा मा प्रोर्णोतु । तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेजस्यैव यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

यो नाचिकेतमग्निं चिनुते स यदि तेजोयशोब्रह्मवर्चसानि कामयेत तदानीं यजमानो होतुर्धिष्ण्यसमीपे समागत्य प्राङ्मुखस्तस्माद्विष्ण्यादारभ्याऽऽहवनीयपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन्नुत्सर्पेदुत्कर्षेण गच्छेत् । मन्त्रस्यामर्थः-येयं देवता यशस्वती यशोयुक्ता सुती प्राक्प्राङ्मुख्यपगच्छति सा देवता मां तेजो यशोब्रह्मवर्चसैः प्रोर्णोत्वाच्छादयतु, इति । तथा सत्येतैर्युक्त एव भवति ।

विश्वासबाहुल्यं दक्षिणाबाहुल्यां च कामयमानस्य कंचिद्विशेषं विधत्ते -

अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे श्रद्धधीरन् । भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्येहि प्राच्येहीति प्राचीं जुषाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति सुवेणोपहत्याऽऽहवनीये जुहुयात् (८) । भूयिष्ठमेवास्यै श्रद्धधत्ते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति, इति ।

सर्वे प्राणिनो मदर्थं भूयिष्ठमत्यधिकं श्रद्धधीरन्विश्वासं प्राप्नुयुः, ऋत्विजश्च भूयिष्ठा अतिबहुला दक्षिणा नयेयुरिति यः कामयते स पुमान्दक्षिणानयनकाले सुवेणाऽऽज्यं स्वीकृत्य प्राच्येहीत्यादि-

१२४४

(३.११.९)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

मन्त्रेणाऽऽहवनीये जुहुयात् । मन्त्रस्यायमर्थः— हे श्रद्धादक्षिणाभिमानिनि देवते प्राच्येहि प्राङ्मुखी सती समागच्छ । द्विरुक्तिः श्रद्धादेवताया दक्षिणादेवतायाश्चाऽऽभिमुख्यार्था । इतिशब्दो हेत्वर्थे । यस्मादागता तस्मात्प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता सती सा द्विविधा देवताऽऽज्यस्य वेत्विदमाज्यं पिबतु । तदर्थमिदं स्वाहुतमिति । अनेन होमेनास्मिन्यजमाने सर्वेऽप्यत्यधिकं विश्वासं कुर्वन्ति । दक्षिणा अतिबहुला ऋत्विजो नयन्ति ।

अथ सर्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते -

पु॒रीषमु॒पधा॑य । चि॒ति॒ऋ॒प्तिभि॑रभि॒मृश॑य । अ॒ग्निं
प्र॒णीयो॑पसमा॒धाय॑ । च॒तस्र॑ ए॒ता आ॑हुतीर्जुहोति । त्वम॒ग्ने
रु॒द्र इति॑ श॒तरु॒द्रीय॑स्य रू॒पम् । अ॒ग्नावि॑ष्णू इति॑
वसो॒र्धारा॑याः । अ॒न्नप॑त॒ इत्य॑न्नहो॒मः । स॒प्त ते॑ अ॒ग्ने
स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वा इति॑ वि॒श्वप्रीः॑ (९), इति ।

समृद्ध ऋद्धिकामः पुरस्ताच्चिक्ये पुत्रांऽगच्छदीच्छेजुहुयाद्विश्वप्रीः ।

पु॒रुषो॑ वा॒युगो॑ब॒लः प्र॒जाप॑तिस्त्रि॒वृदि॒न्द्रोऽसा॑वादि॒त्यः स
यदी॒च्छेद॑थ॒ यदी॒च्छेत् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

उपहितानामिष्टकानां सर्वासामुपरि 'पृष्टो दिवि' इत्यनया वैश्वानर्यर्चा पुरीषं पांशुमुपधाय 'यत्ते चितमग्ने देवा इहाऽऽह' इत्यादिभिः 'चितिऋप्तिनामभिर्ऋग्भिस्तां चितिं हस्तेनाभिमृश्य तस्यां चितावग्निं प्रणीय समिद्धिरूपसमाधाय 'त्वमग्ने रुद्र' इत्यादित्रिभिश्चतुर्भिरेनुवाकैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात् । महाग्नौ यः शतरुद्रीयमन्त्रो यश्च वसोर्धारामन्त्रस्तयोरुभयोः प्रतिनिधिरूपं 'त्वमग्ने रुद्राग्नाविष्णू' इत्यनुवाकद्वयम् । 'अन्नपते' इत्यनेनानुवाकेनान्नहोमः कार्यः । 'सप्त ते अग्ने' इत्ययमनुवाको विश्वप्रीसंज्ञकः । विश्वं प्रीणयतीति विश्वप्रीः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड

एकादशमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगेऽभिधीयते । तत्राऽऽदाविष्टकाः प्रशंसति -

यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तया लोकमभिजयति ।
अथो या अस्मिल्लोके देवताः । तासां सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति यां द्वितीयामुपदधाति । अन्तरिक्षलोके
तयाऽभिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः । तासां
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां तृतीयामुपदधाति । अमुं
तया लोकमभिजयति (१) अथो या अमुष्मिल्लोके
देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । अथो या
अमूरितरा अष्टादश । य एवामी उरर्वश्च वरीयां सश्च
लोकाः । तानेव तार्भिरभिजयति, इति ।

लोकोऽसीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्टकया भूलोकं जित्वा
तत्रावस्थितानां देवानां सहवासं समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति । तथा
तपोऽसि तेजोऽसीत्याभ्यां द्वितीयतृतीय-मन्त्राभ्या-
मुपधेयेनेष्टकाद्वयेनान्तरिक्ष-द्युलोकजयादिकमवगन्तव्यम् । तथा समुद्रोऽ
सीत्यादिभिरवशिष्टैर्मन्त्रैर्नैपधेया अमूरिष्टका अष्टादशसंख्याकाः ।
अस्माभिः सर्वाभिरादित्यमण्डलादवाच उरूल्लोकान्पराचो वरीयसश्च
लोकानभिजयति ।

इष्टकाः प्रशस्य तच्चयनं तद्वदनं च प्रशंसति -

कामचारौ ह वा अस्योरुषु च वरीयः सु च लोकेषु भवति ।
योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

नाचिकेतानग्निं चिन्वानस्तदभिज्ञश्च यो विद्यते तस्योभयविधस्य
पुरुषस्याऽऽदित्यलोकादवाक्षूरुषु लोकेषु पराक्षु वरीयः सु च लोकेषु
स्वेच्छया संचारो भवति ।

अथ सर्वकामसंपूर्त्यर्थं नाचिकेताग्रेः प्रकारान्तरेण ध्यानं विधत्ते-

संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः शिरः (२) ।
ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा उत्तरः । शरत्युच्छम् । मासाः

कर्मकाराः। अहोरात्रे शतरुद्रीयम् । पर्जन्यो वसोधारा ।
 यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वृष्टा । प्रजाभ्यः
 सर्वान्कामान्संपूरयति । एवमेव स तस्य सर्वा
 न्कामान्संपूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते (३)। य उ
 चैनमेवं वेद, इति ।

योऽयं नाचिकेताग्निरुक्तः सोऽयं संवत्सरात्मकत्वेन ध्यातव्यः ।
 तस्य नाचिकेताग्नेः संवत्सररूपस्य पक्ष्याकारस्य वसन्तर्तुः
 शिरःस्थानीयः । ग्रीष्मवर्षर्तुं दक्षिणोत्तरपक्षस्थानीयौ । शरदृतुः
 पुच्छस्थानीयः । चैत्रादयो मासा कर्मकारा ऋत्विक्स्थानीयाः । अहोरात्रे
 तु 'त्वमग्ने रुद्रः' इत्यस्य शतरुद्रीयमन्त्रस्य स्थाने वर्तते । योऽयं पर्जन्यः
 सोऽयम् । 'अग्नाविष्णु' इत्यस्य वसोधारामन्त्रस्य स्थाने वर्तते ।
 तदेवमुक्तावयवविशिष्टं नाचिकेताग्निरूपं संवत्सर य उपास्ते यश्च तमग्निं
 चिनोति तस्योभयविधस्य पुरुषस्य च नाचिकेताग्नि
 सर्वान्कामान्सम्यक्पूरयति । तत्र दृष्टान्तः -लोके पर्जन्यः सम्यग्वृष्टं यथा
 भवति तथा वृष्टिं संपाद्य प्रजार्थं सर्वान्कामान्वीह्यादि-
 रूपान्संपूरयत्येवमेवायं नाचिकेताग्निरिति द्रष्टव्यम् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण संवत्सररूपतया तदग्निध्यानं विधत्ते-
 संवत्सरो वा अग्निनाचिकेतः । तस्य वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो
 दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो
 मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चित्तयः । अपरपक्षाः पुरीषम् ।
 अहोरात्राणीष्टकाः । एष वाव सोऽग्निरग्निमयः पुनर्णवः ।
 अग्निमयौ ह वै पुनर्णवो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति ।
 आदित्यस्य सायुज्यम् । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ
 चैनमेवं वेद, इति ।

अमुं तया लोकमभिजयति शिरश्चिनुत इष्टकाः षट् च ।
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशाध्याये
 दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.१)

१२४७

इदानींतनस्य ध्यानस्य वर्षाः पुच्छमित्यादिर्विशेषः । पूर्वपक्षाः
शुरूपक्षा अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः । 'संवत्सरो वा अग्निः' इत्यादिः
“अहोरात्राणीष्टका” इत्यन्तो यो निरूपित एष एव सोऽग्नर्नाचिकेताख्यः ।
स चाग्निमयो ज्योतिर्मयः पुनर्नवः सर्वदा नूतन एव न तु कदाचिदपि
जरो भवति । एवंप्रथमग्निं य उपास्ते योऽपि चिनोति सोऽ
यमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वदा नूतनो भूत्वा स्वर्गं प्राप्याऽऽदित्यस्य
सहावस्थानं गच्छति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्ड

एकादशप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णु अन्नपते संप्त ते अग्ने यत्ते चिंतमयं
वावोऽश्वे वै त हेतमेके यां प्रथमामिष्टकां दश ।

लोक आदित्य ओजोऽस्युर्ध्वा दिगन्तं ह वै कामेन ग्रीष्मो
द्विषष्टिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक

एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्बीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

एकादशः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

नाचिकेताग्निचयनमेकादश उदीरितम् ।

चातुर्होत्रं वैश्वसृजं द्वयं द्वादश ईर्यते ॥ २ ॥

तत्र 'ब्रह्म वै चतुर्होतारः' इत्यस्मिन्प्रथमानुवाके चातुर्होत्रचयनस्य

विधिर्मविष्यति । तच्च द्विविधं व्यस्तं समस्तं च । अनुवाकमात्रप्रतिपादितं व्यस्तम् । सावित्रादिभिः संयुक्तं समस्तम् । तत्र समस्ते वैश्वसृजचयनेऽङ्गभूता दिवःश्येन्याख्याः पाद्याख्याश्चेष्टयः । तत्र दिवःश्येनय इष्टयो द्वितीयानुवाके विधास्यन्ते । तास्विष्टिषु क्रमेण याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि प्रथमानुवाके दर्शयति-

हरि ॐ ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तप्राऽश्याम तं काममग्ने । आशानां त्वा
विश्वा आशाः । अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् ।
कामो भूतस्य कामस्तदग्ने । ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजाम् ।
यज्ञो रायोऽयं यज्ञः । आपो भद्रा आदित्यश्यामि । तुभ्यं
भरन्ति यो देह्यः । पूर्वं देवा अपरेण प्राणापानौ । हव्यवाह ५
स्विष्टम् (१), इति ।

तुभ्यं दश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

‘अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालम्’ इत्यस्य हविषः ‘तुभ्यं ताः’ इति पुरोनुवाक्या । ‘अश्याम तम्’ इति याज्या । एतच्चोभयं संहितायां ‘त्वमाने रुद्रः’ इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘आशायाँ चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः’ इति पुरोनुवाक्या । ‘विश्वा आशा मधुना ससृजामि’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘पुनर्न इन्द्र मघवा’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘अनुमत्यै चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘अनु नोऽद्यानुमतिः’ इति पुरोनुवाक्या । अन्विदनुमते’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘इदं वामास्ये’ इत्युवाके व्याख्यातम् । ‘कामाय चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘कामो भूतस्य भव्यस्य’ इति पुरोनुवाक्या । ‘कामस्तदग्ने समवर्तत’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘जुष्टो दमूनाः’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘ब्राह्मणे चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘पिता विराजामृषभो रयीणाम्’ इति याज्या । एतच्चोभयम् । अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य’ इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘यज्ञाय चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘यज्ञो रायो यज्ञ ईशे वसूनाम्’ इति पुरोनुवाक्या । अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैः इति याज्या । एतच्चोभयं ‘यज्ञो राये’ इत्यनुवाक व्याख्यातम् । ‘अद्भ्यश्चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘आपो भद्रा घृतमिदाप आसुः’ इति पुरोनुवाक्या । आदित्यश्याम्युत वा शृणोमि’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘हिरण्यवर्णाः’

इत्यनुवाक्ये व्याख्यातम् । 'अग्नये बलिमते चरुम्' इत्यस्य हविषः 'तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ' इति पुरोनुवाक्या । 'यो देह्यो अनमयद्वधस्नैः' इति याज्या । एतच्चोभयं 'वृषाऽस्य शुः' इत्यनुवाके व्याख्यातम् । 'अनुवित्यै चरुम्' इत्यस्य हविषः 'पूर्व देवा अपरेणानुपश्यन्जन्मभिः' इति पुरोनुवाक्या । 'प्राणापानौ चक्षुःश्रोत्रम्' इति याज्या । एतच्चोभयं 'वार्त्रहत्याय' इत्यनुवाके व्याख्यातम् । 'स्विष्टकृद्धविषः' 'हव्यवहमभिमातिषाहम्' इति पुरोनुवाक्या । 'स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि' इति याज्य । एतच्चोभयं 'जुष्टो दमूना' इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वादशप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके दिवःश्येनीनामिष्टीनां याज्यानुवाक्याः प्रतीकान्याम्नातानि । द्वितीये ता इष्टयो विधीयन्ते । तत्र बोधायनोऽथ समस्तस्येत्युपक्रम्य सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रसमष्टिरूपं प्रतिपाद्येदमाह- 'तं चेत्सौम्येऽध्वर उत्तम एव चक्रे । चिन्वीत प्राग्दीक्षणीयायै दिवःश्येनीभिर्जजेतोदवसायाऽऽ पाद्याभिः' इति । तत्र दिवःश्येनीर्विधातुं प्रस्तौति-

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरौऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् ।
प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्तिरौऽभूत् । तमन्विच्छेति ।
तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् ।
तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्विन्दत् ।
तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टयु
इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः (१),
इति ।

पुरा कादचिदेवानामर्थं स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो नाभूत् । किंतु तिरोऽभक्त । ते च देवाः स्वर्गलोकान्वेषणार्थं प्रजापतिं प्रार्थितवन्तः । स च प्रजापतिर्यज्ञक्रतुभिरन्विष्य तं लोकं नालभत । यूपवन्तो यज्ञक्रतवस्तैरलब्ध्वा पुनस्तं लोकं यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चतीत्येवं यूपस्य निन्दितत्वात्तद्युक्तैः क्रतुभिरलाभः । इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावाल्लाभो युक्तः ।

अन्वेषणसाधनत्वादिष्टिनाम संपन्नम् । अत्र हीष्टीनां नेच्छामात्रसाधनत्वं श्रुत्या विवक्षितं किंत्विष्यमाणं वस्त्वागतमाभिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । तथा सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्तर्भाव्य तासामेष्ट्य इत्येतादृशं नाम वक्तव्यम् । तथाऽपि तन्नाम रहस्यत्वेन गोपयित्वा परोक्षममुख्यमाकाररहितमिष्टम इत्येयं नाम प्रकटीकृत्य तेन परोक्षेण नाम्ना सर्वे देवा व्यवहरन्ति । लोकेऽपि देवाः पूज्याः पुरुषाः तुष्यन्ति । किंतु हे मातर्हे पितरित्यादिभिरमुख्यनामभिस्तुष्टा भवन्ति ।

एवमिष्टीः प्रस्तुत्य प्रथमामिष्टि विधत्ते -

तमाशाऽब्रवीत् । प्रजापत आशया वै श्राम्यसि, अहमु वा आशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्याऽऽशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपत् । आशायै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽऽशाऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्याऽऽशा भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चनदेवं वेद, इति ।

कश्चिद् द्रव्यादिलाभः सर्वथा भविष्यतीत्येवं निश्चित्याद्य वा श्वो वेत्येवं कालमात्रप्रतीक्षणरूपस्तृष्णाविशेष आशा तदभिमानिनी देवताऽप्याशाशब्देनैवाभिधीयते । संयमाशाख्या देवता तं प्रजापतिमिदमब्रवीत्, हे प्रजापते त्वमाशयैव श्रान्तो वर्तसे । सा द्विविधा ह्याशाऽनृता सत्या च । फलरहिताऽऽशाऽनृता । तथा सत्यत्र फलरहितया स्वर्गो भविष्यतीत्याशया तव श्रम एव जायते न तु स्वर्गो लभ्यते । अहमेव त्वाशाख्या देवताऽस्म्यतो मां तु क्षिप्रमेव यजस्वानन्तरमेव तव स्वर्गविषयाऽऽशा सत्या भविष्यति । तामनु स्वर्गं लोकं लप्स्यस इति तद्वचनं श्रुत्वा स प्रजापतिस्त्रिहविष्कामिष्टिं कृतवान् । कामगुणकायाग्नये पुरोडाशमेकं हविः । आशादेवतायै चरुद्वितीयं हविः । कामगुणकायाग्नये पुरोडाशमेकं हविः । आशादेवतायै चरुद्वितीयं हविः । अनुमतिदेवतायै चरुस्तृतीयं हविः । एते प्रथमतृतीये हविषी वक्ष्यमाणास्वपी ष्टिधनुसंचारिणी । ततस्त्रिहविष्केष्ट्यनुष्ठानादस्य प्रजापतेः स्वर्गलाभाशा सत्याऽभवत् । तामाशामनु स्वर्गमलभत । एवमन्योऽपि यः पुमानेतेनोभयतोनुसंचारिद्वयसहितेन मध्यमेन हविषा

यजते योऽप्येन नद्धविर्यथावज्जानाति तस्योभय विधस्य पुरुषस्य
स्वर्गलाभाशा सत्या भवति । तामाशामनु स्वर्गं लभते ।

अस्यामिष्टावुपहोमान्विधते -

सोऽत्र जुहोति । अ॒ग्नये॒ कामा॒य॒ स्वाहाऽऽशा॒यै॒ स्वाहा ।
अनु॒मत्यै॒ स्वाहा॒ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॒
स्वाहाऽग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॒ स्वाहेति॑ (२), इति ।

यो यजते सोऽत्र षडुपहोमाञ्जुह्यात् ।

अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते -

तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै श्राम्यसि । अहमु
वै कामोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यः कामो
भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये
कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । कामाय चरुम् ।
अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यः कामोऽभवत् । अनु
स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्योह वा अस्य कामो भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य
उ चैनदेवं वेद । सोऽत्रजुहोति । अ॒ग्नये॒ कामा॒य॒ स्वाहा
कामा॒य॒ स्वाहा । अनु॒मत्यै॒ स्वाहा॒ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा ।
स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॒ स्वाहाऽग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॒ स्वाहेति॑ (३),
इति ।

निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणमाशा । अनिश्चितस्यापेक्षा कामः । तस्य
कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादस्तमारभ्य स्वर्गं लोकमविन्ददित्यन्तो
ग्रन्थो विधेयस्यार्थस्य प्रस्तावः । तत ऊर्ध्वं य एवं वेदेत्यन्तो विधिः ।
ततोऽप्यूर्ध्वमुपहोमाः । एवं सर्वं द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते -

तं ब्रह्माब्रवीत् । प्रजापते ब्रह्मणा वै श्राम्यसि । अहमु वै
ब्रह्मास्मि । मां नु यजस्व । अथ ते ब्रह्मण्वान्यज्ञो

भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये
 कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । ब्रह्मणे चरुम् ।
 अनु मृत्यै चरुम् । ततो वै तस्य ब्रह्मण्वान्यज्ञोऽभवत् ।
 अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । ब्रह्मण्वा न्ह वा अस्य यज्ञो
 भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
 यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये
 कामाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा । अनुमृत्यै स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
 (४), इति ।

ब्रह्म मन्त्रजातम् । तदभिमानिदेवोऽपि ब्रह्मशब्दाभिधेयः ।
 तदनुग्रहरहितं मन्त्रजातं निष्फलम् । यथा पूर्वमनृतयाऽऽशयाऽनृतेन च
 कामेन वृथा श्रमः । एवमत्रापि निष्फलेन मन्त्रजातेन वृथा श्रमः ।
 ब्रह्मण्वान्सफलमन्त्रयुक्तः । सति देवतानुग्रहे तथा भवति ।
 अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमीष्टिं विधत्ते -

तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजापते यज्ञेन वै श्राम्यसि । अहमु वै
 यज्ञोऽस्मि । मां नु यजस्व । अर्थं ते सत्यो यज्ञो भविष्यति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय
 पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । यज्ञाय चरुम् । अनुमृत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्यो यज्ञोऽभवत् । अनु स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य यज्ञो भवति । अनु
 स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
 चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहा
 यज्ञाय स्वाहा । अनुमृत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
 स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (२),
 इति ।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यज्ञः । तदभिमानी देवोऽपि यज्ञशब्दाभिधेयः । तदनुग्रहरहितो यज्ञोऽनृतः । तत्सहितः सत्यः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते -

तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽप्सु वै सर्वे कामाः श्रिताः । वयमु वा आपः स्मः । अस्मान्नु यजस्व । अथ त्वयि सर्वे कामाः श्रयिष्यन्ते । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अद्भ्यश्चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्मिन्त्सर्वे कामा अश्रयन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वे ह वा अस्मिन्कामाः श्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (६), इति ।

आपो जलाभिमानिन्यो देवताः । आपोऽब्रुवन्तित्येतदेव वाक्यमुदाहृत्य सर्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानीदेवताः सन्तीति भगवान्बादरायण उत्तरमीमांसायां सूत्रयामास - “अभिमानिन्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” इति । ताश्चाब्देवतास्तं प्रजापतिमिदमब्रुवन् । हे प्रजापते सर्वेऽपि भोगा अप्स्वाश्रिताः । ओषधिवनस्पत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात्सर्वभोगानां (णां) च तत्फलाधीनत्वात् । तासामपां स्वामिभूता देवता वयमेवातोऽस्मत्परितोषमन्तरेण भोगाभावादस्मानेव सं यजस्व । त्वयि सर्वे कामा आश्रिता भविष्यति । स्वर्गं चान्विष्य लप्स्यस इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अब्देवता इष्टवति प्रजापतौ सर्वे कामा आश्रिताः । एवमन्यस्मिन्नप्याश्रयन्ते ।

अथ षष्ठीमिष्टिं विधत्ते -

तमग्निर्बलिमनब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्वाणि भूतानि बलिं ऋरन्ति । अहमु वा अग्निर्बलिमानस्मि ।

मां नु यजस्व । अथ ते सर्वाणि भूतानि बलिं हृरिष्यन्ति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय
 पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अग्नये बलिमतै चरुम् ।
 अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्मै सर्वाणि भूतानि
 बलिमहरन् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सव णि ह वा
 अस्मै भूतानि बलिं हंरन्ति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
 जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽग्नये बलिमते स्वाहा ।
 अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय
 स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (७), इति ।

बलिमान्पूजावान् । तस्मै बलिमतेऽग्नये सर्वे प्राणिनः पूजां
 संपादयन्ति । सप्तमीमिष्टिं विधत्ते -

तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते स्वर्गं वै
 लोकमनुविवित्ससि । अहमु वा अनवित्तिरस्मि । मां नु
 यजस्व । अथ ते सत्याऽनुवित्तिर्भविष्यति । अनु स्वर्गं
 लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय
 पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अनुवित्यै चरुम् । अनुमत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽनुवित्तिरभवत् । अनुस्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्यानुवित्तिर्भवति । अनु
 स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
 चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय
 स्वाहाऽनुवित्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति (८), इति ।

अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यया क्रियया सेयं
 क्रियाऽनुवित्तिः । तदभिमानिनी देवताऽप्यनुवित्तिरित्युच्यते । सा देवता

प्रजापतिमब्रवीत्-हे प्रजापते त्वं स्वर्गं लोकमनुविवित्सस्यन्विष्य वेतुं लब्धुमिच्छसि तदभिमानिन्या मम यागेन त्वदीयाऽनुवित्तिक्रिया सत्या फलपर्यवसायिनी भविष्यति । एतेषूक्तेषु पर्यायेष्विष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपहोमाश्च प्रथमपर्यायवद् व्याख्यायाः ।

तदेवं कर्मावयवभूता दृष्टयः । पृथग्विहिताः । अथेष्टिसंघातरूपं कर्म विधत्ते -

ता वा एताः सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । दिवःश्येनयोऽनुवित्तयो नाम । आशां प्रथमा रक्षति । कामौ द्वितीयाम् । ब्रह्म तृतीयाम् । यज्ञश्चतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्बलिमान्यष्टीम् । अनुवित्तिः सप्तमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य उ चैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पष्ठौही वशं दरात्क ५सं च । स्त्रियै चाऽभार ५समृद्धयै (९), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

या इष्टयः पूर्वमभिहितास्ता एताः सप्तसंख्याकाः स्वर्गलोकस्य द्वार इय प्राप्तिसाधनभूतास्तासां च दिवःश्येनय इत्येतन्नाम । यथा लोके श्येन उत्पत्याऽऽकाशं स्वेच्छया संचरत्येवमेता अपि यजमानस्य द्युलोके स्वेच्छया संचारं प्राप्नुवन्ति । तस्माद् द्युसंपादाच्छद्येनाख्यपक्षिसदृशत्वाच्च दिवः श्येनयः संपन्नाः । अन्वेषणपूर्वकलाभसाधनत्वादनुवित्तय इत्युच्यते । तासामिष्टीनां मध्ये प्रथमामिष्टिमा शाख्यदेवता रक्षति तत्त्वामित्वात्तयेष्टया तुष्टा सती सत्फलं प्रयच्छति । एवं कामाद्या देवतास्तां तामिष्टि रक्षन्तिः सप्तभिरिष्टिभिर्यो यजते योऽपि चैना यथोक्तप्रकारेण वेद सोऽयमुभयविधः पुमान्स्वर्गमन्विष्य लभते । तस्य तस्मिन्स्वर्गे कामचारः स्वेच्छया संचारो यथेष्टभोगप्राप्तिर्भवति । तासु सप्तस्वपीष्टिषु मध्येऽन्विष्टि, एकैकामिष्टिमनुष्ठायानन्तरमेव दक्षिणार्थं षष्ठौहीवरां दद्यात् । चतुःसंवत्सरवयस्का गौः षष्ठौही मध्ये या श्रेष्ठा तां दद्यात् । तथा कसं भोजनार्थं कांस्यपात्रं च दद्यात् । तथा स्त्रियै योग्यमाभारमाभरणं च दद्यात् । तत्सर्वं दक्षिणादानं फलसमृद्धयै संपद्यते ।

१२५६

(३.१२.३)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डे

द्वादशप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये दिवः श्येनाख्याइष्टयोऽभिहिताः । अथाऽ
 उपाद्याख्यानामिष्टीनां चतुर्थानुवाके विधास्यमानानां याज्यानुवाक्या-
 स्तृतीयानुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र 'तपसे चरुम्' इत्यस्य हविषः
 पुरोनुवाक्यामाह -

तर्पसा देवा देवतामग्नं आयन् । तपसर्मयः
 स्वरन्वविन्दन् । तर्पसा सपत्नान्प्रणुदामारातीः । येनेदं
 विश्वं परिभूतं यदस्ति, इति ।

यज्ञगद्देवर्षिमनुष्यादिरूपमस्ति तदिदं विश्वं येन तपसा परिभूतं
 सर्वतो व्याप्तं तेन तपसा देवा इन्द्रादयः सर्वे देवत्वमग्ने सृष्टिनादौ प्राप्ताः
 पूर्वसृष्टौ तपस्तप्त्वा देवजन्म लब्धवन्तः । तथर्षयो वसिष्ठनारदाद्याः
 पूर्वानुष्ठितेन तपसा स्वर्गमन्विष्य लब्धवन्तः । वयमपीदानीमनुष्ठितेन
 तपसा यागादिरूपेण सपत्नाञ्शत्रून्प्रणुदाम प्रकर्षेणापसारयामः ।
 कीदृशान्सपत्नानरातीरस्मभ्यं दातव्यस्य धनस्यादातृन् ।

तत्रैव याज्यामाह-

प्रथमजं देव हविषा विधेम । स्ययंभु ब्रह्म परमं तपो यत्
 स एव पुत्र स पिता स माता । तपो ह यक्षं प्रथमं संबभूव,
 इति ।

योऽयं तपोभिमानि देवः स प्रथमजः । तथा चोपनिषदि सृष्टिप्रकरणे
 तपसः प्रथमजत्वमाम्नायते-“सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति । स
 तपोऽतप्यत” इति । तादृशं तपोदेवं हविषा विधेम परिचरेम । यत्स्वयंभु
 स्वतःसिद्धं सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म परमं सृष्टिकारणरूपं तपः संपन्नं स
 एव तपोदेवः पुत्रपि तृमात्रादिरूपेणाऽऽविर्बभूव । किंच तपो ह तप एव
 प्रथमं यक्षं पूज्यं संबभूव । ऽपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपोऽनुष्ठाय
 पश्चात्फलं लभते । तस्मात्प्रशस्तमिदं तपः ।

अथ 'श्रद्धायै चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह-

श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते । श्रद्धा प्रतिष्ठा लोकस्य देवी
(१) । सा नो जुषाणोषं यज्ञमागात् । कामवत्साऽमृतं
दुहाना, इति ।

येयमास्तिक्यरूपा श्रद्धा दयैव देवः सर्वोऽपीन्द्रादिवदेवो देवत्वं
प्राप्नोति । श्रद्धारहितस्य तपआदेर्निरर्थकत्वात् ।

तथा स स्मर्यते -

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ इति ।

अतः श्रद्धादेवी लोकस्य सर्वस्य प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सा देवी जुषाणा
प्रीयमाणा नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्प्राप्नोतु । कीदृशी श्रद्धा कामवत्सा
फलकामनैव वत्सस्थानीया यस्याः सा कामवत्साऽत एवामृतं फलं
दुहाना दोग्ध्री । श्रद्धालुर्हि यत्फलं कामयते तत्सिध्यत्येव ।

तत्रैव याज्यामाह -

श्रद्धा देवी प्रथमजा ऋतस्य । विश्वस्य भर्त्री जगतः
प्रतिष्ठा । ता श्रद्धा हविषा यजामहे । सा नो लोकममृतं
दधातु । ईशाना देवी भुवनस्याधिपत्नी, इति ।

श्रद्धारूपा देवी, ऋतस्य सत्यस्य परमार्थस्य ब्रह्मणः
सकाशात्प्रथमजाऽऽदावेवोत्पन्ना । अत एव विश्वस्य भर्त्री सर्वस्य
प्राणिजातस्य पोषयित्री जगतः ऽऽश्रयः । श्रद्धाहीनस्य वैदिकस्य
लौकिकस्य वा व्यवहारास्य फलपर्यवसायित्वाभावात् । तामेतां श्रद्धां
देवीं वयं हविषा यजामहे पूजयामः । सा श्रद्धा देवी नोऽ
स्माकममृतमविनाशं लोकं संपादयतु । सा हि देवी
यस्माद्भुवनस्याधिपत्नी पालयित्री तस्मादीशानाऽस्माकं लोकं संपादयितुं
समर्था ।

अथ 'सत्याय चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह-

आगात्सत्यं हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं
च विश्वं । तस्मै विधेम हविषा घृतेन (२) । यथा देवैः
संधिमादं मदेम, इति ।

१२५८

(३.१२.३)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

यत्सत्यं सत्यवदनाभिमानिदेवतास्वरूपमस्ति तज्जुषाणं प्रीतियुक्तं सदिदमस्माभिर्दीयमानं हविः प्रत्यागादागच्छत् । अस्मात्सत्याख्यादेव-स्वरूपाद्विश्वे सर्वे देवा भुवनं च जज्ञिरे । सत्यं हि परब्रह्मस्वरूपत्वात्सर्वस्य जनकम् । तस्मै सत्याय देवाय धृतयुक्तेन हविषा विधेम परिचरेम । अथानन्तरं वयं देवैर्युक्ता सधमादं मदेमैकत्र हर्षं प्राप्नुयाम ।

तत्राथ याज्यमाह -

यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च सर्वे ।
तत्सत्यमर्चदुर्पयज्ञं न आ गात् । ब्रह्माऽ
ऽहुतीरुपमोदमानम्, इति ।

यस्य सत्यस्य ब्रह्मण उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं ऽऽश्रयः । सर्वगतत्वादनन्तरिक्षव्यापित्वं युक्तम् । यस्मात्सत्याद् ब्रह्मणः सर्वे देवा भुवनं च जज्ञिरे तत्सत्याख्यटर्चत्पूजायुक्तं परं ब्रह्मास्मदीया आहुतीरुपेत्य मोदमानं सन्मदीयं यज्ञमुपागादुपागच्छतु ।

अथ 'मनसे चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यमाह -

मनसो वशे सर्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो
वशमन्विवाय । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् । स
नो जुषाण उप यज्ञमागात्, इति ।

सर्वमिदं जगन्मनसो वशे बभूव न त्वेतन्मनोऽन्यस्य कस्यचिद्वशमनुगच्छति । सर्वस्य मनोधीनत्वं श्रुत्यन्तरे दर्शितम्—“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” इति । मनस इतराधीनत्वाभावश्च स्मर्यते—‘असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्’ इति । तादृशमनोभिमानी देवो भीष्मो हि भयहेतुत्वेन प्रसिद्धः । मनसः सर्वदुःखापादकत्वं सर्वैरप्यनुभूयते । सुप्ते मनसि दुःखमात्रस्याभावात् । तस्मादयं मनोदेवः सहसः सहीयान्वलवतोऽत्यन्तन्तं बलीयान् । अत एव स्मर्यते—‘चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवदृढम्’ इति । स तादृसो मनोदेवो जुषाणः प्रीतियुक्तः सन्नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्प्राप्नोत् ।

तत्रैव याज्यमाह -

आकूतीनामधिपतिं चेतसां च (३) । संकल्पजूतिं देवं

विपश्चिम् । मनो राजानमिह वर्धयन्तः । उपहवेऽस्य सुमतौ
स्याम, इति ।

इह कर्मणि वयं मनोनामकं चक्षुरादीन्द्रियाणां राजानं वर्धयन्तः
परितो दयन्त उपहवेऽनुज्ञाने सत्यस्य देवस्य सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम
भवेम । यदाह्वयं सुखिनो भवन्त्वित्यस्माननुज्ञानाति तदानीमव सुखिनो
भवेम । कीदृशं राजानमाकूतीनामिदमेव करिष्यामीत्येवंविधानां
संकल्पानां चेतसां चेदं वस्त्वेतादृशमिति ज्ञानानां चाधिपतिं
कर्तव्यसंकल्पानां वस्तुज्ञानानां च मनोर्धीनत्वं प्रसिद्धम् । संकल्पजूतिं
सहस्रसंख्याककर्तव्यविषयेषु संकल्पेषु जूतिर्वेगो यस्यासौ
संकल्पजूतिस्तादृशं देवं सर्वस्य द्योतकमत एव विपश्चिं सर्वज्ञम् ।

अथ 'चरणाय चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह-

चरणं पवित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।
तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अति पाप्मानमरातिं तरेम,
इति ।

चरत्यनेनेति पादेन्द्रियं चरणं शास्त्रीयाचरणं वा तेनोच्यते । तच्च
पवित्रं शुद्धिकरणं विततं सर्वप्राणिविषयत्वेन विस्तीर्णं पुराणं
सृष्ट्यादिमारभ्य प्रवृत्तत्वाच्चिरंतनं येन चरणेन देवेन पूतः शोधितः पुरुषो
दुष्कृतानि तरति पापानि विनाशयति । पवित्रेणान्यस्य शोधकेन स्वयमपि
शुद्धेन तेन चरणदेवेन पूता वयं पाप्मानमरातिं पापरूपं
शत्रुमतितरेमातिशयेन लङ्घयामः ।

तत्रैव याज्यामाह -

लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्भराजमानं
महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् । चरणं नो
लोके सुधितां दधातु, इति ।

यदेतच्चरणाख्यं देवतास्वरूपं तदेतन्नोऽस्माकं स्वर्गलोके सुधितां
सुखयुक्तामवस्थितिं दधातु संपादयतु । कीदृशं चरणं लोकस्य द्वारं
स्वर्गस्य द्वारवत्प्रवेशसाधनमर्चिमदर्वनायुक्तं सर्वैः पूज्यं पवित्रं शोधकं
ज्योतिष्मत्त्विषा प्रकाशनसामर्थ्येपितं भ्राजमानं स्वयमपि दीप्यमानं
महस्वन्माहात्म्युक्तम् । अमृतस्य पीयूषस्य धारा बहुधा
दोहमानमनेकप्रकारेण संपादनशीलम् ।

१२६०

(३.१२.४)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

अथ 'आग्नेयमष्टाकपालम्' इत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति -

अग्निर्मूर्धा भुवः, इति ।

'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुट इति पुरोनुवाक्या । 'भुवो यज्ञस्य' इति याज्या । एतच्चोभयम् । 'अग्निर्मूर्धा' इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ 'अनुमत्यै चरुम्' इत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति -

अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम्, इति ।

'अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु' इति पुरोनुवाक्या । 'अन्विदनुमते त्वम्' इति याज्या । एतच्चोभयम् । 'इदं वामास्ये हविः' इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति -

हव्यवाह स्विष्टम् (४) इति ।

देवी घृतेन चेतसां च दोहमानं चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

'हव्यवाहमभिमातिषाहम्' इति पुरोनुवाक्या । 'स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि' इति याज्या । एतच्चोभयम् 'जुष्टो दमूनाः' इत्यत्र व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वादशप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

अपाद्याख्यानामिष्टीनां याज्यानुवाक्यास्तृतीयेऽभिहिताः । चतुर्थे ता इष्टयोऽभिधीयन्ते । प्रथमं तावदिष्टीं प्रस्तावं दर्शयति -

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरौऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् ।

प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्तिरौऽभूत् । तमन्विच्छेति ।

तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्यविन्दत् ।

तमिच्छिभिरन्वैच्छत् । तमिच्छिभिरन्वविन्दत् ।

तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्ट्य
इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः (१) ।
इति ।

द्वितीयानुवाकवदव्याख्येयम् ।

सामान्येन सर्वासामिष्टीनां प्रस्तावमुक्त्वा विशेषाकारेण प्रथमाया
इष्टेः प्रस्तावं हविष्केष्टिविधानमुपहोमविधानं च दर्शयति-

तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै श्राम्यसि । अहमु वै
तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं तपो भविष्यति ।
अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं
निरवपत् । तपसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य
सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह
वा अस्य तपो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
अग्नये स्वाहा तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गायै लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
(२), इति ।

अत्रेष्टिस्तपोसाधारणदेवत्या । अग्निरनुमतिश्च पुरस्ताद्व्योपरिष्टाच्च
सर्वेष्टिसाधारणदेवतं । वाक्यं तु सर्वं द्वितीयानुवाकीकांशा-
वाक्यवदव्याख्येयम् ।

अथ द्वितीयामिष्टि विधत्ते -

तं श्रद्धाऽब्रवीत् । प्रजापते श्रद्धया वै श्राम्यसि । अहमु
वै श्रद्धाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्या श्रद्धा
भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । श्रद्धायै चरुम् । अनुमत्यै
चरुम् । ततो वै तस्य सत्या श्रद्धाऽभवत् । अनु स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्य श्रद्धा भवति । अनु

स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा श्रद्धायै
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (३), इति ।

अथ तृतीयामिष्टि विधत्ते -

त सत्यमब्रवीत् । प्रजापते सत्येन वै श्राम्यसि । अहमु
वै सत्यमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं सत्यं
भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेय
मष्टाकपालं निरवपत् । सत्याय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्य सत्यं सत्यमभवत् । अनु स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य सत्यं भवति । अनु
स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा सत्याय
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (४), इति ।

अथ चतुर्थीमिष्टि विधत्ते -

तं मनोऽब्रवीत् । प्रजापते मनसा वै श्राम्यसि । अहमु वै
मनोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं मनो भविष्यति ।
अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं
निरवपत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य
सत्यं मनोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह
वा अस्य मनो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये
स्वाहा मनसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।

स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (५),
इति ।

अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते -

तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै श्राम्यसि । अहमु
वै चरणमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं चरणं
भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेय
मष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्य सत्यं चरणमभवत् । अनु स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य चरणं भवति । अनु
स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा चरणाय
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (६), इति ।

प्रत्येकमिष्टीर्विधाय तत्संघातरूपं कर्म विधत्ते -

ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । अपाद्या
अनुवित्तयो नाम । तपः प्रथमा रक्षति । श्रद्धा द्वितीयाम् ।
सत्यं तृतीयाम् । मनश्चतुर्थीम् । चरणं पञ्चमीम् । अनु ह
वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके
भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य उ चैना एव वेद ।
तास्वन्विष्टि । षष्ठौहीवरां दद्यात्कंसं च । स्त्रियै
चाऽऽभारं समृद्ध्यै (७), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अपहन्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः सर्वेऽपि याभिरिष्टिभिस्ता अपाद्याः ।
अन्यत्सर्वमप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकवद्दयाख्येयम् । ता एता उक्ता

ऽपिद्याश्च द्विविधा अन्तःप्रयोज्या बहिष्प्रयोज्याश्चेति । समस्तस्य चातुर्होत्रचयनस्य मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्वमुदाहृतः । बहिस्तु स्वर्गकामेन (ण) चातुर्होत्रात्पृथगेव प्रयोक्तव्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वादशप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽपाद्या इष्टयोऽभिहिताः पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिधीयते । तत्राऽऽदौचातुर्होत्रमन्त्रान्प्रशंसति -

ब्रह्म वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । नैनं *
शप्तम् । नाभिचरितमार्गच्छति । य एवं वेद, इति ।

य एते चतुर्होतृसंज्ञका मन्त्रास्ते ब्रह्म वै परब्रह्मस्वरूपा एव । सर्वजगत्सृष्टिहेतुत्वात् । दशहोतृचतुर्होतृपञ्चहोतृषड्ढोतृसप्तहोतृमन्त्राः सर्वेऽपि चतुर्होतृशब्देनैवोच्यन्ते । एतेषां मन्त्राणां जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होतृशब्दवाच्यत्वं च द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयाप्रपाठकरूपे होतृमन्त्रब्राह्मणे बहुधा प्रपञ्चितम् । एतेभ्यश्चतुर्होतृभ्यः सर्वोऽपि यज्ञोऽधिनिर्मितः । एतदपि तत्रैवोक्तम् । यः पुमानेवं चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वं यज्ञनिर्वाहकत्वं च वेद तमेनं पुरुषं शप्तं परकीयः शापो नाऽऽगच्छति । अभिचरितं ऽपि नाऽऽगच्छति ।

प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति -

यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो
पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै दिशः कल्प्यन्ते ।
वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम्
(१) । अग्निर्होता पञ्च होतृणाम् । वाग्धोता
षड्ढोतृणाम् । प्रहाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै
चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा
हास्मै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद, इति ।

यः पुमांश्चतुर्होतृसंज्ञकानामेतेषां मन्त्राणां बहूनामकेनैव चतुर्होतृशब्देनाभिधेयत्वं वेद । अपि च पञ्चस्वनुवाकेषु होतृप्रतिपादनात्पञ्चहोतृशब्दावाच्यत्वं च वेद । अस्मै पुरुषाय सर्वा अपि दिशः कल्प्यन्ते स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्ति । आरण्यकेषु-‘चित्तिः स्रुक् इत्याद्यनुवाकेष्वात्माता ये होतृमन्त्रास्तेषु मध्ये ‘पृथिवी होता’ इत्यस्य चतुर्होतृमन्त्रस्याधिष्ठात्री देवता चतुर्वारमाह्वानेन श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवती । ‘अग्निर्होता’ इत्यस्य पञ्चहोतृमन्त्रस्याधिष्ठात्री देवता पञ्चवारमाह्वानेन । ‘वाग्धोता’ इत्यस्य षड्ढोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता षड्वारमाह्वानेन । ‘महाहविर्होता’ इत्यस्य सप्तहोतृमन्त्रस्याधिष्ठता सप्तवारमाह्वानेन । ‘चित्तिः स्रुक्’ इत्यस्य दशहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता दशवारमाह्वानेन । चतुर्होतृमन्त्रदेवस्य शीघ्रप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नामैव सर्वेषां व्यवहारोऽस्त्विति वरं ददौ । तथा च तत्राऽऽम्नातम्-‘त्वं वै मे नेदिष्ठं हुतः प्रत्यश्रौषीः । त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्नु हैनाश्चतुर्होतार इत्याचक्षते’ इति । तदेतच्चतुर्होतृत्वं तत्र प्रपञ्चितत्वादत्र संगृहीतम् । यत्तु पञ्चस्वनुवाकेषु होतुः सद्भावात्पञ्चहोतृत्वं तदत्र प्रपञ्च्यते । चित्तिः स्रुगित्यादिमन्त्राणां दशहोतृणां मध्ये वाचस्पतिर्होतृत्वेनाऽऽम्नातः । ‘वाक्पतिर्होता’ इति तस्मिन्ननुवाके समाप्ताम्नातः । तथा चतुर्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये पृथिवी होतृत्याम्नातः । पञ्चहोतृमन्त्रावयवानां मध्येऽग्निर्होतृत्याम्नातः । षड्ढोतृमन्त्रावयवानां मध्ये वाग्धोतृत्याम्नातः । सप्तहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये महाहविर्होतृत्याम्नातः । चतुर्होतृसंज्ञकानां सर्वेषां मन्त्राणामेतदेव पूर्वकाण्डोक्तवरप्रदानेन चतुर्होतृत्वम् । अत्रोक्तपञ्चविधहोतृसद्भावेन पञ्चहोतृत्वं च । सर्वा हास्मा इत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान्प्रशंसति -

एषा वै सर्वविद्या । एतद्भैषजम् । एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाऽर्यनिः श्रुतिः (२) । एतान्योऽध्वेत्यच्छदिर्दशे यावत्तरसम् । स्वरिति । अनपब्रवः सर्वमायुरिति । विन्दतै प्रजाम् । राय स्पोष गौपत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

येयं होतृमन्त्रविद्यैषैव सर्वविद्याऽनयैवापेक्षितस्य फलस्य लभ्यत्वात् । एतदेवं मन्त्रजातं भेषजं सर्वानिष्टनिवारकम् । एषा विद्या पञ्चानुवाकरूपत्वात्पङ्क्तिः । सा च स्वर्गस्य लोकस्याञ्ज-
साऽयनिरनायासेन प्राप्तिहेतुः स्तुतिमार्गः । एतान्यञ्चानुवाकरूपान्मन्त्रायः पुमानच्छदिदर्शे गृहस्याऽऽच्छादकानि कटरूपाणिच्छदीषि यावति दूरे न दृश्यन्ते तावति-दूरेऽरण्ये गत्वा यावत्तरसं यावद्बलमुच्चध्वनिनाऽ ध्येत्यधिकत्वेन प्राप्नोति गुरुमुखादधीतं जपति वेत्यर्थः । स पुमान्स्वरिति स्वर्गं प्राप्नोति । अनपब्रवोऽ पकीर्तिरहितः सर्वमायुरेति प्रजादिकं च लभते ब्रह्मवर्चसयुक्तश्च भवति । तत्र स्तुतिप्रसङ्गादयं पुरुषार्थो जपविधिर्द्रष्टव्यः ।

पुनरपि तं विधिमनूद्य प्रशंसति -

एतान्योऽध्यैति । स्पृणीत्यात्मानम् । प्रजां पितृन्, इति ।

योऽयं पुमानेतान्मन्त्रान्पूर्वोक्तरीत्याऽधीयते स स्वात्मानं स्वकीयां पुत्रादिप्रजां स्वकीयान्पितृपितामहादींश्च स्पृणोति तत्तदपेक्षितफलसंपादनेन प्रीणयति ।

पुनरप्येतन्मन्त्रवेदितृपुरुषामुदाहृत्य प्रशंसति -

एतान्वा अरुणा औपवेशिर्विदांचकार (३) ।

एतैरधिवादमपाजयत् । अथो विश्वं पाप्मानम् ।

स्वर्ययौ । एतान्योऽध्यैति अधिवादं जयति । अथो विश्वं

पाप्मानम् । स्वरिति, इति ।

उपवेशिपुत्रः कश्चिन्मुनिररुणाख्य एतान्मन्त्रान्विदांचकारारण्ये गत्वा ध्यानं कृतवान् । स मुनिरधिवादं स्वस्मादधिकेन पुरुषेण सह विद्याविषये वादं कृत्वा स्वयं जितवान् । अपि च सर्वमपि पाप्मानमपजयद्विनाशितवान् । स्वर्ययौ च स्वर्गं च प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि यथोक्तं फलं सर्वं प्राप्नोति ।

एवं बहुधा मन्त्रान्प्रशय तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते -

एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायुष्कामः ।

प्रजापशुकामो वा (४), इति ।

आयुरादिकामोऽस्मिंश्चयनेऽधिकारी ।

कर्म विधाय तदंशरूपानुपधानविशेषान्विधत्ते -

पुरस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदम् । हृदयं
यजुषी पत्न्यौ च दक्षिणतः । प्राञ्चं चतुर्होतारम् ।
पञ्चादुदञ्चं पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं षड्होतारम् ।
उपरिष्ठात्प्राञ्चं षष्ठहोतारम् । हृदयं यजुषि पत्न्यश्च ।
यथावकाशं ग्रहान् । यथावकाशं प्रतिग्रहाल्लोकं पूणाश्च ।
सर्वाहास्यैता देवताः । प्रीता अभीष्टा भवन्ति (५) । स
देवमग्निं चिनुते, इति ।

चित्तिः स्तुगित्यादिमन्त्रसंघो दशहोता । तन्मन्त्रोपधेयाऽपीष्टका
दशहोतेत्युच्यते । दशहोतारूपामिष्टकां पूर्वस्यां दिश्युदगपवर्ग-
मुपदध्यात् । 'सुवर्णं धर्मम्' इत्यनुवाको हृदयसंज्ञकः । तेनोपधेयम-
पीष्टकारूपं हृदयमित्युपदध्यात् । छ 'अग्निर्यजुर्भिः सविता स्तोमैः । इन्द्र
उक्थामदैः' इत्याद्यनुवाकोक्तानि मन्त्राणि यजुर्नामकानि । तैरुपधेयमपि
यजुरित्युच्यते । ते यजुषी द्वे उपदध्यात् । 'सेनेन्द्रस्य' इत्याद्यनुवाकोक्ताः
पत्नीसंज्ञकाः । तन्मन्त्रैरुपधेया अपि पत्न्यः । ते अपि द्वे उपदध्यात् ।
तदेवं दशहोतृमन्त्रैर्दशेष्टकाः हृदयमन्त्रेणैका । यजुर्मन्त्राभ्यां द्वे
देवपत्नीमन्त्राभ्यां द्वे इत्येतावतीः पूर्वस्यां दिशि यावत्पदमुपदध्यात् ।
पदमुपधानस्थानं तद्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्वोपधानमन्तर्भावयेत् । एतच्च
सर्वं बोधायनः स्पष्टमुदाजहार । ब्रह्मचित्तस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा
सावित्रस्यैतावदेव नानाऽत्र लेखा भवन्ति, अथ पुरस्तादुदीचीर्दशेष्टका
उपदधाति चित्तिः स्तुक्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । चित्तमाज्यं तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेति दश हृदयेष्टकामुपदधाति । सुवर्णं धर्मं
परिवन्द वेनमित्यनुदुत्य देवैः समानसीनं आत्मा जमानामित्यन्तो
यजुरिष्टके उपदधात्यग्रियजुर्भिस्तया । देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ।
सविता स्तोमैस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्यथ पत्नीष्टके उप
दधाति । सेनेन्द्रस्य तथा देवतयाऽरस्वद्ध्रुवा सीद । सेना बृहस्पतेस्तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेत्येव पुरस्तादुपधाय दक्षिणस्यां दिशि
पृथिवी हातेत्यादिभिश्चतुर्होतृमन्त्रैश्चतस्र इष्टका अनन्तरभाविना
हृदयमन्त्रेणैका, अनन्तराभ्यां यजुर्भ्यां पत्नीभ्यां च द्वे द्वे इत्येवं
प्रागपवर्गमुपदध्यात् । प्रतीच्यां दिश्यग्निर्होतेत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैः
पञ्चहोतृसंज्ञकैश्चतस्र इष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्हृदययजुः-
पत्नीमन्त्रैश्चैष्टका उदगपवर्गमुपदध्यात् । तदुत्तरस्यां दिशि
वाग्भोतेत्यादिभिः षड्होतृमन्त्रैः षडिष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभा-
विभिर्हृदययजुः पत्नीमन्त्रैस्तत्तदिष्टकाश्च प्रागपवर्ग-
मुपदध्यात् । उपरिष्ठादित्यनेन मध्यदेश उपलक्ष्यते । अन्तरिक्षस्यापधान

योग्यताभावात् । अत ऊर्ध्वदिग्युद्धा मध्यदेशे महाहविर्होतृत्वादीभिः
सप्तहोतृसंज्ञकैः सप्तेष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तर- भाविभिर्मन्त्रैर्हृदययजुः
पत्नीष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । एतदेव विवक्षिता दक्षिणा-
दिचतुर्दिक्शेषत्वेन 'हृदयं यजूषि पत्यश्च' इत्याम्रातम् । सर्वेष्वेतेषु
होतृमन्त्रानुवाकेष्वन्तिमभागाः 'वाचस्पते विधे नामन्' इत्यादयो
ग्रहमन्त्रास्तेरुपधेया इष्टकाविशेषा अपि ग्रहसंज्ञकाः । तान्सर्वान्यथा
वकाशमुपदध्यात् । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम्' इत्यनुवाकोक्ताः प्रतिग्रहमन्त्रास्तेरुपधेया इष्टकाविशेषा अपि
प्रतिग्रहाः । लोकं पृणेतिमन्त्रोपधेया इष्टका अपि लोकंपृणाः ।
प्रतिग्रहांलोकंपृणाश्च यथावकाशमुपदध्यात् । एवमुपधाने सत्यस्य
यजमानस्य सर्वा अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तुष्टा अभीष्टफलप्रदाश्च
भवन्ति । ततोऽयं देवैश्च सहितमग्निं चितवान्भवति ।

अस्य चयनदेशस्येयत्तां विधत्ते -

रथसंमितश्चेतव्यः । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव पाप्मानं
भ्रातृव्यं स्तृणुते । पक्षः संमितश्चेतव्यः । एतावान्वै रथः ।
यावत्पक्षः । रथसंमितमेव चिनुते, इति ।

रथस्य यावद्देशोऽपेक्षितस्तावति देशे चयने सति रथसंमितो
रथतुल्योऽग्निर्भवति । रथो हि वज्रस्य तृतीयांशत्वाद्बज्ररूपः ।
'रथस्तृतीयम्' इति श्रुतः । अतः पापरूपं शत्रुं वज्रेणैव हिनस्ति ।
पक्षः शब्देन रथस्यैकभागवर्ति चक्रमुच्यते । चक्रपरिमिते देशे चेतव्यः ।
न चैवं रथसंमितत्वं निरुध्यते । चक्रं यावदस्ति तावानेव रथस्य
मुख्योऽंशः । अतश्चक्रसंमितत्वेन रथसंमित एव भवति ।

एतस्य चयनस्य कर्मविशेषयोगेन (ण) फलविशेषं दर्शयति -

इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति । अथौ अग्निष्टोमेन
(६) । अन्तरिक्षमुक्थ्येन । स्वरतिरात्रेण ।
सर्वाल्लोकानहीनेन । अथौ सत्रेण, इति ।

एतच्चयनयुक्तेन पशुबन्धाग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः । भूमौ
विद्यमाना भोगाः प्राप्यन्ते । चयनयुक्तेनोक्थ्येनान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः ।
चयनयुक्तेनाति रात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः । अहीनसत्रयोरन्यतरेण चयनयुक्तेन
सर्वकामप्राप्तिः ।

चयनस्य दक्षिणां विधत्ते -

वर॒ो दक्षि॑णा । वरै॒णै॒व वरं॑ ऽस्पृ॒णोति॑ । आ॒त्मा हि वरः॑,
इति॑ ।

वरशब्देन गौरभिधीयते । 'गौर्वै वरः' इत्यापरतम्येनाभिधानात् ।
'सा हि वरः' इति श्रुतं । एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रव्येण श्रेष्ठं प्रीणयति ।
श्रेष्ठ आत्मा । सर्वस्य भोग्यस्य तच्छेषत्वात् । ततः स्वात्मानमेव
प्रीणयतीत्युक्तं भवति ।

पक्षान्तरमाह -

एक॒वि ऽश॑ति॒र्दक्षि॑णा ददाति । एक॒वि॒ शो॒ वा इ॒तः स्व॒र्गो
लो॒कः । प्र॒ स्व॒र्गं लो॒कमाप्नो॑ति (७) । अ॒सावा॑दित्य
एक॒वि॒ शः । अ॒मुमे॒वाऽऽदि॒त्यमाप्नो॑ति, इति॑ ।

भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्त लोकाः । तं
प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन त्रिविधाः । तथा सति सत्यलोके
योऽयमुत्तमभोगयुक्तधर्मः स्वर्गं सोऽयमधमभूलोकमपेक्ष्यै-
कविंशतिसंख्यापूरको भवति । अतः संख्यासाम्यात्प्रकृष्टं
स्वर्गमाप्नोति । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य
एकविंशः' इति श्रुतं । आदित्यस्यैकविंशत्वात्संख्यासाम्येन तं प्राप्नोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते -

श॒तं द॑दाति । श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑यः । आयु॑ष्ये॒वेन्द्रि॑ये
प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति, इति॑ ।

यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादिप्राप्तिस्तथा गवां
शतेनाऽऽयुरिन्द्रिययोः प्रतिष्ठितत्वं भवति ।

स॒हस्रं॑ ददाति । स॒हस्र॑सं॒मितः॑ स्व॒र्गो लो॒कः । स्व॒र्गस्य॑
लो॒कस्या॑भि॒र्जित्यै॑, इति॑ ।

स्वर्गभोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यत्वात्स्वर्गस्य सहस्रसंमितत्वम् । अतः
सहस्रदानेन स्वर्गाभिजयः । त एते पक्षाः शक्त्यनुसारेण विकल्पिताः ।

एवं पक्षान्तरं विधत्ते -

अ॒न्वि॒ष्ट॒कं दक्षि॑णा ददाति । सर्वा॑णि॒ वया॑ ँसि (८) ।

सर्व॑स्याऽऽप्त॒यै । सर्व॑स्याव॒रुद्ध॑यै, इति ।

एकैकामिष्टकामन्वित्यर्थेऽन्विष्टकमिति शब्दः । पतीष्टकमेकैका गौर्देया । तासु गोषु सर्वाणि वयांसि संपादनीयानि । वयोविशेषाश्चाऽऽपस्तम्बेन दर्शिताः— “एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयांसि” इति । तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तद्वशीकाराय च भवति ।

इष्टकासंख्यया संख्येयानां गवामलाभे पक्षान्तरद्वयं विधत्ते -

यदि॒ न वि॒न्देत् । म॒न्थाने॑ताव॒तो द॑द्यादोद॒नान्वा॑ । अ॒श्नुते॑
तं काम॑म् । यस्मै॒ कामा॑य॒ग्निश्ची॑यते, इति ।

यदि दरिद्रो गावस्तावतीने लभेत तदा यावत्प इष्टका एतावतो मन्थानोदनान्वा दद्यात् । क्षीरादौ द्रवद्रव्ये सक्तुपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो मन्थः । एतद्दानेनापेक्षितं काकामं प्राप्नोति ।

वैकल्पिकीं दक्षिणां विधाय नियतां विधत्ते -

प॒ष्ठौही॑ त्वन्त॒र्गती॑ दद्यात् । सा हि सर्वा॑णि॒ वया॑ णि ।
सर्व॑स्याऽऽप्त॒यै सर्व॑स्याव॒रुद्ध॑यै (९), इति ।

तुशब्दो विकल्पनिवृत्त्यर्थः । चतुर्वर्षा गौः पष्ठौही । सा चान्तर्वती गर्भिणी । तस्यां दत्तायां सर्वाणि वयांसि दत्तानि भवन्ति । एकहायनादीनां तत्र संभवत् । तच्च सर्वस्य भोगस्य प्राप्त्यै वशीकाराय च भवति ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते -

हिर॑ण्यं ददाति । हिर॑ण्यज्योतिरे॒व स्व॒र्गं लो॒कमे॑ति, इति ।

हिरण्यसदृशं ज्योतिर्यस्यासौ हिरण्यज्योतिः । तादृशो भूत्वा स्वर्गं प्राप्नोति । द्रव्यान्तरं विधत्ते -

वासो॑ ददाति । तेनाऽऽयुः॒ प्रति॑रते, इति ।

वाससो दीर्घत्वादायुर्वृद्धिहेतुत्वम् । यदुक्तं बोधायनेन— “वेदिं विमिमीते वेदितृतीये यजेतेति विज्ञायते । तस्याः सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात्प्रक्रमात्तृतीयांश- स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विमिमीते” इति ।

तदेतद् विधत्ते -

वेदितृतीये यजेत । त्रिषत्या हि देवाः । सत्यमग्निं चिनुते,
इति ।

सौमिकवेद्यास्तृतीयंऽशे चयनं कृत्वा तत्र यजेत । अंशत्रये त्रिसंख्या विद्यते । तया च संख्यया सत्यमेतदिति देवा विश्वसन्ति । अत एव तत्र तत्राऽऽम्नायते-“ त्रिराह । त्रिषत्या हि देवा इति । त्रिहंवयति । त्रिषत्या हि देवाः” इति । तस्मात्तृतीयभागेन सत्यसहितोऽग्निश्चिन्नो भवति । अग्नौ न किञ्चिदप्यनृतं वैकल्यं भवतीत्यर्थः ।

पूर्वत्रममेव लोकं पशुबन्धनेत्यादिना पशुबन्धाग्निष्टो-
मादावेतच्चयनमभ्युपगतम् । तत्र पशुबन्धपक्ष एव वेदितृतीयत्वविधानं
व्यवस्थापयन्ति-

तदेतत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेषु, इति ।

तदेतद् ब्राह्मणं वेदितृतीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादितरेष्व-
ग्निष्टोमादिषु न ब्रूयात् । यज्ञसभायामागतंभ्यो विद्वद्भ्यो दक्षिणां विधत्ते -

यो ह वै चतुर्होतृनुसवनं तर्पयितव्यान्वेद (१०) । तृप्यति
प्रजया पशुभिः उपैन * सोमपीथो नमति । एते वै
चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा बहुविदः ।
तेभ्यो यद्दक्षिणा न नयेत् । दुरिष्टं * स्यात् । अग्निर्मस्य
वृज्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं दद्यात् । स्विष्टमेवैतत्क्रियते ।
नास्याग्निं वृज्जते (११), इति ।

चतुर्होतृमन्त्राणामभिमानिनो देवाः प्रातः सवनादिषु प्रतिसवनं तृप्तिं
प्रापणीया इति यो वेद स प्रजया पशुभिश्च तृप्यति सोमपान-
फलमप्येनमुपनमति । के चतुर्होतृदेवा इति तदुच्यते । साभायामुपविष्टा
बहुविदो वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणा एव ते चतुर्होतृदेवाः । तेभ्यो दक्षिणाया
ऽनुष्ठितं पशुबन्धाग्निष्टोमादिकर्म दुरिष्टं स्यात् । अस्य यजमानस्यैतं
चितमग्निमपि ते विनाशयेयुः । तस्मात्स्वकीयश्रद्धानुसारेण दक्षिणायां
दत्तायां दोषद्वयं न भवति ।

इष्टकानामुपादानद्रव्यं विधत्ते -

हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञपुरुषा
संमितम् । तेजो हिरण्यम्, इति ।

हिरण्येन निर्मिता इष्टका यस्याग्नेः सोऽयं हिरण्येष्टकः ।
त्रिष्वङ्गुलिपर्वसूतममग्रमङ्गुलिपर्वं यावद्भवति तावदिष्टकायाः
परिमाणम् । तच्च यज्ञपुरुषस्य पर्वणा सदृशं भवति । हिरण्यं च
तेजोरूपत्वात्प्रशस्तम् ।

तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते -

यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो
घृतम् । सतेजसमेवाग्निं चिनुते, इति ।

घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः सतेजा
भवति । अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते -

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या वा । वीर्येण
वा एष व्यृध्यते । योऽग्निं चिनुते । यावदेव वीर्यम् ।
तदस्मिन्दधाति, इति ।

सौत्रामणी संहितायां 'स्वाद्धीं त्वा' इत्यनुवाकेन ब्राह्मणे त्विन्द्रस्य
पुषुवाणस्य यत्त्रिषु यूषेभ्यस्त्यनुवाकाभ्यां च विहिता । सेयमत्र
चयनादूर्ध्वमङ्गुलत्वेनानुष्ठेया । यद्वा मैत्रावरुण्यामिक्षा वा तदङ्गत्वेना-
नुष्ठेया । तदनुष्ठानेन यद्वीर्यं चयनेन विनष्टं तत्पुनः संपादितं भवति ।

चातुर्होत्रचयनतद्देवनयोः फलं दर्शयति -

ब्राह्मणः सायुज्यं * सलोकतामाप्नोति । एतासामेव
देवतानां *सायुज्यम् । सार्ष्टितां *समानलोकतामाप्नोति ।
य एतमग्निं चिनुते । य उ चैनमेव वेद, इति ।

'ब्रह्म वै चतुर्होतारः' इति चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वाभि-
धानात्, तदीयचयनेन ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतामेक-
लोकनिवासं वा प्राप्नोति । तथैतासां तत्तन्मन्त्रोक्तानां तत्तदभिमानिनीनां
देवतानां तादात्म्यं समानैश्वर्यं समानलोकतां वा प्राप्नोति । अत्र
श्रद्धादितारतम्येन फलस्य विविधत्वम् ।

चातुर्होत्रचयनस्याङ्गविधायकं ब्राह्मणं सावित्र- नाचिकेत-
योरतिदिशति-

एतदेव सावित्रे ब्राह्मणम् । अथौ नाचिकेते, (१२), इति ।

हीता चतुर्होतृणां स्तुतिश्चकार वा भवत्यग्निष्टोमेनाऽऽप्नोति वयं ॥
सि वयं सि सर्वस्याऽऽप्ये सर्वस्यावरुद्धये वेदं वृज्जते चिनुते नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अत्र मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

“शर्करा उपृधतेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।

तैलादिनाऽज्जिता अक्ता घृतेनैवाथवाऽञ्जनम् ॥

तैलादिनाऽपि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।

अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादादबलित्वतः ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि ।

घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात्संदिग्धनिर्णयात् ॥

अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।

बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥”

‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’ ‘तेजो वै घृतम्’ इति श्रूयते ।
मृत्तिकामिश्राः क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः । ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमेन
द्रव्येणाञ्जनीयाः । कुतः - अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य
घृतविशेषस्य बोधकादर्थवादात्प्रबलत्वात् । तत्प्राबल्ये च
मुख्यत्वादयत्रयो हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम् । प्रथमश्रुतत्वाच्चा
संजातविरोधित्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम् । अर्थवादस्तु
विधिस्तावकत्वादमुख्यः । चरमश्रुतत्वात्संजातविरोधी ।
ज्ञातार्थानुवादित्वात्प्राप्तार्थः । तस्माद्येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते
ब्रूमः - विधिवाक्येन किमञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा ।
नाऽऽद्यः सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः । अक्ता शर्करा इत्यत्र
घृततैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात् । तत उक्तरीत्या प्रबलमपि
विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्यविशेषे संदेहजनकतया निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते
नतु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्ति, इति चेत् ।
न । विधेरुन्नेयत्वात् । ‘तेजो वै घृतम्’ इत्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य
स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । ‘यत्स्तूयते तद्विधीयते’ इति न्यायात् ।
तेन च विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते ‘घृतेनाक्ताः’ इति । तस्माद्
घृतेनैवाञ्जनम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वादशप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिहितम् । उत्तरेषु चतुर्ष्वनुवाकेषु वैश्वसृजचयनमभिधीयते । तच्च बोधायनेन स्पष्टमभिहितम्—‘अथ वैश्वसृजतस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा सावित्रस्यैतावदेव नाना तिस्रो लेखा भवन्ति । अथान्तिमायां लेखायामुपदधाति यच्चा॒मृतं यच्च मर्त्यमित्यष्टादश’ इति । त एते मन्त्राः षष्ठानुवाकेऽभिधीयते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

यच्चा॒मृतं यच्च॒ मर्त्यम् । यच्च॒ प्राणि॑ति॒ यच्च॒ न ।
सर्वा॒स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ काम॒दुधा॑ दधे । तेन॑र्षिणा॒
तेन॒ ब्राह्म॑णा । तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑दध्रु॒वा सी॑द् इति ।

लोकेन्यदमृतं विनाशरहितं वस्तु यच्च मर्त्यं विनश्वरं यच्च श्वासोपेतं जंगमं यदपि श्वासरहितं स्थावरं ता अमृतादिरूपाः सर्वा अपि कामदुधाः स्वापेक्षितकस्य दोहयित्रीरिष्टकाः कृत्वेह क्षेत्रेऽहमुपदधे । हे, इष्टके त्वं तेनर्षिणा मन्त्रदर्शिना तेन च ब्राह्मणा मन्त्रेण तया त्वदभिमानिन्या देवतयाऽङ्गिस्सादङ्गिरोभिरिवोपहिता सती स्थिरोपविश ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह -

सर्वाः॒ स्त्रियः॒ सर्वा॑न्पु॒ंसः । सर्व॑ न स्त्री॒पुमं च॒ यत् ।
सर्वा॒स्ता, इति॑ ।

न स्त्रीपुममं स्त्रीपुरुषविलक्षणं नपुंसकम् । व्यक्तित्रयरूपास्ताः सर्वा इष्टकाः कृत्वेत्यादिकमनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयमाह -

याव॑न्तः पा॒ ँस॒वो भू॑मैः (१) । संख्या॑ता दे॒वमा॒यया॑ ।
सर्वा॒स्ताः इति॑ ।

पांसवः परमाणवः । ते च मनुष्यादिभिः संख्यातुमशक्यत्वा-
देवमायया परमेश्वरशक्त्या दुर्घटकारिण्या संख्याता यावन्तो भवन्ति ताः सर्वा इत्यादि पूर्ववत् ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.६)

१२७५

अथ चतुर्थमाह-

यावन्त ऊषाः पशूनाम् । पृथिव्यां पुष्टिर्हिताः । सर्वास्ताः,
इति ।

पशूनां गवादीनां पुष्टिकारित्वेन पुष्टिरूपाः । पृथिव्यां हिता
अवस्थिताः । ऊषाः क्षारमृद्विशेषा यावन्तः सन्ति ताः सर्वा इत्यादि ।

अथ पञ्चममाह -

यावन्तीः सिकताः सर्वाः । अप्स्वन्तश्च याः श्रिताः ।
सर्वास्ताः, इति ।

जलमध्ये भूम्यां वाऽवस्थिताः सिकताः ।

अथ षष्ठमाह -

यावन्तीः शर्करा धृत्यै । अस्थां पृथिव्यामधि (२) ।
सर्वास्ताः, इति ।

दाढ्यार्थं पृथिव्यामुपर्यवस्थिताः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः

अथ सप्तममाह -

यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् । प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः ।
सर्वास्ताः, इति ।

भूमेरुपरि प्रतिष्ठासु दृढस्थलीध्रुवस्थिता अश्मानः प्रौढाः पाषाणाः ।

अथाष्टममाह-

यावन्तीवीरुधः सर्वाः । विष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः,
इति ।

पृथिवीमनु प्राप्य तत्र तत्र विशेषेणावस्थिता वीरुधो वल्ल्यः ।

अथ नवममाह-

यावन्तीरोषधीः सर्वाः । विष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः
(३), इति ।

१२७६

(३.१२.६)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

ओषधीर्ब्रीह्यादयः ।

अथ दशममाह -

यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः
इति ।

वनस्पतयोऽश्वत्थपनसादयः ।

अथैकादशमाह -

यावन्तो ग्राम्याः पशवः सर्वे । आरण्याश्च ये । सर्वास्ताः,
इति ।

गवाश्वादयो ग्राम्याः । उष्ट्रादय आरण्याः ।

अथ द्वादशमाह -

ये द्विपादश्चतुष्पादः । अपाद उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः,
इति ।

द्विपादो मनुष्याः पक्षिणश्च । चतुष्पादो गवादयः । पादरहिता
उदरेणैव गच्छन्तः सर्पजलूकादयः ।

अथ त्रयोदशमाह -

यावदाञ्जनमुच्यते (४) । देवता यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः,
इति ।

देवत्रा देवेषु चक्षुषि प्रक्षेपणीयमाञ्जनं यावदुच्यते यदपि मानुषं
मनुष्यैः प्रक्षेपणीयम् । त्रिककुत्पर्वतादिजन्यमाङ्जनम् ।

अथ चतुर्दशमाह -

यावत्कृष्णार्यसं सर्वम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः,
इति ।

देवत्रा देवलोके कृष्णवर्णेनायसा निर्मितमायुधादि मानुषं च
कुठारादि ।

अथ पञ्चदशमाह -

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.६)

१२७७

यावल्लोहायसं सर्वम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः,
इति ।

लोहायसं ताम्रजन्यं पात्रम् ।

अथ षोडशमाह -

सर्वं सीसं सर्वं त्रपु देवत्रा यच्च मानुषम् (५) । सर्वास्ताः,
इति ।

सीसं त्रपु च तारतम्येन चैकवर्णं लोहद्वयम् ।

अथ सप्तदशमाह -

सर्वं हिरण्यं रजतम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः,
इति ।

हिरण्यं द्विविधं श्वेतं पीतं च तत्र श्वेतं रजतं पीतं सुवर्णम् ।

अथाष्टादशमाह -

सर्वं सुवर्णं हरितम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता
इष्टकाः कृत्वा । उपं कामदुधं दधे । तेनर्षिणा तेन
ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद, इति ।

भूमेरधि विष्टिता, पृथिवीमनु सर्वास्ता उच्यते मानुषं सीद ।

यच्च स्त्रियः पां सव ऊषाः सिकताः शकैरा अश्मानो वीरुध
औषधीर्वनस्पतयो ग्राम्या ये द्विपादो यावदाङ्गनं कृष्णायसं लोहायसं
सीसं हिरण्यं सुवर्णं हरितमष्टादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हरितं पीतं हिरण्यम् । अत एव मनोहरत्वात्सुवर्णम् । तच्च
देवलोकगतं मनुष्यलोकगतं च यद्यदस्ति ताः सर्वा कामदुधाः
कृत्वोपदधे । सर्वत्रानुषङ्गद्योतनार्थं पुनः पाठः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽनुवाकः ॥ ६ ॥

१२७८

(३.१२.७)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे तिसृषु लेखासूतमलेखायामुपधानार्थं मन्त्रा उक्ताः ।
मध्यमलेखायामुपधानार्था मन्त्राः सप्तमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं
बोधायनेन—“अथाभ्यन्तरायां लेखायामुपदधाति—सर्वा दिशो दिक्ष्विति ।
पञ्चदश” इति । तत्र प्रथममन्त्रमाह—

सर्वा दिशो दिक्षु । यच्चा॒न्तर्भू॒तं प्र॒ति॒ष्ठि॒तम् । सर्वा॒स्ता
इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ का॒मु॒दु॒घा दधे । तेन॑र्षि॒णा तेन॑
ब्राह्म॑ण । तया॑ दे॒व॒त॒याऽङ्गि॒र॒स्व॒द्भ्रु॒वा सी॒द, इति॑ ।

याः प्राच्यादिदिशः सन्ति यच्च तासु दिक्ष्वन्तर्भूतं पर्वतादिकं
स्थैर्येणावस्थितम् । सर्वास्ता इष्टका इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह —

अ॒न्तरि॑क्षं च॒ के॒वलम् । यच्चा॒स्मिन् न॒न्तरा॑र्हितम् । सर्वा॒स्ताः,
इति॑ ।

यदन्तरिक्षं केवलमवकाशरूपं यच्चास्मिन्नन्तरिक्षे मध्ये स्थितं
विमानादिकम् । सर्वास्ता इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह —

आ॒न्त॒रि॒क्ष्यश्च॒ याः प्र॒जाः (१) । ग॒न्ध॒र्वाप्स॑रसश्च॒ ये ।
सर्वा॒स्ताः, इति॑ ।

अन्तरिक्षेऽवस्थिता आन्तरिक्ष्यस्तासु प्रजासु मुख्या
गन्धर्वाप्सरसः ।

अथ चतुर्थमाह —

सर्वा॑नु॒दा॒रान्त॑स॒लिला॑न् । अ॒न्तरि॑क्षे प्र॒ति॒ष्ठि॒तान् ।
सर्वा॒स्ताः, इति॑ ।

उदारानतिबहुलान्सलिलाञ्जलभेदानन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्मेघमध्ये—
ऽवस्थितान् ।

अथ पञ्चममाह —

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.७)

१२७९

सर्वानुदारा_{न्त}सलिलान् । स्थावराः प्रोष्याश्च ये ।
सर्वास्ताः, इति ।

वृष्टिरूपा बहुला जलविशेषा अत्रोच्यन्ते । स्थावराः । स्थिरत्वेन
वृक्षाग्रविन्द्रादिरूपेणावस्थिता आपः । प्रोष्या वायुना चलन्त्य आपः ।

अथ षष्ठमाह -

सर्वा धुनि ^ॐसर्वान्ध्व ^ॐसान् । हिमो यच्च शीयते (२) ।
सर्वास्ताः, इति ।

धुनिस्त्राऽऽकाशगङ्गा । ध्वंसा वाय्वादिकृता जलशोषाः ।
हिमवत्पर्वतादिषु हिमशब्दवाच्यो जलघनः शीयतेऽधः पतति ।

अथ सप्तमाह -

सर्वान्मरीचीन्विततान । नीहारो यच्च शीयते । सर्वास्ताः,
इति ।

अन्तरिक्षसंचारिणः सूर्यरश्मयो मरीचयः । घनीभावरहितो
जलपरमाणुसमूहोऽधः पतन्नीहारः ।

अथाष्टममाह --

सर्वा विद्युतः सर्वान्स्तनयित्वान् । हादुनीर्यच्च शीयते ।
सर्वास्ताः, इति ।

विद्युतश्चञ्चलप्रभाः । स्तनयित्वो मेघाः । हादुन्यो गर्जनानि ।
यदपि शीयतेऽशन्यादिरूपेणाधः पतति ।

अथ नवममाह-

सर्वाः स्रवन्तीः सरितः । सर्वमप्सुचरं च यत् । सर्वास्ताः
(३), इति ।

स्रवन्तीः सरितो गोदावर्यादयः अप्सुचरं मत्स्यादिकम् ।

अथ दशममाह -

याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रियाः । याश्च वैशन्तीरुत
प्रासचीर्याः । सर्वास्ताः, इति ।

कूपे नद्यां समुद्रे वैशन्ते चावस्थिता आपः कूप्याद्याः । प्रासचीः
प्रकर्षेण समन्तादन्येभ्यं समवेता आपः ।

अथैकादशमाह -

ग्रे चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः । याश्च वर्षन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः,
इति ।

जीमूता मेघा उत्तिष्ठन्त्यूर्ध्वं घनीभूतास्तिष्ठन्ति । वृष्टयो वर्षन्ति भूमौ
पतन्ति ।

अथ द्वादशमाह -

तपस्तेज आकाशम् । यच्चाऽऽकाशे प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः,
इति ।

तपः संतापः । तेजः प्रकाशः । आकाशमवकाशः ।
यदप्यन्यदन्धकारादिकमाकाशे प्रतिष्ठितम् ।

अथ त्रयोदशमाह -

वायुं वयां ऽसि सर्वाणि (४) । अन्तरिक्षचरं च यत् ।
सर्वास्ताः, इति ।

यो वायुर्ये च सर्वे पक्षिणो यच्चान्यद्यक्षरासादिकमन्तरिक्षचरम् ।

अथ चतुर्दशमाह -

अग्निं सूर्यं चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भर्गम् । सर्वास्ताः, इति ।

अग्न्यादयो देवताविशेषाः ।

अथ पञ्चदशमाह -

सत्यं श्रद्धां तपो दर्मम् । नाम रूपं च भूतानाम् । सर्वास्ता
इष्टकाः कृत्वा । उपकामदुधां दधे । तेनर्षिणा तेन
ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (५), इति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.८)

१२८१

प्रजा हिमो यच्च शीयते सर्वास्ताः सर्वाणि ब्रह्मणैकं च ।
दिशोऽन्तरिक्षमान्तरिक्ष्य उदारानुदारान्धुनि मरीचीन्विद्युतः स्रवन्तीर्याश्च ये
चोत्तिष्ठन्ति तपो वायुमग्निं सत्यं पञ्चदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भूतानां प्राणिनां संबन्धीनि सत्यवचनादीनि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वादशप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे मध्यमलेखायामुपधानमन्त्रा उक्ताः ।
तदभ्यन्तरलेखायामुपधानमन्त्रा अष्टमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधायनेन ।
-“अथाभ्यन्तरलेखायामुपदधाति सर्वान्दिव ५ सर्वान्देवान्दिवीति नव”
इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह -

सर्वान्दिव ५ सर्वान्देवान्दिवि । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् ।
सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उपकामदुर्घा दधे । तेनर्षिणा
तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुरुवा सीद, इति ।

कृत्स्नमपि द्युलोकं तस्मिन्नवस्थितान्सर्वानपि देवानन्यदपि तस्य
लोकस्यान्तर्विद्यमानं स्थिरत्वेन स्थितं सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वेति पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह -

यावतीस्तारकाः सर्वाः । वितता रोचने दिवि । सर्वास्ताः,
इति ।

दिवि द्युलोके रोचने प्रकाशमाने तत्तन्मण्डले यावत्यस्तारका
वितताः सन्ति ।

अथ तृतीयमाह -

ऋचो यजू ५ षि सामानि (१) । अथर्वाङ्गिरसश्च ये ।
सर्वास्ताः, इति ।

१२८२

(३.१२.८)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

अथवर्णाङ्गिरसा च महर्षिणा दृष्टा । मन्त्राश्चतुर्थवेदे समाम्नाता
अथर्वाङ्गिरसः ।

अथ चतुर्थमाह -

इतिहासपुराणं च । सर्पदेवजनाश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

इतिहासो भारतादिः । पुराणां ब्राह्मणाद्येत्यादि । सर्पेष्वेव देवाकारा
मनुष्याकाराश्च सर्पदेवजनाः ।

अथ पञ्चममाह -

ये च लोका ये चालोकाः । अन्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् ।
सर्वास्ताः, इति ।

लोकाः प्राणिनिवासस्थानविशेषा भूरादयो लोकाः । अलोकाः
प्राणिनिवासरहिता लोकालोकपर्वताब्दहिर्देशाः । यदपि
लोकेष्वन्तर्विद्यमानं स्थैर्येणावस्थितम् ।

अथ षष्ठमाह -

यच्च ब्रह्म यच्चाब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मन्प्रतिष्ठितम् (२) । सर्वास्ताः,
इति ।

ब्रह्म वेदः । अब्रह्म पौरुषेयग्रन्थाः । अन्तर्ब्रह्मन्वेदमध्ये प्रतिष्ठितं
कर्म ज्ञानं च ।

अथ सप्तममाह -

अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्धमासाश्च केवलान् । सर्वास्ताः,
इति ।

मासरूपेण संधीभूता न भवन्ति किंतु शुक्लकृष्णपक्षरूपेण
विश्लेषाकारा ये ते केवला अर्धमासाः ।

अथाष्टममाह -

सर्वानृतून्सर्वान्मासान् । संवत्सरं च केवलम् । सर्वास्ताः,
इति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.९)

१२८३

युगरूपेण संधीभावमप्राप्य प्रभवविभवादिविश्लिष्टाकारेणैव
विवक्षितः केवलः संवत्सरः ।

अथ नवममाह -

सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् । यच्चातोऽधिभविष्यति । सर्वास्ता
इष्टकाः कृत्वा । उपं कामदुधा दधे । तेनर्षिणा तेन
ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् द्रुवा सीद (३), इति ।

सामानि ब्रह्मन्प्रतिष्ठितं कृत्वा त्रीणि च ।

दिवं तारका ऋचं इतिहासपुराणं च ये च यच्चाहोरात्राण्यृतून्भूतं
नव ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भूतमतीतं, भव्यं वर्तमानम् । अत उभयस्मादध्युपरि यद्भविष्यति
त्रिविधकालवर्तिजगद्रूपास्ताः सर्वाः कामदुधा इष्टकाः कृत्वोपदधे । हे
इष्टके तेनर्षिणा मन्त्रदर्शिना तेन ब्राह्मण मन्त्रेण तथा त्वदभिमानिन्या
देवतयोपहिता त्वमङ्गिरोभिरुपहितेव निश्चलाऽत्र तिष्ठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वादशप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अभ्यन्तरलेखायामुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः । नवमे ब्रह्मणा
पठनीया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं बोधायने- “दक्षिणाकाले ब्रह्मा
सदस्यासीनो वैश्वसृजं व्याचष्टे । ऋचां प्राची महती दिगुच्यत इति ऋक्षु
पच्छोऽर्धर्चशो ब्राह्मणे वाग्यशस्तस्मा अध्वर्युः प्रतिगृणात्यो ब्रह्मन्तं
ब्रह्मन्सत्यं ब्रह्मन् इति ।

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह -

ऋचां प्राचीं महतीं दिगुच्यते ।
दक्षिणामाहुर्यजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीचीं ।
साम्प्रामुदीचीं महतीं दिगुच्यते, इति ।

ऋगभिमानिदेवतानां प्राची दिक्प्रियेत्यभिज्ञैरुच्यते । अत एव सा दिङ्महती । यजुरभिमानिदेवतानां दक्षिणा दिक्प्रिया । सा च पाररहिताऽतिविस्तीर्णा । अथर्वाङ्गिरोनामकद्विविधमन्त्राभिमानिदेवतानां प्रतीची दिक्प्रिया । सामाभिमानिदेवतानामुदीची दिक्प्रिया, सा च महती गुणैरप्यधिका । एताश्चतुर्वेदाभिमानिदेवता आदित्यस्य प्राच्यादिदिक्ष्ववस्थाय सेवन्ते । एतच्छन्दोगाः—“असौ वा आदित्यो देवो मधु ” इत्यस्यां मधुविद्यायां बहुप्रपञ्चेनाऽऽमनन्ति ।

अथ द्वितीयमाह -

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः, इति ।

दिवि वर्तमान आदित्यो देवः पूर्वाह्णे काल ऋगदेवताभिः सह गच्छति । अहो मध्यमे भागे यजुर्वेददेवतायाः समीपेऽवतिष्ठते । अस्तमयकाले सामवेद देवतया पूज्यते । तदेवं त्रिभिर्वेदैरेभियुक्तः सूर्यः सर्वदा गच्छति ।

अथ तृतीयमाह -

ऋग्भ्यो जाता सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत् (१) । सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत् । सर्वं हेदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम्, इति ।

या या मूर्तिरस्त्यादित्यस्य वा देवतान्तरस्य वा तां सर्वामप्यभिज्ञा ऋग्भिःसमुत्पन्नामाहुः । या या गतिर्देवानां विद्यते सा शश्वत्सर्वदेव याजुषी हैव यजुषैव संपादिता । यद्यत्तेजो देवेषु विद्यते तत्सर्वं शश्वत्सर्वदा सामरूपं ह सामैव निरूपणीयम् । तदेवं सर्वमपीदं देवव्यहारजातं ब्रह्मणा हैव देवनव सृष्टम् ।

अथ चतुर्थमाह -

ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः यजुर्वेदं क्षत्रियस्याऽऽहुर्योनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः । पूर्वं पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः, इति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.९)

१२८५

यथा देवव्यवहारस्य सर्वस्य हि वेदत्रयमेव कारणम्, एवं मनुष्यव्यवहारस्यापीत्येत्यद्वचः । पूर्वे सृष्ट्यादावुत्पन्ना महर्षयः पूर्वैभ्यस्तदानीं तनेभ्यः स्वशिष्येभ्य ऊचः ।

अथ पञ्चममाह -

आद॒र्शम॒ग्निं चि॒न्वा॒नाः । पूर्वे॑ वि॒श्व॒सृजो॑ऽमृ॒ताः । श॒तं
व॒र्षसह॒स्राणि॑ । दी॒क्षिताः स॒त्रमा॑सत (२), इति ।

सर्वतो दर्शनीयं महाग्निं चिन्वानाः पूर्वकल्पवर्तिनो वर्तमानस्य विश्वस्य स्रष्टारोऽमृता देवा दीक्षिताः सन्तो लक्षसंख्याकान्संवत्सरान्सत्रमन्वतिष्ठन् ।

अथ षष्ठमाह -

तप॑ आसीद्गृहपतिः । ब्रह्म॑ ब्रह्माऽभवत्स्वयम् । स॒त्यं ॐ
होत॑ैषामासीत् । यद्वि॒श्व॒सृज॒ आस॑त, इति ।

तपआदिशब्दास्तदभिमानिदेवतावाचकाः । तस्मिन्विश्वसृजां सत्रे तपो गृहपतिर्यजमानेषु मुख्य आसीत् । ब्रह्म मन्त्रजातं ब्रह्माख्य ऋत्विगासीत् । यत्सत्यवदनं विश्वसृजोऽनुष्ठितवन्तस्तदेव सत्यमेषां विश्वसृजां होत्राख्य ऋत्विगासीत् ।

अथ सप्तममाह -

अ॒मृत॑मेभ्य॒ उद॑गायत् । स॒हस्रं॑ परि॒वत्स॒रान् । भूत॑ ॐ
प्र॒स्तोत॑ैषामासीत् । भ॒वि॒ष्यत्प्र॑ति॒ चाहर॑त्, इति ।

एदेतदमृतं देवैः पेयपीयूषं तदेतदेभ्यो विश्वसृङ्भ्यः सहस्रसंख्याकान्परिवत्सरानुद्गाता भूत्वौद्गात्रमकरोत् । यद्भूतमतीतकालस्वरूपं तदेषां विश्वसृजां प्रस्तोत्राख्य ऋत्विगासीत् । यत्तु भविष्यत्कालरूपं तत्प्रतिहर्ता भूत्वा प्रतिहरणाख्यसामांशगानरूपं कर्माकरोत् ।

अथाष्टममाह -

प्रा॒णो अ॑ध्व॒र्युर॑भवत् । इ॒दं सर्वं॑ सि॒षास॑ताम् (३) अ॒पा॒नो
वि॒द्वाना॑वृतः । प्र॒तिप्रा॑तिष्ठ॒दध्व॑रे, इति ।

इदं सर्वं कृत्स्नमेतत्सत्रं सिषासतामन्तर्पर्यन्तं कर्तुमिच्छतां

१२८६

(३.१२.९)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

विश्वसृजां वाणो वायुरेवाध्वर्युरभवत् ।
 योऽयमपानवायुर्विद्वान्प्रयोगाभिज्ञः सोऽयमावृतः । साकल्येना-
 ऽऽर्त्विज्यार्थं वृतः सन्नध्वरे सोमयागे स्वयं प्रतिप्रस्थाना भूत्वा
 प्रतिप्रातिष्ठत्प्रतिप्रस्थातृकर्माकरोत् ।

अथ नवममाह -

आ॒र्त्त॒वा उ॒पगा॒तारः । स॒द॒स्यां ऋ॒तवो॑ऽभवन् । अ॒र्ध॒मा॒साश्च
 मा॒साश्च । च॒म॒साध्व॒र्यवो॑ऽभवन्, इति ।

आर्त्तवास्तत्तदृतुयोग्याः पदार्था उपगातारोऽभवन् । सामगेषु गायत्सु
 तदुत्साहार्थं हो, इति शब्दमुच्चारयन्त उपगातारः । ये तु वसन्तादय
 ऋतवस्ते सदस्या यज्ञसदस्यवस्थिता बहुविधा ब्राह्मणाः कर्मोपदेष्टारोऽ
 भवन् । चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासाश्चमसैर्होतारश्चमसाध्वर्युसंज्ञका
 अभवन् ।

अथ दशममाह -

अ॒शं स॒ब्द॒ह्यण॒स्तेजः । अ॒च्छा॒वा॒कोऽभ॒वद्य॒शः ऋ॒तमै॒षां
 प्र॒शास्ता॑ऽऽसीत् । यद्विश्वसृज आसत (४), इति ।

विश्वसृजां यत्तेजस्तद्ब्राह्मणाच्छंस्याख्यऋत्विग्भूत्वा
 ब्रह्मसंबन्धिशस्त्राण्यशंसत् । विश्वसृजां संबन्धि
 यद्यशस्तदच्छावाकारख्यं ऋत्विगासीत् । विश्वसृजां संबन्धि यदृतारख्यं
 मानसं यथार्थचिन्तनं तदेषामृत्विजां प्रशास्त्राख्य ऋत्विगासीत् ।

अथैकादशमाह -

ऊ॒ग्रा॒जान॒मुद॑वहत् । ध्रु॒व॒गो॒पः स॒होऽभ॒वत् । ओ॒जोऽ
 भ्य॒ष्टौद्ग्रा॒व्णः । यद्विश्वसृज आसत, इति ।

येयमूर्कविश्वसृजां संबन्धी रसः, सोऽयं राजानमुदवहत्,
 आसन्दिरूपेण सोममूर्ध्वं धृतवान् । यदेषां सहो बलं तदध्रुवगोपनामको
 भूत्वा ध्रुवाख्यग्रहस्य रक्षकोऽभवत् । विश्वसृजो यदोजः सामर्ध्यमासत
 संपादितवन्तस्तदोजो ग्राव्णस्तदाख्य ऋत्विग्भूत्वाऽभिषवहेतूनां ग्राव्णां
 स्तुतिमकरोत् ।

अथ द्वादशमाह-

अर्पचि॒तिः पो॒त्रीया॒मय॒जत् । ने॒ष्ट्रीया॒मय॒ज॒त्त्वि॒षिः ।

आ॒ग्नी॒ध्राद्वि॒दुषी॑ स॒त्यम् । श्र॒द्धा॒हैवा॒र्य॒जत्स्व॒यम्, इति॑ ।

येयं विश्वसृजामपचितिः पूजा सेयं पोत्रारख्य ऋत्विग्भूत्वा पोतृसंबन्धिनीं याज्यां पठितवान् । या च विश्वसृजां त्विषिर्दीप्तिः सेयं नेष्ट्राख्य ऋत्विग्भूत्वा नेष्टृसंबन्धिनीं याज्यामपठत् । या विश्वसृजां श्रद्धा सा स्वयमाग्नीध्राख्यऋत्विग्भूत्वाऽऽग्नीध्रान्निमित्तभूता-द्यत्सत्यमवश्यानुष्ठेयं कर्म तद्विदुषी सत्यय जद्याज्यामपठतु ।

अथ त्रयोदशमाह -

इरा॒ पत्नी॑ विश्व॒सृजा॑म् । आकू॒तिर॒पिन॒ड॒ह॒विः (५) । इ॒ध्म ५

ह॒ क्षु॒च्चै॒भ्य उ॒ग्रे । तृ॒ष्णा चाऽऽव॑हतामु॒भे, इति॑ ।

येयमिराऽन्नभूता सेयं विश्वसृजां पत्नी बभूव । येयमाकूतिरेषां संकल्परूपाप्तेयं हविरपिनडदासी भूत्वा पेषणमकरोत् । या क्षुत्, या च तृष्णा ते उभे उग्ररूपे सत्यौ, इध्ममावहतां भारेण समानीतवत्यौ ।

अथ चतुर्दशमाह -

वा॒गै॒षा ५ सु॒ब्र॒ह्म॒ण्याऽऽसी॑त् । छ॒न्दो॒यो॒गान्वि॑ जान॒ती ॥

क॒ल्प॒त॒न्त्राणि॑ तन्वा॒नाऽहः॑ । स ५ स्थाश्च॑ सर्व॒शः, इति॑ ।

येयमेषां विश्वसृजां वाक्सेयं सुब्रह्मण्याख्या देवताऽ २०१३४ भसीत्, तदुपलक्षितः सुब्रह्मण्याख्य ऋत्विगप्यासीत् । कीदृशी सुब्रह्मण्या छन्दोयोगान्विजानती गायत्र्यादिच्छन्दसां संबन्धिविशेषान्विजानती, तथा कल्पतन्त्राणि कल्पेषु प्रोक्तान्प्रयोगविशेषानहः संस्थाश्च, अग्रिष्टोमोक्थादिरूपाः सर्वात्मना तन्वाना विस्तारयन्ती ।

अथ पञ्चदशमाह -

अ॒हो॒रा॒त्रे प॑शु॒पाल्यौ॑ । मु॒हूर्ताः प्रे॒ष्या॑ अ॒भवन्॑ ।

मृ॒त्युस्त॑द॒भव॒द्भा॒ता । श॒मि॒तो॒ग्नो वि॒शां प॑तिः (६), इति॑ ।

यावेतावहोरात्रारख्यौ कालविशेषौ तावत्रापेक्षितानां पशूनां पालकौ संपन्नौ । ये च मुहूर्तारख्याः कालविशेषास्ते नानाविधेषु व्यापारेषु प्रेषणीयाः पुरुषा अभवन् । तत्तस्मिन्सत्रे योऽयं मृत्युः सोऽयं शमिताऽभवत् । कीदृशः शमिता धाता, यथा पशुः शब्दं न करोति तथा तन्मुखं

१२८८

(३.१२.९)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

धारयितुं समर्थः । अत एवोग्रः सत्रोपयुक्तानां विशां प्रजानां पतिरमारणेन पालकः ।

अथ षोडशमाह -

वि॒श्व॒सृ॒जः प्रथ॒माः स॒त्रमा॑सत । स॒हस्र॑समं प्रसु॒तेन॒ यन्तः॑ ।
ततो॑ ह जज्ञे भुव॑नस्य गो॒पाः । हि॒र॒ण्य॒मयः श॒कुनि॒र्ब्रह्म॑ नाम,
इति ।

पूर्वेषु मन्त्रेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितम् । उत्तरेषु मन्त्रेषु सहस्रसंवत्सरसत्रं निरूप्यते । विश्वं सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं सहस्रसमं सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा यस्मिन्सत्रे तत्सहस्रसमम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन यन्तः प्रतिदिनमभिषुतः सोमः प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसत्रानुष्ठानाच्छकुनिर्जज्ञे ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपद्वयवान्पक्षी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः सर्वस्य लोकस्य पालकः, हिरण्यमयो ज्योतिर्मयः, ब्रह्मेति तस्य नाम । परब्रह्मैव विश्वसृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्यमयशकुनिरूपं स्वीचकार । तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते । तथा च मन्त्रान्तरमाप्नायते—“हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्” इति ।

अथ सप्तदशमाह -

येन॒ सूर्य॑स्तप॒ति तेज॑से॒द्धः । पि॒ता पु॒त्रेण॑
पि॒तृमा॒न्योर्नियो॒नौ । नावै॑दवि॒न्मनु॒ते तं बृ॒हन्त॑म् ।
स॒र्वानु॑भू॒मात्मानं॑ संपरा॒ये, इति ।

येन परब्रह्मरूपेण तेजसा चैतन्येनेद्धः प्रकाशितः सन्सूर्ये लोके तपति । अत एव ज्योतिषां ज्योतिरित्युपरनिषद्याम्नायते । किञ्च येन तेजसेद्धः प्रकाशितः पिता योनियोनौ तत्तज्जन्मनि पुत्रेण युक्तो भवति । पुत्रश्च पितृमाभवति । सूर्यतापपितृपुत्रादिव्यवहारः सर्वोऽपि परब्रह्माधीन इत्यर्थः । सर्वानुभूतं सर्वस्य जगतः साक्षित्वेन प्रकाशकत्वादानुभवितारं तं बृहन्तं परिपूर्णं संपराये परलोकगमनवेलायामवेदवित्पुमान् मनुते न जानाति । तस्य वेदव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरागौचरत्वात् ।

अथाष्टादशमाह -

ए॒ष नि॒त्यो म॑हि॒मा ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ । न कर्म॑णा वर्धते॒ नो

कनीयान् (७) । तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्वा । न
कर्मणा लिप्यते पापकेन, इति ।

ब्राह्मणस्य परब्रह्मरूपस्य यो महिमा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति ।
प्रतिपादितस्वरूपविशेषः । स एष नित्यो विनाशरहितः । तत्कथमिति
तदेवोच्यते । ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिरूपेण पुण्येन कर्मणा न वर्धते नोत्कृष्टं
जन्म प्राप्नोति । महापातकोपपातकरूपेण कर्मणा नो कनीयान्निकृष्टं जन्म
न प्राप्नोति । तस्यैव ब्रह्मणः पदवित्स्वरूपज्ञानी तस्यैवाऽऽत्मा भवति ।
“ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तं बृहन्तं परमात्मानं
वेदमुखाद्विदित्वा पापकेनात्यन्तकुत्सितेन कर्मणा न लिप्यते । पुण्यं पापं
चेत्युभयमपि कर्म शरीरप्रदत्वादत्यन्तकुत्सितं तदुभयलेपस्तत्त्वविदो
नास्ति । तदेवं विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरप्रसङ्गेन परमार्थत्वं निरूपितम् ।
मन्त्राश्च समाप्ताः ।

अथ सहस्रसंवत्सरसत्रस्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मणमुच्यते-

पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः । पञ्चपञ्चाशतः
पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः । पञ्चपञ्चाशतं
एकविंशाः । विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरम्, इति ।

सार्धशतद्वयसंवत्सरः सहस्रचतुर्थांशरूपास्त्रिवृतः कार्याः,
त्रिवृत्स्तोमयुक्तेन सोमयागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं
सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोऽंशः । पुनस्तावन्त एव संवत्सराः
पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं द्वितीयोऽंशः । पुनरपि
तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं
तृतीयोऽंशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन
नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोऽंशः । तदेतत्सर्वं मिलित्वा विश्वसृजां
सहस्रसंवत्सरसत्रमित्युच्यते ।

तस्य सत्रस्य विश्वनिष्पत्तिहेतुत्वं दर्शयति -

एतेन वै विश्वसृजं इदं विश्वमसृजन्त ।
यद्विश्वमसृजन्त । तस्माद्विश्वसृजः, इति ।

पुरा विश्वसृजो देवा एतेनैव सत्रेण सत्यसंकल्पाः सन्तो विश्वं
सर्वं जगदसृजन्त । यस्मात्सत्यसंकल्पाः । सत्यसंकल्पमात्रेणैदं
विश्वमसृजन्त तस्मादेते विश्वसृज इत्यभिधीयन्ते ।

१२९०

(३.१२.९)

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

तदेवं संवत्सरसत्रं प्रशस्य मनुष्यान्प्रति विधत्ते -

विश्वमेनाननु प्रजायते । ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां
यन्ति । एतासामेव देवतानां सायुज्यम् । सार्ष्टितां
समानलोकतां यन्ति । य एतदुपयन्ति । ये चैनत्प्राहुः ।
येभ्यश्चैनत्प्राहुः (८), इति ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसत्रमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका
एतद्ग्रन्थजातमाहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्ग्रन्थजातमाहुः ।
एताननुष्ठातृनाध्यापकाञ्छिष्याञ्चानुसृत्य विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः ।
साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः । अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः । शिष्यास्तु
प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः ।
तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते किंच
देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतां
समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किंचैतासामेवाऽऽदित्यानां देवतानां
सायुज्यं तादात्म्यं सार्ष्टितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकतां समानलोकनि
वासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तिरतर्म्यानुसारेण फलभेदो
द्रष्टव्यः ।

यदेतद्दर्शपौर्णमासादिसहस्रसंवत्सरान्तं कर्मजातमुक्तं तस्य सर्वस्य
वैकल्यपरिहारार्थं पुरुषार्थपर्यवसानार्थं च दर्शयितुं परतत्त्वप्रतिपादकं
प्रणवमन्ते पठति-

ओम्, इति ।

शश्वदासतु सिषासतामासत हविः पतिः कनीयां
स्तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वादशाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तर्पसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुर्होतारो यच्चाभूतं चां दिशो
दिक्षु सर्वान्दिर्वमुचां प्राचीं नवं ।

तुभ्यं तर्पसा ता वा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति सर्वा दिशस्तप
आसीद् गृहपतिः षट् पञ्चाशत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.९)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे
तृतीयाष्टकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अत एव महर्षय आहुः-

“यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं सपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ” ॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ इति ।
अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् -
सहस्रवत्सरं सत्रं गन्धर्वादिर्नृणामुत ।
रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तिः ॥
तदायुर्वाऽर्थं सार्धद्विशतानामुत मासस्या ।
वत्सरोक्तिस्तद्वादशरात्रिषु दिनेषु वा ॥
आद्यो दीर्घायुषःसत्त्वान्मृणामेवाग्निसंभवे ।
द्वितीयोऽस्तु रसस्याऽऽयुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥
कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थोसंभवे सति ।
पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ।
षष्ठोऽस्तु यो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।
सहस्रमासा नाऽऽधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ।
वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।
न रात्रिर्ब्रह्मदशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥
स्वारस्यात्रिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ।
त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते ।
नाहः संघस्ततोऽहसु गौणी संवत्सराभिधा ।
तस्माद्विश्वसृजां सत्रे सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमाम्नायते-“पञ्चपञ्चाशत्त्रिवृतः संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः
पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः,

विश्वसृजा "सहस्रसंवत्सरम्" इति । तत्र सहस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः तेषां दीर्घायुषः सद्भावादित्याद्यः पक्षः । "वसन्ते ऽग्निमादधीत" इत्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाऽऽ हवनीयाद्यग्नयः संभवन्ति, नान्येषां गन्धर्वादीनाम्, इति चेत् । तर्हि रसायेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकारः, इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः । रसस्याऽऽरोग्यपुण्यादिजनकत्वमेव न त्वायुर्होतुत्वम्, इति चेत्तर्ह्येकस्मिन्कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुः संभवात्कुलाधिकारः, इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । कृत्स्नकर्तुः फलं भूवति । न च पितृपुत्रदिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति तस्मान्नास्ति फलमिति चेत् । तर्हि सत्रविधायकवचनबलादेव सत्रिणां दीर्घायुर्भविष्यति, इति चतुर्थः पक्षोऽस्तु । न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः संभवति, तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते, संभावितायुष्याणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्म्रियमाणानां तत्तत्सत्रविधिबलादायुर्वृद्धयदर्शनात्, इति चेत् । तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं संपद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु । "चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्" इति वचनादभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि "यो मासः स संवत्सरः" इति वचनात्संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासं सत्रमित्येष षष्ठः पक्षोऽस्तु । अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादश वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नि मादधीत । तस्मात्- आधानादूर्ध्वमस्याऽऽयूषि न सन्ति सहस्रं मासा इति चेत्तर्हि घघसंवत्सरप्रतिमा वै द्वादशा रात्रयः इति वचनात्संवत्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः । तथा सति रात्रीणां द्वादश सहस्राणि संपद्यन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ट्युत्तरशतत्रयदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वं माचतुष्टयं भवति । तावत्परिमितं चाऽऽयुराधानादूर्ध्वमपि संभवति, इति सप्तमः पक्षोऽस्तु । "संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः" इत्यस्मिन्वाक्ये संवत्सर शब्दो न रात्रिपरः किंतु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात्सप्तमः पक्षोऽयुक्त इति चेत् । एवं तर्हि संवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथा सति "त्रिवृतः संवत्सराः" इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिवृत्यञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दा स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते । सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात् । न त्वहः संघे क्वचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्तते ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

(३.१२.९)

१२९३

‘त्रिवृतः संवत्सराः’ इत्युक्ते त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तान्यहानीत्युक्तं भवति ।
तस्माद्विश्वसृजामृषीणामिदं सत्रं सहस्रदिनम्, इति राद्धान्तः” ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्क्यणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

द्वादशः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरि

हरभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

समाप्तिमगमदिदं सभाष्यं तैत्तिरीयं ब्राह्मणम् ।

३१२३ ३

~~५७३४~~
५७३१

५७३१

५७३१

doping helped in establishing perpendicular anisotropy in the film for x up to 1.0.

Lattice charge compensation by Ce^{4+} ions due to inclusion of Co^{2+} dopant ions does not seriously limit the dopant incorporation, Ce^{4+} ions with an ionic radius of about 0.101 nm prefer the dodecahedral sites and, thus, further increase the amount of Co^{2+} doping in the garnet lattice as also the anisotropy in the media. However, S. Geller et al.³² reported that the Co^{2+} ions can also go to the dodecahedral sites with addition of excess amounts of Co^{2+} ions. In the magnetic moment calculations of the YIG structure, dodecahedral site has a positive contribution. Since the magnetic moment of undoped YIG is $5\mu_B$ per formula unit, addition of x amount of Co^{2+} with Ce^{4+} as the charge compensator, a Ce^{4+} substitution at Y^{3+} (dodecahedral) site of Co/Ce YIG films yields the magnetic moment of $(5 - 2x)\mu_B$ per formula unit. The study of the changes in the Curie temperature (T_c) as a function of x (Fig. 14) showed that for Co/Ce -doped YIG films, the decrement in T_c was nominal. Decrease in T_c can be ascribed to the reduction of antiferromagnetic interaction between Co^{2+} and Fe^{3+} ions, both occupying the same site.

doping helped in establishing perpendicular anisotropy in the film for x up to 1.0.

Lattice charge compensation by Ce^{4+} ions due to inclusion of Co^{2+} dopant ions does not seriously limit the dopant incorporation. Ce^{4+} ions with an ionic radius of about 0.101 nm prefer the dodecahedral sites and, thus, further increase the amount of Co^{2+} doping in the garnet lattice as also the anisotropy in the media. However, S. Geller et al.³² reported that the Co^{2+} ions can also go to the dodecahedral sites with addition of excess amounts of Co^{2+} ions. In the magnetic moment calculations of the YIG structure, dodecahedral site has a positive contribution. Since the magnetic moment of undoped YIG is $5\mu_B$ per formula unit, addition of x amount of Co^{2+} with Ce^{4+} as the charge compensator, a Ce^{4+} substitution at Y^{3+} (dodecahedral) site of $Co/Ce:YIG$ yields the magnetic moment of $(5 - 2x)\mu_B$ per formula unit. The study of the changes in the Curie temperature (T_c) as a function of x (Fig. 14) showed that for Co/Ce -doped YIG films, the decrement in T_c was nominal. Decrease in T_c can be ascribed to the reduction of antiferromagnetic interaction between Co^{2+}

Prof. Pushpendra Kumar,
Professor of Sanskrit Deptt., Delhi
University, Delhi.

1. First class first and gold medalist in M.A. (Sanskrit), Delhi University-1958. Shastri-Punjab University.
2. Ph.D. on 'Śakti Cult in the Purana's (Published) Delhi University, 1967.
3. Common-Wealth Scholar and Post Doctoral fellow, London University-London 1970-72.
4. Visited many European countries viz. France, Italy, Germany, Austria, Holland, Switzerland and Greece for higher studies.
5. Principal, Shri Lal Bahadur Shastri Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, New Delhi, 1972-74.
6. Fellow of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland since 1971.
7. Author of fifteen books and more than 50 articles.
8. General editor : Cultural Heritage from the Purāṇas : (a ten volume project of the 'Purāṇa-Vidya Series).
9. Chief Investigator - U.G.C.'s Major Research project - 'A descriptive Catalogue of Sanskrit Inscriptions.'
10. Specialization in Purāṇas, Tantras, Buddhism, Indian Art, Sanskrit Literature, Epigraphy and Grammar.
11. Organised ten All India Saminars on very interesting and fascinating topics and published the proceedings.

ALL MAHAPURANAS

Text with Shloka Index & Introduction

Agni Mahapurana 664 pp 450.00	Vayu Mahapurana 540 pp 400.00
Bhagavata Mahapurana- 4 vols 2304 pp Set 1500.00	Vishnudharmottara Mahapurana 1246 pp 900.00
Bhavishya Mahapurana 3 vols 1400 pp Set 1200.00	Vishnu Mahapurana-with two commentaries 680 pp 500.00
Brahma Mahapurana 728 pp 450.00	Maha Bhagavat Devipurana Press
Devi Bhagavata Mahapurana 154 pp 800.00	Kalki Purana 216pp 120.00
Ganesha Purana 32 pp 1993 450.00	Vasuki Purana 160 pp 100.00
Garuda Mahapurana 68 pp 400.00	Saura Purana 200 pp 100.00
Harivansha Purana 802 pp 2vols set 900.00	Narsimha Purana 180 pp 100.00
Kurma Mahapurans 98 pp 300.00	Ekamara Purana 100 pp 100.00
Linga Mahapurana 74 pp 400.00	Ashtadasha purana Darpana Contents of 18 Puranas 432 pp 180.00
Markandeya Mahapurana 88 pp 450.00	PURANAS WITH TEXT, TRANS & NOTES IN ENGLISH VERSWISE
Parada Mahapurana 2 pp 600.00	
Radma Mahapurana 81pp 4vols set 1600.00	Vishnu Purana - H.H. Wilson 1065 pp 2 vols Set 500.00
Skanda Mahapurana- 104 pp 2vols set 900.00	Matsya Purana - N.S. singh 1252 pp 2 vols 500.00
Skanda Mahapurana (Small Type) 2 pp 400.00	Narasimha Purana - Dr.S.Jena 1100 pp 400.00
Skanda Mahapurana 100 pp 8 vols set 4000.00	Kalika Purana Prof. Biswanarayan Shastri (Shloka & Name Index) 3vols set 1992 900.00
Skanda Mahapurana-3vols all Type) 1500.00	
Skandana Mahapurana pp 400.00	

NAG PUBLISHERS

11 A, U.A. Jawahar Nagar, Delhi-110007